

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 659/a

מנחה שלוחה מזכרת אהבה

לידידי ואיש בריתי

ר' דוד קויפמאן

מאת אהבו ומוקירו

דוד ראזין

ברעסלויא בחדש הששי בתשעה עשר יום בן
לשנת ה' תרמא .

Der
Pentateuch-Commentar
des
R. SAMUEL BEN MËIR
nach Handschriften und Druckwerken

berichtigt
und
mit kritischen, erklärenden, vergleichenden
und den Nachweis der Stellen enthaltenden

Anmerkungen

herausgegeben

von

Dr. David Rosin.

BRESLAU
Druck und Verlag von S. Schottlaender
1881.

פירוש התורה

אשר כתב

רשב"ם

הוא

רבנו שמואל בן ר' מאיר

צרוף ומזוקק

על פי כתבי יד ומספרים נדפסים

עם

הערות

מראות מקומות המובאים, מאירות מחשבי השניאות,
מבארות כל דבר קשה ומוסיפות לקח מספרים אחרים

אשר פעל ועשה

דוד ראזין.

ברעסלויא

קנין בעל בית הדפוס ר' שלמה שאטטלענדער

בשנת ה' תרמב.

פתח דברי

יעיר את רוח אנשי חכמה ומדע לפתוח דלתי הספר הזה ולקרא בו ולתת לב אל חכמת מחברו רבנו שמואל ואל יקר רוב דבריו בפתרון ספרי הקדש, ומה הביאני לקרבה אל המלאכה להוציא מחדש לאור את פירוש התורה הזה ומה ראיתי על ככה ומה הגיע אלי.

מיום הוציאי לאור את ספרי בלשון אשכנז הכתוב על רשב"ם⁽¹⁾ רבו האומרים כפיהם והכותבים באגרותיהם אלי לאמר, כלה מעשיך לכבוד האיש הגדול ההוא והוצא אתה עתה את פירוש התורה אשר לו על פי כתב היד אשר מושבך בבית מושבך ואשר החלות לדבר עליו ולהראות לרחוקים ולקרובים את יקר ערכו לכל אשר יחפוץ להכיר ולהסיר שגיאות הדפוס הרבות אשר הלאו וידיחו רוב קוראי הפירוש ההוא עד היום. ואנכי לא מריתי, אחר לא נסוגותי. כי קרוב אלי הדבר מאד, ולא שנה ולא שנתים כי אם שנים רבות שמתני עיני על פירוש התורה לרשב"ם בין פירושי גדולי המפרשים להורות בחורי חמד את הדרך אשר הלכו בו הראשונים בפתרון ספרי הקדש וללמדם הבין ודעת ובינת האמת. ויהי בעשותי את מלאכתי מלאכת י"י כאמונה ואבינה בספרים כתבי היד אשר נמצאו בעקד ספרי בית מדרשו, הרימותי כל מכשול עון אשר בא בדפוס הפירושים ההם ואחקור ואדרוש לברר את כל דבר קשה קמן וגדול. וכן גם עשיתי בפירוש רשב"ם אשר עלה כלו קמשונים כסו פניו חרולים, ואסיר

⁽¹⁾ שם הספר ומקימו זמנו הם; R. Samuel b. Meïr als Schriffterklärer, von Dr. David Rosin, Breslau, Verlag von Wilhelm Köbner, 1880. והוא אשר הזכרתיו תמיד בהערותי בראשי תיבות RSBM.

בקרוב שנים פני הלוט והמסכה הנסוכה על מעשה אצבעותיו ואבאר כל דבר עמוק, ויהי העקוב למישור והרכסים לבקעה, ועתה הגה הבאתי את פרי עבודתי להפיצו ברכים לכבוד רשבי"ם ולטוב כל אוהבי דעת. התבררו ויתלבנו דברי רבנו שמואל, הוסרו שגיאות, אורו מחשכים, נוספו מאמרים כשמש מאירים ממקומות אחרים גם נדפסים ונפְּרָים גם בכתובים שמורים, נראו המענות ושרש המקומות אשר ממקרא וממדרש ומתלמוד נדרש. יראו רבים ויקראו ויבחנו דברי רשבי"ם האמת אתם ותרכה הדעת.

והנה טרם הראותי את דרכי אשר הלכתי ואת מלאכתי אשר עשיתי בהוציא לאור פירוש רשבי"ם אציגה נא בראשונה בדרך קצרה את אשר נודע ממולדת האיש וממעשיו ומהקורות אותו והספרים אשר כתב וביניהם פירושי ספרי הקדש אשר האיר עינינו בהם. והיה את אשר השארתי בספרי האשכנזי אוסיף פה, ובאשר שגיתי אשנה דברי לטוב, אבל לא אכלה לדבר כאשר עשיתי שם על דרך פתרוני רשבי"ם ועל חכמתו ומדעיו וחקי הלשון אשר הורה בקרב פירושי אשר כתב. הלא עיני הקורא רואות בספר הזה את עצם דבריו צרופים ומזקקים שבעתים כיד י"י הטובה עלי, ומתוכו ילמדו וראו את אשר הגדיל לעשות בפתרוני המקרא ובחקי לשון עבר. וזאת שנית אשנה בדרכי. כי בספרי אשר הזכרתי הצגתי בכל דף ודף מלמטה מקור דברי אשר דברתי ואעד עדים על כל אשר הבאתי. לא כן אעשה פה. כי כל הדברים אשר רק נשנו בזה, הלא כבר נאמנו שם בעדות נאמנה ולמה אֶשְׁנֶה הדברים חנם? ואולם לכל חדש אשר לא בא זכרונו שם אעידה ל"י גם כה עדים נאמנים בהערותי מתחת למכתב בכל דף, ומבלעדי זאת לא אביא בהערותי עוד הפעם את אשר כתבתי שם וזולתי בהוסיפי על אלה עוד עדות אשר שכחתי שם או הזכרתי מחדש או למדתי מדברי אחרים. והיה כל קורא אשר יחפוץ לדעת מקור כל דברי, יפתח נא את ספרי האשכנזי ומצא את אשר יבקש על מקומו הנכון.

וברכות לראש הרעים האהובים אשר הודיעו ברכים או העתיקו ל"י דברים מספרים כ"י ונדפסים ויעירו את רוחי זה בכה וזה בכה להוסיף ולתקן גם בדברי אשר כתבתי גם בדברי פירוש רשבי"ם בהוציא אותו לאור כאשר אוכיר בדברי אלה ובהערותי. המה החכמים אנשי בריתי דר' אברהם בערלינער אשר בעיר בערלין ור' שז"ח

האלכערשטאם אשר בעיר בעליטין ודר' ברוך ציעמליך רב ומורה בעיר נירנבערג, לעת שבתו בעיר מינכען, ואחרון חביב פראפעססאר ר' דוד קויפמאן בעיר בודאפעסט. ישלם י"י שכרם בעד עמלם להגדיל תורה ולהאדירה:

הפרק הראשון

במולדת רש"ם ומעשיו והקורות אותו.

לרבנו שלמה בן יצחק הגודע לכל בשם רש"י לא היו לו בנים כי אם בנות שתיים. שם האחת מרים ותהי לר' יהודה בן נתן תלמיד רש"י לאשה. הוא ריב"ן אשר השלים פירוש מסכת מכות לרש"י מדף יט ע"ב והלאה, ודבריו נדפסו בספרי התלמוד אשר בודינו. ומלבד זה כתב תוספות לספרי התלמוד⁽¹⁾, ותלד מרים את יום טוב⁽²⁾. גם הוא היה איש חכם גדול בתורה וילך בדרך קרובו רבנו יעקב תם וישאלהו בדבר הלכה⁽³⁾. והבת השנית אשר לרש"י לא נודע שמה לרבים, ויש אומר כי נקראה יוכבד. ויקח אותה ר' מאיר בן שמואל מעיר רמרוי⁽⁴⁾ לו לאשה. ותלד לו שלשה בנים ויהיו כלם אנשי שם, ושמותם יצחק ושמואל ויעקב⁽⁵⁾. ר' יצחק בן מאיר נודע בשם ריב"ם ויחבר תוספות לפירוש

(1) ראה את אשר כתב הח' דר' קאהן רב ומורה בקהל בודאפעסט בספרו על ר' מרדכי בן הלל בלשון אשכנז בדף 131, — (2) עליו כתב הח' דר' גראס במכתב העתי מאנאצין אשר להח' דר' בערלינער בחלק הרביעי בדף 186 ובדף 209 ובחלק החמישי בדף 180, — (3) באור זרוע א, קנה; ב, שעג, ושם כתב רבנו תם: אחי ר' יום טוב על יום טוב יבא, ופתרון אחי הוא „בן דודי“ כמקומות רבים כאשר כתב החכם הגדול צונץ בכתביו הנקבצים בחלק ג' בדף 157, ויעירני על זאת ידי הח' קויפמאן בדבריו אשר כתב במכתב העתי האשכנזי נעמטיניישע געלעהרטע אנצייגען משנת 1880 בדף 403, ואני אוסיף כערות על דבריו כי תבאנה מלות *frater* וגם *soror* בלשון רומי גם בלי תוספת מלת *patruelis* כהוראת בן הדוד או בתו, — (4) גם רומירו נקראת או רמרוג או רומרוג, והיא *Rameru* העיר הקרובה אל עיר מושב רש"י טרוויש (*Troyes*), ושתייהן בארץ צרפת בגליל קנפניא (*Champagne*) ופרחק זו מזו שלש פרסאות ככתוב בספר יוחסין השלם בדף 218 ע"ב למעלה ובהקדמת ספר צידה לדרך לר' מנחם בן זרח אשר העיר עליו הח' בערלינער, — (5) ראה דף 218 בספר יוחסין ודף יד ע"א בספר קורא הדורות, ובה כתוב כי רבנו שמואל הוא הגדול בשנים בקרב אחיו, וכן כתוב בספר שלשלת הקבלה.

התלמוד אשר לרש"י זקנו⁽¹⁾. וימת ר' יצחק על פני ר' מאיר אביו וישארו שבעה יתומים אחריו וכל בית אביו התאבלו עליו ועל אבדן חכמת תורתו מביניהם. — ור' שמואל אחיו הוא הנקרא בשם רשב"ם גדל מאד בחכמת התלמוד ויהי שמעו בכל ארץ צרפת. וגם לרחב כינתו בדרך האגדה נכבד מאד בעיני בני ארצו. ועל הכל עלתה חכמתו בדעת משפטי הלשון העברית ובפתרון ספרי הקדש בדרך ישרה וברורה. והן אמת נכון הדבר כי בחכמת התלמוד גדל ממנו כבוא עתו אחיו הצעיר הוא רבנו יעקב בן מאיר הנקרא לפניו בשם רבנו יעקב בלי הוסף דבר או רבנו יעקב מרומרוג והיום נקרא בפי כל רבנו תם. ואולם בידיעת לשון עבר ובחכמת פתרון הכתובים לא הגיע רבנו תם למעלת אחיו רשב"ם. ואף כי לא נופל היה רבנו יעקב מאנשי זמנו בארץ צרפת בדקדוק לשון עברי⁽²⁾ ונעלה עליהם בחכמת השיר בהכירו מלאכת המשקל הידוע למשוררי ספרד לבדם בעת ההיא, בכל זאת כל נפש מכבדו תתעצב על חלק מאמריו בעומק משפט הלשון ובפתרון ספרי הקדש. כי כדבר אחד העם כן ידבר בהם. ומי יכיר כחו וגדולתו, אשר הפליא להראות בדברי ההלכה, בדברי הכרעותיו בריב אשר היה בין מנחם ובין דונש. ישבחוהו קוראיו על החסד והאמת אשר חשב לעשות למנחם בן סרוק להציל העשוק מיד עושקו דונש בן לבראט. אמנם האמת תורה דרכה. ואם במרד ואם במעל עשה דונש עם מנחם, כדבר פתרון המלות וחקותיהן הראה על הרוב שגגת מנחם ויגיע רבנו תם לחנם להגן בעדו ולהוכיח בין שניהם. — לא כן דרך רבנו שמואל אחיו. הוא השכיל מאד בכל אשר ידבר במשפטי הלשון ובפתרון המקרא, וכל מגמת לבו להכיר האמת בעבור האמת, וכל תומכו מאשר.

ועתה בבקשך מתי נולד רבנו שמואל, לא תמצא דבר מכאן בענין הזה. אבל מהתוכחו עם זקנו רש"י על פתרון הכתובים ומחזונו

⁽¹⁾ ככתוב ברף 32 בספר צור געשיכטע אשר להח' צונץ ובדף 123 לס' הח' קאהן על ר' מרדכי בן הלל. — ⁽²⁾ לעדות על זאת נשאר א' ספר ההכרעה על ספר תשובות דונש בן לבראט ותורת הפעלים אשר תופיע מתוך דבריו, בספר הזה ברף 38 והלאה; ב' שירתו על משפטי הטעמים אשר הוציא לאור החכם ר' ליב דוקעס עם טעמי המקרא לר' יהודה אבן בלעם יחדיו על פי עדות הח' צונץ בספרו צור געשיכטע ברף 567, וידידי החכם האלבערשטאם בישורון להח' קאבאק בחלק ה' ברף 125.

פותר דברי תלמוד¹) ופוסק דבר הלכה לפניו²) למדנו כי היה רשב"ם בשנת מות רש"י אשר מת בשנת 1105 למספר אשר ימנו גויי הארצות האלה בו, כבן עשרים ועד חמש ועשרים שנה. ואם כן הדבר, נולד רשב"ם בין שנת 1080 ושנת 1085 בהיות רש"י הנולד בשנת 1040 כבן ארבעים או מארבעים ולמעלה, ועד בן חמש וארבעים שנה.

ויגדל הנער וילך בדרך זקנו רש"י ובדרך אביו ר' מאיר בן שמואל לדרוש בינת ספרי הקדש וחקי לשון עבר ולדרת בעמקי מי התלמוד הרבים והעצומים, להאיר מחשכו ולגלות מצפוניו. כל יקר ראתה עינו בהביטה אל חכמת אבי אמו ומעשה אצבעותיו אשר השאיר אחריו ברכה בפתרו כמעט כל ספרי הקדש וכל ספרי התלמוד בדרך ישרה לסקל כל אבן ולהרים כל מכשול ולנחות ביד אהבתו כל הנחשלים אחריו, ומאיר עיני קוראי פירושו ומרחיב לבותם. וגם ר' מאיר חתן רש"י הלך בדרכו ויחדש פתרונים³) ויכתוב תוספותיו על פירוש התלמוד אשר לחותנו וישת לבו גם אל ספרי הקדש לבאר עמוקות לא ידעו ראשונים⁴). ושניהם היו מורי שמואל ומלמדיו⁵) מלבד חכמי לתור אשר קרא אותם בשם רבותי⁶).

ואין מופת בדבריו ההיו לו עוד מורים אחרים אם לא.

וילך הנער שמואל הלך וגדל ויתחזק ויהי לאיש מורה הלכה ומפרש דברי מקרא ודברי תלמוד ועיני אביו אמו רואות והוא הודה לדבריו בהוכחו עמו.

ויהי אחרי מות רש"י ור' מאיר חתנו ותחזקנה ידי ר' שמואל ויהי לראש לבית אביו וליהודים אשר בעיר מושבו. ויגדל שמואל

(1) בספר ראב"ן דף קמה ע"א כתוב: אני כך פירשתי לפני רבינו זקני. וראה עוד אוצר טוב להח' בערלינער משנת תרל"ט בדף 46. — (2) בתשובות מהר"ם מרוטנבורק סימן קנב בדפוס קרימונה בדף מט ע"ב נמצא: פסקתי לפני זקני רש"י. וכן באוצר טוב שם. — (3) רשב"ם לבבא בתרא דף עג ע"א כתב: כך שמעתי מאבא מרי: שם בדף קסח ע"ב בסוף ד"ה אמר ליה לספריה נוסף בדפוס פזיז: מצאתי בפירוש מורי אבי שיחזה מכתובת ידי זקני רש"י מ"ב. ראה סוף חלק דקדוקי סופרים להח' ראבינאוויטץ אשר כתב למס' בבא בתרא. — (4) רשב"ם לבראשית כה, לב ולבמדבר לא, מט ורב יהודה שיר ליואן בתוספות מס' ברכות על פי ערות הח' נראם במאנאצין להח' בערלינער בחלק ד בדף 208. — (5) על אידות אביו ראה למעלה הערה 3. ועל אבי אמו אמר רשב"ם לבבא בתרא דף סו ע"א: ומרבי זקני זצ"ל שמעתי; ובדף צו ע"ב: כך שמעתי מרבנו זקני בבבא מציעא. ויוסף אברהם הוא הח' בערלינער גר'ו להעיר על ספר אור זרוע חלק א' דף 99 סימן שסג, יד. כי שם קרא רשב"ם את רש"י זקנו בשם רבי בלי הוסף שם אחר. ראה דבריו במאנאצין אשר לו חלק ז' דף 183. — (6) כאשר הורה הח' בערלינער שם בדף 184.

וי"י היה עמו. וגדולי ארצו וארץ אשכנז כתבו אליו ואל רבנו תם אחיו שאלותם לכל דבר משפט וחקות התורה. ויהי מורה רבים ויקראו לו ולאחיו בשם רבנו כאשר קראו בתחלה לאבי אמו רש"י. — ובכל כבודו אשר כבדוהו היה רבנו שמואל איש עניו מאד וילך בדרך אבי אמו. ובדבר אמת אשר הכיר לא רפתה ידו בזאת, ותחזק רצונו ויבצע אמרתו ופניו לא הכיר. ואולם זה חסדו אשר עשה עם דורשי החכמה ומורי התורה. בכל אשר התאמץ לעמוד נגדם בדברי נאצה על הדברים אשר כתבו לא הוכיר שמם לרעה.

ובכל אשר יגע רשבי"ם לקרא ולחקור בספרי הקדש ובספרי התלמוד והמדרשים וספרי החכמים אשר לפניו, לא עצם עיניו לראות ולבו לא הסיר משמוע ומלהבין את מעשי בני האדם ותחבולותם ואת הקורות אותם כל ימי חייהם על האדמה. וזאת היתה לו כי ראה בנעוריו בבית אבי אמו רבים באים ויוצאים עוברים ושבים לבקש משפט, והוא גם הוא שפט את ישראל אחרי מות אבי אמו. ואמת הדבר כי היטיב רבנו תם לדעת עניני בני האדם ותהלוכותם מאחיו רבנו שמואל וילעג לו בדברי שחוק על הדבר הזה כאשר ספר ר' שמואל שלעטמטשטאדט בהגהות מרדכי אשר כתב למסכת עירובין בחלק א' בסימן רעד דף קנט ע"א בדפוס ריווא. ואולם בכל דבר חכמה ודעת פקח רשבי"ם את עיניו לראות מה יהיה בארץ למען היות לו הדעת ההיא לעור ולהועיל בפתרון הכתובים והתלמוד. ובכל אשר לא הגיע במדעו להכיר דבר עד עמקו, לא חדל לשאול את פי אנשי מלאכת הדבר ההוא עד אשר אורו עיניו לדעת את אשר בקש.

והנה לא הוא ולא אחרים חברו יחדיו את כל הקורות אותו מעודו עד יום מותו. ואנחנו בכל עמלנו לא נוכל לספר כלתי דברים אשר נמצאו מפוזרים בספריו או בספרי אחרים ועיר שם ועיר שם. בני רשבי"ם ובנותיו לא נודעו. אחת ידענו כי היתה לו בת ושמה מרונא ותצא יום יום לראות בצאן אכיה לעת עשות החלב, לבלתי תת השומרים אשר לא מבני ישראל היו חלב בהמה טמאה בחלב הרחלים⁽¹⁾. ובן בנו היה ר' יוסף מקאם אשר בצרפת⁽²⁾ והעיר הזאת

(1) כן כתב הח' בערלינער במאנאצין אשר לו בחלק 1 בדף 183.

(2) ראה דברי הח' נראם במאנאצין בחלק ד' בדף 206.

היתה ששים פרסאות רחוקה מעיר המלך פריש⁽¹⁾ ונקראת היום בשם Caen⁽²⁾. ובמקום ההוא נר רבנו שמואל לעת כתוב אחיו ר' יעקב תם תשובת שאלה בשם אביו ר' מאיר אל רעיהם ר' אליעזר בן נתן בדבר הלכה⁽³⁾. ובעיר המלוכה פריש היו לרשב"ם רעים יקרים, והם זקני פריש ר' מתתיה ור' יהודה בן אברהם ור' יהודה בן יום טוב וקרובו ר' יחיאל ובפניהם נשא ונתן בדבר הלכה ויעמדו ולא ענו עוד⁽⁴⁾, וידרוש שם ברבים⁽⁵⁾. וגם בכרך לונדון (Loudun) במדינת אניוב (Anjou) היה מתגורר וישאלהו שם על דברי המקרא בתחלת פרשת סדר ממות כאשר תמצא בפירוש התורה אשר לו במקומם. ויהי בשנת ארבעת אלפים ושמונה מאות ותשעים לבריאת שמים וארץ ויכתוב רבנו שמואל מאמר כחשבונות העבור דרך קצרה בחמש המדינה⁽⁶⁾. ומדברי פירושו נראה כי רבו חכמי נוצרים עמו על דבר תורת משה ופתרון אמריה באמרים כי יש עדות בדברי תורתנו על משיחם וכי אין טעם בחקי דתנו ובהרשיעם מעשה יעקב עם עשו ומעשה אבותינו בצאתם ממצרים וכאלה רבות. ויתחזק רבנו שמואל לתת כבוד לויי אלהי ישראל ויקנא לעמו ולתורת אלהיו אשר בלבו וידבר בעדותיו נגד חכמיהם ולא בוש. ואחרי כן ככתבו את פירוש התורה לא חדל מלהגיד לעמו את אשר הכיר בתבונתו בהוכחו עם חכמי הנוצרים⁽⁷⁾.

וגם שנת מותו לא הודיעו החכמים הקדמונים אשר נאמנו בדבר הזה. ושנת התקלה לבריאת העולם הכתובה בספר יוחסין כדף 218 היא שגיאה מבארת. ואם כן איפוא לא נשאר כי אם לברר קץ חיי רשב"ם על פי המספר מהקורות אותו בימי חייו. והנה בשנת

(1) כן הראה החכם בערלינער בהמוכיר אשר להח' שטיינשניידער בחלק יב כדף 39. — (2) כדברי החכם צונץ בהמוכיר חלק ו כדף 117 בהערה 5. — (3) בספר הישר לר' תם סימן תרטו ובאבן העזר לראב"ן דף קמח ע"ב. — (4) ראה דברי החכם נראם במאנאצין בחלק ד' כדף 114. ושם כדף 188 בהערה 5 העיר על דברי תשובת רשב"ם בספר אור זרוע חלק א' סימן תעו כדף 138 ע"ב. ובמאנאצין חלק ה' כדף 182 הוסיף לכתוב בדבר ההוא. — (5) כן תמצא בפירושו לבהעלותך יא, לה על פי לשון כתב היד הנכונה אשר הרפסתי. ראה שם דף 178 הערה 14. — (6) כן העתיק מכ"ה הח' בערלינער במאנאצין חלק ז' כדף 185. ושם המדינה לא פרש. — (7) ראה דבריו לבראשית מט', בלשון כי אשר הצנתי לפניך ולשמות ג, כב; ב, יג; ולויקרא יא, ג. לד; יט; יט; ולדברים כב, ו בלשון כי ככדפוס הזה. ועוד ראה הערותי לבראשית כה, לא; כו, לו. ולדברים כ, טז ראה בספרי RSBM דף 85 הערה 3. ועוד במקומות אחרים.

תתקין היה עוד במספר החיים לדברי רבנו תם אחיו בתשובתו אל ר' מנחם בן נתן⁽¹⁾. ולא די בזאת כי נראה בעיני כי גם בשנת תתק"ח חי רשב"ם עוד בכתוב ר' אברהם אבן עזרא כפתיחת אגרת השבת אשר לו „ולא תשא פני איש“ על אודותיו, וכוה לא יאמר זולתי על חכם נכבד בעודנו חי ומושל בקרב בני דורו⁽²⁾. ואם צדקו דברי אלה, מת רבנו שמואל אחרי שנת תתק"ח לבריאה שהוא שנת 1158 למספר השנים אשר נמנה היום בארצות האלה.

הפרק השני.

בספרים אשר כתב רשב"ם ואשר יצאו על שמו.

לא כל הספרים אשר נכתבו ואשר נדפסו על שם רבנו שמואל יצאו באמת מתחת יד חכמתו. ואולם הנותן לבו לדרוש ולחקור בדבר הזה יכיר כי על רבם דבריו מעידים כי הוא כתבם או יהיו דבריהם שוים לדברי הספרים אשר יעיד עליהם ורוח אחד לכלם. אבל יש ספרים אשר יצאו על שמו והוא לא כתבם או חלק לבנו בהעדר כל עדות נאמנה או בהגלות מופתים מורים כי אינם מעשי ידי רשב"ם.

ועתה נלכה נא ונתור בראשונה את הספרים אשר חקר בדברי ההלכה והגדה ואחרי כן נטה לבבנו אל פירושי ספרי הקדש אשר כתב. ואלה הספרים בדברי הלכה ואגדה אשר נקראו על שם רשב"ם:

א. ספרים אשר נקראו באמת על שמו.

א) פירוש פרק עשירי למסכת פסחים, הוא פרק ערבי פסחים. והפירוש נדפס בצד פירוש רש"י. ורשב"ם לעד על היות

⁽¹⁾ כן הטיב להראות בימים האלה החכם ר' צדוק כהן (Kahn) מורה ורב עדת פריש במכתב העתי *Revue des études Juives* בחלק א' בדף 230, ויוסף להראות כי מדברי ר' תם האלה בספר הישר בדף ע"ג בשורה הראשונה לקח הח' צונץ את דבריו בספרו צור נעשיכטע דף 70 כי חי רשב"ם עיד בשנת 1153 למנין הנוצרים. — ⁽²⁾ בכרם חמד חלק ד' בדף 160, וראה בספר דברי הימים לבני ישראל להח' פראפעססאר גרעטץ חלק ו' דף 210 ודף 447.

הוא מחברו כי לדרך קו ע"ב בד"ה ואע"פ שאין ראיה לדבר כתב: ורבינו שלמה זקני פירשה כן, ובמקומות רבים נטה רבנו שמואל מדרך רש"י או הוסיף באר כאשר המעיט רש"י דבריו כדרכו. ועוד זאת הוסיף רשב"ם על פירוש רש"י לכתוב את אשר הורה רש"י את תלמידיו בפיו ולא כתבו על ספר, כאשר תראה מדבריו לדרך קמו ע"א בד"ה וכאן הבן שואל ובדרך קיו ע"ב בד"ה דאפטרתא.

(ב) חלק פירוש מסכת בבא בתרא האחרון ממקום אשר חדלה יד רש"י לכתבו במותו עד תמו והוא מדרך כט ע"א והלאה⁽¹⁾. וגם על זה יעידו דברי רבנו שמואל. כי לבבא בתרא דף פה ע"ב בד"ה מוכר קלתות כתב: כך פירשה רבינו מ"כ במסכת גיטין; דף פז ע"ב: מצאתי הגהת רבינו זקני אבי אמי מ"כ; דף קיג ע"ב: וסייג מצאתי לדברי מתשובת רבינו שלמה זקני מ"כ. ועוד העיד עליו רבי אברהם בר יצחק מנרבונא הנקרא הרב אב בית דין מחבר ספר האשכול, כי הביא דברי פירוש רבנו שמואל בעודנו חי בשמו בחידושי בבא בתרא אשר כתב ואשר נשאר בכתובים⁽²⁾.

(ג) פירוש מסכת עבודה זרה אשר נשארו חלקים ממנו בספר תמים דעים סימן קנ. קה (בדרך יט ע"ב בדפוס ויניציאה). קה (דף כ ע"ב). קמו (דף כח ע"ג).

(ד) חלק פירוש מסכת מכות לרש"י זקנו מדרך יט ע"ב והלאה כאשר עשה בעל אחות אמו ר' יהודה בן נתן וכאשר הזכרתי למעלה בדרך VII. ויהי כהספח מעשה ידי ריב"ן לפירוש רש"י בספרי התלמוד אשר בידינו, כן הוצג פירוש רשב"ם להשלים פירוש רש"י אל ספרי הלכות רבנו יצחק אלפאסי הגרפסים. ראה ותמצא כי הפירוש המשלים פירוש רש"י בתלמוד שונה מאשר ישלים אותו בספרי הלכות ריא"ף ואינם מעשה ידי איש אחד. ובראש פתרון המשנה אשר

(1) בתלמוד דפוס פזרו כתוב לבבא בתרא דף כט ע"א ברש"י אחר דבור המתחיל אלא מעתה: כאן מת רש"י ז"ל. — כן העיד הח' ראבינאוויטץ נ"י בסוף חלק דקדוקי סופרים אשר כתב למס' ב"ב. — (2) ראה דברי החכם ראבינאוויטץ בהקדמת ספרו דקדוקי סופרים למס' בבא בתרא בדרך 10 בהערה ותמצא כי דרך רבי אברהם אב"ד לכתוב: הרב ר' שמואל נט' רח' (נטריה רחמנא), או כתב הרב ר' שמואל זיץ (שמרהו צורו), והחכם ראבינאוויטץ הוסיף לאמר שם בדרך II הערה * כי לדעתו באר רשב"ם את שאריות מס' בבא בתרא, אשר חדל רש"י לבארה, גם בדרך קצרה גם בדרך ארוכה; והפירוש הקצר הוא הגרסא בדפוס פזרו מדרך כט ע"א עד דף נד ע"ב, והפירוש הארוך הוא העובר בכל הדפוסים. ויתן מופתיו מדברי הספר.

תחל הקורה קרחה בתלמוד מכות דף כ ע"א לא נמצא בדברי ריב"ן וזלתי פתרון אחר, אבל בפירוש המשנה היה בספר הרי"ף נכתב אחרי דברי פתרון אחר: „זה פירוש רבנו חננאל, ורבינו זקני פירש וגו'". ואם כן רבנו שמואל ב"ר מאיר הוא אשר כלה פירוש רש"י שם⁽¹⁾.

(ה) פירוש מסכת נדה אשר העיר עליו ר' יצחק מוינא בספרו אור זרוע⁽²⁾.

(ו) פתרוני רבנו שמואל אשר הביאו אחרים לדברי ספרי התלמוד האחרים אולי יתנו מקום לחשוב כי כתב רשב"ם פתרוני המסכתות ההן על ספר אשר היה בידי הראשונים. ואלה הספרים אשר נזכרו בענין הזה: עירובין, ביצה, חגיגה, מנחות⁽³⁾.

(ז) תוספות לתלמוד כתב רשב"ם בפני זקני רש"י. ואחרות כתבו תלמידיו בפניו כמו „תוספות ה"ר יוסף שפירש לפני רבנו שמואל"⁽⁴⁾.

(ח) תוספות להלכות הרי"ף נשארו גם בכתבי הוד גם בספרים נדפסים, וחלק מהם נדפס מחדש⁽⁵⁾.

(ט) פסקי הלכות הנקראות פסקי רבנו שמואל⁽⁶⁾.

(י) תשובות אשר השיב לשואלים בדברי הלכה ופתרון התלמוד⁽⁷⁾.

(1) ידידי הח' האלבערשטאם נר"ו אשר בביעליטין הוא אשר העירני על זאת במכתבו, ויוסף להראות כי לא כל מסכת מכות באר רשב"ם כי רק במקום אשר הדל רש"י לבאר הוא החל. ועדותי כי גם בתוספות שאנין גם בתוספות הגדפסות בספרי התלמוד אשר בידינו כדף כ ע"ב בדיה במלקט ובריב"א לדף כא הובא פתרון בשם רשב"ם, וכל הפתרונים המובאים הם למסכת מכות מדף יט ע"ב והלאה ולא לפני זה. — (2) ראה דברי הח' בערלינער במאנאצין אשר לו ח"ב כדף ק ע"א, ועוד ראה דברי הח' צוקערמאנדל שם כדף סו ע"א. — (3) גם על אלה העיר הח' בערלינער שם בחלק ז כדף 186. — (4) על דבר התוספות האלה הנאמרות באחרונה ראה דברי הח' נראם במאנאצין ח"ד כדף 187 וכדף 206 על פי תוספות מס' ברכות להרב יהודה שיר לאון בספר ברכה משולשת דף ב ע"ב ודף ט ע"ב ודף יז ע"ב ועוד. — (5) ברקדוקי ספרים לחח' ראבינאוויטין חלק ב, ראה הקדמתו למס' ביצה דף 13, ועוד ראה לוח הספרים העבריים בכתבי היד בספרי המלכות אשר בעיר בערלין אשר כתב הח' שטיינשניידער בלשון אשכנז כדף 3 וספר הח' קאחן על ר' מרדכי בן הלל כדף יז, והנהות מיימניות לסדר התפלה בסוף ספר אהבה לרמב"ם. — (6) ראה לוח הגאונים והרבנים לחח' המנוח ר' שמואל דוד לוצאטו באיצר טוב להחכם בערלינער משנת 1879 כדף 46 ודברי הח' בערלינער במאנאצין חלק ז כדף 186 אשר העיר על פסק דין בענין אבלות המובא באור זרוע חלק שני סימן נא כדף 22 בשם רבינו שמואל בן הזר מאיר וצ"ל. — (7) ראה דברי רש"י שם, ותשובות

יא) מאמר קצר בחשבון העבור כתב רשב"ם כאשר הזכרתי למעלה בדף XI.

יב) פירוש מסכת אבות כתב רשב"ם, אבל נאבד מאתנו ולא נשאר ממנו כלתי המובא בשמו בספרי מכארים אחרים⁽¹⁾. והם עדים על היות ספר פירוש אבות לרשב"ם נמצא בימיהם. ומקצה הפירושים אשר הובאו שם על שם רשב"ם הם באמת בדרך החכם הזה אשר ידענו מדברי פירושי והם טובים ונכוחים ככל פירונו⁽²⁾. ואל תשת לבך אל דברי האומרים לאמר הלא בדברים אשר הביאו על שם רשב"ם נאמר דבר על שם דודו הר"י בן הרא"ש⁽³⁾. והלא רבי יהודה בן רבנו אשר מחבר ההלכות נולד יתר ממאה שנה אחרי מות רשב"ם ולא היה קרובו, ואם כן לשוא חשבו כי הפירוש הוא מעשה ידי רשב"ם היה. ואולם כבר קדמם חכם גדול⁽⁴⁾ להראות בדרך קצרה דעתו כי הר"י בן הרא"ש הנוכח פה איננו החכם הידוע לכל בשם זה כי אם ר' יצחק בן ר' אשר הלוי הנקרא גם כן בראשי אותיותיו בשם ריב"א. ומדוע לא יהיה זה ממשפחת רשב"ם? — לכן אל תמאן לחשוב כי מתחת ידי רשב"ם יצא ספר פירוש אבות הנאבד מאתנו אשר לקחו מכארים אחרונים את הפירושים המובאים על שם רשב"ם מתוכו. אבל לא תאבה ולא תשמע אל דברי החושבים כי נשאר לנו ספר פירוש אבות לרשב"ם בכ"י מחזור ויטרי, אף כי

נדפסות נמצאו בספר ראב"ן מדף קמג ע"ב עד דף קמו ע"ג בחתימת יד רשב"ם, ובפרדס דפוס קושטאדינא דף ד ע"ב בצד הראשון, ובספר מרדכי לכתובות פרק ח סימן ש בדף קח ע"ב בדפוס ריווא, ובהגהות מיימוניות להלכות אישות פרק ג.

⁽¹⁾ שמותם נמצאו בספר ראב"ן מדף קמג ע"ב עד דף קמו ע"ג בחתימת יד רשב"ם, ובפרדס דפוס קושטאדינא דף ד ע"ב בצד הראשון, ובספר מרדכי לכתובות פרק ח סימן ש בדף קח ע"ב בדפוס ריווא, ובהגהות מיימוניות להלכות אישות פרק ג.

⁽²⁾ שמותם נמצאו בספר ראב"ן מדף קמג ע"ב עד דף קמו ע"ג בחתימת יד רשב"ם, ובפרדס דפוס קושטאדינא דף ד ע"ב בצד הראשון, ובספר מרדכי לכתובות פרק ח סימן ש בדף קח ע"ב בדפוס ריווא, ובהגהות מיימוניות להלכות אישות פרק ג.

⁽³⁾ שמואל די אוזירא בספרו מדרש שמואל בדף כד ובדף כו ע"ב, ואני מוסיף פתרון אבות ג, וזו אשר העתיק החכם הזה בדף צו ע"ב לאמר: ורשב"ם כתב ומידך נתנו לך כמו נתננו, והוא בדברי רשב"ם לבראשית לד, טז; — ופתרון אבות ד, וזו המובא במדרש שמואל דף קנו ע"ב; ורשב"ם זל כתב קורת רוח כמו נתקרה דעתו וכלפי שהחרון אף נקרא הימה לשון חמימות כמו וחמתו בערה בו נקרא הרצון קורת רוח שמקרת ומתישבת דעתו עליו מרוב הנאה; ועוד שם לאבות ה, ה: ורשב"ם כתב כי הנס הזה היה שאף על פי שארץ ישראל חמה ביותר לא הסריחו ולא התליעו. — ומה יקרו דברי הפשט האלה בהשוותך אותם אל פירוש רבי אפרים המובא שם. — ⁽³⁾ שנים הם המביאים המאמר ההוא בשם רשב"ם ועדותם נאמנה: ר' שמואל די אוזירא במדרש שמואל בדף רכ ע"ב ור' ליווא בן בצלאל בספרו דרך חיים אשר הוא פירוש פרקי אבות דף צט ע"ב בדפוס קראקא. — ⁽⁴⁾ צונץ בספרו צור נעשיכטע בדף 31 בהערה b.

אמת נכון הדבר כי יש פתרונים אשר הובאו בשם רשב"ם ואשר נמצאו גם בפירוש ההוא⁽¹⁾. כי רבו הפתרונים השונים מהשונים בשניהם⁽²⁾, וכל מבין יכיר וידע כי כל אשר הביא ר' שמואל אוזיאל בספרו מדרש שמואל על שם רשב"ם הם הם הדברים ככתבם וכלשונם כאשר מצאם בספר פירוש אבות אשר העתיק ממנו ולא שנה הוא בהם דבר. ואם כן לא פירוש מחזור ויטרי היה לנגד עיניו כי אם פירוש אחר הנאכד מאתנו הידוע והנאמן בימיו על שם רשב"ם. ואף גם זאת ראיתי כי יש אשר מחבר פירוש מחזור ויטרי יריב עם הפתרון הנכתב על שם רשב"ם⁽³⁾. ואם כן, איך יהיה הפירוש ההוא מעשה

(1) הפתרונים אשר הובאו על שם רשב"ם בספר מדרש שמואל בדפוס ויניציא לשנת ה' שמה דף יש ע"א ובדף צו ע"ב ובדף קב ע"א ובדף קו ע"ב וקנו ע"ב ובדף רלה ע"א והפתרון אשר הביא ר' יצחק עראמה בספרו עקדת יצחק בתחלת פרק ג נמצאו כמעט במלות שוות בפירוש מסכת אבות אשר בכ"י מחזור ויטרי. — ועל טוב זכר שם החכם היקר ר' רפאל קירכריים נ"ו אשר נדבה רוחו אותו לשלוח אלי את העתקת פירוש אבות ממחזור ויטרי אשר העתיק בידו מכ"י כרמולי להיות לי למוכרת טובו וחסדו כל הימים. וכל פירוש הפרק הראשון אשר החל להוציא לאור הח' לוצאטו ז"ל בכרם חמד חלק ד מדרש 201 והלאה ואשר השלים להפיצו ברכים בכוכבי יצחק ממחברת 28 עד מחברת 30 נמצא בכ"י אשר לי. (2) החלק הראשון בדברים אשר הובאו במדרש שמואל בדף קכד ע"א על שם רשב"ם שוה לדברי פירוש מחזור ויטרי, אבל החלק השני בא שם בלשון אחרת. ואשר הובא במדרש שמואל בדף קעו ע"ב בא במחזור ויטרי בלשון יש לפרש אחרי פתרון אחר, ובעקדת יצחק בפרק עשרים הובא לשון פתרון בשם רבנו שמואל ז"ל הנמצאה באמת גם במחזור ויטרי, אבל כל הנכתב במחזור ויטרי אחרי כן לבאר הלשון ההוא לא ראהו ר' יצחק עראמה בפירוש רשב"ם הנאמן אשר לפניו כי הוא נתן לב לבאר את הלשון בדרך זרה מאד לרוח רשב"ם, ולא ארכה דברי על הענין הזה. — ועוד מצאתי לשון אחרת בפירוש מחזור ויטרי נבדלת מאשר הובא בשם רשב"ם במדרש שמואל בדף ה ע"א, כו ע"ב, לו ע"א, ובעצם הדברים מצאתי רק חלק בכ"י מחזור ויטרי מכל אשר הובא במדרש שמואל דף קד ע"ב, קח ע"ב, קיח ע"א, ומאומה לא מצאתי מאשר הביא בעל מדרש שמואל כדף כד ובדף קכב ע"א, קפה ע"ב, רכ ע"ב. — (3) לאבות פרק א משנה יח כתוב בפירוש שמואל בדף לו ע"ב: ורשב"ם ז"ל כתב שפטו בשעריכם, וכתוב בתריה אולי יחגן ו"י צבאות [וכזון רבנו החלקי דברי עמוס ה, טו בדברי זכריה ח, טז כאשר קרה לו ולגדולי החכמים כמרו לא אהת ולא שתיים. ראה ספרי על רשב"ם בדף 59 הערה 1]. ואולם בכ"י מחזור ויטרי נמצא: ר' שמעון בן גמליאל אומר על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום. וסליק פרקא. ר"ש דהוא אביו של רבינו הקדוש בנו של ר' גמליאל בן מחלקתו של ר' יהושע. ואין כתוב יותר במשנה מדוייקת. ונראה הדברים, לפי שהמקרא [יצוני לומר אמת ומשפט שלום בשעריכם בזכריה ח, טז] אין כתוב בויו ושלום אלא משפט שלום בלא וי"ו. סליק פרקא. עד הנה דברי פירוש מחזור ויטרי. ואם כן הפסוק ההוא אשר יבאר רשב"ם אותו איננו על פי פירוש מחזור ויטרי במשנה הזאת על מכונו. — ועוד זאת שנית מצאתי למלות כי נטל עליו בפרק ג בסוף משנה ב אשר הביא בעל מדרש שמואל פתרון רשב"ם בלשון הזה: ורשב"ם פירש שהושלך עליו שכר משלם או הרי הוא כנטל

ידי רשב"ם? — ועתה אם אחרי הדברים והאמת האלה תשית לבך לדעתו, יקל להבין איך נמצאו בפירוש מחזור ויטרי דברים אשר לא יתכנו בפי רשב"ם⁽¹⁾ ומדוע רחוקה דרך המחבר הוא מדרך רשב"ם הטובה והישרה כרחוק מזרח ממערב. כי הרחיב לדבר בענינים ברורים וירב מאמריו על אשר הקרה דבר המשנה לפניו⁽²⁾ ולא כאחד החכמים הגדולים כלא שפתיו מלדבר תועה בענינים אשר לא הטיב לדעת אותם⁽³⁾:

ב. ספרים אשר יצאו על שמו והוא לא הכרם.

עוד יש פירושים אשר יצאו על שם רשב"ם ואין מעיד עדות נאמנה על היותם פרי מחשבת חכמתו. ועקב היתה רוח אחרת עמם, אל תבא נפש החכם הויכך בסודם ושמו לא יקרא עליהם בין מכירי דרכו. וכאלה דברי נמטריא אשר הובאו על שמו⁽⁴⁾, ופירוש הגדה של פסח הנדפס עם פירושים אחרים⁽⁵⁾ ולשון הפירוש הוא

שכרו כבר שמוזמן הוא וכתב דאית גרסאות דלא גרסי לה רק מסיים בולחושבי שמי, ועתה שמע דברי מחזור ויטרי למשנה הזאת: ויושבין לאו דוקא. [ומה] שמצינו במשניות ומניין לאחד שיושב ועוסק בתורה שהקב"ה מעלה עליו כאלו קיים כל התורה כולה [וגו'] אין אנו גורסין דבר זה במשנת ר' אפרים ובשאר משניות מדויקות אלא מסיים הבבא כליראי השם ולחושבי שמו. — ומי לא יראה כי הדברים האלה לא כתבם רשב"ם. כי הלא הוא אשר נסה על פי עדות בעל מדרש שמואל לבאר את הלשון אשר הסיר ר' אפרים.

⁽¹⁾ מי פתי יסור הנה לחשוב כי כתב רשב"ם דברים כאלה: ועמד עני ירקב שמי אחד מתלמידיו [רי"ל של אנטונינוס איש סוכו] וכתב להם ספר גזירות חקקי און וכתבי עמל חוקים לא טובים ומשפטים בל חיו בהם וגו'. — החלף המחבר הצדוקים והבייתוסים עם הקראים ולא ידע כי זה הפצם, ויקלל את עני ראש הקראים כדבר אחד היהודים מילודי ספרד בימים ההם. והדברים נמצאו גם בשני כ"י לוצאטו ז"ל כאשר תראה במוכבי יצחק במחברת כח בדף 18. והן אמת נכון הדבר כי מחבר פירוש מחזור ויטרי היה צרפתי כאשר יורו הלעזים אשר הביא, אבל שני חיוו היו אחרי עת חיי רשב"ם בהיות הקראים גודעים ושניאים גם לבני צרפת הצפופית עד כי יקללו חכמיהם את שם האנשים ההולכים בראשם קללה נמרצת כאשר בפירוש ההוא. — ⁽²⁾ ראה נא פתרון דברי המשנה משה קבל תורה מסיני בכרם חמד חלק ד' דף 202 ובמוכבי יצחק חלק כח דף 15 ודף 16 איך ירחיב לבאר מלת תורה, וסיפר ומונה השופטים והנביאים הכל בשמותם, ומביא דברי הבריותא אשר לרבי נתן, ומרבה לדבר על הכנסת הגדולה. וכאלה רבות. — ⁽³⁾ נבדך הוא בפתרון מלת פרס למשנה ג בפרק א בכוכבי יצחק חלק כח דף 18. והקורא לא ידע כמה יבחר, כי כל שלשה הפתרונים הבל. גם אמר כי שלשה מיני ניקוד הם, ניקוד טבראני וניקוד שלנו וניקוד ארץ ישראל. והוא שמע קול דברים ולא הבין, כי כלם מין אחד הם והמין האחר הוא ניקוד האשורי או הבבלי. — ⁽⁴⁾ בספר המנהיג לר' אברהם בר נתן הירחי בדף ז ע"א בדפים בערלין. — ⁽⁵⁾ בספר פה ישרים כולל הגדה של פסח עם פירושים הנקראים על שם רשי' ורשב"ם וריטב"א ואחרים בליורנו תקצת ובירושלים תרכ"ג ובווליאנא תרל"ה.

ודרכו אינם לשון רשב"ם ודרכו¹) ויש בו דברים אשר כל קוראם יתמה ויאמר איה גבורות רבנו שמואל ועצם רוחו?²) — ובלעדו זאת יבאו בו דברים אשר לא נמצא מקורם בימי רשב"ם בארץ מושבו³):

ואלה פירושי ספרי הקדש אשר כתב רשב"ם:

א) חמשת ספרי תורת משה באר בוקנתו אחרי מות אבי אמו רש"י ואביו רבי מאיר בן שמואל. וידו כתבה את דברי פירושו על ספר:

ב) פירוש שופטים ומלכים לרשב"ם היו ביד ר' אברהם בן עזריאל מחבר ספר ערוגת הבשם אשר הוא ספר מאסף פתרוני פיוטים וסליחות, והוא בכתובים ולא נדפס עד הנה⁴). ועוד העיד על פירוש ספרי שמואל לרשב"ם ר' יוסף קרא רעהו בהביאו פתרונים אשר לקח מתוכו⁵). על כן קרוב הדבר לחשוב כי באר רשב"ם כל ספרי הנביאים הראשונים:

ג) פירוש ישעיה וירמיה ויחזקאל ופירוש הושע ויואל ועמוס ומיכה וזכריה נודעו ונכרו גם הם בדברי ר' אברהם בן עזריאל ובדברי ר' יוסף קרא⁶). ואם כן, יש לחשוב כי גם יתר ספרי נביאים אחרונים באר רשב"ם:

(1) קצתו תראה בדבריו בדרך ט אשר לדפוס ווילנא: שאלה זו ניכרת שהיא מחכם ישראל. ובדרך י בדיה רשע מה הוא אומר: עתה יש לתמוה על זה. — (2) ראה איך יבאר למה לקח בעל ההגדה התשובה על שאלת הרשע ממקום אחר במקרא (משמות יג, ח) בדרך כ. — (3) כמו דבריו על היסודות הארבעה בדרך כא, ועל החמש היודין בסוף מלות המגביהי המשפילי להושיבי מקמי מושיבי לדברי רבי עקיבא במנין המכות. — (4) הח' פערלעס נר"ן רב עדת מינכטן קבץ פתרוני רשב"ם המפורזים בכ"י ההוא במאנאטסשריפט אשר להח' גרעטץ משנת 1877 בדרך 363 ודרך 367 והבאים. ועוד ראה דברי הח' בערלינגער במאנאצין אשר לו בחלק א' מדרך 2 והלאה ופירוש רשב"ם בספר הזה בדרך 282 הערה 1. — (5) שני פתרונים מצאתי בכ"י ואדפיסם בספרי RSBM בדרך 13 בהערה 4. — (6) גם אלה במקומות אשר הזכרתי בהערות הקודמות. ור' שלמה אחי רבנו תם אשר הביאו שם ר' אברהם בן עזריאל מי ידענו? וראיתי אני כי שגגה היא בהבנת ראשי התבות ר"ש ונכתב ר' שלמה במקום ר' שמואל. ואף כי אתן תודה ברבים לאמר כי שניתו בכתבי בספרי על רשב"ם בלשון אשכנז כי לא נקרא שם הבן הנולד בשם זקנו בעודנו חי ואשוה משפט אנשי דורנו למשפט עתים רחוקים, כאשר החכים להראות את שגגתי ידידי הח' קויפמאן במכתב העתי געטטיגנישע געלעהרשטע אנצייגטן משנת 1880 בדרך 404, בכל זאת רבנו שמואל ולא אחר הוא הנאמר במקום ההוא כי פירוש את מוצאיו ואת מובאיו ביהוקאל מנ, יא המובא שם על שם ר' שלמה הוא הפתרון אשר תמצאהו בדברי רשב"ם לשמות טו, ה.

(ד) על פירוש תהלים לרשב"ם העידו ר' אברהם בן עזריאל בספרו הנוכר ורבונו יהודה שיר ל'און בתוספותיו למסכת ברכות⁽¹⁾. ופירוש תהלים הנדפס בכערל'ין בשנת תקנ"ד על שם רשב"ם מעשה ידי המוציא לאור ר' יצחק הלוי הנקרא יצחק סאטנאווי הוא. הכי קרא שמו יצחק ויהי כצחוק בעיניו להתחפש במעטה רבונו שמואל ולעשות מעשהו ולעבוד עבודתו. וזר מעשהו ונכריה עבודתו, כל השומע יצחק לו:

(ה) מפירוש ספר איוב אשר לרשב"ם הובאו פתרוניו לששה פסוקים בספר ר' אברהם בן עזריאל הנוכר, לפסוק אחד בפירוש ר' יוסף קרא למלת תעופה (יא, יז), לפסוק אחד בנצחון לר' ליפמאן מילהויזען סימן ש"ב, וכן לשלשה פסוקים בכ"י סימן 37 (ולפנים סימן 32) אשר בספרי עיר האמבורג והם לדברי הכתוב יגיד עליו רעו (לו, ג), למלת בהמות (מ, טו) ולדברי הכתוב התמלא בשכות עורו וגו' (מ, לא)⁽²⁾, ועוד לפסוק אחד בדברי מעתיק פירוש רש"י הנמצאים בכ"י 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכען לאיוב יט, ב, ג. כלם יעידון כי היה פירוש איוב לרשב"ם בידהם, ועל פי כל העדים האלה יקום הדבר:

ורבים אומרים כי השלים רשב"ם פירוש איוב אשר כתב רש"י עד מ, כה ולא כלוהו טרם מותו. ולא כן הדבר, כי המדמה הפירוש הנוסף ממקום ההוא והלאה עד סופו אל פירוש ר' יוסף קרא ראה יראה כי כמעט במלות שוות באו בו יתר מעשרים וחמשה פתרוני החכם ההוא. ולפסוק אחד נמש המהכר את פתרון רשב"ם הנודע לנו במקרה ויבחר בדברי ר' יוסף קרא החולך בדרך רשב"ם שם ומוציאהו למרחב. אבל חלק הפתרוניו אשר לא לקחו מפירוש ר' יוסף קרא קרובים בענינים ולשונם לפתרוני רשב"ם הידועים לנו וכאחד מהם יעידו דבריו על היותו מעשהו⁽³⁾. ולא כל אשר איננו לר' יוסף קרא יִמְנָה בעבור זה במספר פתרוני

(1) ראה דברי החי' גראם במאנאצין אשר להח' בערלינער בחלק ד דף 199 בהערה 117 ובדף 208. — (2) שני הפתרוניו האחרונים הודיעני החי' דר' זולצבאך אשר בעיר פראנקפורט באגרתו אלי. — (3) למלת יתחטאו באיוב מא, ז נכתבו הדברים האלה לפתרון: לשון חסרון כמו [מלכים א' א, כא] והייתי אני ושלמה בני חטאים. ובכ"י 5 אשר במינכען נוסף: פתרוני חסירין. כך פירש זקני רבינו שלמה ב"ר יצחק במלכים.

רשב"ם¹) וגם לא השיב כותב הכא אחריהם את ידו מלשנות דברים בפירושים הנמצאים שם. על כן אמרתי, לא רבנו שמואל ולא ר' יוסף קרא כתב כל הפירושים אשר נספחו על פירוש איוב אשר לרש"י למען השלימו, כי אם מאסף פירושי אחרים הברם יחד וישאב גם מי באר מספרי פירוש איוב לרשב"ם ולרב יוסף קרא, ואולי הוסיף מאשר לו על אשר לקח מספרי אחרים. וגם זאת יוכל להיות כי לקח הסופר, אשר העתיק פירוש רש"י, את סוף הפירוש אשר הוסיף מפירוש מאסף כזה אשר חבר פירושים יחדיו לכל ספר איוב, כאשר שמענו וכן ראינו פירושים כאלה מעשי ידי מאספים אחרונים לרוב ספרי הקדש:

והנה דברי סופר אחד אשר העתיק פירוש איוב לרש"י הם הסבו את כל המשנה הוזה לחשוב כי רשב"ם השלימו. והדברים ההם נשארו בכ"י פירוש רש"י בספרי המלכות אשר בעיר מינכטן בסומן² ובספרים אשר השאיר אחריו החכם דע ראססי סימן¹⁸¹). בהם ידענו איה מקום הפירוש אשר חדלה בו יד רבנו הגדול רש"י לכתוב ותחל יד הכא אחריו להשלים מלאכת הקדש. ואשר הוליד שגגת הסופר לחשוב כי רבנו שמואל הוא אשר כלה לבאר ספר איוב עד תמו בהשלימו פירוש רש"י, הוא הדבר אשר הבאתי למעלה³ בפתרון פסוק אחר הלקוח באמת מפירוש איוב לרשב"ם ואשר דבריו יעידון כי הוא המדבר. והסופר הנמחר חשב כי כל הפירושים אשר מצא בחלק ההוא בכ"י אשר לפניו יצאו גם הם מתחת יד רשב"ם. והאמת הוא אשר כתבתי. ודע כי יש ספרי פירוש איוב לרש"י כתבי יד אשר סופם איננו כפירוש הנדפס כי אם

¹ כי הפתרון הנדפס בהנוספות לפירוש רש"י לפסוק התמלא בשכות עורו כאיוב מ, לא איננו לא לר' יוסף קרא ולא לרשב"ם, ועדים פירוש ר' יוסף קרא הנדפס וכ"י 37 אשר בהאמבורג. ראה דברי למעלה ברף XIX, — ² בהעתקת פירוש רש"י לאיוב מ, כה נמצאו בכ"י 5 אשר במינכטן הדברים האלה: „תמשוך לויתן בחכה וגו', כאשר תמשכנו [בחכה] ותשים אנמון כאפו הידבר אלך [וגו'] כל"י לא תוכל להקריב אליו בכלי מצודה: ע"כ יסוד רבינו שלמה וצ"ל. מכאן ואילך יסד בן בתו רבינו שמואל אחיו של רבינו יעקב מרמרו בן הרב ר' מאיר וצ"ל. תמשוך לויתן בחכה. אם תמשכנו ממקומו בחכה באותו ענין שצ"די דגים צודין את הדגים ושולין אותן בחכה מן המים: ובחבל תשקיט לשונו. להוציאו ממקומו: — וכבר קדמו הח' גיינער בכרם חמד חלק שמיני ברף 46 והח' שטיינשניידער בהמוכר חלק יד רף 129 להוציא לאור דברי הסופר הוה ויאמינו בדבריו. — ³ ברף XIX בהערה 3.

לקח מפירושי מפרשים אחרים כה' יוסף קרא ור' יעקב נור
ואחרים:

(1) פירוש שיר השירים אשר הוציא הח' יעללינעק לאור על
שם רשב"ם⁽¹⁾ איננו בתמונתו ההיא מעשה ידי רבנו שמואל ורוחו.
הן אמת כי באו בו פתרונים אשר יעידו עליהם חכרים בפירושי
רשב"ם הנאמנים וכי נכיר לשון רבנו באחד הפתרונים וכי יש
פתרונים על פי חקי לשון עברי כתוכו אשר אין להשיב על צאתם
מידי רשב"ם אף כי גם אין להעיד עליהם. ואולי כתב רבנו שמואל
פירוש שיר השירים הנאכר מאתנו ולא נמצא עד היום וממנו לקח
מחבר הפירוש הנדפס את הדברים ההם אשר הזכרתי. אבל נכון
הדבר כי הפירוש הנדפס איננו מעשה רשב"ם. כי מבלעדי אשר
אין דרך רבנו שמואל לבאר כמהו כל הספר חלק חלק לברו
ראשונה יחדיו ואחרי כן כל פסוק אשר בחלק ההוא לברו. באו בו
לשונות ודעות זרות ורחוקות מדרך רשב"ם. ומה אוסף עוד לדבר
להשיב על מחשבת המוציא לאור החכם היקר יעללינעק נר"ו אשר
אין לה משען ומשענה בעדות אחד הראשונים, כי לא בכ"י 37 אשר
בהאמבורג אשר מתוכו לקח את העתקת דפוסו ולא בכ"י הפירוש
ההוא הנמצא ביד החכם מ" סאָאווע⁽²⁾ נקרא הפירוש ההוא על שם
רשב"ם. ומתוך דברי הפירוש אין להוכיח זולתי אשר מבאר צרפתי
הברו⁽³⁾ החולך בדרך רש"י ור' יוסף קרא ורשב"ם. ואולי לקח
פתרונים מתי מספר מתוך דברי רשב"ם. ורכים מהמה פתרוני
רש"י אשר באו בתוך דבריו, כאשר יראה כל מדמה דברי
הפירוש ההוא עם פירוש רש"י:

(1) ושם הספר: פירוש על קהלת ושיר השירים לרבניו שמואל בן מאיר ז"ל,
ונדפס בלפסיא (Leipzig) בשנת ה' תרט"ו. — והנהו תורתקונים הוסיף לתת הח'
דרי זאלפעלד מכ"י אשר לחח' Soave, במאנאצין אשר לחח' בערלינער בחלק
השני מרף 196 והלאה. וגם אני הכותב תקנתי מדעתי בלי עור כי בספרי על
רשב"ם בדף 23 בהערה 3 את אשר הקרה י"י לפני. — (2) הוא כתב היד אשר
היה ביד הח' זאלפעלד בעת כתבו את מאמרו היקר על פירושי שיר השירים
במאנאצין אשר לחח' בערלינער בחלק ה בדף 110 והבאים ובחלק ו' מרף 20
והלאה. ומתוכו הוציא התקנים אשר הזכרתי לשניאית כ"י האמבורג אשר נעתקי
אל דפוס הח' יעללינעק. — (3) כי הלעזים כלם מלשון צרפת הישנה לקוחים
הם. והלעז אשפאוטבלא בדף 55 למלת איומה כנרגלות בשיר השירים ו', ו'
היטב הח' זאלפעלד לבארו *espoientable* בפתרון נוראה, והיום יאמרו
épouvantable, ושאר הלעזים, ובארו כאשר בארתי בספרי על רשב"ם
בדף 97.

(ו) על פירוש קהלת לרשב"ם העיד ר' אברהם בן עזריאל בספרו הנוכח בהביאו פתרון מלה אחת על שמו. אבל הפירוש הנדפס על ידי הח' יעללינעק והנקרא כבר בכ"י 37 אשר בהאמבורג על שם רשב"ם או חלו בו ידים או מעשה ידי מבאר הולך בדרךיו הוא. כי אמת הדבר, באו בו פתרונים שוים לפתרוני רשב"ם הנאמנים, ואולם בצדס נמצאו גם זרים ורחוקים מפתרוניו ולשון אחרת:

(ז) פירוש רות ופירוש איכה ופירוש אסתר לרשב"ם היו לעיני מחברי פירושים על אסתר רות ואיכה כאלה אשר יצאו לאור בימינו⁽¹⁾. כי בהם נאספו פתרוני מבארים שונים, וביניהם גם הופיע אור פתרוני רשב"ם ור' יוסף קרא. וגם אלה גם הפתרונים הלקוחים מפירוש רש"י והלעזים הנמצאים בתוכם יעידו כי היו מחבריהם חברי מבארי צרפת. ופתרוני רשב"ם ימעטו בפירוש איכה ורבו בפירוש אסתר. והנה בזה נפתח עוד מקור אחר לשאוב ממנו פתרוני אסתר לרשב"ם, כי פתרוני אסתר אשר יצאו לאור בספר נטעי נעמנים בשגנה על שם ר' יוסף קרא לא כתבם המבאר הזה כי אם רשב"ם חקרו בהמצאם גם בפירוש אסתר ההוא על שם רשב"ם ולא על שם ר' יוסף קרא⁽²⁾:

(ט) פירוש עזרא ונחמיה לרשב"ם יציץ מבין פתרוני פירוש עזרא ונחמיה הנדפס על שם רש"י. כי באו שם דברים קרובים לדברי רשב"ם בפירושו. ומהו נשפוט כי היה לנגד עיני המחבר פירוש ספרי הקדש האלה לרשב"ם והוא נאבד מאתנו. ואל תחשוב כי רשב"ם הוא המחבר. כי יש מקומות אשר רוחו ולשונו ורות לרשב"ם. וגם יש אשר יהיה בלתי נודע הבררך רשב"ם הוא הולך ואם בדרך ר' יוסף קרא. ולכן יוכל להיות כי היה בידו גם פירוש ר' יוסף קרא וכי לקח מתוכו מקצה פתרוניו. אבל גם זה לא יתכן לחשוב כי ר' יוסף קרא הוא המחבר בעבור פתרוני רשב"ם אשר באו גם הם בתוכו:

(1) גם אלה יצאו לאור ראשונה על ידי הח' יעללינעק בלפסא בשנת ה' תרט"ו מכ"י 37 אשר בספרי עיר האמבורג. — ומפירושי חמש מגלות אשר הדפיס הח' היבש בעיר פראג בשנת תרכ"ו תראה כי הפתרונים אשר נקראו בכ"י האמבורג על שם ר' יוסף קרא מעשה ידיו המה באמת. ומהו נשפוט כי גם שם רשב"ם נקרא על פירושים אחרים בצדק. — ⁽²⁾ החכם בערלינער הוא אשר ראה ואשר הראה כי בן הדבר.

הפרק השלישי

במעניי המדע אשר לרשכ"ם ובחבריו בפתרון
ספרי הקדש.

המעשה אשר עשה רשכ"ם בפתרו את ספרי הקדש בדרך אשר בחר בו לא יכירחו ולא יעריך אותו בצדק ובמשפט זולתי היודע את המעניינים אשר מצא בימי כחרותו לשאוב מהם מימי מדעו ואת החכמים אשר כתבו פירושים לספרי הקדש טרם הולדו וטרם התחזקו לאיש או אשר כתבו בימיו. ודבריו הם יורו לנו מי המה ומה המה לו:

א) הטור הראשון ספרי הקדש. אותם אציגה בראש הפקודים יען היותם באר מים חיים אשר ממנו ישאבו ואילו ישובו כל מבקשי אמת ודורשי בינה בפתרון דבריהם. ורכנו שמואל כאחד הגדולים אשר מעולם לא שת לבו אל חכמת התלמוד והמדרשים לכדה, כי במעמקי המעין הראשון אשר הם ספרי הקדש יורד בכל מאמצי כחו הגדול, ומתחתיתו שאב מים קרים נוזלים להרוות נפש שוקקה וללמד דעת את העם שומעי דבריו וקוראי ספריו. ויהי דבר י"י בפיו נכון בכל עת ומוכן לכל צורך אם לבאר פתרון המלות ואם להורות חקי לשון עבר, תמיד מצא רכנו שמואל מלה או מחברת מלים כחפץ לבו בספרי הקדש. ומספר המלים אשר לקח מספרים אחרונים או אשר בדא מלבו להראות משפט הלשון קמן מאד בפירושו. ובהביאו דברי הכתוב יאמר פרשה או על כל ענין נבדל, או להורות על הסדר אשר נקרא ברכים בבית הכנסת מדי שבת בשבתו. והשמות אשר קרא לכל אחת ואחת נבדלו או ארכו מאשר אנחנו קוראים אותם היום. ושמות חמשי התורה קרא בשמות חמש הפקודים ומשנה תורה אשר ידענום מדברי התלמוד:

רוב השגיאות אשר נפלו בדברי הכתובים המוכאים בפירושו גם בכתב היד אשר לפני, מעשה ידי הסופר הכותב המה ועל כלן דברתי במקומיהן בהערותי לדברי רשכ"ם. ויש שגיאות אשר נולדו בתעות וזרון רכנו שמואל מכתוב אל כתוב בספרי הקדש בהביאו מקרא לעדות על דבריו ולא פתח הספר לראות בעיני הדברים ככתבם. וגם אלה הזכרתי בהערותי ללשונונתן

במקומות. ואולם לא דבר רק היה לשון הכתוב בעיני רשב"ם. כי עיניו על דבר קטן וגדול בכל דבר המקרא וישם ספרי ארץ מולדתו צרפת נכח ספרי אשכנז וספרד וירא ויכר כל אשר נבדלו בו. ומקצה הכתובים היו בספריו שונים מאשר הם אתנו היום. ויש אשר לא ידענו הבאו משגגת יד הכותבת ואם לא. ואולי קבץ רשב"ם את אשר מצא נוגע אל מסורת המקרא בספר אשר נאבד מאתנו כאשר כתבתי בהערותי לפירושו¹:

(ב) הטור השני העתקות ספרי הקדש אל שפת קוראיהם היהודים והנכרים בארצותם לגוייהם. ואלה מחלקותם:

1. תרגומים לצורך היהודים. ראשון לכלם תרגום אנקלוס החולץ ברוב המקומות בדרך הפשט, על כן כל רודפי הפשט ישחרוהו והוא תמיד על לשונם. ורבנו שמואל או יביאהו עד לפירושו או ילך בדרכו וגם יבארהו או יתיצב לקראתו להסיר דעתו. — והשני הוא תרגום נביאים הנקרא על שם יונתן בן עוזיאל. אין מקומו נכון בפירוש התורה ועל כן לא הובא בלתי פעמים בענין אחד. — והשלישי תרגום התורה אשר קראוהו הראשונים בשם תרגום ירושלמי או תרגום ארץ ישראל ואשר נדפס על שם יונתן בן עוזיאל. אותותיו ראינו בדברי רשב"ם גם כנסותו מדרכו גם בלכתו אחריו². ובספרי התרגום ההוא אשר לרשב"ם נמצא לשון אחרת ולא הלשון הנדפס בספרינו. — והרביעי תרגום כתובים אשר קרא הוא על שם ר' יוסף ויביאהו פעמים בלשון אחרת מאשר אתנו בדפוס: 2. העתקת ספרי הקדש בלשון רומית אשר היתה ביד הנוצרים הביאה רשב"ם לבראשית מטי ולשמות כ, יג למען התקומם על פתרוניה וישם עיניו עליה מעת התוכחו עם חכמי הנוצרים בעניני האמונה:

(ג) והטור השלישי ספרי ההלכה והאגדה אשר נשארן מימי התלמוד. ונדברה בתחלה על ספרי ההלכה ואחרי כן על ספרי האגדה.

1. ראשונה בספרי ההלכה היא המשנה אשר יסדה ר' יהודה הנשיא ערוכה בכל דבר הלכה ויבאו בה חלקי אגדה מעטים וטובים.

¹ בדף 32 בהערה 9 ובדף 35 בהערה 7. — ² כן הראה החי' ר' יעקב דייפמאן נר"ו בבית תלמוד בחלק א בדף 214, 218, 314.

ורכנו שמואל הביא דבריה על שמות רבותינו, חכמים, תלמוד, הלכה ושמות דומים לאלה. — שנית היא המכלתא לספר שמות. ורכנו שמואל הביאה בשמה, או היתה דעתו עליה ועל ספרים אחרים יחדיו. — והשלישית תורת כהנים, הנקראת גם בשם ספרא, הביאה רשב"ם בשמה או חשבה במספר ספרים אחרים אשר במחשבתו. — והרביעי ספרי לכמדבר ודברים, ורשב"ם קרא את הספר הזה בשמו, או שם דעתו עליו ועל אחרים יחדיו. — והחמשיית ברייתא דרבי ישמעאל בשלש עשרה מדות, הנדפסת בתחלת ספרא ובספרי התלמוד אחרי מסכת ברכות ובקצר במקום ברכות השחר בסדר התפלה. — והששי התלמוד הבבלי. ורשב"ם הביאו במקומות רבים כאשר תראה בהערותי. ויש אשר יהיה לשון ספרו שונה מאשר כא בדפוס ספרינו. וגם זאת הראיתי ברוב המקומות בהערותי:

2. מן ספרי האגדה: הביא רשב"ם את ברייתא דרבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בשלשים ושתיים מדות, הנדפסת במרחבי פתרונים בספרי התלמוד אחרי מסכת ברכות ואת סדר עולם אשר לרבי יוסי בן חלפתא:

ד) והטור הרביעי ספרי האגדה אשר אחרי זמן התלמוד. ובהם מחלקות שתיים.

1. ספרי המדרש. הראשון מהם אשר הביא רשב"ם הוא מדרש בראשית רבא. ויביאהו בשמו או בשם הגדות וספר הגדות וחכמים ומדרש אנדה. — והשני הוא ספר האגדה הנודע אשר קרא רשב"ם אותו בשם פרקים של רבי אליעזר. — והשלישי הוא מדרש תנחומא אשר יקראהו רשב"ם בשמו, או בשם הגדה וספר הגדה עם מדרש אחר יחדיו. — והרביעי הוא מדרש שוחר טוב אשר הוא מדרש ספר תהלים בעבור פסוק שוחר טוב יבקש רצון אשר יחל בו, ורשב"ם הביאו פעם אחת¹). — והחמישי הוא מדרש ספר שמואל אשר הביאו רשב"ם גם אותו פעם אחת:

2. ספרי אגדה מספרים מעשי בני אדם ואת המוצאות אותם. אחד מהם הוא ספר דברי הימים דמשה רבינו. ורשב"ם קראו בשם וילך בדרכו לכמדבר יבא כמצוא דברי הספר חן בעיניו.

¹ לבראשית לו, יב הביא דברי שוחר טוב. ובהערתי שם בדף 46 סימן 10 תמצא מדוע לא ישרה בעיני בדבר הזה דעת החכם היקר ר' שלמה בובער בהקדמתו לספר לקח טוב בדף כד ע"א.

זלשמות ד'י מנהו, כלי הזכיר שמו, במנין הספרים אשר דברי הכל בתוכים בתוכם. — והשני הוא ספר יוסיפון, הנקרא גם בשם ספר יוסף בן גוריון. אותו הביא רשב"ם לבראשית לו, לא כמקור לא אכזב להזכיר מעשה בני אדם ואת הקורות אותם:

(ה) הטור החמישי מחברי פיוטים. הראשון ר' אלעזר הקליר אשר יקראו רשב"ם בשמו לבראשית לו, כו. והשני ר' שמעון בן יצחק ממנצא אשר נשמש שמו בכ"י פירוש רשב"ם עם שורה שלמה או יותר ממקומו בפירוש דברים לב, י:

(ו) והטור הששי זקני לשון הקדש הנודעים והנקראים בשמם

גם בפירוש רש"י. ואלה הם:

1. מנחם בן יעקב אבן סרוק מעיר טורטוסא אשר בספרד ומושביו בעיר קרטובא. הוא כתב ספר שרשי לשון עברית הנודע בשם מחברת מנחם. והוא הפליא לעשות בקבצו כל שרשי המלים מספרי הקדש ויערוך אותם מערכה מול מערכה אל מול פני קורא' ספרו. אך זאת חקת מעשה בני אדם ופעליהם לנמות כאש קנאת מחשבה בראשית תולדתה כה וכה מן הדרך הישרה. וכן קרה למנחם במחברתו. גדולה חכמת לכו, רבו החדשות אשר מצא ואשר למדו מספרו בני דורו וגם הבאים אחריהם, אבל גדולות גם כן שגגותיו אשר שגג רבו חמאתיו כלי דעת כמלאכתו אשר חשב להפריד את אותיות השרש מן האותיות אשר יקרא אותן „מועדות למלאכה" בכל אשר נעלמה אות⁽¹⁾ או חסרה⁽²⁾ או נצמדה לאחרת להיות כמנה⁽³⁾ או תהיינה תואמות ושוות בתחלה ויחדיו תהיינה תמות אל אות אחת נדגשת⁽⁴⁾. וגם בניני הפעלים אשר גבלו אחרונים לא ידע ולא הזכיר ויחלף האותיות אשר נסמן בהן הבנין באותיות השרש. על כן קרהו לערוך שרשים לא השרישו ולהקמין תמונתם ומספר אותיותם עד אותיות שתיים ועד אות אחת, לקרב רחוקים ולהרחיק קרובים, לחבר נפרדים ולהפריד חברים כספר מחברתו. ורשב"ם ידע את האיש ואת שיחו. על כן הלך בדרכו בכל אשר הזכיר כי טוב הוא וכפעם בפעם כתב הדברים אשר לקח מספרו בשם אומרם. גם דרך מנחם לערוך ערך הדברים אשר יורה מלא ושוה וגם טהר

(1) ככפעלים הנודעים בשמות נחי פ"א פ"י ע"ו ל"א ול"ה. — (2) כאשר יקרה בפעלים פ"ג ובמקצה פ"ו בצווי ובמקור, ובפעלים ל"ה בצווי ובהפוך העתיד לעבר. — (3) בפעלים פ"ג ובמקצה פ"י. — (4) זה יבא ככפעלים.

לשוננו ויפיה מצאו חן בעינינו, ויש סדרים בדבריו רבנו שמואל וצחות אשר כל מבין יכיר כי רוח מנחם דבר בו ומלתו על לשוננו. ואולם לא ברשת מנחם נלכד רבנו, וחפשים דבריו ורוחו בכל דבר חכמה ודעת. לכן יתיצב לפעמים נגדו להלחם על דבריו או לכור לו דרך אחרת, ובוה או יזכיר שם מנחם או יבחר להביא דבריו בלי שם:

2. דונש (או ר' אדונים הלוי) בן לבראט אשר חי בימי מנחם ויתקומם עליו ועל מחברתו וירחב פיו ולשוננו עליו בהראותו שגגות מנחם ובהציגו דעתו נגד דעת מנחם בפתרון המלים והכתובים. ונכונים דבריו ברוב הענינים, ולא בכלם. וגם כאשר האמת אתו עבר חק הפר ברית שלום הכרותה מימי עולם בין אוהבי התורה ומשחריה. כי דרך קשתו כאויב וריבו את בן האדם ואותו ישים למטרת הציו. ולא אש אהבת האמת בלבדה בערה בקרבו. על כן יצא משפט מעקל. כי דונש במצאו שגיאות בספר מנחם ויזיחהו בדברים קשים, מה עשה דומה למלאכת מנחם היקרה והנכבדה אשר בעמל רב אסף כל המלים אשר בספרי הקדש ויערכן במחברות שונות תולדותן למשפחותן לבית אבותן? — וגם בזאת גדולה חטאת דונש כי יצעק מרה על מנחם והוא הלך בדרכיו ולא נטה ממנו בלתי בדברים אחדים. ומה יצעק והוא גם הוא לא היטיב להפריד אותיות השרש מאותיות השמוש, ושרשים בני שתי אותיות וגם בני אות אחת נמצאו בדבריו כדבריו מנחם אשר לא כדת, זולתי מספרם ימעט מאשר חשב מנחם. ובכל זאת הועילה מלאכת דונש לברר ולהרבות דעת לשון הקדש ותהלוכותיה ולהרחיב בינת ספרי הקדש בפתרונים נכוחים. — ושתי ספרי תשובות כתב דונש, האחד על רבנו סעדיה והאחר על מנחם בן סרוק, ושניהם נכתבו בלשון הקדש, אבל לרשב"ם לא נודע ספר התשובות על רבנו סעדיה כי אם ספר תשובות על מנחם בן סרוק לבדו. ויש אשר היו דבריו דונש לנגד עיניו ולא הזכיר שמו עליהם ויש אשר הזכירו. ופעם אחת לשמות טז, טו הביאו בשמו ויעמוד לנגדו:

ו והטור השביעי אנשי דורו הגדולים ממנו בשני חייהם. ומאלה נזכרו:

1. רבי קלונימוס ב"ר שבת איש רומי אשר נסע משם לגרמזיא, אחד מגדולי חכמת ההלכה ומחבר פיוטים. ותשובותיו הזכיר רשב"ם בפירושו התורה לבמדבר יא, לה:

2. רבי מנחם בן הלבו, ראשון לדורשי הפשט בארץ צרפת.
לא נקרא בשם אבל היה בלב רשב"ם בהשיבו על פסוק איוב אשר
הביא על שמו⁽¹⁾:

3. רבנו שלמה בן יצחק הנקרא רש"י אבי אמו ומורהו אשר
מלבד עמלו אשר עמל על משמרתו בעדתו ובראש ישיבת תלמידיו
הרכיב ובתשובות שאלות רבות אשר שאלו מעמו הגדיל לעשות
בבארנו כמעט כל ספרי התלמוד עד תמס וכל ספרי הקדש וולתי
ספר עזרא ונחמיה וספר דברי הימים אשר בארו אחרים, והפירושים
נקראו על שמו בדפוסים. והנה פירושי התלמוד לרש"י אין ערוך אליהם
בכל אשר נעשו לפניו ולאחריו. ורעיו ותלמידיו קרוביו וחתניו בני
בנותיו ויצאי הלציהם בדורות הבאים אחריהם דברו בתוספותיהם
לפירוש רש"י על כל הדבר הקשה הנמצא בפתרוניו ויסורו מדרכו
בכל אשר לא מצאו נכוחה בדבריו, אבל אין אחד מהם מלאו לבו
לעמוד תחתיו ולעשות כמדהו פירוש קצר וישר על כל ספרי התלמוד
וזולתי על ספרים או פרקים אחדים לברם וגם על כל אשר לא הגיעה יד
רש"י לבארנו טרם מותו. ויעמוד רבנו שלמה על עמדו והוא מושל בכל
ים התלמוד. לא בן פירוש ספרי הקדש אשר כתב. כי קמו אחריו
מבארים אשר היטיבו להכיר ממנו דעת הכתובים הישרה. ובדבר הזה
עלה עליו בן בנו רשב"ם ויתוכח עמו ולפניו, והוקן הנכבד והטוב באהבתו
את האמת אהבה עזה וטהורה, הודה ולא בוש כי רבו החדשות הנכוחות
בפתרון דברי המקרא וכי טוב היה לו לחבר פירושים חדשים לולי
כבדה עליו משמרת עבודתו בזקנתו אשר העמים עליו מן הבקר
עד הערב⁽²⁾. ורשב"ם בכתבו פירוש התורה בדרך הישרה אשר
מצאה חן בעיניו לא עלתה על לבו להשפיל כבוד פירוש רש"י
ולחסררהו מלב קוראיו. ונהפוך הוא אשר לחפץ נפש רשב"ם כל
קורא פירושו יקרא גם פירוש רש"י בכל המקומות הנוגעים אל
ההלכה. ויש אשר הוא העיר את רוחם לבקש משם את אשר
היטיב זקנו לבארנו. וזה משפט שני הפירושים. רבו מאד המקומות
אשר תהינה דעות שניהם חוכרות אחת אל אחת. ואם ימעטו דברי

⁽¹⁾ בפירוש איוב לר' יוסף קרא למלת תעופה יא, וז' יוסבו דברי רשב"ם
אשר הביא שם, "ולשון אשר דקדק לומר וגו'" אל ר' מנחם בן הלבו אשר ידע
רבנו שמיאל פתרוניו מפי רעהו ר' יוסף קרא. — ⁽²⁾ מה יקרו דברי רשב"ם
לבראשית לו, ב להכיר אהבה רבנו שלמה את האמת ולראות ענות רוחו הטהורה.

רש"י תמצאם ברוב המקומות נשנים בפירוש רשב"ם מלה במלה, ואם ירכו דבריו המעיטם רשב"ם. ויש אשר ימעטו דברי רשב"ם להזותם מוכנים בעזר דברי רש"י הנמצאים לדעת רשב"ם ביד כל קוראי פירושו. ואף גם זאת יבא אשר רשב"ם יוסיף דברים להשלים דברי זקנו או יתקנם על פי דרכו בדעת חקי הלשון ובפתרון המקרא או יקחם לו לבאר קצה הפסוק ולא כלו או יבחר באחד משני הפתרונים אשר הביא רש"י או יעתיק דברי רש"י ממקום אחד לבאר כם פסוק אשר לא יבארהו רש"י כן במקומו או גם ימשוך דברי אגדה אשר הביאה רש"י לצד הפשט אשר ייטב בעיניו. אמנם לא ירא רשב"ם באהבתו את הפשט להתיצב ולעמוד גם נגד דעת זקנו. ויעש כן בפנים שונים וחוקים אלה מאלה. פעם נשמע קול דממה דקה בריבו בהסירו דברי אגדה אשר פירש רש"י המקרא על פיה בפתרונו אשר יפתור הוא על פי הפשט או בהשיבו תשובה אחרת על שאלה אשר שאל רש"י. ופעם ידים קולו מעט בהראותו כי נכונים דברי אחרים אשר הביאם ואשר לא נלוה אליהם רש"י, או בהסירו מחריש פתרון רש"י בפתרון הכתוב אשר יפתור הוא. והקול הולך וחזק פעמים אחרות בכתבו פתרונו מול פתרון רש"י בלי הזכיר שמו. ופעם נצב לריב רבנו שמואל בהלחמו על פירוש זקנו מלחמת אהבת האמת. אבל חלילה לו להזכיר שמו בענינים כאלה. והכל תמצא בפירושו. ועל הרוב העירותי בדברי על ענינים כאלה בתחתית הדף:

4. רבי טוביה בן אליעזר מעיר קסטוריא (Castoria) במלכות בולגריאה⁽¹⁾ אשר כתב ספר לקח טוב, והוא פירוש התורה וחמש המגלות ויכתבו בשנת ד' תתנו. ולבראשית מא, הביא רשב"ם דבריו בפירושו⁽²⁾:

5. ר' מאיר בן שמואל אביו ומורהו. אותו הביא רשב"ם כאשר הזכרתי למעלה בפתרוני התלמוד ופעמים בפירוש התורה אשר לו:

6. מוריו אשר הביאם בשם רבותי בפתרוני התלמוד ובפירוש התורה. ומי מהם יודעים לנו תמצא בדברי למעלה:

⁽¹⁾ את זאת היטיב מאד להראות החכם ר' שלמה בובער נר"ו בהקדמת ספר לקח טוב אשר הוציא הוא ראשונה לאור בדף 20 והבאים. — ⁽²⁾ והדברים נמצאו בדפוס הח' בובער בדף קנ ע"א. ועוד ראה למעלה דף XXV הערה 1.

7. פותרי ספרי הקדש אשר היו לפניו אשר מאם בפתרונם ולא כתב שמש הודעתי למעלה ובהערותי בתחתית כל עמוד ועמוד הנודעים לי איש איש על מקומו. ושמות אחרים נשארו לחקור עליהם. והם אשר לא הזכרתי שמש בהערותי:
 ח) והטור השמיני אנשי דורו הקרובים אליו בשני חייהם.
 ואלה הם:

1. מבארים על דרך הפשט אשר לא ישא שמותם על שפתיו בגלותו שגגתם. ובדרך הפשט שוטטו רבים בימיו ויבקשו וימצאו חדשות יום יום. ובמקום הבר רב התבן:
 2. ממבארי ספרי הקדש אשר בנרבונא בימיו הביא העתקת מלה עברית בלשון פרוכניצי לעדות על פירושו לשמות כה.לג:
 3. ר' יוסף קרא בן שמעון בן אחי ר' מנחם בן חלבו ותלמידו. הוא היה מעתיק ספרי אחרים מבין וחכם וחוקר בבינת ספרי הקדש. ויהי נאמן בבית רש"י וייקר בעיניו, ויגד לו את אשר שמע ואת אשר מצא בפתרון המקרא. וימצאו דבריו הן בעיני רש"י, ויכתוב את אשר ישרו בעיניו בפירושו בשם ר' יוסף. ואולי בבית רש"י נקשרה נפשו בנפש רשב"ם ויהיו חברים רודפי הפשט בפתרון המקרא, וזה את זה [עורו א] הניאו גם כאשר לא נקבו בשמות. אבל יש מקומות מתי מספר אשר נקב רשב"ם את שם ר' יוסף ור' יוסף את שם רשב"ם. ונמצאו פתרוני ספרי הקדש אשר לא ידענו מי משניהם פתרום ראשון. — ומעט מזער נדפס מפתרוני ר' יוסף ורובם נשארו עוד בכתובים:

4. ר' אברהם אבן עזרא אשר מת בשנת תתקכו בן שבעים וחמש שנים ויהי צעיר ממנו לימים מעט. שמו לא נזכר בספרי רשב"ם ואין עדות על ראותם או הכירם איש את רעהו כל ימי חייהם, אף כי כתב ראבי"ע חרוזים להשיב על אשר כתב לו רבנו יעקב תם אחי רשב"ם הקטן ממנו בשנים בתשובת חרוזים אשר לענ כהם ראבי"ע לדברי שיריו השקולים בדרך חכמי ספרד. ומה מאד נבדלו שניהם, רשב"ם וראבי"ע. זה צרפתי וזה ספרדי, זה גדלוהו אבותיו על ברכי התורה והתלמוד וזה הוצג מנעוריו פתן בין התורה ובין חכמת בני ערב אשר בספרד, זה מורה קהלות ישראל בארץ מולדתו וזה הולך מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר נע ונד חסר לחם ומבקש רצון נדיבי עמו. ובכל זאת אחת דרשו שניהם בכל

מאדם, והוא הדרך הישרה בפתרון ספרי הקדש. ודי בדמיון חפצם להשוות את אשר מצאו בלי קחת איש מעת רעהו מאומה. וגם אם יביאו איש פתרון אשר נמצא בספר רעהו בלי הזכיר שם הפותר⁽¹⁾ לא נוכל לגמור אמר כי לקחו הדברים איש מאת אחיו, יען רבו ספרי הפירושים אשר היו למול עיניהם ומאתנו נאבדו ואין יודע מדברי מי לקחו הפתרונים ההם. ונהפוך הוא אשר יש מקומות בספרי פירושיהם המראים כי לא ידעו זה את פתרון זה וכי לא היו ספרי פירוש איש או ביד רעהו. ואולם קרוב הדבר לאמר כי לשמע און נשמעו להם פתרוניהם מפי הולכי דרך אשר עברו דרך מושבם. וכזה יקל להבין מקצה דבריהם ואיך באו פתרוני הרב אשר הוא רשב"ם אל ספר הצעיר ראב"ע. ועדות נאמנה נשארה לנו בדברי ראב"ע כי לא בא פירוש התורה לרשב"ם כתוב על ספר אל ידיו עד היותו בשנת תקי"ח בערי אי ענגלאנד ותאחזהו כהלה בראותו פתרון תיבות ויהי ערב ויהי בקר בראש פירוש התורה לרשב"ם⁽²⁾ אחרי שמעו כדברים האלה על שם אחרים והלחמו עליהם בכל כחו בפירושו לשמות מז, כה. וכנים דבריו אשר כתב על האנשים האלה אשר יקראם חסרי אמונה. כי הם עברו חק הפרו ברית עולם לחלל במעשה את ליל השבת אשר יקדם ליומו. כי כן נעשה בימי ראב"ע בארצות המזרח, כאשר הגיד עד נאמן ר' בנימין מטודילא במסעותיו⁽³⁾. ורשב"ם לא שמע מן הדבר הזה מאומה ובפתרו ויהי ערב ויהי בקר כאנשים ההם לא עלתה על לבו לשנות חק התורה ומשפט ישראל בדבר השבת. וגם איך יירא איש כמוהו המתהלך בתמו ומורה הרבים כי יהיה איש אשר יכירנו ואמר כי הוא צוה לחלל את ליל השבת

(1) על דברי העדות אשר הבאתי בספרי RSBM בדף 75 בהערה 1 עוד יש לי להוסיף את רוח הקוראים על אשר כתב מורי ורבי ר' שלמה יהודה רפאפורט וצ"ל בכבורי העתים חלקי ו בדף 27 כי תלמיד תועה אשר כתב לפי דעתו את פירוש ספר שמות האריך לראב"ע שמע פתרון מלות מן הוא בשמות מז, טו לרשב"ם על פה ויחלף לשון מצרי בלשון ישמעאל ורשב"ם ברבנו שלמה וקנו. ולא אכחיד תחת לשוני כי רבו לי בזה הדברים הקשים, ואולם אין פה מקום להאריך. ובעצם הדבר אחשוב כי אולי נכתבה הוספה כזאת על ספר פירוש רש"י אשר ביד ראב"ע ויחשוב הוא כי רש"י הוא הכותב. ואם כן אין לרשב"ם חלק בדברים האלה. — (2) ראה פירושו לבראשית א, ד. ה. ו. ח. אבל ראה גם דף 7 הערה 18. ודברי ראב"ע תמצא בפתחת אגרת השבת אשר לו הנדפסת בברס חמד חלק ד על ידי ר' שמואל דוד לוצאטו ולובספר מבחר המאמרים להרב נתן בר שמואל הרופא בליורנו בשנת תר. — (3) במסעות ר' בנימין בדף כה לדפוס אשער יספר כי באי כיפרוס (Κόπρος, Cypren) יש יהודים מינים מהללים ליל שבת ושומרים ליל ראשון.

אשר ישבתו בו בני ישראל. על כן לא כתב דבר לסכור פי הופכי דבריו ואינם מבינים אותם. כי על פי פתרונו יהיה יום השבת כברא י"י שמים וארץ מבקר יום השביעי עד כלות הלילה הבא אחריו, וגם ששת הימים הנאמרים בעשרת הדברות כן נאמרו, כי כן היה לדעת רשב"ם בעת הבריאה, ואולם התורה צותה את בני ישראל להחל שבתם מערב לפני השבת ועשתה כן בשני מקומות הידועים לכל יודעי דבריה, במצות חג המצות בשמות יב, יח ובמצות יום הכפורים: **ביוקרא כג, לב** ובמצוה הזאת השכילה לאחוז בדבריה כל מקרא קדש יחד באמרה מערב עד ערב תשבתו שבתכם. וראב"ע ברוב קנאתו לא השגיח אל הדבר הזה ויאשם את רעהו הנכבד בפירוש התורה על הדרך הישרה ויען בו סרה תחת אשר היה לו לשמוח על איש ברית כזה נאמן רוח ונכבד בארצו בעיני הכל. ואולם אחרי בא ספר פירוש רשב"ם אל ידו לא חדל לקרא בו, ועוד נשאר עדות אשר יצאה מתחת ידו על הזות פירוש רשב"ם יקך ונכבד בעיניו⁽¹⁾:

ויתר דברי רבנו שמואל ב"ר מאיר ומשפט פירושי ספרי הקדש אשר כתב וחכמתו ורחב מדעו וחקי לשון עבר ופתרוני מלותיה הצפונים בדברי ספריו הלא הם כתובים בספרי האשכנזי אשר כתבתי על רשב"ם ושם הספר הזכרתי בתחלת דברי אלה בעמוד הראשון:

הפרק הרביעי

במשפט הדפוס הזה ומעשה ידי בו.

מכל פירושי ספרי הקדש אשר כתב רשב"ם לא נשאר לנו אחד שלם וזולתי פירוש התורה לכדו וגם בו יש מחסור על שתי

⁽¹⁾ בפירוש ספר בראשית אשר שב ראב"ע לכתוב פעם אחרת בדרך ארוכה ואשר הוציאו לאור עד סוף פרשת לך לך ידדי החי פריעדלענדר נר"ו בלוגרין בספרו *Essays etc.* בשנת 1877, כתב ראב"ע לבראשית יב, ג: חכם גדול אמר בספרו כי ונברכו כך מגורת הברכת האילן. — והוא פתרון רשב"ם. והזכירני את דברי ראב"ע האלה ידדי החי האלבערשטאם נר"ו אשר כביעליטין באנרתו אלי.

קצותיו ובקרבנו. ובספרי האשכנזי הנוכח הראיתי מה זה ועל מה זה. ודי לי פה להעיר לב קוראי הספר הזה על הדברים אשר כתבתי שם: פירוש התורה לרשב"ם הידוע מקדם בערי צרפת ואשכנז, כי נאמן רבנו שמואל לפותר מבין ויהי דבר שמואל לכל ישראל¹. נאבד ברבות הימים מידי בני עמו, וכימינו לא נשמע שמע המצאו בכתב יד וולתי בספר אחד מספרי בית מדרש הרבנים פה בעיר ברעסלווא. וכתב היד הזה חסר פירוש פרשת בראשית ופרשת נח ולך לך גם פירוש פרשת פינחס ופירוש פרשת וזאת הברכה מדברי רשב"ם לפסוק ג טרם כלותם והלאה. וכמו להשלים המחסור הזה נכפל פירוש ואתחנן עקב וראה בלשון אחרת מעט במקצה הדברים, ויש אשר תעזור הלשון האחת לתקן שגיאות השנית. ובכ"י 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכען לא נשאר בלתי פירוש בראשית א.א עד פסוק לא:

ויהי בצאת ספרים רבים לאור במלאכת הדפוס וישאר פירוש התורה לרשב"ם צפון בכתובים ולא נדפס עד שנת חמשת אלפים תס"ה לבריאה בכערלין. ועצם כתב היד אשר מתוכו העתיקו המדפיסים הראשונים האלה את פירוש התורה לרשב"ם הוא האחד הנשאר והנמצא עוד היום בברעסלווא בין ספרי בית מדרש הרבנים כאשר כתבתי למעלה. ובפירוש ואתחנן עקב וראה הלכו המדפיסים ההם אחרי לשון המעתיק הראשון אשר בכ"י ואל האחרת הנמצאת בסוף הספר לא השגיחו ולא שמו לבם. ויהי הדפוס הראשון לחק לבאים אחריו והם לאחרים ואחרים לאחרונים; אין עוד מדפיס אשר ראו עיניו את כתב היד כי אם כלם העתיקו דפוס מדפוס. וכל משגה וכל נגע, כל מחסור וכל יתרון הנמצא בדפוס הראשון עבר אל הבאים אחריו בלתי אם היה עם לבב המדפיסים לשנות הדברים כמחשבתם. ויהי בלכתם אחרי דברי הדפוס הראשון נקשו וילכדו ברוב שגיאותיו, וחדשות הוסיפו בדעת ובכלי דעת לטובה ולרעה. והמדפיסים האחרונים הכבירו, כי בנו מחשבותם ומעשיהם על יסוד הדפוסים אשר נדפסו לפניהם וכשל עוזר ונפל עוזר. והם הוסיפו חטאת על חטאת בשנותם גם המה על פי העולה על רוחם

¹ ולכן נזכר שם רשב"ם לברכה בין שמות גדולי ישראל בקונטרסי בתי הכנסת אשר בערי נהר ריניוס ונאמר עליו שם כי היה מפרש גדול.

את אשר מצאו ומעט אשר שנינו למובה, עד הרחיקם דברי רבנו שמואל הראשונים מעל גבולם וישנו את מעמו וישחיתו את הדרו ואין מבין במקומות רבים. כל זאת היתה להם כי לא ראו עיניהם את פירוש התורה לרשב"ם בכתב היד אשר בכל הסרוניו היה מזהירם לבלתי לכת אחרי מראה עיניהם ומונע אותם מלהפוך הדברים ומלשנותם עד אין קץ. וכבר נלכד ברשת הזו ר' ולמן פוזנר אשר חבר ספר קרן שמואל לבאר פירוש רשב"ם ולתקן שגיאות הדפוס הראשון. כי עם היטיבו להכיר הישר והנכון ובהשכילו לבאר דברים קשים, תעה לכבו במקומות אחרים וישחת דברי רשב"ם בהפכו ובשנותו גם הוא דבריו על פי רעיוני לבו אשר אין להם שרש בכתב היד ולפעמים אין צורך להם. והנה אמת הדבר לא אכחידנו כי גם כתב היד אשר נשאר לנו לא נמלט משגיאות רבות, אבל כל מבין יודע כי רבה מכל שגיאות הכותבים משגה הדפוסים אם אין עין פקוחה ונפש נזהרת ומפחדת להשמר בכל עו תמיד ממכשול עון אשר יקרה כפעם בפעם בידי מחברי האותיות בבית הדפוס. על כן שמחתי בראותי כתב פירוש רשב"ם בין ספרי בית מדרש הרבנים הוזה אשר אנכי יושב בו, אחותיו ולא ארפנו עד אשר הביאותיו אל חדרו ואדרוש ואתור מצפוניו, וארד עד עמק חיל אצרו, ואעל אבני חפץ מאירות כשמש, ויסורו מחשבי השגיאות ימין ושמואל:

ועתה, קורא נכבד, אציגה נא עמך את פרי עמלי אשר עמלתי זה שנים רבות כאשר העירותי עליו בספרי האשכנזי אשר כתבתי על רשב"ם בהרחבה. וזה דרכי אשר הלכתי בהדפיסי את הספר הזה: א) את לשון כתב היד העתקתי מלה במלה להיות לעיני עושה המלאכה בבית הדפוס ולאחר אותיות הדפוס כמנהג. ועל פי כתב היד הגהתי בעמל רב סיני שגגת העובד מתוך כסף דברי רבנו שמואל. וגם בדרך המכתב החוקתי ולא שניתיה אל אשר הסכן הסכינו לכתוב היום. על כן כתבתי שני יוד"ץ (י"י) לסימן שם הוי"ה כאשר בכתב היד, ובה"א לכדה (ה) לא כתבתיו, כי לא נמצא שם הוי"ה כתוב כן מראשית כתב היד עד תמו. וכמהו כתבתי הק' ברוב המקומות, ובמעטים הקב"ה או הקי"ב. וכן במלאות וחסרות שמרתי דרך כתב היד בכל דברי רשב"ם ובדברי ספרי הקדש אשר הביא. על כן תמצא מלת תחילה כתובה לרוב מלאה, והמעט תחלה חסרה בדרך מכתב ספרי הקדש; ותיבת וגומר

תמצא בקצר וגו' כאשר נכתב היום וגם וגו' או גו', הכל כאשר מצאתי בכ"י בכל מקום ומקום. ועל פי הדברים האלה אל תחשוב נא לי עון במכתב מלא אשר הוא זר בעיניך בהכתב וי"ד במקום צירה וסגול וחירק בין גדול בין קטן, ובהכתב וי"ו במקום חולם וקמץ חטוף ושורק וקבוץ, כמו בוקרו ויום שיני לבראשית א,ה; לשמורך לבראשית כה,טו; לצורכך לבראשית ל,לב; צלופחד לבראשית ל,לח; לשומרו לבראשית לב,ב; שהיצילני לג,כ; ולא איהר לר,יט; עיניין לה,כב; וגופרית לשמות ט,יד; נוכו ט,לב; תותכו ט,לג; תיגרת ירך יב,ד; גודלך, קודשך טו,טו; באוסףך לויקרא כג,מג ורבים כמוהם:

וכאלה לא נמצא מכתב בספרי הקדש וזלתי במקומות מעטים כמו תיעשה בשמות כה,לא; מיורדי בתהלים ל,ד; עווה סח,כט; וגדול חסד קמה,ח ומעטים אחרים:

וברשכ"ם יש אשר נכתבה מלה מלאה להבדיל בנין ומנין. כי הנה הבנין נסמן בהכתב ושיקע לבראשית א,ה להיותו מבנין פֿעל; וכן שבירבן לבראשית א,כב; דיבר יח,ו; שניסה יט,יא; ובהכתב ייכנסו לשמות ב,ג להיותו מבנין נפעל; וכן יימצאו בפתחה לפרשת תרומה; ויהרג לדברים כא,ט; לשון ייפעל לדברים כה,מ; וישאר לדברים לב,לב; ובהכתב פורש לבראשית א,א להורות על בנין פֿעל, ובהכתב והוצרך לבראשית שם להורות על בנין הֿפעל. — והמנין נסמן בהכתב בדבריי לשמות ד,יא; מגפותיי ט,יד; שבתותיי לויקרא יט,ג; כדבריי לדברים יח,יא; אם בחקותיי כח,סט. — ובלעדי זאת נכפלה הו"ד להוותה נשמעת כמו במלות הרחיים לשמות יא,ה; נהייתה יא,ו. וכן נעשה בו"ו לכפלה בהוותה נשמעת. — ומכתב כתב היר איננו שוה בדברים כאלה כדרך כתבי היר הידוע להוגים בהם, ונמצא פעם מלא ופעם חסר. ואנכי הלכתי בעקבותיו. על כן יתערבו בדפוס הספר אשר אנכי נותן לפניך היום זה בזה פירוש ופרוש, פירשתי ופרשתי, תוהו ובהו, מנין ומניין, ענין וענין ועניין, חטים וחטים, חצים וחצים, ימצאו ויימצאו ודומים לאלה. — וכמו כן יתערב בכ"י דמות לשון רבים בדרך המקרא ובדרך המשנה ונכתב דיינים ודיינין, ארכם וארכן, תלויים ותלויין, אומרים ואומרין, מינים ומינין, ומעטים נמצאו בספרי הקדש כמוהם והם הימים והימין בספר דניאל, מלים

ומלין בספר איוב, ויש אשר חברה שגגת הכותב, אשר העתיק את פירוש רשב"ם, שני הדרכים במאמר אחד בכתבו אוכלים ומשקין לזיקרא יא, לה:

ובכלם היה מכתב כתב היד לי לחק זולתי במקומות מעטים אשר זנחתיו בדיותו ור מאד ומתעה את הקוראים לחשוב כי מלה אחרת כתובה לפניהם. והדפוס הראשון היה לי בזה לאות ולמופת במקצה שגיאותיו:

ודע, הקורא, כי לא כל חלקי כתב פירוש רשב"ם אשר לפני שוים בדבר הזה. כי מראש פירוש פרשת קרח עד קרוב לקץ פירוש ראה נכתבו דברי רשב"ם ביד אחרת, ועוד אחרת השלימה המחזור עד סוף פרשת ראה. ואחרי כן. נמצא פירוש רשב"ם עוד הפעם בסוף מחברת הספר מפרשת ואתחנן עד וזאת הברכה לקוח מכו"י אחר ונספח אל החלקים הראשונים. ואין מכתב המעתיק האחד כמכתב האחר ודרכם איננו שוה בחסרות ויתרות ובענינים אחרים. ואני לא עזבתי דרכם, למען יכירו קוראי הספר את מכתב כתב היד כמוני מראש ועד סוף:

ב) השגיאות הרבות אשר נמצאו בכתב היד לא נתנוני להעתיק אל הדפוס הזה כל דבריו ככתבם וכלשונם. על כן שניתי מעט ואוסיף ואגרע מעט מדבריו בכל אשר הרע הכותב לכתוב בשגגה או בחפזון. ויהי משפט מלאכתי שונה על פי הדברים אשר קרו.

1. בפירוש ואתחנן עקב וראה בחרתי משני כתבי הפירוש הנשארים באשר ישרה בעיני מזה ומזה, ואזכיר כל יקר מדברי האחר בהערותי. ואם אין חפץ בשניהם ואלך אנכי לדרכי, או הזכרתי דברי שניהם:

2. כל משנה אשר יצא מידי המעתיק ואין חלק לרשב"ם בו לא אחרתי להסירו ולתקן המעוות. וזה קרה בשני דברים. האחד בשחת הכותב ראשי דברי הפסוקים המבארים במאמרי רשב"ם, והשני בהפכו סדר המאמרים. כי רשב"ם כתב פירושו כפאת ספרי הקדש אשר לו, והסופר הראשון אשר יקרא בדבריו את שמו „הצעיר“ והוא תלמיד ר' אליעזר מכלייניצי (ראה בדף 199 הערה 20) בהעתיקו דברי רשב"ם אל דברי ספר נבדל, הוסיף ראשי דברי הפסוקים המבארים למען יובנו פירושי רשב"ם, וישנה דברי המקרא לפעמים בשגגתו אשר שגג. והוא גם הסב להפוך סדר פירושי הכתובים

בתוסיפו את אשר שכח בראשונה אחרי כן במקום אחר רק כאשר קרהו או כתבו בצד הנכתב כבר ויספחוהו האחרונים במקום זה. וכאשר קרה לכותבים הראשונים, כן משפט הכותבים הבאים אחריהם; שני הדברים או הפכו אותם ממקום למקום. ומשחת כזה בדברי המקרא הזכרתי לרוב בהערותי, וכן העירותי בכל אשר נהפך סדר המאמרים אחרי הציגו אותם על מקומם⁽¹⁾. וכדפוסים אשר קדמוני מצאתי כבר מקצה המאמרים מושבים אל מקומם הנכון, אבל עברו המדפיסים מדת המשפט בהפכם גם הם המאמרים על פי דעתם וישחיתו כזה את טוב טעם דברי רשכ"ם. ולהם יאתה הסליחה, כי לא ראו עיניהם את כתב היר המפיץ אור על ענני העונות הרבים אשר באו ואשר נוספו בדפוסים:

3. ויש שגיאות אשר אולי יצאו מידי רשכ"ם במהרו לכתוב את פתרונו בצד ספרו. כי החליף לשון זכר בלשון נקבה בכתבו שני פעמים בדף 6 בשורה ט'; שני גזרות בדף 19, וראה שם הערתי באות 4; ונגמרה הלילה בדף 6; שני אמירות בדף 37 וכאלה רבות. ומערבות באו לשון זכר ולשון נקבה בדף 151 לויקרא ט.כג. כד בכתבו על האש, "ואחר כך יצא ובא לו" וכל הנשאר לשון נקבה. וידוע כי קרה כזאת לבעלי הלשון ולגדולי המעתיקים כאשר הודה ר' שמואל אבן תבון בדבריו אשר הקדים להעתקת ספר מורה נבכים מלשון ערב אל לשון עברי. וגם נמצא כאלה במקרא באש ובשאר שמות בדברי רשכ"ם לבראשית לב, ט ולשמות יא.ו. אבל בחברו פעל יוצא עם למ"ד במקום פעול ויכתוב צויתי לו לתולדות כו.ג; כשיברכו כהנים לישראל לבמדבר ו, כג ודומות לאלה הלך בדרך לשון המשנה ואין זו שגיאה. ובכל אלה לא שנית דבר כי אין זאת משמרת עבודתי במלאכה הזאת להתפאר על דברי רבנו שמואל ולשנות בהם כרצוני:

4. בשנותי שגיאות גלויות לא שלחתי יד בדברי כתב היר במהומה וחפזון, כי עמלתי כיד י"י הטובה עלי למצוא הלשון כאשר היתה בצאתה מתחת יד רבנו המחבר. ובספרי האשכנזי על רשכ"ם מדף 31 ועד דף 37 העמקתי להכיר מקורי השגיאות, ועל פי המדע ההוא עשיתי במלאכתי הזאת. ובכל כחי חשבתני מחשבות לבלתי שנות

⁽¹⁾ ראה גם בדף 155 הערה 1.

זולתי במקום הצרך הנגלה וכמדתו, כמו בראותי כי המירו הכותבים אותיות דומות או כתבה ידם במהומה אותיות או מלות זרות בלי הבין. ויען כי רבו המקומות אשר נכפלו בהם דברים שוים או נהפוך הוא אשר נשמטו מלות שתיים או שלש או גם שורות שלמות במהר היד הכותבת לעשות מלאכתה, בחרתי להכיר ולהרחיק הנכפלות או לחקור אחרי הנשכחות ולהוסיפם, משלוח יד אל הדברים הכתובים ולשנות אותם כרצוני וכמחשבתי, כאשר עשו המדפיסים אשר היו לפני וכאשר הואיל לעשות בעל קרן שמואל במקומות לא מעטים⁽¹⁾.

(ג) נקודות וקוים הצנתי בכל מקום הצרך להפריד בין חלקי הדברים ולהבדיל בין הפסוקים. ובוה שמרתי דרך הכותב בכ"י אשר לפני בכל אשר הלך בדרך ישרה ונכוחה ואט מעליו בכל אשר שגג. ובן נקודי התנועות וקויהם הוספתי לפעמים על האותיות למען באר את דברי רבנו או לשמור את הקוראים משגגה קרובה. וגם בזאת היה מעשה הכותב לנגד עיני בכל אשר לא תעה לכבו, ואולם בלעזים לא הוספתי התנועות זולתי במקומות המעטים אשר היטיב הכותב להציגם, ואחדל בכל אשר הרע לעשות בלי דעת או אשר חדל גם הוא לכתבם, וזה דרכו ברוב המקומות.

(ד) ובכל מקום הוספתי על אשר נכתב בכתב היד אותות הפרשיות ומספרי הפרקים והפסוקים להקל על הקוראים לראות על מה יוסבו דברי הפירוש בכל מקום. ובוה שמרתי דרכי מלכת אחרי שגיאות כתב היד וספרי הדפוס אשר קדמוני, כי רבו חטאתם בדבר הזה והאחרונים הכבידו על הראשונים⁽²⁾.

(ה) ועוד הוספתי על אשר נכתב בכ"י הזכר אשר בספרי בית מדרש הרבנים פה בעיר ברעסלויא ועל אשר נדפס מתוכו עד הנה כל

(1) כאלה תמצא בדרך 180 בהערה 12, ובדרך 185 בהערה 9 ובהערה 10, ובדרך 187 בהערה 9, ובדרך 220 בהערה 3 ובמקומות רבים מאד. — (2) אם יש את נפשך לדעת מה הגיע אליהם ראה בספרי על רש"ם' הך 34 הערה 1, ודף 38 הערה 8, ודף 39 הערה 6 והערה 7, ודף 51 הערה 8, ואז תכיר דרך כתב היד בפירוש רש"ם' לבראשית כד, כא; לב, כו; לג, יח; מח, יז; לשמות ב, כג; והבינות דרך ספרי' הדפוס במקומות הנזכרים וזולת אלה לבראשית יח, כו; כד, נג; סב; ולויקרא ד, ג; ושם ד, יז אשר משכו לפסוק ו; ולכמדבר י, לג; לה, לב אשר משכו לפסוק כה; ולדברים יא, כו הנסמן במספר פסוק כט; ושם יט, ו. ואני העירותי על רבם במקומם. ובוה תראה את אשר השחיתו בדברי רבנו שמואל וחסאו בשגגה' למעול מעל בדבריו הישרים ולהפוך סדרם ולשומם בדברי חידות אשר לא יובנו.

דברי פירוש רשב"ם אשר נודעו עוד בימים האלה. ואלה הדברים אשר הוספתי:

1. שער הכפר בעמוד הראשון לפני פירוש רשב"ם (מלבד השער אשר כתבתי אני בראש הספר לפני דברי אלה) ופירוש תחלת פרשת בראשית עד א, לא מדף 3 עד דף 9 הוספתי מכ"י 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכען. ובהדפים החלק הזה כבר קדמני הח' גייגער בכרם חמד חלק שמיני מדף 42 והלאה. ואני הסירוני על פי כתב היד ההוא את אשר שגג ואת אשר שנה בלא משפט כאשר תראה בהערותי:

2. לכל חלק פירוש רשב"ם מבראשית א, לא והלאה ועד סוף בראשית יז הנאבד מאתנו לקטתי מדף 9 עד דף 13 מתוך ספרים כתובים ונדפסים אשר הגיעו לידי את פירוני רשב"ם הנשארים שם. ואשר ראיתו כי איננו בדרך רשב"ם לא ספחתו אל תוך דברי פירושו ואביאנו בהערותי במקומן. ולהשלים חסרון הטוב הנאבד כפי יכלתי העתקתי אל מקום המחסור ההוא עוד כל פתרון רשב"ם אשר פתר במקום אחר. ולא כן עשיתי מפירוש פרשת וירא והלאה אשר יחל שם פירוש רשב"ם הנשאר כמעט שלם בכ"י ברעסלויא. כי ממקום ההוא והלאה יבקש כל קורא פתרון הדברים כאשר הם שם וימצאם. וכן בסוף וזאת הברכה אשר יחסר בו דף שלם בכ"י הפירוש הוספתי שני פירוני רשב"ם קטנים ממקום אחר. ולעזר היה לי בדברים האלה ידידי הח' דר' ציעמליך רב ומורה עדת נירנבערג לעת שבתו בעיר מינכען כי העתיק לי בחסדו דברים מכתבי היד אשר שם. וראה עוד הערתו אות 4 בדף 9 ואת 4 בדף 166. וכל אשר הוספתי בכל המקום הזה הסגרתו בשני חצאי מרובע [] למען ידע כל קורא כי נוסף הוא:

3. מפירוש פרשת וירא עד סוף פירוש התורה הנמצא בכ"י הוספתי מספרי הדפוס או מכתבי היד מעט מוער מפירוני רשב"ם אשר הביאו על שמו ואשר נראו כדרכו. והפתרונים אשר לא היו כדרכו, או נראו כלקוחים מספר אחר אשר כתב רשב"ם, או היו בלשון אחרת או בענין אחר משנה על אשר כתב בפירושו לא הבאתים וזלתי בהערותי⁽¹⁾:

⁽¹⁾ אלה הפירוני אשר נספחו סגורים בשני חצאי מרובע כאלה [] על דברי פירוש רשב"ם: לבראשית כד, כה בדף 25; לשמות טו, ב בדף 101; לויקרא

ו ואלה הספרים כתבי היד אשר היו בעזרי להתם או לכאר
 דברי פירוש רשב"ם. בראש כלם כ"י אות 103 אשר בכית מדרש
 הרבנים פה בעיר ברעסלויא; ואחריו כ"י אות 5 אשר בספרי המלכות
 בעיר מינכנן. ואחריו יכאו כ"י אות 28 אות 50 אות 62 אות 252 אשר
 שם. והאחרון גם הוא נכבד כ"י אות 40 אשר בספרי עיר האמבורג;
 ו ואלה מקומות הדפוס ושנותיו לספרים הנדפסים אשר
 הרביתי להביאם בדברי אלה ובהערותי: ספר דעת זקנים בדפוס
 ליוורנו משנת ויתן עז (תקמ"ז); הדר זקנים בדפוס ליוורנו משנת
 צדקתו (תר); ספר הישר לרבנו תם בדפוס ווינן משנת תקע"א; ספר
 ההכרעה (הכרעות) לרבנו תם: ראה תשובות דונש; ספר יוחסין
 בדפוס פיליפאוסקי בלונדון תר"ז; מדרש שמואל לפרקי אבות
 בדפוס ויניציא ה' שמה; מחברת מנחם בדפוס פיליפאוסקי בלונדון
 תר"ד; פענח רזא בדפוס אמשטלרדס משנת נחת; צפנת פענח
 הנקרא אבן העזר וגם ספר ראב"ן בדפוס פראג משנת שע; קורא
 הדורות דפוס ויניציאה תק"ו וגם דפוס קאססל בכערליץ תר"ו.
 תשובות דונש עם הכרעות רבנו תם בדפוס פיליפאוסקי בלונדון תרמ"ו;

כו, מג בדף 168; לבמדבר כה, יג בדף 193; לדברים א, מד בדף 200; ג, כה. כח
 בדף 203; לה, ד בדף 232.

ואלה הפירושים אשר הביאתים בהערותי בחשבי או בנטות לבי לחשוב כי
 לא יצאו מדרי רשב"ם: לבראשית א, לא בדף 9 הערה 3; ב, יז שם בהערה 7;
 יב, א בדף 12 הערה 5; כד, כב בדף 24 הערה 1; כה, ה בדף 26 הערה 6;
 מט, י בדף 72 הערה 8; לויקרא כו, ח בדף 166 הערה 4.
 ואלה שני המאמרים נראו מעשה ידי רשב"ם אבל לקוחים מספר אחר אשר
 כתב, ועל כן הביאתים בהערותי: לבראשית כו, כא בדף 32 הערה 9; כח, יח
 בדף 35 הערה 7.

ואלה פירושי רשב"ם אשר שני הבאים אחריו בלשון אחרת או שני אותם
 מבלי דעת, ואני הביאותים או העירותי עליהם: לבראשית ל, יח. כד בדף 37
 הערה 8 והערה 13; לו, כח בדף 53 הערה 3 (ישם מקום מספר 3 בדברי רשב"ם
 הוא אחרי פתרון פסוק כח ולא אחרי פתרון פסוק ל); מ, יד בדף 56 הערה 9;
 מה, יט בדף 64 הערה 4; מ"ד, מ"ד בדף 65 הערה 10; לשמות ג, טו בדף 84
 הערה 4; לירמיה כג, כט (אשר באר רשי) מתוספות רשב"ם לנמרא: בדף 88
 הערה 1; לשמות ו, טז, יח בדף 88 הערה 5 והערה 8; ח, הו בדף 90 הערה 11;
 יא, ה. ז בדף 94 הערה 13 והערה 16; יד, כה בדף 100 הערה 17; כ, י בדף 110
 הערה 11; כ, יג בדף 111 הערה 16; כג, טז בדף 120 הערה 8; כה, ל בדף 125
 הערה 9; ל, כג בדף 136 הערה 1; לב, לב בדף 138 הערה 18; לג, טו בדף
 139 הערה 10; — לבמדבר ח, ב בדף 175 הערה 3; ל, בב דף 194 הערה 5;
 לדברים ד, יט בדף 204 הערה 17; ז, ט בדף 207 הערה 4; כ, יט בדף 219
 הערה 2; לב, ח בדף 226 הערה 12; לג, ו בדף 231 הערה 11.

(ח) בכל אשר נטיתי מדברי כתבי הוד אשר היו לי לעזרה העירותי על כל דבר חדש ונכבד בהערותי הנצמדות לפירוש רשב"ם בתחתית העמודים למען יראה הקורא את כל הנכתב גלוי לנגד עיניו וישפט הוא האמת אתי כאשר שניתני ואם לא, ואולם בהיותי נלחץ להוסיף על דברי כתב הוד או לגרוע ממנו הסגרתו הנוסף בשני חצאי מרובע כאלה [] ואשאר כמעט כל מותר סגור בשני חצאי עגלה כאלה () למען יראה כל איש והכיר את לשון כתב הוד, ויתר הדברים ימצא בהערותי:

(ט) כל הנוספות מידי המעתיקים על דברי רשב"ם הסירותי מקרבם ואדפיסם מלמטה בכל דף ודף⁽¹⁾:

(י) ודע, הקורא, כי לא בכל מקום פניתי אני לבדי את הדרך לפני. כי בינותי בדפוסי פירוש רשב"ם ובספר קרן שמואל ובכאור התורה אשר נכתב תחת יד החכם הגדול ר' משה בן מנחם מענדעלסזאהן זצ"ל ואמצא שם דברים טובים ונכוחים והם היו כה וכה בעזורי. ולמוכרת תודתי הזכרתי שם האומרים בהערותי בכל מקום כפי יכולתי. ור' משה בן מנחם הוא האחד ואין בלתו אשר היה בידו כתב יד רשב"ם הנמצא היום פה בעיר ברעסלווא. ועל כן צדק ברוב דבריו על לשון פירוש רשב"ם. וגם ר' שלמה דובנא אשר באר רוב ספר בראשית במצותו תקן שגיאות רבות וירב לדבר נכוחות. ובמעטים תעה לבכו על אשר לא שם עיניו על כתב הוד הנזכר אשר נתן רמבמ"ן אל ידיו:

(יא) עוד נשאר לי לדבר על ראשי המלות הנקראים ראשי תבות אשר באו בפירוש רשב"ם ובדברי אלה לקצר המכתב. ואני לא קצרתי הדברים זולתי במקומות מעטים על פי משפט הכותבים הידוע לכל קוראי הספר הזה. ובדברי פירוש רשב"ם תמצא הכל כאשר הוא בכ"י ולא כדרך דפוסי הפירוש הזה אשר הרבו מאד לקצר המלות למען הקל מעליהם עבודת מלאכתם. ונהפוך הוא אשר עשיתי אנכי וגם זאת רק במקומות מעטים מאד כי השלמתי המכתב הקצר אשר מצאתי בכ"י בהיות הצרך לשמור קוראי הספר

(1) כן עשיתי בפירוש רשב"ם בדפים הנסמנים במספרים 64, 65, 66, 78, 142, 158, 169, 197, 199, 200—203, 207, 212. — ובספרי על רשב"ם מדף 55 ועד דף 57 דברתי על הנוספות האלה.

משגגה בכינת דברי רבנו. ועתה ראה והבן כל ראשי התיבות
בספר הזה. ואשר נמצאו בפירוש רשב"ם הצבתי בראשם ציון דמות
כוכב כזה*.

*כ"א = כי אם.	*אח"כ = אחרי כן, אחר כך.
*כדכ"ב = כדכתיב,	א"כ = אם כן.
כדכתב, כדכתבו.	*אע"פ = *אעפ"י = אף על פי.
*כ"ו = כולו.	*אעפ"כ = *אעפ"י = אף על פי כן.
*כ"כ = כל כך.	*כב"מ = בכל מקום.
*כל"ו = כלומר.	*כ"ל = בלשון לעז.
*כ"מ = כל מקום.	*בלע"ל = בלעז.
*כת"ב = כתיב, כתוב, כתב, כתבו.	כס' = בספר.
*ל' יחיד = לשון יחיד.	*כפס"ל = בפסוק.
*ל' רבים = לשון רבים.	בק"ש = בקרן שמואל.
*מ"כ = מנחתו כבוד	*גו' = גומר.
*נא' = נאמר.	ד"ה = דבור המתחיל.
נ"י = נרו יאיר.	*דכת"ב = דכתיב, דכתב.
נר"ו = נשריה רחמנא ופרוקיה.	*הק' = *הקיב' = *הקיב"ה = הקדוש
ס' = ספר.	ברוך הוא.
ע' = עיין.	*ואח"כ. ראה אח"כ.
ע"א = עמוד ראשון.	וא"כ = ואם כן.
ע"ב = עמוד שני.	*וג' = וגומר.
*ע"י = על ידי.	*וגו' = וגומר.
צ"ל = צריך להיות.	*וכי' = וכתיב, וכתב, וכתבו.
ק"ש = קרן שמואל.	*זכה"א = וכן הוא אומר.
ראב"ע = רבי אברהם בן עזרא.	*זכו' = וכולו.
ר"ל = רצה לומר, רצונו לומר.	זכ"כ = וכן כתב.
רשב"ם = רבנו שמואל ב"ר מאיר.	ועי' = ועיין.
רש"י = רבנו שלמה ב"ר יצחק.	ז"ל = זכרונו לברכה.
שנא' = שנאמר.	זצ"ל = זכר עדיק לברכה.
תוס' = תוספת, תוספות:	זי"ל = יש לומר.

(יב) ואלה דבריו דוד האחרונים להסיר שגיאות הדפוס ולהוסיף על דבריו הראשונים.

בדף 28 בהערה 5 בארתי התועים בדברי רשב"ם. ואולי ייטב לבאר תועים שם כי הם החולכים לבושי אדרת שער אל בית אלהיהם אשר גדל שמו ביניהם או אל רומי עיר מושב ראש צרפת pèlerin ובלשון אשכנז Pilger כפתרון המלה אשר בא בס' מסעות ר' בנימין בדף לא שורה ז ובדף נה שורה יא בדפוס אשער ועוד שם כמה פעמים.

בדף 53 בשורה הששית הסר משם מספר 3 והציגוהו בסוף פתרון פסוק כח בשורה הקודמת כי שם מקומו.

בדף 85 בשורה השביעית יהיה מספר הפסוק 10 ולא 11.

לדף 88 הערה 8 אוסיפה כי גם בתוספות על התורה הנדפסות בספר דעת וקנים דף לא ע"ד בשורה השנית נמצאו מלות בני עמרם המוכיחות כי נכוחה הגהתי בדברי רשב"ם.

בדף 111 בשורה התשיעית נדפס 10 במקום 11.

בדף 203 בשורה החמישית מספר הפסוק באמת 24 ולא 23;

ותכל כל עבודת מלאכת הקדש פה בעיר ברעסלווא בחדש הרביעי בתשעה ועשרים יום בו בשנת ה' תרמא לבריאה.

דוד ראזין.

אלה פירושי

חמשה חומשי תורה

יסוד

רבינו שמואל בן הרב רבינו מאיר

אחיו של רבינו יעקב מרמרו

בני בתו של המאור הגדול רבינו שלמה בר יצחק

יהי זכרם לנצח

ועצמותיהם כדשא תפרחנה:

בראשית.

א. 1. בראשית ברא אלהים. יבינו המשכילים כי כל דברי רבותינו ודרשותיהם כנים ואמתים. וזהו האמור במס' שבת⁽¹⁾ הוינא בר תמני סרי ולא ידענא דאין מקרא ויצא מדי פשוטו. ועיקר ההלכות והדרשות ויצאין מיתור המקראות או משינוי הלשון שנכתב פשוטו של מקרא בלשון שיכולין ללמוד הימנו עיקר הדרשה כמו⁽²⁾ אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ודרשו חכמים⁽³⁾ באברהם מאריכות הלשון שלא היה צריך לכתוב בהבראם⁽⁴⁾. עתה אפרש פירושי הראשונים בפס' זה להודיע לכני אדם למה לא ראיתי לפרש כמותם. יש מפרשים בראשונה ברא אלהים את השמים ואת הארץ. אי אפשר לומר כן שהרי המים קדמו כדכ' ⁽⁵⁾ ורוח אלהים מרחפת על פני המים. ועוד שאין כתוב כאן בראשונה. אלא בראשית דבוק הוא⁽⁶⁾ כמו⁽⁷⁾ ותהי ראשית ממלכתו בכל⁽⁸⁾ והמפרש⁽⁹⁾ כמו⁽¹⁰⁾ תחלת דבר ו"י בהושע כלו' בתחלת ברא אלהים את השמים כלו' במרם ברא שמים וארץ הארץ היתה תוהו ובהו וחשך על פני⁽¹¹⁾ תהום ורוח אלהים מרחפת על פני המים, נמצא שהמים נבראו תחלה, גם זה הבל, שכן לא היה לכתוב והארץ היתה תוהו ובהו, שמאחר שעדיין לא נבראת לא היה לו לקרותה ארץ קודם יצירת המים מאחר שהמים קדמו. אך זה הוא עיקר פשוטו לפי דרך המקראות

(1) דף סג ע"א. — (2) בראשית ב, ד. — (3) ר' יהושע בן קרחה בבב"ר פרשה י"ב. — (4) תיקון הח' נייגער במקום כדבריהם שבבב"ר. — (5) בפסוק ב. — (6) לתיבה שלאחריו. וכן לשונו לפסוק יד. עיין בספרי RSBM דף 141. — (7) בראשית י, י. — (8) כל אלה כדברי רש"י. — (9) הוא רש"י. ומכאן ואילך נטה רש"י מדרך זקנו. — (10) הושע א, ב. — (11) בבב"ר: ואעפ"כ. ונולד בטעות מן וחספ"י, בראשי תיבות. וגם החכם נייגער טעה להדפיס בבב"ר, אבל הוא בעצמו תיקן שגיאתו בספרו פרשנרתא דף 22 בהערה בחלק האשכנזי.

שרגיל להקדים ולפרש דבר שאין צריך בשביל דבר הנוכח לפניו (1) במקום אחר, כדכת' (2) שם חס ויפת וכת' וחם הוא אבי כנען אלא מפני שכת' לפניו (3) ארור כנען ואילו לא פורש תחילה מי כנען לא היינו יודעין למה קללו נח. (4) וישכב את בלהה פלגש אביו וישמע ישראל, למה נכתב כאן וישמע ישראל? והלא לא נכתב כאן שדיבר יעקב מאומה על ראובן? אלא לפי שבשעת פטירתו אמר (5) פחו כמים אל תותר כי עלית משכבי אביך או חללת יצועי עלה, לפיכך הקדים וישמע ישראל, שלא תתמה בראותך שהוכיחו על כך בסוף ימיו, וכן בכמה מקומות, גם כל הפרשה הזאת של מלאכת ששה ימים הקדומה (6) משה רבינו לפרש לך מה שאמר הק' בשעת מתן תורה (7) זכור את יום השבת לקדשו [וגו'] כי ששת ימים עשה יי את השמים ואת הארץ את היום ואת כל אשר בס וינח ביום השביעי, וזהו שכת' (8) ויהי ערב ויהי בקר יום הששי, אותו ששי שהוא גמר ששה ימים שאמר הקב"ה במתן תורה, לכך אמר להם משה לישראל, להודיעם כי דבר הקב"ה אמת, וכי אתם סבורים שהעולם הזה כל הימים כנוי כמו שאתם רואים אותו עכשיו מלא כל טוב? לא היה כן, אלא בראשית ברא אלהים וגו' כלו' בתחילת בריאת שמים וארץ כלו' בעת שנבראו כבר [ה] שמים העליונים והארץ הן זמן מרובה הן זמן מועט, או והארץ היתה (9), הבנויה כבר היתה תוהו ובהו, שלא היה בס שום דבר, כדכת' בירמיה (10) ראיתי את הארץ והנה תהו ובהו ואל השמים ואין אורם ראיתי ואין אדם מעוף השמים ועד בהמה נדדו הלכו, וזהו תהו ובהו, חורבו מאין יושב, וחשך על פני תהום זהו ואל השמים ואין אורם, ורוח מנשבת על פני המים, והוצרך הרוח למה שכת' לפנינו (11) ויאמר אלהים יקו המים מתחת השמים אל מקום אחד גו' כי על ידי הרוח נקוו המים, כמו בקיעת ים סוף שנתראית היבשה ע"י (12)

(1) ר"ל אחרי כן, ע' RSBM דף 157. — (2) בראשית ט, יח. — (3) ר"ל אחרי כן בפסוק כה. — (4) בראשית לה, כב. — (5) בראשית מט, ד. — (6) בכ"י ובהעתקת ניינער בטעות: הקרימך. — (7) שמות כ, ח. — (8) בראשית א, לא. — (9) תשע תיבות מן הן זמן מרובה והלאה השמים התי ניינער. וכן מבואר מדברי פירוש חוקני לפסוק הזה שהשתמש בדברי רשבי"ם בתחלת דבריו וכתב: „והארץ היתה תהו, הארץ הבנויה עכשיו כבר היתה תהו.“ — (10) ד, כג, כה; ט, ו. ושני הכתובים חיבר רשבי"ם וערבבם בשינוי לשון קצת. ע' ספרי RSBM דף 58 הערה 6. — (11) בפסוק ט. — (12) שמות יד, כא.

ויוֹלֵךְ י"י את הַיּוֹם בְּרוּחַ קָדִים עוֹה כֹּל הַלַּיְלָה וַיִּשֶׂם אֶת הַיּוֹם לַחֲרֹבָה וַיִּבְקְעוּ הַמַּיִם: 3. וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי אוֹר. לַתֵּקֵן הָאָמֹר⁽¹⁾ וַחֲשַׁךְ עַל פְּנֵי תְהוֹם: 4. וַיִּרְא אֱלֹהִים אֶת הָאוֹר. נִסְתַּכַּל בְּמִרְאָהוֹ⁽²⁾ כִּי יִפָּה הוּא. וּכְן⁽³⁾ וַתֵּרָא אוֹתוֹ כִּי טוֹב הוּא, נִסְתַּכַּלָה בְּמִשְׁה שְׁנוּלָד לְשִׁשָּׁה חֳדָשִׁים כְּמוֹ שְׁמוּאֵל לַתְּקוּפַת הַיָּמִים וְרֵאתָהּ כִּי טוֹב וַיִּפָּה הוּא שִׁנְגַּמְרוּ סִימְנֵי וּצְפַרְנֵי וְשַׁעְרוֹ, וַתְּצַפְנָהוּ שְׁלֹשָׁה יָרְחִים כְּלוֹ' עַד סוֹף ט' חֳדָשִׁים שֶׁהָרִי רֵאתָהּ וַיִּדְעָה שֶׁהוּא טוֹב וַיִּפָּה בְּסִימְנִים, שְׁאִינוּ נִפְל': וַיִּבְדַּל אֱלֹהִים בֵּין הָאוֹר וּבֵין הַחֹשֶׁךְ. שִׁי"ב שְׁעוֹת הָיָה הַיּוֹם וְאֲחִ"כ הַלַּיְלָה י"ב, הָאוֹר תַּחֲלָה וְאֲחִ"כ הַחֹשֶׁךְ. שֶׁהָרִי תַחֲלַת בְּרִיאַת הָעוֹלָם הָיָה כְּמֹאמֶר יְהִי אוֹר. וְכֹל חֹשֶׁךְ שֶׁמְקוּדָם לִכְךָ דָּכַת' וַחֲשַׁךְ עַל פְּנֵי תְהוֹם לֹא זָהוּ לַיְלָה: 5. וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לְאוֹר יוֹם. תִּמָּה עַל עֲצֻמְךָ לִפִּי הִפְשַׁט לָמָּה הוֹצַרְךָ הַקַּב"ה לִקְרוֹא לְאוֹר בְּשַׁעַת יִצִּירְתּוֹ יוֹם? אֵלֹא כִּךְ כָּתַב מֹשֶׁה רַבֵּנוּ, כִּי"מ שְׁאִנוּ רוֹאִים בְּדַבְרֵי הַמָּקוֹם יוֹם וְלַיְלָה כְּגוֹן⁽⁴⁾ יוֹם וְלַיְלָה לֹא יִשְׁכּוּתוֹ, הוּא הָאוֹר וְהַחֹשֶׁךְ שֶׁנִּכְרָא בְּיוֹם רֵאשׁוֹן, קוֹרָא אוֹתוֹ הַקַּב"ה בְּכִי"מ יוֹם וְלַיְלָה. וְכֵן כֹּל וַיִּקְרָא אֱלֹהִים הַכְּתוּבִים בְּפִרְשָׁה זוֹ. וַיִּקְרָא מֹשֶׁה לְהוֹשִׁיעַ בֶּן נוֹן יְהוֹשִׁיעַ, הָאָמֹר לְמַעַלְהָ⁽⁵⁾ לְמַטָּה אִפְרַיִם הוֹשִׁיעַ בֶּן נוֹן, הוּא אוֹתוֹ שֶׁקָּרָא מֹשֶׁה יְהוֹשִׁיעַ⁽⁶⁾ בֶּן נוֹן שֶׁמִּינְהוּ קוֹדֵם לְכֵן מִשְׁרְתּוֹ כְּבִיתוֹ, שֶׁכֵּן דֶּרֶךְ הַמַּלְכִּים⁽⁸⁾ הַמִּמְנִים אֲנָשִׁים עַל בֵּיתָם לְחַדֵּשׁ לָהֶם שֵׁם כְּמוֹ שֶׁנֶּאֱמַר⁽⁹⁾ וַיִּקְרָא פִּרְעֹה שֵׁם יוֹסֵף צַפְנַת פַּעֲנָח,⁽¹⁰⁾ וַיִּקְרָא לְדַנְיָאֵל בְּלִמְשַׁצַּר גּוֹי: וְלַחֲשַׁךְ קָרָא לַיְלָה. לְעוֹלָם אוֹר תַּחֲלָה וְאֲחִ"כ חֹשֶׁךְ: וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר. אֵינְ כָּתוּב כֵּאֵן וַיְהִי לַיְלָה וַיְהִי יוֹם אֵלֹא וַיְהִי עֶרֶב, שֶׁהָעֶרֶב יוֹם רֵאשׁוֹן וְשִׁיקַע הָאוֹר, וַיְהִי בֹקֶר, בּוֹקֶרוֹ שֶׁל לַיְלָה, שֶׁעֲלָה עֲמוּד הַשַּׁחַר, הָרִי הוֹשֵׁלָם יוֹם א' מִן הוֹי יָמִים שֶׁאֵמַר הַק' בִּי הַדְּבָרוֹת, וְאֲחִ"כ הַתְּחִיל יוֹם שִׁנִּי⁽¹¹⁾ וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי רְקִיעַ. וְלֹא בֹא הַכְּתוּב לֹאמֹר שֶׁהָעֶרֶב וְהַבֹּקֶר יוֹם אֶחָד הֵם, כִּי

(1) הַחֶכֶם גִּי' שִׁינָה לְהַדְפִּים: לַתֵּקֵן הָאָמֹר. וְרִשְׁבִּים רָצָה לֹאמֹר שֶׁמֹּאמֶר יְהִי אוֹר בְּפִסּוּק ג' בֹּא לַתֵּקֵן וְלַהֲסִיר אֶת הַחֹשֶׁךְ שֶׁהָיָה קוֹדֵם לְכֵן וְשֶׁהוֹכִירוֹ הַכְּתוּב בְּפִסּוּק ב' בְּתִיבּוֹת וַחֲשַׁךְ עַל פְּנֵי תְהוֹם. — (2) בְּכִי": בְּמִרְאָה, וְאִינְנוּ נִבּוֹן, כִּי רִשְׁבִּים רָצָה לֹאמֹר נִסְתַּכַּל בְּמִרְאָה הָאוֹר. — (3) שְׁמוֹת ב, ב, — (4) בְּרֵאשִׁית ח, כב, — (5) בְּמִדְבַר יג, טו, — (6) בְּמִדְבַר יג, ח, — (7) בְּכִי": לְיְהוֹשִׁיעַ, וְהִיטִיב לַתֵּקֵן הַחִי גִינ', — (8) בְּכִי": הַמְלִיצִים, וְהִיטִיב גִּינ' לַתֵּקֵן הַתִּיבָה. — (9) בְּרֵאשִׁית מ, א, — (10) דַּנְיָאֵל א, ז, וְשֵׁם כְּתוּב וְשֵׁם לְדַנְיָאֵל בְּלִמְשַׁצַּר, — (11) מִכָּאן וְעַד סוֹף פִּירוּשׁ הַפִּסּוּק הוּא הַשְּׂמִיט הַחִי גִינְעַר.

לא הצרכנו לפרש אלא הואך היו ששה ימים, שהבקר יום ונגמרה⁽¹⁾ הלילה, הרי נגמר יום אחד והתחיל יום שני: 6. ויאמר אלהים יהי ריקיע. לאחר שנגמר⁽²⁾ יום ראשון לבוקרו ויאמר אלהים: ריקיע. לשון⁽³⁾ פעול הוא כמו עשיר שפתרונו מעושר, חסיד מחוסד. לפי שמן הארץ עד השמים⁽⁴⁾ העליונים היו מים כדכת'⁽⁵⁾ מרחפת על פני המים, עתה חלקן הקב"ה באמצע ועשה ריקיע פרוש ממזרח למערב ומצפון לדרום להבדיל בין המים העליונים. ולפי שלא עשה מלאכת המים עד [יום] שלישי שנראית היבשה לא נאמר כי טוב בשינוי, אבל בשלישי נאמר שני פעמים כי טוב, אחד למלאכת המים ואחד לציאת האילנות והדשאים: בין מים למים, להיות הציין למעלה והציין למטה: 8. ויקרא אלהים לריקיע שמים. כמו שפירשתי למעלה⁽⁶⁾ כלומר הוא נקרא שמים בכל⁽⁷⁾ מקום בתורה, ושמים העליונים היו בכלל⁽⁸⁾ שמי השמים וכל צבאם והן⁽⁹⁾ ל"י אלהך השמים ושמי השמים וגו': ויהי ערב ויהי בקר יום שני, שנטה היום לערוב ואח"כ יהי בקר של יום שני, הרי נגמר⁽¹⁰⁾ יום שני מששת הימים שאמר הקב"ה בעשרת הדברות והתחיל עתה יום שלישי בבקר: 9. ויאמר אלהים יקוו, כמו שפירשתי למעלה ע"י הרוח, כי לכך נא⁽¹¹⁾ ורוח אלהים מרחפת [כמו] ויג' תיקון. בבקיעת ים סוף, שכשם שחלק מים העליונים והבדיל מן התחתונים ע"י מעשה של ריקיע, כן מים שעל הארץ הקוה ע"י מעשה של רוח: ותראה היבשה. כלומר הארץ שנבראת⁽¹²⁾ עם שמים העליונים מקודם שנברא האור כמו שפירשתי למעלה או זמן מרובה או זמן מועט: 10. ליבשה ארץ. כמו שפירשתי למעלה היבשה היא שקרויה ארץ בכ"מ בתורה: 11. דשא. כל מיני דשאים ביחד קרויים דשא וכל מין בפני עצמו קרוי עשב: עושה פרי למינו, לפי הפשט נאמר למינו בדשאים⁽¹⁴⁾, שלמינו הכתוב בעץ עושה פרי מוסב גם על עשב מזריע ורע:

(1) בכ"י: שנגמרה. — (2) ג"ג בטעות: שגמר. — (3) לשון השמיט ג"ג. — (4) בכ"י: המים, וגי' תיקון. — (5) בפסוק ב. — (6) שלש תיבות האלה השמיט ג"ג. — (7) בכ"י: ובכל, וגי' תיקון. — (8) נחמיה ט, ו. — (9) בכ"י: וכן, ותיקנתי על פי המקרא דברים י, ד. — (10) ג"ג בטעות: גמר. — (11) בפסוק ב. — (12) היטיב להוסיף החי' ג"ג תיבת כמו החסרה בכ"י. — (13) תיקון ג"ג במקום: בשנבראת. — (14) להוציא מדבריו האגדה שהביא רש"י לפסוק יב.

עושה פרי למינו. עין התפוח עושה תפוח ולא תמרים: אשר זרעו בו. בתוך התפוח יש בו גרעינים שיכול ליטע ממנו אילן בכל מיני פירות: 14. יהי מארת. דרך המקראות לומר ל' יחיד¹ אצל ל' רבים כמו² ויהי אנשים³ אשר היו טמאים. וכן פירושו, יהי מעשה. ומה הוא? מאורות: ברקיע השמים. הנרקע ופרוש תחת השמים העליונים: ברקיע. לפי שהוא דבוק לתבה שלאחריו כל' רקיע של שמים לכך הוא נקוד חטף. וכן קציר כשהוא דבוק יאמר⁴ עד כלות קציר השעורים וקציר החטים: להבדיל בין היום ובין הלילה. כבר אמרנו למעלה⁵ ויבדל אלהים בין האור ובין החשך⁶, אבל עדיין נמר⁷ הלילה ותחלת היום ממש אין ידוע כ"א בהנץ החמה וגם נמר היום ותחלת הלילה⁸ ממש לא נודע כי אם כשקיעת החמה וצאת הכוכבים. להבדיל בין תחלת היום ובין תחלת הלילה: והיו לאותות ולמועדים. כדכת' בחזקיהו⁹ זה לך האות מאת י"ו וגו' הלך הצל עשר מעלות וגו' הרי החמה היתה לו אות וכת'¹⁰ ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש וגו' וכת'¹¹ מאותות השמים אל תחתו: ולמועדים. מהולוך הלכנה שמתחדש לכ"ש ימים וחצי נועדים מועדי השנה וזמני השטרות כדכת'¹² עשה ירח למועדים: ולימים. שהרי מצאת הכוכבים עד צאת הכוכבים יום א'¹³): ושנים. ארבע תקופות השנה עושין שנה תמימה: 15. והיו למאורות וגו'. להאיר לעולם יהו: 16. הקטן משני המאורות הגדולים: 18. ולהבדיל בין האור ובין החשך. בין תחלת האור ובין תחלת החשך, הנץ החמה הוא תחלת האור, צאת הכוכבים הוא תחלת החשך: 20. יעופף על הארץ. אע"פ שיצירתו מן המים¹⁴ גידולו יהיה בארץ: 21. התנינים הגדולים. אע"פ שאמר הק'¹⁵ ישרצו שהם דגים¹⁶ שאינם גדולים כ"כ, אעפ"כ

1) יחיד היטיב החי גיינער להדפיס במקום תיבת אמר שבכ"י. — 2) במדבר ט, ו. — 3) תיקן ג' במקום הנשם שבכ"י. — 4) רוח ב, כג. — 5) בפסוק ד. — 6) ר"ל ואם כן אין צורך למאורות בהבדלה זו. — 7) תיקן ג' במקום: נמר. — 8) תיקן ג' מחריש במקום: ותחלת היום שבכ"י. — 9) מלכים ב', כ, ט. — 10) יואל ג, ג. — 11) ירמיה יב, — 12) תהלים קד, יט. — 13) ר"ל כן עושים אנתנו בחשבון הזמנים על פי קבלת חכמים ודין תורה שבעל פה, ולפי דעת רש"ם בפשוטו של מקרא שכתב הוא לפסוק ד. ה. ו. ח. היה לו לומר מהנץ החמה עד הנץ החמה, אבל לא חש לדקדק בזה. — 14) בכ"י ובהעתקת ג' בטעות: השמים. — 15) בפסוק כ, — 16) היטיב ג' למחוק תיבת: גדולים, היתירה לפני: שאינם.

גם התנינים⁽¹⁾ הנזכרים במקום אחר ברא עמהם, לויתן נחש בריח ולויתן נחש עקלתון האמורים בכניאים⁽²⁾ והאמור באיוב⁽³⁾ התמשוך לויתן בחכה: 22. ויברך אותם אלהים. ככל מיני חיים תמצא שבירכן, בדגים ובעופות באדם ובהמה וחי: ומלאו את המים. ל' ציווי והוא משקל רפי כמו⁽⁴⁾ אמרו לאלהים⁽⁵⁾ רדפו מהר. אבל מלאו ל' ציווי משקל דגש כמו⁽⁶⁾ דברו אל כל עדת בני ישראל, וחוקי⁽⁷⁾ ידים רפות: ירב. כמו ירבה וכמו⁽⁸⁾ יפנה. וכן כל תבת פעל שסופם ה"י כמו פנה קנה בנה מחה יאמר [יִפֶּן יִקָּן וְיִכָּן וְיִמַח: 24. וחיתו ארץ. כמו⁽⁹⁾ למעינו מים, בנו בעור, יתר וי': [ויהי כן⁽¹¹⁾]. כלומר כן היה לעולם: 26. ויאמר למלאכיו נעשה אדם. כמו שמצינו⁽¹²⁾ במיכיהו בן ימלא במלכים⁽¹³⁾, ובישעיה⁽¹⁴⁾ את מי אשלח ומי ילך לנו, וגם באיוב⁽¹⁵⁾: בצלם נמנו. בצלם המלאכים: כדמותנו. בעיני חכמתנו שהרי כשמתקלקל האדם כת⁽¹⁶⁾ נמשל כבהמות נדמה: וירדו מן רדה [כמו ויעשו מן⁽¹⁷⁾] עשה, ככה ויבכו, שבה וישבו: 27. בצלמו של אדם הוא בצלם אלהים, מלאכים. ואל תתמה אם לא נתפרש יצירת המלאכים, כי לא כתב משה כאן לא מלאכים ולא ניהנם ולא מעשה מרכבה, אלא דברים שאנו רואים בעולם הנזכרים בעשרת הדברות, כי לכך נאמר כל מעשה ששת הימים כמו שפירשתי למעלה⁽¹⁸⁾: זכר ונקבה ברא אותם. כמו שמפרש לפנינו⁽¹⁹⁾ ויקח אחת מצלעותיו, כלל ואח"כ פירש. וכן מצאתי בל"ב מדות של ר"א בנו של ר"י הגלילי שלמד מפס' זה כלל ואח"כ פרט⁽²⁰⁾: 28. וכבשונה. רפי כמו⁽²¹⁾ ונכבשה הארץ לפניכם. ולפי שהוא משקל רפי ול' צווי לכך הוא נרפה, אבל וּמְשֹׁקֶה דגש פירושו לשעבר כמו⁽²²⁾ קבצו פארור: 29. הנה נתתי לכם. נותן אני לכם עתה הוֹיִנְשׁוּ⁽²³⁾ וכן⁽²⁴⁾ הרימותי ידי, מרים

(1) נראה שרצה לפרש היא הידיעה בתיבת התנינים. — (2) ישעיה כו, א. — (3) מ, כה ושם כתוב: תמשוך. — (4) תהלים סו, ג. — (5) יהושע ב, ה. — (6) שמות יב, ג. ושם לא נכתב תיבת: בני. — (7) ישעיה לה, ג. — (8) בכי: כמו. — (9) תהלים קד, ח. — (10) במדבר כד, ג. — (11) ויהי בן הוסיף ג. — (12) שדבר ויתעץ יי עם מלאכיו עושי רצונו. — (13) א' כב, יט—כב. — (14) ו, ח. — (15) א, ו. — (16) תהלים מט, ג. בא, ושם כתוב: נדמה. — (17) כניל להוסיף, ועין במדבר ט, ב. — (18) לפסוק א. — (19) ב, כא. — (20) עין בל"ב מדות סימן יג. והברייתא היא נדפסה בנמרא בבליית אחרי מס' ברכות. — (21) במדבר לב, כט. — (22) יואל ב, ו. — (23) doins אשר יאמר היום *donne*, ובלשון אשכנז: *gebe*. — (24) בראשית יד, כב.

אני. 1) נתתי כסף השדה, נתן אני: 30 ולכל חית הארץ וגי. אבל כשר לא הותר לאדם הראשון עד שבא נח ואמר לו²⁾ כירק עשב נתתי לכם את כל: 31. 3) ויהי ערב ויהי בקר, או נמנר יום הששי והתחילה... 4): נזירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד. 5) נסתכל והביט כל מעשיו וכל פעולותיו שעשה אם יש לתקן שום דבר בהם והנה כולם יפים ומתוקנים: [

ב] 8. ויברך אלהים את יום השביעי. 6) כשהגיע עת יום השבת כבר ברא הק' כל צורכי הבריות ומוזנותם, ונמצא השבת מבורך מכל טוב: 7) 23. זאת הפעם עצם מעצמי⁸⁾ דווקא. אבל

מכאן ואילך אינו כן אלא (אדרבה איפכא) האיש יוצא מן האשה: [ג] 8. וישמעו את קול יי' אלהים מתהלך בגן לרוח היום. (מתוך פירושו לשמות יד, ל⁹⁾ נראה שהוא מפרש מתהלך כרב חלפאי בב"ר פ' יט שמוסב על קול): 11. ה'מן העץ. 10) ה'א תמוה המקיימת: 21. כתנות עור וילבישם. 11) כתנות להלביש כל הגוף:]

1) בראשית כג, יג. — 2) ט, ג. — 3) בכ"י העברי סימן 252 במינכטן דף 15 ע"א נמצא לפסוק ל"א בשם ר' שמואל ז"ל: והנה טוב מאד, כל אשר עשה, ואפי' נהגם להפרע מן הרשעים. — ואולם כל מבין יראה כי אין זה דרך רבינו שמואל בן מאיר (ע"ן דבריו לפסוק כו). ואם כן ר' שמואל אחר הוא המפרש. — 4) מכאן עד תחלת פרשת וירא נאבד פירוש רשבי"ם מאתנו ולא נמצא עד הנה. אך מעט מוטר נשאר מפוזר ומפורד בתוך דבריו שלא במקומו או בספרי מפרשים אחרים. על כן אמרתי אלכה נא ואלקטת את שארית הפלטה כפי אשר תשיג ידי ואחברה דברי רשבי"ם אחד אל אחד והיו למשיבת נפש ליודעי דרכי ולאיהבי דבריו. ואני ידעתי כי עוד נשארו מקצת פירושי בתוך דברי מחברים אחרים בספריהם כתבי יד. ואולם אנכי אעשה כפי יכולתי, ואנישי מדע וחכמה אשר הן אלהים אותם למצא ולהכיר עוד פנינים יקרים הנותרים מן האבדה אשר נאבדה מאתנו וכאן גם המה ויוסיפו על דבר אמת את אשר לקטנו וישאו ברכה מאת יי' ומאת כל אוהבי חכמה. — 5) מפירוש רשבי"ם לשמות ב, ב. — 6) מפירושו לשמות כ, יא. ע"ן שם. — 7) בכ"י העברי סימן 50 אשר באוצר ספרי המלכות בעיר מינכטן הנקרא בשם פענח רוי דף ח ע"א נמצאו הדברים האלה לבראשית ב, ו: "כי ביום אכלך ממנו מות תמות. תימא ומצינו לאו אחד שיש בו ב' עונשין מיתה וטורח השעבוד שאמר לו [ג, יט] בועת אפך תאכל לחם? ותירץ הר' שמואל שלא הענישו אלא בעונש אחד ואמר לו כבר הוהרתיך לטובתך ולא שמעת, לכך תענש בועת אפך". — ונראה בעיני שהרי' שמואל הזה אינו רשבי"ם אלא ר' שמואל אחר שפירש התורה בצרפת, כי אין זה דרך רשבי"ם ולשונו. — 8) הדר וקנים דף ב ע"א. — 9) ע"ן את אשר כתבתי בספר RSBM ברוך 37 הערה 3 וברוך 114 סימן b. — 10) מספר ערוגת הבשם כ"י. ע"ן RSBM דף 13 הערה 2 והערה 3. — 11) כן כתוב בפירוש איוב כ"י 37 אשר בעקד ספרי עיר האמבורג לתיבת עורו איוב מ, ל"א בשם רשבי"ם. והעירני עליו החכם דר' וולצבאך בעיר פראנקפורט דמיין באגרתו. ועוד הוכיח שם שהפירוש שהבאתי בספרי RSBM דף 96 סימן 40 אינו לא לרשבי"ם ולא לרבי יוסף קרא, כי מצא בכ"י שהוא פירוש אחר בשם רשבי"ם לפסוק הנזכר באיוב.

[ד. 3. מנחה. (1) לשון דורון מגורת⁽²⁾ נחה את העם: 7. הלא אם תיטיב, (3) כלומ' אם תיטיב שלא תעשה עונות כי אם מעט, שאת, תוכל לסבול עונותיך ולא יכבדו עונותיך עליך. ואם לא תיטיב, לפתח חטאתך [תהיה] רובין, כלומר ואם תעשה עונות הרבה, תהיה רובין תחת החטאת והעון שלא תוכל לשאת ולסבול אותם: 20. ישב אהל ומקנה. (4) רועה צאן: 26. או הוחל לקרא בשם יי'. (5) לשון התחלה שהתחילו להתפלל מתוך צרות שנחחדשו:]

[ה. 29. זה ינחמנו. (6) (ואם תאמר כיון שאמר⁽⁷⁾ נביא גדול היה עבר שקרא לבנו פלג, למה אין אומר נביא גדול היה למך שקרא לבנו נח. ותיקן רשב"ם) שזה היה ראשון לנולדים אחר מיתת אדם ולכך קראו נח שאמר יהי רצון שיתקן זה עיותו⁽⁸⁾ של זה (9) ולשון תפלה הוא ינחמנו ינח ממנו כלומר שיעשה לנו הנחה וקורת רוח, אבל לשם לא שייך למימר לשון⁽¹⁰⁾ תפלה אלא לשון נביאות. אי נמי יש לומר קודם שנולד נח (11): 31. ויהי כל ימי למך. (12) (הקשה הר"ד שמואל בה"ד מאיר זצ"ל) למה לנו למנות שני רשעים הכתובים בפרשה? (ותיקן) (דכך דרכו⁽¹³⁾) של נביאים זה אחר זה כדי לידע מניין השנים מבריאת עולם עד ימיהם⁽¹⁴⁾. כי מתוך השנים ומנינם הכתובים כאן ומנין שנות הדורות הכתובים עד משה רבינו ומנין שעבוד מצרים דכתיב ומושב בני ישראל אשר ישבו בארץ מצרים וגו' ומנין מ' למדנו מנין שנים אשר מבריאת עולם עד שנכנסו ישראל לארץ. וכבר מפורש בנביאים מנין השנים אשר מציאת מצרים עד בנין בית ראשון ומבנינו עד חרבנו. ומתוך

(1) מפירושו לויקרא ב, א. ובספרי דף 150 שורה ג' בארתי פירושו. —
 (2) שמות לב, לא. — (3) מכי העברי סימן 252 אשר במינכטן דף 11 ע"ב בשם ר' שמואל. — (4) מרביו לבראשית כה, כו. — (5) בכי 50 אשר במינכטן דף י' ע"א וכמעט בתיבות שוות בפירוש התורה לרבי יעקב בן אשר בעל הטורים דף ג' ע"ד בדפוס הנובר. — (6) מכי סימן 40 אשר בהאמבורג דף 4 ע"ב ומתהומה לו כי סימן 62 אשר במינכטן דף 5 ע"ב. — (7) בסדר עולם פרק א. — (8) בכי מינכטן בטעות: עיותן. — (9) ר"ל של אדם. — (10) בכי מינכטן: בלשון. — (11) ר"ל נביא גדול היה עבר לברוך קודם לדת נח ובראמת גם למך יקרא נביא. — (12) מכי סימן 40 אשר בהאמבורג דף 4 ע"ב ומכי סימן 62 אשר במינכטן דף 5 ע"ב, ובמקצת שיבישים נמצא בלשון הזה גם במנחת יהודה לר' יהודה בן אלעזר הנדפס בספר דעת וקנים, דף ב ע"ב, ובלשון אחרת בפענוח רוא הנדפס לר' יצחק הלוי בן יהודה כדף ג ע"ב ובפירוש ר' יעקב מוינא בכי 28 אשר במינכטן כדף 118 ע"ב. — (13) בכי האמבורג בטעות: דרכו. — (14) מזה והלאה נמצא במנחת יהודה הנדפס.

דברי דניאל למדנו מנין השנים אשר מחרבן בית ראשון עד חרבן בית שני וכתב על זה⁽¹⁾ שבועים שבועים נחתך על עמך, פי' שבועים מגלות בבל וד'⁽²⁾ מאות ועשרים שעמד בית שני, הרי כאן שבועה⁽³⁾ פעמים שבועים שנה וזהו שבועים שבועה⁽³⁾].

[ו. 3. לא ידון וגו'⁽⁴⁾ לשאת ולתת בדינם אם אמחה או לא אמחה בשגם הם פחותים וגרועים ובשר ואעפי"כ הם גזולים וחומסים, לכן בודאי אמחה:]

אלה תולדות נח.

9. אלה תולדות נח.⁽⁵⁾ בני בניו:]

ח. 15. לאמר.⁽⁶⁾ כל לאמר שבתורה כפל לשון של ויצו או של ויקרא או של וידבר או של ויאמר:]

ט. 18. וחס הוא אבי כנען. (פירוש רשב"ם ניכר מדבריו לבראשית א, א; כד, א; כו, טו ולשמות ב, כג⁽⁷⁾.)

י. 9. לפני י"י.⁽⁸⁾ בכל העולם. וכן⁽⁹⁾ ויניח היתה עיר גדולה לאלהים. בכל עולמו של הקב"ה לא היתה עיר גדולה כנינוה:⁽¹⁰⁾ וכן⁽¹¹⁾ ילד. (ופוט לא כתב כאן. ואמרו רבותינו⁽¹¹⁾ [היינו] סבורים שנתבלעה משפחתו של פוט עד שבא יחזקאל ופי' בפרשה צור ופוט ולוד. ושאל הרב⁽¹²⁾ ר' יוסף קרא את ר' שמואל מאחר שלא נתבלעה משפחתו למה לא כתב [ו]פוט ילד? אמר) בפרשה

(1) דניאל ט, כד. — (2) תיקנתי במקום הטעות הנדפס: והי. — (3) כי 70 עם $420 = 7 \times 70 = 490$. ואת עצם הפירוש הזה הזכיר רשב"ם בדבריו לשמות ו, טו. — (4) מפענה רוא הנדפס דף ג ע"ב. (5) מפירושו לבראשית לו, ט; לו, ב. — (6) דבריו לשמות א, כב. וכתב שם: כמו שפירשתי באלה תולדות נח. ועיין עוד דבריו לויקרא א, א ואת אשר כתבתי בספרי RSBM בדף 146 למעלה ובהערה I שם. — (7) ועיין עוד RSBM דף 88 הערה 1. — (8) מפירושו לבראשית כו, ז. — (9) יונה ג, ג. — (10) מבי 252 אשר במינכען דף כנ ע"א. — (11) בבראשית רבא בפרשה לו אמר ר"ש בן לקיש היינו סבורים שנתבלעה משפחתו של פוט. בא יחזקאל ופירש (ל, ה): כוש ופוט ולוד וכל הערב וכוב ובני ארץ הברית אתם כחרב יפולו. — (12) בכ"י שם בטעות: ושאל את הרב.

זאת כתובים שבעים בנים מבני נח. מכאן אנו למדים שבעים אומות שהרי כתוב (בפרשה¹) מאלה נפרדו. ופוט וכל בניו לא היו אלא אומה אחת. ואלו אמר ופוט ילד פלוני ופלוני היאך יכול לומר מאלה נפרדו דמשתמע כי הגוים היו נפרדים מבני נח [ולפיכך פי' כל אחד ואחד, שאם כן, יהיה יותר משבעים לשון. לכך לא כתב ופוט ילד, לידע כי פוט וכל זרעו לא היו אלא לשון אחד:]

[יא 4. הבה נבנה לנו עיר וגו'.²] לפי הפשט מה חטאו דור הפלגה? אם מפני שאמרו וראשו בשמים, הא כת'³ ערים גדולות ובצורות בשמים? אלא לפי שצום הק'⁴ פרו ורבו ומלאו את הארץ, והם בחרו להם מקום לשבת שם ואמרו פן נפוץ, לפי הפיעם משם כנורתו:]

לך לך.

יב 3. ונברכו.⁵ לשון מברך ומרכיב, כלומר יתערבו במשפחתך משפחות האדמה, שהרי משקל רפי הוא: 11. הנה נא ידעתי וגו' אמרי נא אחותי את. (פירוש רשב"ם ניכר מדבריו לבראשית כו, G:]

יד 18. ומלכי צדק מלך שלם.⁶ לכך הפסיק בין וציא מלך סדום לויאמר מלך סדום וכתב בנתיים ומלכי צדק מלך שלם הוציא לחם ויין, ללמדנו שאמת השיב אברהם למלך סדום כשאמר לו בלעדי רק אשר אכלו הנערים שאמר אכלו הנערים ולא אמר אכלנו, כי הוא אכל משל מלכי צדק:]

(1) לב, ובכ"י בטעות: מאלה נתפרדו. וכן למטה. — (2) בכ"י העברי סימן 252 אשר במינכטן דף 25 ע"א בשם ר' שמואל. — (3) דברים א, כת. — (4) א, כת. — (5) מפירושו לבראשית כח, יד. וכתב שם: וכבר פירשתי הברכה. — ולפסוק הראשון שבפרשה הזאת נמצאו בכ"י העברי סימן 50 אשר במינכטן הדברים האלה: „אל הארץ אשר אראך. מיסוד ה' שמואל. לפי שהיה מורעו של שם שנתנו לו הכנענים לעבדים והוליכו הקב"ה לשם להתהלך בה. ולא ידעתי אם ר' שמואל הוה הוא רשב"ם. — (6) מספר הדרך זקנים דף ו ע"א ומספר מנחת יהודה דף ו ע"ג. ובספר פנחה רוא הנדפס דף ט ע"א הובא פירוש זה בשינוי לשון ולא בשם אמר.

[טו 1. אחר הדברים האלה.¹] מחובר על הפרשה שלמעלה. אחר הדברים האלה שהרג אברם המלכים אמר לו הק' אל תירא אברם מן האומות: 13. ידע תדע כי גר יהיה זרעך וגו'. (עין פירושו לשמות יב, מ): 16. ודור רביעי ישובו הנה.²) המפרש דור רביעי של ישראל ישובו הנה לארץ ישראל [טועה הוא]. כי [מאחר ש] נתן³) קצבה של ארבע מאות שנה, מה לנו אם דור רביעי או דור חמישי? והלא מכל מקום יתעכבו ארבע מאות שנה? אלא טעם נתן הקב"ה לדבריו. למה אני צריך לעכב ארבע מאות שנה? [לפי שאחר דור⁴) רביעי של אמוריים ישובו [ישראל⁵]] הנה. שהדור מאה [שנה⁶]] כאשר נמצא במסכת ערוות⁶), והרי ארבע מאות ארבע⁷] דורות. שאעפ"י שיושבי הארץ חטאו ודינם להקיא הארץ את יושביה, צריך אני להמתין ארבע⁸] דורות כדכתיב⁷) פוקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים לשנאי, אולי יחזרו הבנים בתשובה כי לא שלם זמן⁸) פרעון שאני עתיד ליפרע אליו⁹) מן האמוריים החוטאים עד הנה ועד אחר דור רביעי של אמוריים כדכתיב על שלשים וגו'¹⁰), והו פשוטו: 17. 18. אשר עבר בין הגזרים האלה, ביום ההוא וגו'. (מבואר בפירוש רש"ם לשמות כד, יא):

¹) מדבריו לבראשית כב, א. — ²) מכ"י 252 העברי אשר במינכען דף 31 ע"א. ותיקנתי השגיאות אשר נמצאו בו על פי נוסחת מנחת יהודה דף ז ע"ב וניסחת הדר זקנים דף ו ע"א כי אע"פ שלשונם משונה קצת מלשונו ונפלו בהם טעויות רבות, מכל מקום הספיקו לתיקון מעט הנצרך לניסחת כ"י ההוא. — ³) תיקנתי גם כן על פי מנחת יהודה והדר זקנים. — ⁴) בכ"י: שדור אחר, ותיבת לפי חסרה, והגהתי והוספתי על פי נוסחת מנחת יהודה. ובהדר זקנים נשמטו כאן איוז תיבות. — ⁵) הוספתי ע"פ נוסחת מנחת יהודה. — ⁶) בפרק ב משנה ט. ורמב"ם בפירושו שם פירש שדור רביעי במקרא הוא דור רביעי של ישראל, אבל ראב"ד מסכים לדעת רש"ם. — ⁷) שמות כ, ה. ובכ"י נמצאו אחרי על בנים תיבות ועל בני בנים בטעות סופר כי זכרונו הטעהו ונתערב לו המקרא עם שמות לד, ו. ואני לא נמנעתי מלתקן המעוות ע"פ שני עדים שהם ספר מנחת יהודה וספר הדר זקנים, ששניהם הביאו המקרא כמשפט. — ⁸) בכ"י: אינן, אין הבין. ותיקנתי לפי נוסחת מנחת יהודה. — ⁹) איל"י תיבת אליו ראייה למחוק, כי אינה נמצאה בהדר זקנים. ובמנחת יהודה הלשון משונה. — ¹⁰) וכן פירש רש"ם דברי הכתוב בדברים ז, ט וי. ובעקבותיו הלך ראב"ע לשמות כ, ה.

וירא אליו.

יח. 1. וירא אליו י"י. היאך? שבאו אליו שלשה אנשים שהיו מלאכים. שבהרבה מקומות כשנראה המלאך קורחו בלשון שכניה כדכת' (1) כי שמי בקרבך, שלוחו (2) כמותו. וכן (3) וירא אליו מלאך י"י בלכת אש מתוך הסנה, וכתו' שם (4) וירא י"י כי סר לראות: כחום היום. מה צורך לכתוב כחום היום? אלא להודיעך כי בלוט כתי' (5) ויבאו [שני] המלאכים סדמה בערב, ולכך אמר להם לומ' (6) סורו נא אל בית עבדכם ולינו, אבל (7) אברהם לפי שבאו אליו כחום היום בבקר שאין דרך אורחים ללון אלא לאכול ולעבור, לפיכך לא אמר להם אברהם ללון אלא (8) וסעדו לבכם ואחר תעבורו: 5. כי על כן אשר עברתם על עבדכם. וכן (9) כי על כן באו בצל קורתי, כי על אשר באו. דרך המקרא לחסר אשר ברוב מקומות (10): 6. קמח סלת. קמח של חיטים, שכל מקום שכת' סלת, מחטים הוא, כדדרשינן ממילואים דכת' (11) סלת חיטים תעשה אותם: 7. ואל הבקר רץ אברהם. לפי שאמר להם (12) פת לחם, דבר מועט, לפי שדרכם נחון ללכת, הוצרך לרוץ ולמהר, לפי שאמר להם מעט ועשה הרבה (13). ולהגיד חשיבותו של אברהם נכתב כל זה: 8. ויקח חמאה וחלב. לפי פשוטו של מקרא לא הוצרך לפרש שהביא את פת לחם על השלחן (14) אלא התוספת שלא אמר להם הוצרך לומר שהביא. הבאת פת על השלחן אינו חידוש, אבל החמאה והחלב והבשר שאינו מוזמן לכל האורחים הוצרך לפרש (15): עומד עליהם. כשאינו יושב ואחר (16) עומד, קורחו עומד עליו. וכן (17) ראיתי י"י יושב על כסא [וגו'] שרפים [עומדים] ממעל לו, וכן במיכה (18) וכל צבא השמים עומדים עליו מימינו ומשמאלו: תחת

(1) שמות כג, כא. — (2) בכ"י: שלוח. — (3) שמות ג, ב. — (4) שם ג, ד. — (5) יט, א. — (6) יט, ב. — (7) בכ"י בטעות: אלא. — (8) בפסוק ה. ושם כתוב: אחר תעברו בלא ויו כדברי הנמרא כנדרים דף לו ע"ב. — (9) יט, ח. — (10) בכ"י בא פירוש הכתוב הוה שלא במקומו אחרי פירוש קמח סלת. — (11) שמות כט, ב. — (12) בפסוק ה. — (13) כמאמר שמאי באבות א, טו ורבי אלעזר בב"מ דף פו ע"א. — (14) להוציא מדברי האגדה בכ"מ שם שהביא רש"י. — (15) בכ"י בא המאמר הוה שלא במקומו אחרי המאמר המפרש תיבות עומד עליהם. — (16) בכ"י: ואחד. — (17) ישעיה ו, א. ב. ושם כתוב: ואראה את אדני. — (18) בכ"י: במיכה. והמקרא במלכים א' כב, יט.

העץ. אילנות שבפרדס: 9. איה שרה אשתך. אע"פ שהיו יודעים, היו שואלים. כדרך שמצינו בשכינה שאמ' לאדם⁽¹⁾ איכה. וכן בכלעם⁽²⁾ מי האנשים האלה עמך. וכן ישעיה שהיה יודע שאל בן לחזקיה⁽³⁾ בשלוחי איל מרודך⁽⁴⁾. וכל זה דרך התחלת הדיבור: 10. כעת חיה. כעת יולדת כדכת'⁽⁵⁾ כעת יולדה ילדה, וכן בהלכה⁽⁶⁾ קרוייה הזולדת [חיה]. וקרוב לדבר⁽⁷⁾ כי חיות הנה, כעין מילדת⁽⁸⁾; והוא אחרינו. הפתח של אהל שרה היה אחרי המלאך, לפיכך שמעה שרה את דבריהם: 12. עדנה. יתעדן הבשר ויתפשטו הקמטין: 13. ויאמר י"י. המלאך. גדול שבהם: ואני זקנתי. שאמרה⁽⁹⁾ אחרי בלותי וגו': 14. היפלא מי"י ששלחנו אליך דבר? וכן⁽¹⁰⁾ וי"י המטיר על סדום גפרית ואש מאת י"י מן השמים, הראשון שבפסוק הוא גבריאל והשני שבפסוק הוא הק'. וכן הוא מפורש בספר הגדה⁽¹¹⁾: 15. כי צחקת. אלא צחקת. רוב כי שאחר לא מתפרשים אלא. שהר"י⁽¹²⁾ כי משמש בארבעה לשונות אי דלמא אלא דהא. וכן⁽¹³⁾ לא תשתחוה לאלהיהם כי הרס תהרסם⁽¹⁴⁾ לא תקפוץ את ירך כי פתח תפתח וגו': 16. ויקמו⁽¹⁵⁾ משם האנשים. שנים מהם הלכו לסדום כדכת'⁽¹⁶⁾ ויבאו שני המלאכים סדומה, וגדול שבהם היה מדבר עם אברהם. וזהו שכת' בו⁽¹⁷⁾ וי"י אמר המכסה אני וגו' [וכן⁽¹⁸⁾ ואברהם עודנו עומד לפני י"י. שני פסוקים אלו מדברים [בן שלישי⁽¹⁹⁾]: 17. המכסה אני מאברהם מה שאני רוצה להפוך את סדום? ואני יודע שבניו ישמרו דרך י"י ויוכו להביא עליהם את אשר דיבר לאברהם לתת להם ארץ כנען ואילו העיירות מנחלת בניו הם כדכת' בנבול כנען כפ' נח⁽²⁰⁾ ויהי נבול הכנעני מצידון באכה גררה עד עזה באכה סדומה [ועמרה]

(1) ג, ט. — (2) במדבר כב, ט. — (3) מלכים ב', כ, יד; ישעיה לט, ג. — (4) באמת היו שלוחי מרודך בלאדן. — (5) מיכה ה, ב. ושם כתוב: עת. — (6) במשנה יומא ח, א. — (7) שמות א, יט. — (8) כפירוש רש"י שם. אבל לרש"ם עצמו דרך אחרת שם. ואולי צ"ל כאן: בענין המילדות, ואז יתכן דעתו כאן כפירושו שם. ובכ"י בא המאמר הזה אחרי פירוש כעת חיה שלא כסדר הכתוב. — (9) בפסוק יב. — (10) יט, כד. — (11) בדבריו יט, כד מבואר שהוא כבראשית רבא (פרשה נא) ובתנחומא שם. וע"ע בכא מציעא דף פו ע"ב. — (12) מאמר ריש לקיש ב"ה דף ג ע"א ושם נסמן — (13) שמות כג, כד. — (14) דברים טו, ז. ח. — (15) בכ"י: וילכו. — (16) יט, א. — (17) בפסוק יז. — (18) בפסוק כב. — (19) בכ"י מדברים שלישי. ועיין בספרי RSBM דף 44 הערה 1. — (20) י"ט.

אדמה וצבויים עד לשע. ואיך אחריב קרקע שלו או קרקע שכניו (1) שלא מדעתו: 20. ויאמר י"י. המלאך לאברהם, שלוחים הללו אני שולח בשביל זעקת סדום, כמו שאמר למעלה (2) ואנשי סדום רעים וחטאים: 21. עשו כלה. פסק יש בינתיים להפריד את הדבר, כלומר אם כן עשו, אעשה אותם כלה: 23. תספה. תכלה. כדכת' (3) אספה עלימו רעות חיצו אכלה במ. אכלה כפל לשון של אספה: 24. בתוך העיר. סדום. ומלך סדום היה ראש לכל המלכויות שבמקום ההוא: 25. השופט כל הארץ ששלחך כאן (4) לא יעשה משפט: 26. ויאמר י"י. המלאך. [וכן] (5) עומד לפני י"י, לפני המלאך לבקש פניו:

יט 2. כי ברחוב נלין. אלא ברחוב נלין: 4. כל העם מקצה. להודיע שאפילו אחד מן העשרה שאמר אברהם (6) לא נמצא בהם: 5. ונדעה אותם. משכב זכור. וכן בפילגש בגבעה: 8. כי על כן אשר באו: 9. גש הלאה. כדכת' (7) קרב אליך אל תגע בי כי קדשתך, התקרב לצד הלאה, כלומר ברח לך מאצלנו: בא לגור. לוט היה גר בסדום: נרע לך מהם. יותר מהם נעשה לך רעה: 11. בסנורים. מכת עוורון ושממון: וילאו (6) פירושו לא יכלו עוד למצוא הפתח, לא בקשו הפתח. וכן (8) ונלאו מצרים לשתות מים מן היאור, לא יכלו לשתות מאחר שהיו דם, וכן מוכיח לבסוף (9) ולא יכלו לשתות ממי היאור. ובכמה מקומות לשון נלאו מכוּפּל לא יכלו, כמו (10) כלכל לא אוכל. וכן (11) ויהי כי נראה כי נלאה מואב על (12) הבמה ובא אל מקדשו להתפלל ולא יוכל. וכן (13) הנסה דבר אליך תלאה ועצור במילין מי יוכל (14), כלומר בשביל שניסה אותך הקב"ה בייסורין אתה נלאה? כלומר אין אתה יכול להיות שותק וחשבת בלבך ואמרת ועצור במילין (15) מי יוכל? 12. עוד מי לך פה. העוד לך קרובים בעיר מלבד אילו שבכית: 13. וישלחני. משקל דגש ואע"פי שכל שליחות של שלוחים החוזרים כת' בהם

(1) בכ"י: ולא קרקע שכניו. עיין בספרי RSBM דף 50 הערה 7. —
 (2) יג, יג. — (3) דברים לב, כג. — (4) הלך בשטתו לפרש י"י בכתוב הוה לשון מלאך. — (5) בפסוק כב, והוספתי: וכן, ואולי אין צורך. ועי' RSBM דף 39 הערה 7. — (6) יח, לב. — (7) ישעיה סה, ה. — (8) שמות ז, יח. — (9) שמות ז, כא או כד ושניהם בשינוי לשון מעט. — (10) בירמיה כ, ט כתוב: ונלאית כלכל ולא אוכל. — (11) ישעיה מו, יב. — (12) בכ"י: אל. — (13) איוב ד, ב. — (14) בכ"י: ועצור במילים לא יוכל. — (15) בכ"י: במילים.

וַיִּשְׁלַח מִשְׁקַל רֶפִי, בְּאֵילוֹ כֵּת׃ מִשְׁקַל דָּגֵשׁ לִפְנֵי שְׁלֹחַ שֵׁל
הַשְּׁחֵתָה כְּדַכְתָּ⁽¹⁾ וְשֵׁן כְּהַמּוֹת אֶשְׁלַח בָּם,⁽²⁾ יִשְׁלַח בָּהֶם עָרוֹב:
15. וּכְמוֹ הַשְּׁחֵר עֲלֶיהָ. נִכְתַּב פְּסוּק זֶה בְּשִׁבְלֵי שְׁכֵת׃ לִפְנֵינוּ⁽³⁾
הַשֶּׁמֶשׁ יֵצֵא עַל הָאָרֶץ וְלוֹט בֹּא צוֹעֵרָה, לְהוֹדִיעַ שְׁכַל כֶּךְ הַמְתִּינוּ
לֹ הַמְּלָאכִים בְּשִׁבְלֵי חֵיבְתוֹ שֶׁל אֲבֵרָהֶם: 17. אֵל תְּכִיט אַחֲרֶיךָ.
בְּשִׁבְלֵי צַעַר חֲתַנְךָ שְׁבַעִיר. וְעוֹד כִּי הַמְּכִיט אַחֲרָיו מִתַּעֲכֵב בְּדַרְךָ.
גַּם שְׁלֵא לְהַסְתַּכַּל בְּמִלְאכִים וּכְמַעֲשֵׂיהֶם שְׁלֵא לְצוֹרֵךְ, כְּדַכְתָּ⁽⁴⁾ מוֹת
נְמוֹת כִּי וַ״י רְאִינוּ, וְכֵן בִּיעֻקֵּב⁽⁵⁾ כִּי רְאִיתִי אֱלֹהִים פְּנִים אֵל פְּנִים
וְתִנְצַל נַפְשִׁי: 20. הֲלֵא מִצַּעַר הָיָא. עֲמָה מוֹעֲטִין וַיְכֹּל אַתָּה לְהַנְחִיחָה
עֲכָשִׁיו שְׁאִין בַּה רֹב חוֹמָאִים: 24. וַ״י הַמְּטִיר. הַמְּלֶאךְ גְּבֵרֵי־אֵל:
מֵאֵת י״י. שְׂכִינָה מִמֶּשׁ. וְכֵן הָיָא בְּבֵר׳ רַבָּא וּבְתַנְחוּמָא: 28. וַיִּשְׁקֶף.
לְדַעַת אִם נִמְצְאוּ שֵׁם עֲשָׂרָה, וַיִּצְוּלוּ אִם לֹא: 30. כִּי יִרְא לְשַׁבְּת
בְּצוֹעֵרָה. שְׁלֵא הַנְּיַחָה הַמְּלֶאךְ אֵלָא (בְּשִׁבְלֵי) שְׁלֵא הָיָה לֹ פְּנֵי
לְהַמְּלֵט הַהֲרָה, וְעֲכָשִׁיו שְׁהִיָּה לֹ פְּנֵי קִיּוּם דְּבֵרֵי הַמְּלֶאךְ לְשַׁבְּת
בְּהַר אֹלֵי יְהוּדָא הַעִיר⁽⁶⁾: 31. וְאִישׁ אִין בְּאָרְץ. סְבוּרוֹת הָיוּ
שְׁהַעוֹלָם נִהְפֵךְ שְׁהִבִּיא מְכוּל שֶׁל אִשׁ⁽⁷⁾: 37. עַד הַיּוֹם. כִּימֵי מִשָּׁה.
וְכֵן כָּל עַד הַיּוֹם עַד יְמֵי הַסּוֹפֵר שְׁכַתְבַּת אֵת הַדְּבָר:

כ. 4. וְאִבִּימֶלֶךְ לֹא קָרַב אֵלָיָה. לְהַעֲדִיד מֶה שְׁהָק אֹמֵר⁽⁸⁾ עַל
כֵּן לֹא נִתְתִּיךְ לְנַעֲוֶה אֵלָיָה: 7. כִּי נִבִּיא הוּא. לְשׁוֹן⁽⁹⁾ נִיב שְׁפֵתִים.
רְגִיל אֲצִלִי וּמְדַבֵּר אֵת דְּבָרָיו וְאִנִּי אֹהֵב אֵת דְּבָרָיו וְשׁוֹמֵעַ תְּפִילָתוֹ⁽¹⁰⁾:
וַיִּתְפַּלֵּל בְּעַדְךָ. שְׁהָרִי הָיָה צָרִיךְ רַחֲמִים כְּנֻכְתָּ לִפְנֵינוּ⁽¹¹⁾ כִּי
עֲצוּר עֲצָר וְגוֹ: 12. אַחֲוֵתִי כֵת אֲבִי. כִּי בְנֵי בָנִים הָרִי הֵם כְּבָנִים
וְהָיָא הִיתָה כֵת הָרֵן בֵּן תְּרַח⁽¹²⁾: אֵךְ לֹא בֵת אֲמִי. לֹא אַחֲוֵתִי מִמֶּשׁ
שִׁיעֲצָת מִכְּטָן אֲמִי, וְהָיָא מוֹתֵרֵת לִי וְתָהִי לִי לְאִשָּׁה: 13. כֹּאֲשֶׁר
הִתְעוּ אוֹתִי. הַגְּלִנִי מִמְּקוֹמִי שְׁנֵא⁽¹³⁾ לֵךְ לֵךְ מֵאַרְצְךָ, וְזָהוּ שְׁכֵת⁽¹⁴⁾
אַרְמִי אוֹבֵד אֲבִי, מִשׁוּם שְׁהוּגְלָה מִשְׁמִם⁽¹⁵⁾ כִּי „הִתְעוּ אוֹתִי“ הַ״אוֹבֵד
אֲבִי“ כִּפְּל לְשׁוֹן הוּא כְּדַכְתָּ⁽¹⁶⁾ תַּעֲיִתִי כִשָּׁה אוֹבֵד, ⁽¹⁷⁾ צֶאן אוֹבְדוֹת

(1) דְּבָרִים לֵב, כֹּד. — (2) תְּהִלִּים עַח, מִב. — (3) בְּפִסְקוֹ כֵּן. — (4) בְּשׁוֹפְטִים
כֵּן, יֵב כְּתוּב כִּי אֱלֹהִים רְאִינוּ. — (5) לֵב, לֵא. — (6) כְּכִי בְּשַׁעוֹת: בְּעִיר. — (7) שִׁנָּה
דְּבָרֵי רִשְׁי הַלְּקוּחִים מִבֵּד בְּמִקְצָת. — (8) בְּפִסְקוֹ ו. — (9) יִשְׁעִיה נו, יֵשׁ. — (10) עַי
RSBM דף 116 סימן III. — (11) בְּפִסְקוֹ יח. — (12) כְּדְבָרֵי רִשְׁי. — (13) יב, א. —
(14) דְּבָרִים כו, ה. — (15) כְּכִי: מִשְׁמִם שְׁהוּגְלָה מִשְׁמִם. וְהִתְקִין בְּקֵרן שְׁמוּאֵל. —
(16) תְּהִלִּים קִיט, קָעו. — (17) יִרְמִיָּה נ, ו.

היו עמי רועיהם התעום: אמרי לי. אמרי עלי: 16. ולשרה אמר דברי פזוסים ותנחומים, הנה בקחתי אותך בתחילה לא כאונס ולא בכח אלא כמנהג נישואין⁽¹⁾ שהרי נתתי מהר ומתן אלף כסף לא אחיך בשביל שהייתי סבור שהיה אחיך כמו שאמרת לי. ולא זהו מתן של צאן ובקר שנתן אבימלך לאברהם לכסוף אלא קודם שהביאה אל ביתו. שאפילו פרעה שנענש יותר כתוב בו⁽²⁾ ולאברהם היטיב בעבורה, קודם נישואין, וכל שכן אבימלך: נתתי אלף כסף מתחילה, כדכת' בפרעה, וכדכת'⁽³⁾ הרבו עלי [מאד] מהר ומתן, וכדכת'⁽⁴⁾ ומגנות נתן לאחיה ולאמה: הנה הוא לך כסות עינים לכל⁽⁵⁾ אשר אתך ואת כל. אלף כסף שנתתי לאחיד מתחילה כבוד גדול הוא לך וכסות עיניהם של כל בני ביתך אשר אתך וגם לכל העולם, שלא יסתכלו בך לגנאי לומר אשה זו מנהג הפקר נהג בה אבימלך, כי הכל ידעו כי דרך כבוד לקחה ובעל כרחו החזירה: כסות עינים. שלא יראו בך לגנאי כדכת'⁽⁶⁾ וכסה את עין הארץ ולא יוכל לראות את הארץ. וכשמסתכלין באדם לבוותרו כת'⁽⁷⁾ לראוה בך, עיני תראינה בה, ונתחו בציון עינינו: ונוכחת. מפורסם ומתוכב יפה כי דרך כבוד נהגתי בך ואל תשימי ללבך רק טוב. זהו עיקר לפי פשוטו. כי לכבודה של שרה אמר אבימלך כל זה ולא לקנתרה ולהוכיחה⁽¹⁰⁾:

כא 6. צחוק. שמחה של תמהון⁽¹¹⁾: 7. ותאמר מי מלל לאברהם. כלומר ידעו ויבינו כל השומעים מי הוא האלהים שמלל לאברהם להיות לו בן משרה, כי היניקה בנים שרה אחרי וקנתה ולקוניו של אברהם, כי אין גדול כאלהים: 8. ויגמל. נבדל מן הדדים כדכת' בשמואל⁽¹²⁾ עד גמלך אותו: ביום הגמל [וגו]. שעשה או משתה כמו שמצינו בשמואל כאשר גמלתו הביאתו שילה וקרבות עמו⁽¹³⁾: 9. מצחק. שכבר גדל הרבה, ולא רצתה

(1) בכ"י: ולא כאונס ולא בכח ולא כמנהג נישואין. והתיקון בק"ש. —
 (2) יב, טז. ובכ"י: ולאברהם במקום ולאברהם. — (3) לד, יב. — (4) כד, נג. ובכ"י לאביה במקום לאחיה. — (5) בכ"י: כסות עלי ולבלל. — (6) שמות י, ה. —
 (7) יחזקאל כח, יז. — (8) מיכה ז, י. — (9) מיכה ד, יא. — (10) להוציא מדברי האגדה בבראשית רבא לפסוק זה. — (11) לא בצחוק של שרה כאילו לא האמין אברהם כמותה, שהרי כבר נולד הבן, אלא שחוק של שמחה על דבר פלא. —
 (12) שמואל א' א, כג. — (13) שם פסוק כד.

לשהותו עוד¹) פן ירצה להחזיק בירושת אביו עם יצחק: 12. יקרא לך זרע. בריתי שהקומותי לזרעך לתת להם את ארץ כנען כדכתיב²) כי גר יהיה זרעך וגו', על יצחק הבטחתיך: 14. ותתע במדבר באר שבע, לפיכך ויכלו המים מן החמת, שאילו הלכה דרך ישר, היה מספיק לה החמת מים שנתן לה אברהם עד המלון: 16. כמטחוי. כתרנו: 17. באשר הוא שם. לפי שלא היתה רואה אותו שהרי נתרחק[ה]³) מאותו מקום, הוצרך לומר, במקום אשר הוא שם נתן לו את המים: 20. רובה קשת. מושך בקשת. ושני גורות⁴) הן. וימררוהו ורכו וגם⁶) יסבו עלי רביו מלשון רכב כמו⁷) סובו מן סבב, שומו שמים מן שמש, דומו וישבי אי מן¹⁰) דממה דקה, כולם נכפלים באות אחרונה, אבל רובה מגורת רבה [וכמו] עשה בנה קנה שיאמר עושה בונה קונה: 21. כמדבר פארן. כדכתיב¹¹) והוא יהיה פרא אדם: 22. ויהי בעת ההיא שנולד יצחק משרה וידע אבימלך ניסים שעשה לו הק', לכן באו עתה לכרות ברית עמו. וכן כל בעת ההיא צריך לפרש לפי המאורע: 23. ולנכדי. בן בני: 23. ויטע אשל. פרדם היה להתפלל שם:

כב 1. ויהי אחר הדברים האלה. כל מקום שנא' אחר הדברים האלה מחובר על הפרשה שלמעלה. 12. אחר הדברים האלה, שהרג אברהם את המלכים אמר לו הק', אל תירא אברהם¹³), מן האומות. 14. ויהי אחר הדברים האלה, שנולד יצחק, ויוגד לאברהם לאמר עוד ובתואל ילד את רבקה. וכן¹⁵) אחר הדברים האלה, שהגיד מרדכי על בגתן ותרש, גדל המלך אחשוורוש את המן, שרצה להרוג את מרדכי והועיל לו מה שהציל את המלך ונתלה המן. אף כאן אחר הדברים שכרת אברהם ברית לאבימלך לו ולנינו ולנכדו של אברהם ונתן לו שבע כבשות הצאן וחרה אפו

(1) כלומר לא רצה שישנה עוד בבית אברהם. — (2) טו, יג. — (3) כבי: נתרחק במקום נתרחק. — (4) היה ציל ושתי גורות הן, כי היחיד לשון נקבה וז'ה ונמצא במקרא איכה ד, ה. ומנחם בן סרוק הוא החל לכתוב גזרה כהוראת שרש התיבה. ע' ספרי RSBM דף 183. — (5) מט, כג. — (6) איוב טו, יג. — (7) תהלים מח, יג ובמקומות אחרים. ותיבת סבב היתה כבר בעת רשעים דוגמא לכל הכפולים. — (8) ירמיה ב, יב. — (9) ישעיה כג, ב. — (10) מלכים א' יט, יב. — (11) טו, יב. — (12) בראשית טו, א. — (13) כבי בטעות: אברהם. — (14) בפסוק ב. — (15) אסתר ג, א.

של הק' על זאת שהרי ארץ פלשתים⁽¹⁾ בכלל גבול ישראל והק' ציוה עליהם⁽²⁾ לא תחיה כל נשמה וגם ביהושע⁽³⁾ ממילין על ערי חמשת סרני פלשתים גורל, לכן והאלהים נסה את אברהם קנתרו וציערו כדכת'⁽⁴⁾ הנסה דבר אליך תלאה⁽⁵⁾ על נסותם את י"י⁽⁶⁾ מסה ומריבה⁽⁷⁾ בחנני י"י ונסני. כלומר נתגאית בכן שנתתו⁽⁸⁾ לברות ברית ביניכם ובין בניהם, ועתה לך והעלהו לעולה ויראה מה העולה כריתות ברית שלך. וכן מצאתי אחרי כן במדרש של שמואל⁽⁹⁾ והי ארץ י"י בארץ פלשתים שבעה חדשים. כת' את שבע כבשות הצאן תקח מידי. אמר לו הק' אתה נתתה לו שבע כבשות, חייך שבניו עושים שבע מלחמות עם בניך ונוצחין אותן. ד"א חייך שבניו הורגים שבע צדיקים מבניך ואילו הן שמשון חפני ופנחס שאול ושלשה בניו. ד"א חייך שבניו מחריבים שבע משכנות, ואילו הן אהל מענד וגלגל נוב ושילה [וגבעון] ובית עולמים [תרין]⁽¹⁰⁾. ד"א שארון מחזור⁽¹¹⁾ בשדרה פלשתים שבעה חדשים⁽¹²⁾: נסה קונטרארי⁽¹³⁾ אה⁽¹⁴⁾: 2. המוריה. האמוריה, ארץ האמורי. הרבה אלפיין חסרין⁽¹⁴⁾ וימש חשך כמו ויאמש⁽¹⁵⁾ לא יהל כמו לא יאהל שם ערבי: 6. המאכלת. סכין. על שם⁽¹⁶⁾ וחרבי תאכל בשר: 12. כי עתה ידעתי. כלומר עתה אני רואה ונתפרסם לכל העולם כי ירא אלהים אתה: 18. וירא והנה איל עובר לפניו אחר נאחו בסבך בקרניו. כלומר אחרי כן ראה את האיל מידי עברו נאחו בסבכי היער, חשב בלבו ודאי זה המלאך בא בשליחותו של הק' ויזמן לי איל זה תחת בני ולכן נאחו בסבך שאוכל לקחתו

(1) מכאן עד תיבות כל נשמה נכתב בכ"י בטעות אחרי תיבת גורל. וכן נרפס בבערלין ובדיהרענפורט. ובדפוס אמשטרדם משנת תפז—תפט חשבו לתקן בהוספס תיבות ניתן לאברהם אחרי תיבת פלשתים. וכשהוכרבים כסדרם הראוי אין מחסור כל דבר. וע' ספרי RSBM דף 35 הערה 6. — (2) דברים כ, טז. — (3) יג, ג; טז, מה—מו. — (4) איוב ד, ב. — (5) שמות ז, ו; — (6) שם. — (7) תהלים כו, ב. — (8) בכ"י: שנתתך. ובכ"י אשר לפני נחלף אות ויז באותך כמה פעמים מפני שדומים זה לזה, כי בהגדילך אורך הויז ורחבו היהך. — (9) פרשה יב לשמואל א' ו, א. עם איזה שינוים. — (10) תיבת וגבעון ותיבת תרין הוספתי ממדרש שמואל הנדפס ומכראשית רבא. — (11) במדרש שמואל הנדפס: שארוני מחזור. — (12) פירוש רשב"ם לפסוק הוה הובא גם כפעתה רוא דפוס אמשטרדם דף יא ע"ב בלשון אחרת. — (13) *contraria, war entgegen* — (14) שמות י, כא. — (15) ישעיה יג, כ. — (16) דברים לב, מב.

ולהקריבו. וכן¹) קדמו שרים אחר נוגנים.²) ושבו העבים אחר הגשם, ואחרי כן בא³) הגשם. וכן⁴) ואחר באו משה ואהרן. כולם פירושם אחרי כן: 14. אשר יאמר היום ולמחר⁵) בהר י"י יראה. בהר י"י נראה הקב"ה לאברהם:

(1) תהלים סח, כו. — (2) קהלת יב, ב. — (3) בכ"י: ובא. עי' ספרי RSBM דף 34 הערה 4. — (4) שמות ה, א. — (5) ר"ל שתיבת היום במקום הזה רומז אל זמן הכותב והבא אחריו. ובעל קרן שמואל נדחק שלא לצורך.

ויהיו חיי שרה.

כג. 1. ויהיו חיי שרה¹) אע"פ שבשאר נשים לא נתפרשו ימי חייהן, בשרה הוצרך לפרש. בשביל שהוצרך להזכיר מיתתה בשביל קניין המערה, פירש מתי מתה לאחר תשעים של הורתה: 2. בקרית ארבע. שם האיש ארבע כדכתיב ביהושע⁶) קרית ארבע אבי הענק, כמו⁷) קרית סחוק⁸): ויבא אברהם. אפילו לא בא ממקום אחר אע"פ⁹) כן ראוי לומר כי בא לסופדה¹⁰): 4. גר ותושב אנכי [עמכם]. מארץ נכרייה כאתי לגור כאן ונתיישבתי עמכם, לכן אין לי מקום קברי אבות הנה: תנו לי אחוזת קבר. הניחו לי לקנות קרקע כאן ותתנו אתם יושבי העיר להניח לי לקבור בה מתי ממשפחתי, כי אחוזת קבר אין יכול להיות אלא ברצון כל בני העיר. וכן מוכיח לפנינו כשנתן אברהם הכסף לעפרון¹¹) ויקם [וגו'] לאברהם למקנה ואחרי כן קבר אברהם [וגו'] וקם לו לאחוזת קבר מאת כל בני חת: מלפני. אוציאו מלפני לקבור: 6. נשיא אלהים. ולא גר ותושב, ואין אתה צריך לקנות: במבחר קברינו. במקום שקוברין שרי הארץ והרי לך קבר מוזמן: 9. מערת המכפלה. כל הבקעה קרויה מכפלה כמו¹²) ככר הורן. וכן מוכיח לפנינו¹²) שדה עפרון אשר במכפלה: בכסף מלא. בכל

(6) ביהושע טו, יג. — (7) במדבר כא, כט. — (8) בכ"י בא הפירוש הזה לחיבות קרית ארבע אחרי פירוש פסוק ד. — (9) שלא כדברי רש"י. — (10) בפסוק ז—ב. — (11) יג, י. — (12) בפסוק יז.

שווייו: בתוככם. לעיניכם ותהיו עדים: לאחות קבר. שתתרוצו כולכם לקבור בה מתי: 11. השדה נתתי לך. נתן אני אותו עבשיו לך. דויינין¹ ביל: והמערה אשר בו. אינך שואל כי אם המערה אשר בקצה השדה ובמכירה, אני נתן לך במתנה כל השדה והמערה: 12. וישתחו אברהם לעפרון לפני עם הארץ: 15. ארץ שאינה שוה אלא ארבע מאות שקל כסף² ביני ובינך מה הוא, והיה לך לקחתה ממני בחנם, ואת מתך קבור בחנם אם תרצה: 16. וישמע אברהם. לחכימא ברמזוא³: עובר לסוחר. כסף צרוף ומתקבל בכל מיני סחורה. וכן ביהודיע מצינו⁴ כסף עובר, טוב בכל מקום. וכן⁵ ואצבעותי מור עובר, טוב בכל מקום: 18. לאברהם למקנה קם לאחר נתינת הכסף כדכתב⁶ ונתן הכסף וקם לו, אבל לאחות קבר מאת בני חת לא קם והוחזק לאברהם עד שקבר שרה אשתו או ויקם [וגו'] לאחות קבר מאת בני חת:

כד 1 בא בימים. והרי הגיע עת להשיא את בנו בחייו: בדרך את אברהם [בכל]. להודיע האמור לפנינו שלא שלח עבדיו לקחת אשה ממשפחתו מחמת חוסר נשים בארץ כנען שלא יהו רוצין להודווג לו, שהרי נתברך בכל וכל העולם מתאוים להודווג לו אבל הוא לא רצה כי אם ממשפחתו. וזהו שאמר העבד⁷ וי"י ברך את אדוני מאד ויגדל, ולכך הוצרך לפרש תחילה ברך את אברהם בכל. כמו⁸ (הוא) אבי כנען: 2 שים נא ירך תחת ירכי. וכן ביוסף כשנשבע ליעקב. כריתות ברית ושבעה של בן [לאביו] ועבד לאדוניו כן היתה, שדומה ענין [השעבוד⁹] וכן כתב¹⁰ בן

¹ *doinz, gobe*. ע RSBM דף 92 סימן 3. — ² בכ"י בטעות: כסף שקל. — ³ כאלפא ביתא דבן סירא הראשונה דפוס בערלין שהוציא לאור החי שטיינשניידער דף ע"א: לחכימא ברמזוא ולשטיא בכרמזוא. — ⁴ מלכים ב' יב, ה. — ⁵ שיר השירים ה, ה. ובכ"י בטעות אצבעותיו במקום ואצבעותי בהשתנות מקום הוי"ו. ע RSBM דף 31 הערה 3. — ⁶ בויקרא כו, י"ט כתוב: ויקם המשיח כסף ערבך עליו וקם לו. אבל ונתן הכסף וקם לו לא נמצא במקרא. והדברים לקוחים מערכין דף לג ע"א. וכבר כתבו התוספות במגילה דף ג ע"א ברה"ו וילן שדרך השם הוא לקצר הפסוקים ולערבם יחד. ועי' RSBM דף 59 הערה 1. — ⁷ בפסוק לה. — ⁸ ט, יח. — ⁹ ר"ל השיעבוד בין עבד לאדוניו והשעבוד בין בן לאביו דומים זה לזה אף על פי שאינם שוים. — ¹⁰ מלאכי א, ו.

יכבד אב ועבד אדוניו. אבל תקיעת כף אל כף או בריתות⁽¹⁾ דבר לשנים ולעבור בין בתריו מצוייה בשאר בני אדם: 4. כי אם אל ארצי, ולא לאותם שאינם קרובי אלא למולדתי שבארצי תלך: 5. ההשב אשיב את כנך אל ארץ אבותיך. ואע"פי שזרעו של אברהם לא היה שם, קורא אותו השבה, הואיל והיה אברהם שם⁽²⁾: 7. וי' אלהי השמים שהביאני כאן ונתן לורעי זאת הארץ, ידעתי שאינו רוצה שירחק ורעי מכאן, שאם כן, מה לו להק' להביאני כאן? לפיכך יודע אני שישלח מלאכו להצליח דרכיך לקיים לי הבטחתו⁽³⁾: 9. על הדבר הזה, על התנאי שפירש לו אברהם: 10. וכל טוב אדוניו. האנשים החשובים של בית אברהם. הוא שנאמר לפנינו⁽⁴⁾ והאנשים אשר עמו: 11. ויברך הגמלים⁽⁵⁾. שני ברכיים יש לגמל זה על זה וצריך להבריכו פעמים קודם שישתה מפני גובהו. והוא שאמרו חכמים בשחימת חוליין⁽⁶⁾ וכנגדו כגמל ניכר: 14. אותה הוכחת. כלומר אותה שהוכחת ליצחק היא תאמר לי כן ולא אשה אחרת שלא הוכחת: 16. ואיש לא ידעה. אפי' מעשה חירודין⁽⁷⁾. כי צנועה היתה: 20. ותער. כמו ותערה, כמו⁽⁸⁾ וְתָכַל ותכלה. מגורת⁽⁹⁾ וקיר ערה מגן: השוקת. מלשון⁽¹⁰⁾ וישק את צאן לבן, שם דבר כמו בושת מלשון⁽¹¹⁾ גם בוש לא יבושו: 21. והאיש משתאה. מלשון⁽¹²⁾ תשאה שממה והתי' כמו תי' בישתבח מן שבח, ⁽¹³⁾ וישתמר חוקות עמרי מלשון שמר. כלומר משתומם ומחשב על שאמרה לו זאת הנערה⁽¹⁴⁾ גם לגמליך אשאב. הבין שזימן לו הק' מה שביקש. והמפרש לשון שתייה אי אפשר, מפני שהאלף שבו לא תהיה בלשון שתייה. ועוד שלא אמרה לו רבקה להשקות את גמליו עד לאחר שתייתו ואז התחיל להיות מחשב ותוהא: 22. ויקח האיש נום וזהב. יש לומר שאחר ששאל לה⁽¹⁵⁾ בת מי את, נתן לה, כמו שכת' לפנינו בספור דבריו⁽¹⁶⁾. אלא שלא להפסיק סדר דבריו ותשובת דבריה,

(1) בכ"י: בריתות ברית דבר. והמעות נלדה משגרא דלשנא. ע' RSBM דף 34 הערה 6. — (2) בראשונה קודם לכתו אל ארץ כנען וכפירושו ראב"ע. — (3) בכ"י: אבטחתה. (4) בפסוק נד. — (5) בכ"י בטעות: ויברך את הגמלים. — (6) חוליין דף עו ע"א. — (7) בפסוק יט. — (8) ישעיה כב, ה. — (9) כס"י. — (10) ירמיה ו, טו. — (11) ישעיה ו, יא. — (12) ע' סנהדרין דף סו ע"ב ובתוספות ובהגהות ר' ישעיה בערלין זיל שם. — (13) מיכה ו, טו. — (14) בפסוק יט. ע' RSBM דף 34 הערה 1. — (15) בפסוק כג. — (16) בפסוק מז.

לכן הקדים מעשה נתינתו שנתן לה(1): בקע. חצי שקל, כמו(2) נטה [את] ירך על הים ובקעהו: 23. מקום לנו ללון. מקום לנו בביתך, ולמה אנו צריכין? ללון, לבית לינה. שם דבר הוא(3) כמו(4) כי יהיה ריב בין אנשים מן(5) וירב בלבן(6) בין דין לדין [מן(7) הן אנכי. כמו כן לין] שם דבר מן(8) וילן שם כלילה [הוא]. אבל היא שאמרה(9) גם מקום ללון, פירושו ללון גופכם כמו(10) לקום, (11) לשוב מצרימה ואילו היא(12) אמרה גם מקום לכם כמו שאמרו הם מקום לנו, היה לה לומר ללון כמו שאמרו הם, שהיה משמע גם מקום לכם, ולמה? לבית לינה. אבל ללון אין צריך פירוש, שהרי משמע ללון בו בני אדם. זהו עיקר פשוטו למדקדק לשון הקודש: 25. גם תבן [וגו] שלא שאלת גם מקום ללון ששאלת. דרך המקרא לכפול גם, כמו(13) גם לי גם לך: 32. ויפתח. כמו(14) אל יתהלל חוגר כמפתח. התיר חבישתם: 33. עד אם דברתי דבריי. אחרי שראה שהסכים הק' על ידו לא היה לו(15) להתעסק באכילה ושתייה תחילה: 35. ברך את אדוני. לכן הקדים למעלה(16) ברך [את] אברהם ככל: ויגדל. וכל אנשי המלכות היו חפצים להזדווג עמו, אך אינו חפץ: 36. ויתן לו את כל אשר לו. לא יחלקו אחיו עמו: 40. ישלח מלאכו. יודע אני שיתנו לך: 42. ואומר יי' אלהי אדוני אברהם וגו'. כל אריכות דברים להודיעם שמאת הק' יצא הדבר: 48. בדרך אמת. שנאמנו דברי הק' לעשות חסד לאברהם ולבנו: 49. על ימין או על שמאל. אל שאר קרובים(17) שיש לאדוני: 50. לא נוכל דבר אליך רע או טוב. לא הסתירה ולא הבניין תלוי ברצונינו, כי בעל כרחינו רוצים ולא רוצים, כי הק' עשה שהיכולת בידו: 53. כלי כסף וכלי זהב. תכשיטי נשים של כסף וזהב כדכת'(18) איש אשר מצא

(1) בספר מנחת יהודה הנדפס בס' דעת וקנים דף י"א ע"ג בדפוס ליוורנו הובא בשם רשבים פירוש אחר: „לקחם ממקום שהיו טמנים להיות מומנים בידו ושאל בת מי את ואח"כ נתן לה הנומים". וזה הוא פירוש רמב"ן. ועיין בספר הדר וקנים דף ט ע"א. — (2) שמות יד, טו. — (3) כדבר רשי לפרש את דברי בראשית רבא שהביא, ורשבים משכו לדרך הפשט. — (4) דברים כה, א. — (5) לא, לו. — (6) דברים ז, ח. — (7) טו, יד. ועיין RSBM דף 43 הערה 2. — (8) לב, יד. — (9) בפסוק כה. — (10) לא, לה. — (11) שמות ד, כא. — (12) בכ"י: אי. — (13) מלכים א' ג, כז. — (14) מלכים א' כ, יא. — (15) בכ"י: לא היה לא. — (16) בפסוק א'. — (17) בכ"י: על שאר קרובים. — (18) במדבר לא, ג. ובכ"י: כלי זהב ושמלות אצורה וגו'. ועי' RSBM דף 34 הערה 6.

כלי זהב אצעדה וגו' וכת' (1) ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה כלי כסף וכלי זהב ושמלות ושמלתם על בניכם ועל בנותיכם: 56. וי"י הצליח דרכי. אין הק' רוצה שיהא איחור בדבר שאין זה עיקר הצלחה אם יתעכב: 57. נקרא לנערה [וגו']. אם תרצה להתעכב ימים או עשור כדברינו או מיד לילך (2) כדברך: [58. ויקראו לרבקה וגו']. (3) דרך ארץ הוא כן, כלומר אע"פ (4) שהק' חפץ בזיווג זה אע"פ כן אמרי לנו התלכי מיד עם האיש הזה או עם אדם אחר לאחר ימים או עשור. ואע"פ (5) שמנהג הוא כמו ששינוי (6) נותנין לכתולה שנים עשר חדש לפרנס את עצמה, ותאמר אלך, איני חוששת להתעכב בשביל קישוטי עצמי: 60. את היי לאלפי רבבה ויירש זרעך. ממך יצאו אותם הבנים שנאמר בהם בשעת עקידה (7) וירש זרעך את שער אויביו. זה פירוש ר' יוסף בר שמעון קרא: 62. ויצחק בא מבוא. כמו (8) באכה סדומה. ויצחק באותו היום שבא העבד בא מבאכה של באר לחי ראי, שהרי יצחק יושב בארץ הנגב ששם באר לחי ראי כדכת' (9) על העין בדרך שור, וכת' (10) ויסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור. ולפי שבא משם ביום ההוא ולא היה יודע מה היו עושים פועלים שלו [ש]היו נוטעים גנות ופרדסים, ויילך יצחק לשוח בשדה, כדכת' (11) וכל שיח השדה. כלומר למטת אילנות ולראות ענייני פועליו. ואז כהותו בשדה ראה גמלים באים והלך לקראתם לראות אם הם גמלי אביו שהולך העבד: 64. ותפול מעל הגמל. לצניעות, לפי שהיתה רוכבת כמו איש משום ביעותא דגמלא כדמפורש בפסחים (12): 65. [מי האיש הלזה ההולך בשדה לקראתנו. (13) גמגום יש על פסוק זה. וכי היתה שואלת בכל (14) האנשים שהיתה פוגעת? ועוד

(1) שמות ג, כב. — (2) בכ"י: מיד ליד. ע' RSBM דף 37 הערה 3. — (3) חסר בכ"י. ע' RSBM דף 45 הערה 1. — (4) בכ"י: אעפ"כ. — (5) גם כאן בכ"י: אעפ"כ. ובדוחק אפשר לקיימו, ומ"מ יותר נראה שצ"ל אף על פי כדלעיל לפי הערה 4. — (6) משנה כתובות ה, ב. — (7) כב, יז. — (8) י, יט. — (9) טו, ז. — (10) כ, א. — (11) ב, ה. — (12) דף ג ע"א. ובתלמוד שלנו הנדרס: ביעותתא דגמלים. — (13) בספר הדר וקנים דף ט ע"ב כתוב כן, ולבסוף: ,כך פ' רשב"ם. ובשנוי לשון מעט הובא הפירוש הזה גם בפענוח רוא דף יג ע"ב בדפוס אמשטרדם בשם רבינו שמואל. ובמנחת יהודה שבדעת וקנים דף יב ע"א בדפוס ליוורנו הובא בלי להזכיר שם האומר. — (14) כן כתוב בסי' מנחת יהודה. אבל בהדר וקנים בטעות: מכל.

למה כתיב בשדה לקראתנו? ונראה שהמקרא קצר וחסורי מחסרי והבי ר"ל) מי האיש הלזה ההולך בשדה ופנה מדרכו לכא לקראתנו (1) הלזה. ציל²) ב"ל. מרחוק רגיל לומר כן. וכן³) בעל החלומות הלזה בא. אבל כשאדם בקרוב אימר⁴) המן הרע הזה. צישט⁵) ב"ל: 66. ויספר העבד ליצחק. להודיעו ניסים שנעשו לו, לדעת כי בת מזלו היא:

כה 1. קטורה. לפי הפשט אין זו הגר⁶): 6. הפילגשים. הגר וקטורה⁷): מתנות. ממון הרבה: קדמה אל ארץ קדם. שירשו בניו נחלותיו שיש לו שם: 8. בשיבה טובה. כמו שאמר לו הק'⁸) ואתה תבוא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה, שלא ארע העיני בימיו: 12. אשר ילדה הגר המצרית. כלומר אין זה בנו הנקרא על שם זרעו אלא בן שפחה. אבל ביצחק כת' לפנינו⁹) אלה תולדות יצחק בן אברהם. כיצד היה בנו? אברהם הוליד את יצחק, כלומר זה הוא עיקר הולדתו¹⁰) של אברהם כמו¹¹) פרץ הוליד את הצרון וגו': 17. ואלה שני חיי ישמעאל. חכמים פירשו [ביבמות¹²]) למה נמנו שנותיו של ישמעאל. ולפי הפשט לכבודו של אברהם הואיל ונתפרש שעת לידתו¹⁴) ואברהם בן שמונים שנה ושש שנים¹⁵) בלדת הגר את ישמעאל, וגם שעת מילתו כדכת'¹⁶) וישמעאל בנו בן שלש עשרה שנה וגו', חזר עתה ופירש כל ימי חייו: 18. על פני כל אחיו נפל. שכן, כדכת'¹⁷) על פני כל אחיו ישכן:

(1) דומה לזה כתב רשב"ם לבראשית מח, יז לדברי הכתוב: להסיר אותה, ועי' RSBM דף 151 הערה 12. — (2) cil, jener. — (3) לו, יט. — (4) אסתר ז, ג. — (5) cist, dieser. — (6) להוציא מדברי בראשית רבא ותנחומא שהביא רשי והסכים להם. ועי' ראביע. — ומהר"ר שמואל שהובא ברעת זקנים דף יא ע"ד לפסוק הי' אינו ר' שמואל ב"ר מאיר והדברים אינם כדרכו. — (7) כדבריו לפסוק א. — (8) טו, טו. — (9) בפסוק יט. — (10) בן הוא בכי, ונכון הוא, כי מוסב על תיבת הוליד שבמקרא. ובדפוס הראשון: עיקר תולדות, ותעו כל הדפוסים אחריו והטעו גם אותי בספר RSBM דף 158 בשורה השמינית. והי' יאר עינינו וישמרנו מכל שגגה. — (11) רות ד, יח. — (12) דף סד ע"א. — (13) דף יז ע"א. — (14) טו, טו. — (15) בכי בטעות: בן שמונים ושש שנה. — (16) יז, כה. — (17) טו, יב.

ואלה תולדות יצחק.

19. אברהם הנולד [את] יצחק. לפי פשוטו של מקרא לפי שאמר למעלה בישמעאל⁽¹⁾ בן אברהם אשר ילדה הנר המצרית. אבל כאן יצחק עיקר בן היה לאברהם שהוא הנולד את יצחק מאשתו גמורה כדכת'⁽²⁾ כי ביצחק יקרא לך ורע. וכן בדברי הימים לאחר שכתוב⁽³⁾ כי בני אברהם היו יצחק וישמעאל ובני קטורה, חוזר וכותב סתם⁽⁴⁾ ויולד אברהם את יצחק: 20. בן ארבעים שנה. וכת'⁽⁵⁾ בן ששים שנה בלדת אותם. משני הפסוקים הללו למדנו שהיתה עקרה עשרים שנה: 21. ויעתר. רבוי דברים כדכת'⁽⁶⁾ העתרתם עלי דברייכם: לנכח. בשביל: 22. ויתרוצצו. לשון⁽⁷⁾ רץ לקראת רץ. שהיו רצים ומתנענעים בתוך גופה כדרך שוכרים⁽⁸⁾. וכן מן קם מתקוממים, מן לן מתלוננים. אבל מלשון⁽⁹⁾ רצץ עוב דלים היה לו לומר ויתרוצצו כמו⁽¹⁰⁾ במרם יתננפו רגליכם: לדרוש את יי'. אל הנביאים שבאותן הימים כדכת'⁽¹¹⁾ לדרוש את יי' מאתו, וכת'⁽¹²⁾ כי יבא אלי העם לדרוש את יי': 23. ויאמר יי' לה. עיי נביא: שני גוים. אל תיראי כי צער העיבור שלך בשביל ששני תאומים יש בכמנך שמרובה צער העיבור של שנים מעיבור אחד: ושני לאומים. מלכויות⁽¹³⁾ כדכת'⁽¹⁴⁾ מלכי ארץ וכל לאומים. כפל לשון הוא, אבל לאומים הוא עמים⁽¹⁵⁾. ומתוך שהנביא התחיל

(1) בפסוק יב. — (2) כא, יב. — (3) דהיי א' א, כה. — (4) שם א, לב. — (5) בפסוק כו. — (6) יחזקאל לה, יג ושם כתוב: והעתרתם, כאשר הביא רש"י. — (7) ירמיה נא, לא. — (8) ר"ל כדרך כל עובר במעי אמו. — (9) איוב כ, יט. — (10) ירמיה יג, טו. — (11) מלכים א' כב, ח. — (12) שמות יח, טו. ושם כתוב: לדרוש אלהים. — (13) כדברי רש"י מעוז דף ב' ע"ב. — (14) תהלים קמח, יא. ומוכח משם שתיבת לאמים פתרונה ממלכה, כי מלכי ארץ הם המושלים וכל לאמים הם הסרים למשמעתם. — (15) שב אל המקרא כאן שכתוב בו שני גוים ושני לאמים בשני חלקי הפסוק ופתרון שניהם שיה אלא שיש הבדל מעט ביניהם כדברי רבותינו בעני דף ב' ע"א וע"ב שפתרון גוים יכול להיות המון בני אדם בערבוביא אבל לאמים יהיו כל עם ועם שוכנים בארצותיהם ומסודרים בנימוסיהם ובראשם מושל ומלך. — ואם כן אין צורך להשערת ר' שלמה דובנא בביאורו כאן לשנות תיבת לאמים בדברי רש"י פה ולהדפיס אומים כאשר עשה על פי ר' וואלף היידענהיים ברש"י הנדפס בתורת האלהים אשר הוציא לאור. ע' חיבורי RSBM דף 54. ושם בהערה 4 יש להוסיף גם הפסוק הזה למד שריו היידענהיים הלך לפעמים בדרך ר' שלמה דובנא.

לומר לה, גמר ופירש לה כל העתידות: ורב יעבוד צעיר. ולכך אהבה את יעקב שאהבו הקב"ה וכדכת' (1) ואהב את יעקב: 24. והנה תומים. ככל דבר חידוש רגיל לומר כן. וכן (2) ויהי בבקר והנה [היא] לאה, כי עד עתה היה סבור שהיא רחל. וכן (3) ויקן פרעה והנה חלום. כי לא היה סבור שהיה חלום עד שניעור משנתו: 25. אדמוני. רוש' (4) ב"ל: כאדרת שער. שלוכשים התועים (5): ויקראו כל העולם שמו עשו, אדם עשוי (6) ונגמר שהיה בעל שער: 27. יודע ציד. לצוד ציד להביא: יושב אהלים. רועה צאן אביו. כמו שפירשתי אצל (7) יושב אהל ומקנה: 28. כי ציד בפיו. פשוטו כתרנו: אוהבת את יעקב. שהיתה מכרת בתומתי וגם ממה שאמר הק' (8) ורב יעבוד צעיר. והוצרך להקדים כאן אהבת יצחק לעשו ורבקה (9) את יעקב להודיע מה שכת' לפנינו (10) יצחק רצה לברך עשו ורבקה הערימה לברך את יעקב: 30. מן האדום האדום הזה. דרך אדם הממהר לשאול דבר (11) מחבירו כופל את דבריו. וזה שהיה עיף ורעב הרי הוא כאומר תן לי מהרה לאכול: על כן קרא שמו אדום. הוא אדמוני ונתאוה לאכול אדום. ובשביל רעבתנותו מכר בכורתו. ולשם ביוזן קרא לו כן שבשביל מאכל אדום מכר בכורתו: 31. מכרה כיום. כלומר לאלתר. מיד מכור לי חלק בכורתך הראוי לך [בזממן אבי בממון שאתן לך] (12) ואחר כך אתן לך המאכל לעדות [ולקיום]. כדרך שמצינו (13) ויאכלו שם על הגל לקיום ברית בין לבן ליעקב: 32. הנה אנכי הולך למות. ככל יום אני הולך לצוד חיות בערים המצויים שם (14) דובים ואריות וחיות רעות ואני מסוכן למות למה זה [לי] להמתין חלק

(1) מלאכי א, ב. — (2) כט, כה. — (3) מא, ד. — (4) roux ובל"א: roth. — ועי' RSBM דף 73 הערה 1. — (5) הם הנלחים לובשי אדרת שער ומחורים על הבתים לשאול אבל ומתנות, וקראם רשבים תועים גם בעבור זה. — (6) בכ"י: עשו. — (7) ד, כ. — (8) בפסוק כנ. — (9) בכ"י נוסף כאן על הגליון: אוהבת. ולא יועיל וגם אין צורך. כי תיבת אהבה גם שם דבר הוא ויחובר עם למד גם עם הפועל הוא ויחובר עם תיבת את בשביל שאהב פועל יוצא הוא, וכאן באו שני מיני החיבור יחדו. ונמצא כואת גם במקומות אחרים. — (10) בפרק כו. — (11) בכ"י: לשאול אדם מחבירו. ועי' RSBM דף 83 הערה 3. — (12) דעתו שבלבד הניד לקח עשו דמי בכורתו, וכן אמר בפירוש לפסוק לנ. וגם טוב בעיני רשבים להשתיק תלויות המינים מעל יעקב על דבר המכירה הזאת. ועי' RSBM דף 86 הערה 1. — (13) לא, מו. — (14) ובחוקיני שהעתיק הפירוש הזה כמעט מלה במלה הנוסחה ששם מצויין.

בכורה לאחר מיתת אבינו. כך פירש אבי הרב רבי מאיר מ"כ.
[וזהו] (1) ויבנו עשו את הבכורה: 33. וימכור את בכורתו בדמים.
ואחר כן (2) ויעקב נתן לעשו וגו' כמנהג בני אדם לקיום דבר:
34. ויבנו עשו. לפי שלסוף נתחרט על כך כדכת' (3) את בכורתי
לקח, לכן הקדים כאן להודיע שמוותו. עתה בשעת אכילה בזה את
הבכורה, אבל לכסוף היה מתחרט: ויבנו. כמו ויבנה מן (4) דבר
י"י בזה, כמו ויקן מן קנה:

כו. 1. מלבד הרעב הראשון אשר היה בימי אברהם.
כדכת' (5) ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה. לא הוצרך פסוק זה
אלא להודיעך שכשם שאברהם אביו היה הולך בשביל הרעב
למצרים, כך יצחק היה יורד למצרים דרך ארץ פלשתים, דרך
קצרה, כדכת' (6) ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים כי קרוב הוא,
ולכך אמר לו הק' אל תרד מצרימה (7) לפי שיודע הקב"ה שהיה
יורד למצרים: 3. כי לך ולורעך וגו'. ובשביל שנתתי לו ולורעו
את הארץ הזאת ציויתי לו לצאת מארצו וממולדתו כדכת' שם (8)
אל הארץ אשר אראך: 5. עקב אשר שמע אברהם בקולי.
על העקודה דכת' (9) עקב אשר שמעת בקולי: וישמור משמרתו.
כגון מילה דכת' בה (10) ואתה את בריתי תשמור: מצותי. כגון
מצות שמונה ימים דכת' (11) כאשר צויה אותו אלהים: חוקותי
ותורותי. לפי עיקר פשוטו כל המצות הניכרות (12) כגון גול ועריות
וחימוד ודינין והכנסת אורחים, כלם היו נוהגין קודם מתן תורה אלא
שנתחדשו ונתפרשו (13) לישראל וכרתו ברית לקיימן: 8. ויהי כי
ארכו לו שם [הימים]. לא נוהר מעתה כל כך שלא להתנהג
עם אשתו מנהג אישות מאחר שלא נתנו לב לגזולה ממנו: מצחק.
תשמיש, כדכת' (14) בא אלי העבד [העברי] אשר הבאת לנו לצחק
בי, ובמקום אחר הוא אומר (15) בא אלי לשכב עמי: 12. בארץ

(1) בפסוק לד. ואם אמת השערתי להוסיף תיבת וזהו, יהיו דברי רש"י
להוציא ממדרש אנדה בסוף פרשת סג של בראשית רבא שהלך רש"י לפסוק לד
בדרכו. — (2) בפסוק לד. — (3) כו, לו. — (4) במדבר טו, לא. ובכ"י: דבר אשר
בוהו. — (5) יב, י. — (6) שמות יג, יז. — (7) אף על פי שהמקרא לא סיפר
בפסוק א' אלא שהלך יצחק אל אבימלך מלך פלשתים, וארץ מצרים לא נזכרה.
ורש"י למד מדברי רש"י לפסוק ב', — (8) יב, א. — (9) כב, יח. — (10) יז, ט. —
(11) כא, ד. — (12) ר"ל כל המצות שטעמן ניכר. — (13) בכ"י: שנחחד ונתפרש. —
(14) לט, יז. — (15) לט, יד.

ההיא. אע"פ שהארץ קשה היא: בשנה ההיא. אע"פ שהיא שנת בצורת ורעבון⁽¹⁾: מאה שערים. שדה ששערהו שיוציא כור אחד הוציא מאה כורין: 14. ועבודה רבה. עבודת שדות וכרמים, כי סתם עבודה עבודת קרקע היא: 15. סתמום פלשתים. שלא יחזיקו בניו בהם אחרי מותו. והוצרך לכתוב בשביל שכשנתרחק משם שב וחרם דוגמת⁽²⁾ וחם הוא אבי כנען: 18. אשר קרא להן אביו. כדי שלא יוכל אדם לערער עליהן⁽³⁾: 22. ולא רבו עליה. לפי שנתרחק ממרעיתם, דכת' ויעתק משם: 23. ויעל משם באר שבע. כי היה מתיירא מהם, שכן מוכיח שאמר לו הק'⁽⁴⁾ אל תירא כי אתך אנכי, נמצא שהיה מתיירא: 25. ויכרו שם עבדי יצחק באר. ולא קרא לו יצחק שם עד לבסוף שאבימלך הלך אליו מנרר ונשבעו איש לאחיו ואו באו עבדיו והגידו לו על אודות הבאר אשר חפרו ואו קרא לו שבעה על שם השבעה שנשבעו הוא ואבימלך⁽⁵⁾: 26. ואחות [מרעהו]. כתרנו, חבורת אחוביו, כמו⁽⁶⁾ ויתנה למרעהו. והמ"ם כמו מ"ם של⁽⁷⁾ מרעו ותוקע, וכמ"ם של⁽⁸⁾ אנכי מסב כלי מלחמה. וכן⁽⁹⁾ יתר מרעהו צדיק ודרך רשעים תתעם. הצדיק יתר ויכונן דרך ישר את מרעהו כמו⁽¹⁰⁾ ויתורו את ארץ כנען, אבל דרך רשעים לעצמם ולשכיניהם תתעם. פייט אשגירי בלע⁽¹¹⁾. יתור⁽¹²⁾ הוא את עצמו, יתר הוא את אחרים, כמו ישוב ישיב, יקום יקום, זה פועל וזה מפעיל: 28. תהי נא אלה אשר בינותינו, ביני ובין אביך, שתתקיים גם עתה [בינינו ובינדך]⁽¹³⁾, שכן היה תנאי⁽¹⁴⁾ אם תשקור לי ולניני ולנכדי: 29. אתה עתה כמו כן כרות ברית עמנו ושלחתנו בשלום כמו שעשינו לך, אתה שאתה ברוך יי⁽¹⁵⁾. דוגמת⁽¹⁶⁾ בא ברוך יי' שכת' בלבן. וכן עשה יצחק⁽¹⁷⁾ וילכו מאתו בשלום: 33. על כן שם העיר באר שבע. ואין זו אותו באר שבע של אברהם, כי שני באר שבע היו

(1) קרוב לדברי רש"י מב"ר. — (2) ט, יח. — (3) בכ"י: להם... עליהם. — (4) בפסוק כד. — (5) שהבאר בפסוק ל"ב הוא הבאר הנאמר כאן, וכ"כ רמב"ן לפסוק ל"ב. — (6) שופטים טו, ו. — (7) משנה ראש השנה ד, ט. — (8) ורמיה כא, ד. ושם כתוב: הנני מסב את כלי המלחמה. — (9) משלי יב, כו. — (10) במדבר יג, ב. — (11) *fait esgarer* ובל"א *lässt Acht haben*. ועיין RSBM דף 92 סימן 6. — (12) בכ"י גם כאן בטעות: יתר. — (13) כפירוש רש"י והוספתי החסרון על פי דבריו. — (14) כא, כג. — (15) גם זאת כפירוש רש"י. — (16) כד, לא. — (17) בפסוק לא.

כדכת' (1) ויבא באר שבע אשר ליהודה: 34. ויהי עשו בן ארבעים שנה, ואז היה יצחק בן מאה, כי בן ששים היה בלדת רבקה אותם, להודיענו בא מה שכת' אחריו⁽²⁾ ויהי כי זקן יצחק, ויקח אשה את יהודית: 35. ותהיינה מרת רוח. לפי שעתיד לומר⁽³⁾ אם לוקח יעקב אשה מכנות כנען כאלה, לכך הוצרך לפרש תחילה: מורת רוח. כמו מן עושה לזכר יאמר⁽⁴⁾ עושה דברו לנקבה וכשהוא דבוק יאמר עושת, כן יאמר מן מורה לשון ממרה מן⁽⁵⁾ ימרה את פיך יאמר מורה לנקבה וכשהוא דבוק יאמר מורת רוח קנטרריאנץ⁽⁶⁾ אבל⁽⁷⁾ לב יודע מרת נפשו חטף קמץ⁽⁸⁾ לפי שהוא שם דבר, לשון⁽⁹⁾ מרות, אבל זה מלא פום הוא⁽¹⁰⁾ לשון פועל ומגורת⁽¹¹⁾ כי מרה מרתי מחטופי למ"ד פעל⁽¹²⁾:

כו. 1. ותכהינה עיניו. מן הזקנה כמו שמצינו בספר שמואל⁽¹³⁾ ועיניו החלו כהות: 2. הנה נא. אני מבקש ממך⁽¹⁴⁾ בשביל שזקנתי ואני רוצה לתת לך ברכות אשר בידי לחלוק לך בחיי כמו ברכת⁽¹⁵⁾ אברהם וירושת הארץ: 3. שא נא כליך. כופל נא שני בכאן כמו שפירשתי אצל⁽¹⁶⁾ הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את: תלייך. אשפתו שתלויים בה החיצים. תליך מגורת⁽¹⁷⁾ ושר האופים תלה, וכן⁽¹⁸⁾ שביך בן אבינועם מגורת שבה, [כי שמע י"י אל עניך מגורת] ענה: 7. לפני י"י. בשם י"י. אבל⁽²⁰⁾ נמרוד גבור ציד לפני י"י, פירושו בכל העולם, וכן⁽²¹⁾ נעוה היתה עיר גדולה

(1) מלכים א' יט, ג. — (2) כו, א. — (3) כו, מו. — (4) בכ"י בהפך הסדר: יאמר לזכר. והמקרא בתהלים קמח, ה. — (5) יהושע א, יח. — (6) *contrarianz* שהוא כמו *contrariantes*, ובלי א *widerstrebend*, — (7) משלי יד, ג. — (8) הוא שאנחנו קוראים קמץ חטוף. — (9) דברים לב, לב ואיוב יג, כו. — (10) הוא חולם. — (11) איכה א, כ. — (12) והיות מרת רוח לשון יחיד כבר הוקשה לבעל קרן שמואל, ודחה קישיתו באמרו שיהיה יחיד במקום רבים כנהוג, ואינו נכון, כי אין יחיד במקום רבים מבלי סבה. אבל נראה שלא כדעת רש"ם, ותיבת מרת היא כמו מרת מגורת מרר ושתייהם אחת אלא שאין כאן דגש בריש ומפני זה באה תנועת החולם במקום הקמץ החטוף כמשפט, וראב"ע לא הכריע בין שני הפירושים שהביא גם הוא בקיצור. — (13) שמואל א' ג, ב. — (14) רצינו לפרש תיבת נא לשון בקשה. — (15) בכ"י בטעות: כדכת'. וכונת רש"ם ששתי ברכות הוריש יצחק לבנו עם שאר הברכות, ברכת אברהם בברכה שניה (כח, ד) וירושת הארץ בברכה ראשונה (כו, כח). — (16) יב, יא. — (17) מ, כב, ושם כתוב: ואת שר האופים וני. — (18) שופטים ה, יב. — (19) טו, יא. ויתכן להיות פסוק אחר, ואשר הוספתי הוא רק במקום דוגמא. ובכ"י מכל מקום יחסר מקרא שיבא בו תיבת "עני" עם כינוי, כי בכ"י נמצא: וכן שביך בן אבינועם מגורת שוה (צ"ל: שבה) ענה. — (20) יט, ט: כנמרוד. — (21) יונה ג, ז: ונינה.

לאלהים. ככל עולמו של הקב"ה לא היתה עיר גדולה כנינוה: 9. לך
 נא אל הצאן [וגו']. ממקום אומנותו שהיה יושב אוהלים¹: גדיי
 עזים. בשביל העורות ששערן קשה כשיער אדם לקח עזים ולא
 כבשים: 12. ימושני אבי. מן² ממשש כצהרים, כמו³ יסובוהו
 ערבי נחל מן סבב. דגש תחת אות החסירה: 13. עלי קללתך.
 עלי ועל צוארי, כלומר [אל תירא] כי היתה בוטחת כמה שאמר לה
 הק'⁴ ורב יעבד צעיר: 15. החמודות. שהיה עובד בהן אביו בשעת
 אכילה: 20. ואכלה מצידו. חטף קמץ לפי שהוא לשון ציווי, כמו⁵
 אכול בשמחה לחמך, אבל⁶ ואוכלה מציד בני, הוא מלא פום שהוא
 לשון אפעל. כמו⁷ זכור י"י לדוד, יאמר⁸ זכרה לחסדי דויד,
 לשון ציווי: 22. הקול קול יעקב. לפי שתאומים היו היה קולן
 דומה קצת זה לזה ולכך טעה יצחק בקולו מאחר שמצאו איש
 שער על צוארו: 24. אתה זה בני עשו. נראה שאתה בני עשו¹⁰:
 27. ריח בנדיו. החמודות. ובגדיהם היו מכושמים במגומר: אשר
 ברכו י"י. את השדה שהוא מלא נרד וכרכום קנה וקנמון. וכן פייט⁶
 רבי אלעזר הקליר¹¹ שָׁדָה מְכוּרֵךְ בְּהָרִים בְּרָכּוֹ כַּמֶּתֶן טַל: 28. ויתן
 לך. מוסב על ברכו י"י והוא הק' יתן לך מטל השמים כעין
 ברכת השדה¹²: 29. בני אמך. אבל יעקב שהיו¹³ לו נשים
 הרבה כת' בו¹⁴ וישתחוו לך בני אביך¹⁵: 30. ויהי אך יצא
 יצא. להגיד ניסים שנעשו ליעקב בא הכתוב, שאילו הקדים עשו
 לבא רגע אחד קודם, לא נתברך יעקב: 33. ויחדד יצחק. על

(1) מוסב על תיבת מִשָּׁם. — (2) דברים כח, כט. — (3) איוב מ, כב. —
 (4) כה, כג. — (5) קהלת ט, ז. — (6) בפסוק כה. — (7) תהלים קלב, א. —
 (8) דברי הימים ב' ו, מב. — (9) בעין הקורא לר' יקותיאל בן יהודה הכהן
 (הב"י) הגדפם בחומש מאור עינים להח' ר' וואלף היידענהיים נמצאו הדברים
 האלה לפסוק כא: „ואמשך. נאום רבנו שמואל דל. השין דגשה בעבור חסרון
 הנכפל“. ולא ידעתי המן פירוש התורה לרשב"ם לקוחים הדברים אם מחבור רשב"ם
 בענין המסורת. כי בפירושו לתיבת החרס בשמית כנ, כד תמצאהו מדבר
 כאחד מבעלי המסורת. והנה הח' ר' לייב דוקס במכתב העתי ציון ב' דף 104
 הוסיף לאמר כי ר' שמואל הדייקן (כלומר המדקדק ובעל המסורת) המובא בכ"י
 האמורגן סימן 32 (וברשימת שיש 37) הוא רשב"ם. ולא כן דעת הח' צנין בספרו
 צור נעשיכטע דף 79 ודף 109. ונראין דבריו, לפי שבכ"י הוא הובאו גם רשב"ם
 בשמו גם ר' שמואל הדייקן כשני חכמים, וקשה לימר שמחבר פירוש איוב שם
 טעה לחשוב שהם שנים בהיותם איש אחד. — ולתיבת ויצק בפרשת ויצא כה, יח
 אביא מאמר דומה לר' יקותיאל בשם רשב"ם בהערתי. — (10) ר"ל שאין זו
 שאלה. — (11) בפיוט אגדה לתפלת טל. — (12) כפ"י רשי"י. — (13) בכ"י:
 שהוא. — (14) מט, ה. — (15) כפ"י רשי"י מבר.

שמעא שיער בחלקת צוארו של יעקב: מי איפוא. תיקון לשון
 הוא⁽¹⁾ כמו איזי שבתלמוד⁽²⁾ אימא לי איזי. אַתְאֹרְשׁ⁽³⁾ ביל: גם
 ברוך יהיה. שמיהר לעובדני. וגם ידע שבצעת רבקה עשה הכל
 והיא היתה מכרת בו שראוי לברכות: 36. הכי קרא שמו יעקב.
 בתמיה. הלמען אשר קרא שמו יעקב בשעת לידה בשביל שידו
 אחזת בעקבי ונמצאתי אני בכור והוא פשוט והיה לו ליטול פחות
 ממני, יטול פי שנים [ויותר] ממני⁽⁴⁾ וכן⁽⁵⁾ „הכי אחי אתה“ ודינך
 ליטול שכר הרבה „ועבדתני חנם“ בתמיה. וכן בכבא בתרא שנינו
 בפרק מי שמת⁽⁶⁾ בזמן שהנכסים מרובים הבנים יירשו והבנות יזונו.
 נכסים מועטים, הבנות יזונו והבנים ישאלו על הפתחים. אדמן אומר
 וכי בשביל שאני זכר ויפה כחי בנכסים מרובים הורע כחי בנכסים
 מועטים, בתמיה: 37. נתתי לו לעבדים⁽⁷⁾ מה שקנה עבד קנה
 רבו: 40. [ו]על חרבך תחיה. אומנותך שהיתה⁽⁸⁾ צד חיות בכלי
 זיינך. וכאשר תריד, כמו⁽⁹⁾ אריד בשיחי, כשיעבוד⁽¹⁰⁾ כך בפרך
 לא תוכל לסבול, ופרקת עולו: 45. גם שניכם. אם יהרג אותך
 גם הוא יהרג על ידי גואלי הרם⁽¹¹⁾: 46. אם לוקח יעקב. דרך
 חכמה אמרה רבקה ליצחק להרחיק יעקב מעשו ולא גילתה לו
 שבשביל שטימת אחיו עשתה כן:

כח. 4. לרשתך את ארץ מגוריך. מאחר שלא תקח אשה
 מבנות כנען שהיו עבדים כמו שצויה אברהם ליצחק⁽¹²⁾: 6. וירא
 עשו כי בדרך יצחק את יעקב. בכרכות אחרונות הללו נתן לו
 את ארץ כנען שניתנה לאברהם וגם אמר לו לקחת אשה ממשפחתו
 וגם צויה שלא לקחת מבנות כנען. חשב עשו בלבו⁽¹³⁾ מה שנשאתי

(1) לייפות הדיבור ולא לפתרון דבר. — (2) כבא מציעא דף ע ע"א. —
 (3) *atoras* או *atoras* ובל"א also, עין RSBM דף 93 הערה 1. — (4) רצונו
 לפרש הכתוב באופן שאין לתיבת ויעקבני פתרון רמאות. — (5) כט, טו. —
 (6) פרק ט משנה א לפי דברי פירוש רבא בנמרא שם דף קמ ע"ב ולפי נוסחת
 רשב"ם שלשונה משונה מנוסחת הרפוס שבדינו. כי הנה תיבת וכי, שעליה יסבו
 דברי ראיתו משם, איננה לא במשנה ולא בדברי רבא שם בספרי התלמוד הגרפס.
 והחכם ר' שמעון באכער נר"ו הושב בעיר בודאפעסט העירני שבפירוש רשב"ם
 לדברי רבא שם נמצאו גם תיבות ויפה כחי שהביא כאן, בהיות נוסחת הנמרא
 שלנו וראוי אני לירש. — (7) בקידושין דף כג ע"ב: אין קנין לעבד בלא רבו.
 ורשב"ם קיצר פירוש רש"י וסמך עליו. — (8) בכ"י: שהיתה. — (9) תהלים
 נח, ג. — (10) בכ"י: בשיעבור. — (11) בדברי רש"י. — (12) נתן טעם מדוע קרא
 יצחק את ארץ כנען בכרכה הואת ארץ מגוריך. — (13) הוא פירוש של וירא עשו
 בפסוק ו בפסוק ח.

מבנות כנען גזל ממני ברכת אברהם ולקח את בת ישמעאל ממשפחת אברהם, חשב בלבו שמא מעתה אוכה לנחלת אברהם: 9. אחות נביות. לפי שהיה ראשון שבכני ישמעאל קורא אותה אחות נביות. וכן¹ ותקח מרים הנביאה אחות אהרן, לפי שאהרן נולד קודם משה קורא לה אחות אהרן. אבל במקום שהזכיר משה ואהרן בפסוק אחד קורא אותה אחותם כדכתיב² ותלד לעמרם את אהרן ואת משה ואת מרים אחותם. וכן³ ואחות לוטן תמנע, לפי שהיה ראשון כדכתיב⁴ לוטן ושוכל וצבעון וענה:

ויצא יעקב.

10. וילך הרנה. הלך לצד חרן: 11. ויפגע במקום. ארע לו דרכו במקום אחד חוץ מעיר לוז: כי בא השמש. ולא היה לו פנאי ליכנס בעיר ביום כדאמר רב יהודה⁵ לעולם יכנס אדם בכי טוב ויצא בכי טוב: ויקח אחת מאבני המקום, כדכתיב⁶ ויקח את האבן אשר שם מראשותיו: 12. מוצב על ידי אחרים, נצב מעצמו. וכן⁸ נגש אל הערפל, מעצמו.⁹ מוקטר ומוגש, על ידי אחרים. וכן¹⁰ אשר [אתה] מראה בהר, אחרים הראו לו, אבל¹¹ נראה מעצמו¹²: עולים ויורדים. לפי הפשט¹³ אין לדקדק כמה שהקדים עולים ליורדים, שכן דרך ארץ להזכיר עליה קודם ירידה¹⁴: 13. הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה ולזרעך. ואם תאמר דבר מועט הוא, ופרצת ימה וקדמה [וגו']. לארבע רוחות העולם: 14. ונברכו. לשון מברוך ומרכיב, כלומר יתערבו

(1) שמות טו, כ. — (2) במדבר כו, נט. — (3) לו, כב. — (4) לו, ב.
 (5) פסחים דף ב ע"א. ופירש רש"י שם: שנאמר באור כי טוב (א, ד) ומה היא טובתו? מפני החיות ומפני הלסטים. — (6) בפסוק יח. — (7) בפסוק יג. —
 (8) שמות כ, כא. — (9) מלאכי א, יא. — (10) שמות כה, מ. — (11) יב, ו. —
 (12) וכוה כתב לשמות כה, מ. ועיין RSBM דף 94 סימן 27. — (13) להוציא מדברי בראשית רבא ורש"י. — (14) ע' תוספות פסחים דף ב ע"א ד"ו. וכנס.

במשפחתך [כל] משפחות האדמה. שהרי משקל רפי הוא וכבר פירשתו בפרשת לך לך⁽¹⁾: 15. כי לא אעזוב בדרכים עד אשר עשיתי את אשר הברתי עליך, להשיבך אל האדמה הזאת. כי בדרכים אתה צריך שמירת מלאכים יותר. כדכת'⁽²⁾ כי מלאכיו יצוה לך לשמורך בכל דרכיך: 16. אכן יש י"י במקום [הזה]. לא כמה שהייתי סבור כששכבתי כאן שהוא מקום חול, אך כן הוא שהוא מקום קודש. וכן כל אבן שבמקרא „אך כן ולא כמו שהייתי סבור.“ וכן⁽³⁾ אכן נודע הדבר: 18. ויצק שמן על ראשה. משח אותה לקדשה להקריב עליה קרבנות בשובו כדכת' במשכן וכליו⁽⁴⁾ וימשחם ויקדש אותם. וכן מוכיח לפנינו⁽⁵⁾ אנכי האל ביתאל אשר משחת שם מצבה וגו'.⁽⁶⁾ יהיה בית אלהים, לקרבנות: 19. ואולם. ואלא: לזו שם העיר. ועל שם המקום שחוץ לעיר ששכב שם יעקב נקרא שם העיר עצמה ביתאל: 21. ושבתו בשלום. כמו שאמר לי⁽⁸⁾ והשבותיך אל האדמה הזאת: והיה י"י לי לאלהים. שישיעני בכל מעשיו: 22. עשר אעשרנו לך. להקריב לפניך עולה⁽⁹⁾:

כט 1. וישא יעקב רגליו. מתוך שהבטיחו הק' הלך בשמחה ובמרוצה: בני קדם. אדם, כדכת'⁽¹⁰⁾ אדם מקדם: 2. רבצים עליה. ממתנים עד אשר יאספו כל העדרים וגללו את האבן: והאבן גדולה על פי הבאר. שלא יפול אדם או שלא ישאבו ממנה שאר בני אדם: 10. ויגל את האבן לכדו. להודיע גבורתו בא הכתוב: 13. את כל הדברים האלה. שאביו ואמו שלחוהו אל אנשי משפחתו: 14. אך עצמי ובשרי וגו' ויפה כוונתה לבא אלי: 16. וללבן שתי בנות. הפסיק⁽¹¹⁾ תשובת דבריו של יעקב כי לפי שהיו לו שתי בנות והקטנה מצאה חן בעיניו לפיכך [ביקשו] את הקטנה: 17. רכות. נאות. וורש⁽¹²⁾ ב"ל.⁽¹³⁾ וכלה שעניה נאות אין כל

(1) בחלק הנאבד מאתנו לפסוק יב, ג. — (2) תהלים צא, יא. — (3) שמות ב, ד. ובכ"י: אכן נודע את הדבר. — (4) במדבר ז, א. — (5) לא, יג. — (6) בפסוק כב. וגם הפסוק הזה הביא רש"ם לראיה שהאבן נמשה להקריב עליו. — (7) כתב ר' יקותיאל בר יהודה הכהן בעין הקורא לפסוק זה: „כל ויצק רפה ומלרע כדבריו רבנו שמואל ז"ל. והוא רש"ם. עיין את אשר כתבתי לעיל בדרך 32 בתערת סימן 9. — (8) בפסוק טו. — (9) מסכים למה שכתב לפסוק יח בסוף דיבורו. — (10) ישעיה ט, יא. — (11) בכ"י: והפסיק. — (12) *verts* ובל"א *grün*. וקרוי לזה נמצא בהדר זקנים דף ג ט"א: ורש"ם פירש ויירציש בלעו וגו'. והוא *verts yeux* ובל"א *grüne Augen*. ועיין RSBM דף 93 סימן 9. — (13) תענית דף כד ט"א.

גופה צריך בדיקה. ועינים שהורות אינן רכות כלבנות⁽¹⁾: יפת תואר. כמו⁽²⁾ במחוגה יתארהו. דפוס החוטם והמצח והפה והלחיים: יפת מראה. לבן ואדמדם: 21. כי מלאו ימי. שבע שנים עבדתך: 25. והנה היא לאה. בדבר שלא נודע תחילה אימר והנה. וכן⁽³⁾ והנה הלום: 27. מלא שבוע זאת. שבעת ימי המשתה של לאה: ונתנה ותנתן לך גם את זאת מיד כעבודה אשר תעבוד עמדי אחרי נשואי רחל עוד שבע שנים אחרות. כדכת'⁽⁴⁾ ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף ואמר יעקב אל לבן שלחני וגו' כי עכשיו הושלמו ארבע עשרה שנה בשתי בנותיך⁽⁵⁾: 30. ויאהב גם את רחל. וגם אהבה יותר מלאה, כלומר בא אליה וגם אהבה. רוב גם הפוכים כן בתורה. וכן⁽⁶⁾ וברכתם גם אותי, גם תברכו אותי. וכן⁽⁷⁾ [כי עתה] גם אותך הרגתי, הנה לחצתי רגלך ונעשיתה שפי ופסח גם עדיין הייתי הורג אותך: 31. ורחל עקרה. בשביל שכתוב לפנינו שאמרה ליעקב⁽⁸⁾ הבה לי בנים, כתב כן: 32. יאהבני כמו יאהבני⁽⁹⁾. וכן⁽¹⁰⁾ הכרל יבדילני כמו יבדילני: 34. על כן קרא שמו לוי. יש לומר שיעקב קרא לו שם:

ל 1. מתה אנכי. טעמו למטה שהוא פועל. אבל⁽¹¹⁾ מתה עלי רחל, טעמו למעלה, שהוא לשעבר: 8. נפתולי אלהים נפתלתי. חיבור הק' נתחברתי. נו"ן ראשונה בשביל נו"ן שנייה⁽¹²⁾. וכן⁽¹³⁾ נכסף נכספת, ⁽¹⁴⁾ נשאל נשאל דוד: 11. בא גד. בא אלינו מול טוב כמו⁽¹⁵⁾ העורכים לגד שולחן. וכן במסכ' שבת⁽¹⁶⁾ גד גדי וסניוק לא. וכן בכ' רב⁽¹⁷⁾ אתא מוליה דביתא. והמפרש לשון גדוד⁽¹⁸⁾ טועה הוא. שא"עפי שהשמות מעין האמירה⁽¹⁹⁾ כמו ראובן⁽²⁰⁾ כי ראה י"י בעניי, ושמעון⁽²¹⁾ כי שמע י"י, אמירת האשה אין לנו לכותבה אלא כעין עיקר הדיבור⁽²²⁾.

(1) בכ"י בטעות: כלבנים. — (2) ישעיה מד, יג. — (3) מא, ז. וכפירושו כאן כתב רש"ם גם למעלה כה, כד ולפינו מא, ז. — (4) ל, כה. — (5) בכ"י נוסף כאן בטעות: ושש שנים בצאנך. עי' RSBM דף 34 הערה 6. — (6) שמות יב, לב. — (7) במדבר כב, לג. — (8) ל, א. — (9) בכ"י בטעות: ואהבני. — (10) ישעיה נו, ג. — (11) מח, ה. — (12) ר"ל שתיבת נפתולי יש לה נו"ן בראשה בשביל הנו"ן בראש תיבת נפתלתי. — (13) לא, ל. — (14) שמואל א' ב, כח. — (15) ישעיה סה, יא. — (16) שבת דף סו ע"ב. — (17) בכראשית רבא הדרפס: אתא נדא דביתא, ופירש הערוך שהוא כמו מול הבית. — (18) כתרנים השומרונים וכפירושו ראב"ע. — (19) כלומר דומים ולא שוים ממש לאמירת האב או האם בקראם שמות לילדיהם. — (20) כט, לב. — (21) כט, לג. — (22) ר"ל אילו אמרה לאה, „בא גדוד“ היה יכול להיות שם הבן גד מעין האמירה א"עפי שאיננו שיה לעיקר דיבורה, אבל באמרה בנד נראה שאין זה לשון גדוד.

וגד אינו יכול להיות לשון גרוד בלא כפילות של שני דלתיו. (1) יגדו על נפש צדיק, הגש תחת דל"ת שנייה החסירה, כמו (2) יגמפו בעונם, (3) ויסולו עלי אורחות אדם, (4) יסוכו עלי רביו, בכלם הגש תחת אות החסרה: 13. באשרי [וגו]. אני עומדת באישור ובשבה שמאשרות אותי בנות: 14. דודאים. (5) דודאי תאנים. כדכת' (6) הדודאים נתנו ריח: 18. יששכר. שני שכרים, אחד שכר הדודאים (7) ואחד שכר שנתתי שפחתי לאישי? (8) 20. ובר. לשון חלק ומנה יפה לפי העניין: יובלני. כמו (9) בנה בניתי בית וכול לך, לשון דירה: 21. ותקרא את שמה דינה. ולא נכתבה הודאה על לדת הבת לדעת למה נקראת כן, שאין מודים על הבת כמו על הבן. ולהודיעך בא, שכל בני יעקב היו זכרים חוץ מוז. וכן (10) בת אשר סרח. בכל שבעים נפש לא היו רק שתי בנות, יוכבד וסרח: 23. אסף אלהים. כמו (11) ואספתו אל תוך ביתך, וכמו (12) כי אספתי שלומי. הכנסת והטמנת את חרפתי שהייתי נקראת עקרה: 24. ותקרא את שמו יוסף. על שאמרה אסף אלהים את חרפתי. ואם כן תקראו אסף (13), יוד של יוסף למה? על שם שנתפללה יוסף י"י לי בן אחר, הרי שם זה משמש שני אמירות, אסף ויוסף (14): 25. שלחני. כי עתה כשנולד יוסף נשלמו שבע שנים אחרות של

(1) תהלים צד, כא. — (2) תהלים קו, מג. — (3) איוב ל, יב. — (4) איוב טו, יג. — (5) ירמיה כד, א. — (6) שיר השירים ז, יד. ועיין בפירוש רש"י שם ותמצא כדברי רש"ם כאן. — (7) בכ"י נשנו תיבות אחד שכר הדודאים שתי פעמים. — (8) כתב כן בעבור פסוק טו. אבל בספר הדר זקנים דף יג ע"א כתוב: „על שם שני שכרים כתב שני שנין אחת שכר דודאים ואחת שנתתי שפחתי לאישי. רש"ם“. וכן במנחת יהודה למקרא הוה נמצא: „ונכתב בשני שנין ופירש רש"ם שאותה שהוא בשכר הדודאים אינה נקראת לפי שהוא נגאי לומר ששכרה אחותה כדי שישכב יעקב עמה“. ואין זאת כוונת רש"ם, ומפרשי התורה אשר באו אחריו הבינו דבריו בדרך המורגל להם. — (9) מלכים א' ח, יג. — (10) מו, יז. ור"ל שגם סרח נזכרת יחידה בין אחיה. — (11) דברים כב, ב. ובכ"י: ואספת. — (12) ירמיה טו, ה: כי אספתי את שלומי. — (13) בכ"י: וסף. ועיין RSBM דף 34 הערה 3. — ומצאתי עד נאמן לדברי אשר כתבתי שם שצ"ל אסף, בהדר זקנים דף יד ע"א: „תימא אם כן הוי ליה למקרא אסף, יוד של יוסף למה? י"ל לפי שנתפללה רחל יוסף י"י לי בן אחר הרי זה משמש שני אמירות יוסף ואסף. רש"ם“. והאמת שלא תמה רש"ם ולא שאל, אלא פירש דבריו הכתוב לדעתו שתחלת פסוק כד: ותקרא את שמו יוסף, יחובר אל פסוק כג, כלומר שקראה שם בנה יוסף בשביל שאמרה אסף אלהים את חרפתי. ותיבת לאמר הבאה אחרי כן בפסוק כד פירש שרצה הכתוב לבאר מדוע נקרא יוסף ולא נקרא אסף. והדרך הוה חדש הוא וראוי לעמוד עליו. — (14) אסף וגו' שבפסוק כג ויוסף וגו' שבפסוק כד.

רחל: 30. לרגלי. בשבילי, הוגמת¹ לרגל המלאכה אשר לפני:
 31. לא תתן לי מאומה מכל הצאן שיש לך עכשיו שהרי עבדתך
 בשביל בנותיך, אבל ממה שארעה צאנך מכאן ולהבא תן לי
 העקודים והנקודים. ואתן עקודים ונקודים שיש עכשיו בצאנך הסר
 משם ותן ביד בניך שלך להפרידם מעל העתידים להיוולד מעכשיו
 שיהיו שכרי: 32. נקוד. נראה לי מלאי הקדקד והצוואר. שהרי² ויקד
 ארצה כפיפת הצוואר והקדקד הוא. והוא³ נדגש, שהוא כמו ויפול
 מגורת נפל. ונקוד וכן⁴ ויקוד הוא על שם הקדקוד כמו עקוד ברגל
 על שם⁵ ויעקוד את יצחק, קשירה ברגל: 32. הסר משם.
 לצורכך: והיה שכרי. מכאן ולהבא אותן שיוולדו: 33. וענתה בי
 צדקתי היום ולהבא לפניך כשתבא לראות שכרי ולא תמצא
 בהם אלא נקודים ועקודים: חום בכשבים, אבל לא בעוים כי
 רובם חום הם. רוש⁶ ב"ל: 35. ויתן ביד בניו. של לבן:
 36. ובין יעקב. צאן לבן שהיה רועה נתרחק דרך שלשה ימים
 מצאנו של לבן העקודים והנקודים שהסיר מצאנו⁷: 37. מקל לבנה.
 לפי שהוא דבוק, מקל של לבנה, לפיכך הוא פתח. וכן⁸ מעשר
 בקר, ⁹ מספד תמרוזים. וכלא דבקות¹⁰ ויד את האתון במקל¹¹ בכל
 רחובות מספד, ¹² מעשר מן המעשר: לח. שאינו יבש: מחשוף.
 גלוי, כמו¹³ וזרועך חשופה, ¹⁴ חשף ו" את זרוע קדשו: 38. ויחמנה.
 כמו¹⁵ וישרנה הפרות, ¹⁶ ד' מלכויות מגוי יעמדנה, חצים לשון זכר
 וחציים לשון נקבה, ¹⁷ ותקרבו (ה) עצמות עצם אל עצמו, חציו זכר
 וחציו לשי נקבה שהיה לו לומר כמו¹⁸ ותקרבה בנות צלופחד:
 39. ויחמו הצאן. כולו לשון זכר: 40. והכשבים הפריד יעקב.
 העקודים והנקודים הפריד מצאן לבן שנה ראשונה ושנייה והיה נתן
 את פני צאן לבן אליהם כדי שיראו אותם ותתעברנה כמותם. וגם
 המקלות היה נתן בשקתות המים. שני מעשים הללו היה עושה כדי
 שתלדנה עקודים ונקודים: 41. המקושרות. בזמן שרובן רגילות

(1) לג, יד. — (2) שמות לר, ה. — (3) רצונו לומר ויקד. — (4) בכ"י מן.
 ועיין RSBM דף 32 הערה 1. — (5) כב, ט. — (6) כלמעלה כה, כה. — (7) בכ"י
 נוספי כאן בטעות תיבות של לבן ונקודו בראשם להיותם נמחקים. — (8) ויקרא
 כו, לב. — (9) ירמיה ו, כו. — (10) במדבר כב, כז. — (11) עמוס ה, טו. —
 (12) במדבר יח, כו. — (13) יחזקאל ד, ז. — (14) ישעיה נב, י. — (15) שמואל א'
 ו, יב. — (16) דניאל ח, כב. ובכ"י: ומלכויות מגוי יעודנה. ועיין RSBM דף 32 הערה 1. —
 (17) יחזקאל לו, ז. וכל עשר התיבות הבאות נשמטו בדפוסים. — (18) במדבר כו, א.

להתעבר ביחד: 42. ובהעטיף. כשעבר זמן המכבירות להתעבר לא היה חושש על המאחרות:

לא 1. הכבוד. עוצם מזון, כמו⁽¹⁾ ואברם כבד [מאד] במקנה בכסף וכזהב: 5. ואלהי אבי היה עמדי. א'עפי שפניו רעים, אני לא גולתי ממנו כלום אלא הקי היה עמדי ונתן לי: 7. מונים. מניינים. עשרת⁽²⁾ אינו דוקא. כמו⁽³⁾ עשר נשים לחמם, ⁽⁴⁾ עשר פעמים תכלימוני. כלומר הרבה מניינים: 8. וילדו כל הצאן נקודים. בזה לא הועיל מחשוף הלבן⁽⁵⁾: 9. ויצל. הפריש. וכן כל לשון ישועה והמלטה וחליצה לשון הפרשה הם: 13. אשר משחת. להקדישה ועדיין לא הקרבת עליה נדריך⁽⁶⁾: 15. כספינו. שנשתכר בנו בנישואינו, שהיה לך להשתכר ביגיע כפך ולפרנסנו: 19. ותגנוב רחל את התרפים. שלא יגדו ויודיעו ללבן כי רוצה יעקב לברוח, כעניין שנאמר⁽⁷⁾ אין אפוד ותרפים, ⁽⁸⁾ כי התרפים דברו און. רגילים היו לקסום בהם: 23. דרך שבעת ימים. כי יעקב היה הולך לאט בשביל צאנו ולבן שהיה רחוק ממנו הלך לנוזו את צאנו כדכת⁽⁹⁾ וישם דרך שלשת ימים בינו ובין יעקב, והוא מיהר לרדוף והשיגו לסוף שבעת ימים: 29. ואלהי אביכם וגו'. ואני הולך לו כבוד⁽¹⁰⁾: 31. כי יראתי וגו'. עם אשר תמצא. השיב על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון: 32. לא יחיה. כלומר אני אעשה נקמה מגופי⁽¹¹⁾: 33. ויבא לבן באהל יעקב ואחר כך באהל לאה ואחר כך באהל שתי השפחות, ולמה לא מצאם באהל רחל? שהרי כשיצא מאהל לאה ויבא באהל רחל ישבה רחל על כר הגמל שהתרפים בתוכו: ויצא מאהל לאה ויבא באהל רחל. כלומר א'עפי שאמרנו למעלה באהל לאה ובאהל שתי השפחות, לא כך היה, אלא בתחילה כשיצא מאהל לאה נכנס באהל רחל, אבל מפני אורך דברים שאמר לבן לרחל ורחל ללבן לא היה רוצה להפסיק את הפסוק הראשון: 34. בכר. כר או כסת שנותנין על הגמל לשבת עליו: 38. לא שכלו. מתוך חוסר מרעה ומתוך שמירה פחותה:

(1) י, ב. — (2) בכיו: עשר. — (3) ויקרא כו, כו. — (4) איוב יט, ג. ובכ"י נשנתה תיבת "פעמים" שתי פעמים. — (5) שתלדנה בכל פעם אותו מין של מטולאות שאמר לבן. וכן כתב רמב"ן. ובעל קרן שמואל האריך לדבר ולא פירש כהוגן במקום הזה. — (6) כדבריו כח, יח. — (7) הושע ג, ד. — (8) זכריה י, ב. — (9) ל, ל. — (10) אף על פי שאינו אלהי אבי. ובעל קרן שמואל נדחק לפרש. — (11) כפירוש ראב"ע הראשון.

ואילי צאנך. דרך רושי צאן כמדבר לאכול מן הכבשים הזכרים:
 39. אחמנה. כמו אחמאנה, אני הפסדתי משלי, כמו⁽¹⁾ אני ובני
 שלמה חמאים. הרבה אלפין חסרין: גנבתי יום. יו"ד יתירה גנובת
 יום וגנובת לילה שלמתי, כמו⁽²⁾ רבתי עם שרתי במדינות. אבל
 גנובתי קמץ פתרונו גנובת שלי: 42. שלחתני. ולא בשמחה
 ובשירים⁽³⁾: 43. מה אעשה. הואך אוכל לעשות להם רעה:
 49. והמצפה. דכת⁽⁴⁾ את מצפה גלעד: יצף. מן⁽⁵⁾ צופה נתתיך.
 כמו⁽⁶⁾ ירב בארץ מן⁽⁷⁾ פרה ורבה: 51. יריתי. זקפתי. יעקב ירה
 אותה בעצת לבן. כמו⁽⁸⁾ ירה בים:
 לב. 2. ויפגעו בו. לשומרו. כדכת⁽⁹⁾ והגה אנכי עמך:

וישלה יעקב.

5. ויצו אותם לאמר. צוה אותם ואמר להם כה תאמרון.
 והשלוחים לא ידעו⁽¹⁰⁾ דאגתו של יעקב: עם לבן גרתי כאשר ידעת
 במצות אבי ואמי. שלא יחשוב בשבילי ברח: ואחר. כמו וַאֲחֵר כמו⁽¹¹⁾
 וַאֲחֵב את יעקב כמו וַאֲחֵב, וכן⁽¹²⁾ וַאֲכַל⁽¹³⁾ וַאֲמַר. חסרון אלף של
 יסוד: 7. באנו אל אחיך אל עשו ומצאת חן בעיניו כאשר אמרת
 וגם הנה הוא מתוך ששמח בכיאתך ובאהבתו אותך הולך
 לקראתך וארבע מאות איש עמו לכבודך. והו עיקר פשוטו⁽¹⁴⁾. וכן⁽¹⁵⁾
 גם הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו: 8. ויירא יעקב
 בלבו, שא"עפי שהראה לשלוחים כי לכבודו מתכוין, הוא לא האמין

(1) מלכים א' א, כא. — (2) איכה א, א. וכן ברשי. — (3) כאשר אמר לבן
 בפסוק בו. — (4) שופטים יא, כט. — (5) יחזקאל ג, ז. — (6) א, כב. — (7) בכי:
 מה. והמקרא לה, יא. — (8) שמות טו, ד. — (9) כח, טו.
 (10) בכי: ידעו יודעין. ונקוד הראשון במעות. עין RSBM דף 35 הערה 4.
 (11) מלאכי א, ב. — (12) ג, יב, כו, לג. — (13) כד, לט. מב, מה, ועוד. — (14) פירש
 כן בשביל שנאמר וגם הולך לקראתך ולא אמר אבל הולך לקראתך. —
 (15) שמות ד, די.

שמחשבת עשו לטובה אלא לרעה: ויצר, מנורת¹) צרור את המדיינים. והוא [כמו²] ותקל גבירתה מן קלל: ויחן. מן³) אשר חצה משה: 9. לפלטה. שהיו רחוקים המחנות זה מזה ואם יראו פרענות יברחו: המחנה האחת לשון נקבה הוא כרכת⁴) אם תחנה עלי מחנה. הנשאר לשון זכר. הרבה⁵) מציעו תיבות פעמים זכר פעמים נקבה. כמו⁶) השמש יצא על הארץ, ⁷) ותך השמש. ⁸) רוח סערה עושה דברו, ⁹) ורוח באה מעבר המדבר ויגע בארבע פנות הבית: 10. אלהי אבי אברהם ואלהי אבי יצחק. שהבטחתי בלשון זה בצאתי¹⁰) מכאר שבע¹¹) ויאמר אני יי אלהי אברהם אביך¹²) ואלהי יצחק: 11. קמנתי מכל מלהיות לי [כל] החסדים וגו', וכן¹³) קמן מהכיל את העולה ואת השלמים. ולפי שעשית לי חסדים ואמת יותר מן הראוי לי ואני עדיין לא קיימתי נדרי ולא עבדתך כראוי, לכך אני ירא א'עפי שהבטחתי. שאיך [דן]¹⁴) את האדם אלא לפי מעשיו, כמו שמצינו בחזקה שאמר לו הנביא¹⁵) מת אתה ולא תחיה ואחר כך בתפלת חזקיהו הוסיף¹⁶) הק' על ימיו חמש עשרה שנה: 11. פן יבא והכני. לפי שקמנתי מכל החסדים. כאשר פירשתי: 13. ואתה אמרת היטיב איטיב עמך. א'עפי שאין אתה מחוייב לקיים לי הבטחתך שהרי קמנתי וגו' א'עפי בן עשה למען כבוד שמך שתתקיים הבטחתך כמו שאמר משה להק' כשרצה לכלות את ישראל¹⁷) (למה יאמרו מצרים [לאמר] ברעה [וגו'], ¹⁸) וינחם יי על הרעה. ובמקום אחר¹⁹) מבלתי יכולת יי וגו' וישחטם במדבר וגו', ואמר לו הק'²⁰) סלחתי כדברך: 16. ובניהם. לפי פשוטו²¹) בניהם ממש והיו²²) בהם זכרים: 17. וריוח תשימו. דרך כבוד הוא, מחנות²³) הרבה זה אחר זה: 18. למי אתה, עבד. והם השיבו²⁴) לעבדך ליעקב: 19. מנחה. כמו שפירשתי בכראשית²⁵): 21. כי אמר אכפרה

1) במדבר כה, יז. — 2) טו, ד. — 3) במדבר לא, מב. — 4) תהלים כו, ג. — 5) בכ"י: הרבה הרבה. — 6) יש, כג. — 7) יונה ד, ח. — 8) תהלים קמח, ה. — 9) איוב א, יט. — 10) בכ"י בטעות: מצאתי. — 11) כה, יג. — 12) בכ"י נמצא כאן תיבת וגו' מיותרת. ועיין RSBM דף 37 הערה 1. — 13) מלכים א' ח, סד. — 14) תיבת הן השכיל המדפיס הראשון להוסיף. — 15) מלכים ב ק"א; ישעיה לח, א. — 16) בכ"י: והוסיף. — 17) שמות לב, יב. — 18) שמות לב, יד. ובכ"י בא המקרא הזה שלא במקומו בסוף המאמר אחרי תיבת כדברך. — 19) במדבר יד, טז. — 20) במדבר יד, כ. — 21) כרעת רשי ולא כאנדה שהביא רשי. — 22) בכ"י: והיה. — 23) בכ"י: למחנות. — 24) בפסוק יט. — 25) עוד נמצא פירושו לויקרא ב, א. עיין RSBM דף 150 בשורה השלישית.

פניו. כן חשב יעקב בלבו ואין זה מדברי השלוחים⁽¹⁾: וגם הנה הוא אחרינו⁽²⁾. לפי שרצה יעקב לברוח בלילה דרך אחרת אם לא מפני שעכבו המלאך, לכך היה מתכוין להטעותו לעשו שלא יפגשוהו: 23. ויקם בלילה ההוא⁽³⁾. נתכוין לברוח דרך אחרת ולפיכך עבר הנחל בלילה, כמו שמצינו בדרך ברוך בכרחו מפני אבשלום בדרמים הללו של ירדן ומחנים שעבר יעקב ובלילה כמו כן⁽⁴⁾ ויאמרו אל דוד קומו עברו⁽⁵⁾ [מהרה] את המים וגוי יקם דוד וכל העם אשר אתו ויעברו את הירדן עד אור הבוקר עד אחד לא נעדר אשר לא עבר את הירדן וגוי ודוד בא מחנים⁽⁶⁾ ואבשלום עבר את הירדן וגוי: מעבר יבק. מעברות המים, כדי לברוח: 25. ויותר יעקב לבדו. כלומר שהעביר כל אשר לו, שלא היה עוד לעבור אלא הוא לבדו, ורצה לעבור אחריהם, כי לברוח דרך אחרת שלא יפגשו עשו נתכוין. ויאבק מלאך עמו שלא יוכל לברוח ויראה קיום [הבטחתו] של הק' שלא יזיקו עשו: 26. כי לא יכול⁽⁷⁾ לו. המלאך. ורצה⁽⁸⁾ לעבור ולברוח בעל כרחו: ותקע. נבדלה מן הירך, כמו⁽⁹⁾ פן תקע נפשי ממך: [ירך יעקב]⁽¹⁰⁾ יִרְךָ טַעַמֹּו לַמַּטֵּה בְּרִישׁ כִּי כֵן שִׁמְחָה⁽¹¹⁾. וכן⁽¹²⁾ יִרְךָ מוֹהַ וּכְנָף גִּזְלָה. וכשירך דבוק נהפכין להיות פתח קטן וטעמו באות ראשונה⁽¹⁴⁾ יִרְךָ יַעֲקֹב, ⁽¹⁵⁾ יִרְךָ הַמִּשְׁכָּן: 27. כי עלה השחר. וכיון שהאיר היום מערתה יש לילך לדרכיך⁽¹⁶⁾: כי אם ברכתני. שתשלחני מאתך בשלום שלא אהיה נוזק במה שנתאבקתי עמך, כי עתה עלה השחר. אז ידע יעקב שהוא מלאך⁽¹⁷⁾: 29. כי שרית. מגורת⁽¹⁸⁾ באוני שרה את אלהים כמו קנה, קנית. עשה, עשית. אבל⁽¹⁹⁾ וישר אל מלאך ויוכל מגורת שב. קם רץ שיאמר ויקם וישב וירץ. ומה שלקה יעקב ונצלע לפי שהק' בה' הבטיחו והוא היה בורח. וכן

(1) נראה לרשב"ם פירוש תיבות ואחרי כן שבפסוק הנה אחרי זמן רב ולא מיד אחרי בא המנחה אל עשו. — (2) בפסוק יט הלשון: והנה גם הוא אחרינו, ובפסוק הנה: גם הנה עברך יעקב אחרינו. ומקום הפירוש נאחר וראוי היה לכתבו לפני פירוש כי אמר אכפרה פניו. — (3) במקרא כתוב: בלילה הוא. — (4) שמואל ב' יז, כא—כד. — (5) במקרא: ועברו. — (6) במקרא: מחנימה. — (7) בכ"י: ויכול. — (8) יעקב. — (9) ירמיה ו, ח. — (10) ר"ל יִרְךָ בפסוק לנ. — (11) כן שם הדבר שלא בסמיכות. — (12) במדבר כב, כד. — (13) ויקרא ה, כא. ועוד. — (14) שמות א, ה. — (15) שמות מ, כב, כד. — (16) בכ"י נקדם המאמר הנה לפני פירוש ירך יעקב. — (17) אחרי שאמר לו האיש כי אחרו בכוונה כל הלילה עד עלות השחר שאין זמן עוד לברוח, הכיר יעקב שמלאך יי' הוא. — (18) הושע יב, ד. — (19) הושע יב, ה.

מצניו בכל החולכים בדרך שלא ברצון הק' או ממאנים ללכת שנעשו. (כמשה כת' ¹) שלח נא כיד תשלח ויחר אף יי' ²) במשה. ולפי הפשט א"עפי שאמרו חכמים ³) בכל מקום חרון אף עושה רושם וכאן מה רושם יש הלא אהרן אחיך הלוי עתיד היה ⁴) להיות לוי ואתה כהן ועכשיו הוא יהיה כהן ואתה לוי, אך לפי הפשט לפי שדחה מתעצל ללכת כת' ⁵) ויהי בדרך במלון ויפגשוהו [וי] ויבקש המיתו. וכן ביונה שנבלע במעי הדגה. וכן בכלעם ⁶) ויחר אף אלהים כי הולך הוא ונעשה חוגר כדכת' ⁷) ותלחץ [את] רגל בלעם ⁸) וילך שפי, חוגר ⁹). כמו ¹⁰) ושופו עצמותיו: 32. והוא צולע על יריכו. עתה כשהיה השמש [זורח] ראוהו צולע על יריכו. כמו ¹¹) ויהי בבקך והנה היא לאה, כי עד עכשו לא נודע שהיא לאה: 33. על כן לא יאכלו. לזכרון גבורתו של יעקב וגם שעשה לו הק' שלא מת:

לג. 7. נגש יוסף ורחל. לפי הפשט דרך להזכיר את האישה תחילה ¹²), אבל למעלה ¹³) מתוך שאמר לאה וילדיה אמר כמו כן רחל ויוסף: 8. מי לך כל המחנה של עדרים ששילחת ¹⁴): 11. חנני ¹⁵): 14. עד [אשר] אבא אל אדוני שעירה. ¹⁶) הרחיב לו את הדרך: 18. ויבא יעקב שלם. אל עיר ששמה שלם. כמו ¹⁷) ותכאנה בית לחם: עיר שכם. עירו של שכם, כמו ¹⁸) כי חשבון עיר סחון מלך האמורי היא, כדכת' ¹⁹) וירא אותה שכם בן חמור החוי נשיא הארץ. והמפרש שכם שם העיר, טועה הוא, שלא מצניו בכל מקום עיר ציון עיר ירושלים אלא העיר נוכרת אחרי השם ²⁰), ואפילו אם זאת היא שכם ²¹), שמא לזכרון גבורת בני

(1) שמות ד, יג, יד. — (2) בכ"י בטעות: יי' אלהים. — (3) ובחיים דף קב ע"א בשינוי לשון מעט. — (4) בכ"י בטעות: הוא. — (5) שמות ד, כד, ובכ"י: והיה בדרך במלון. — (6) במדבר כב, כב. — (7) שם כב, כה. — (8) שם כג, ג. — (9) כרב יוחנן בסנהדרין דף קה ע"א. — (10) איוב לג, כא. — (11) כט, כה. — (12) ולא כביר שהביא רש"י. — (13) בפסוק ב, — (14) בכ"י בטעות: ששילחה. — (15) בכ"י: חנני, וכבר הגיה בעל קרן שמואל ור' וואלף היידענהיים, וגם רש"י לעד. — (16) השתמש בקיצור כדברי רש"י מבבלי ע"ז דף כה ע"ב. — (17) ברות א, יט כתוב: עד בואנה בית לחם. — (18) במדבר כא, כו. — (19) לד, ב, ושעות המדפיסים הראיתי בספרי RSBM בדף 41 הערה 3. — (20) כגון יונה העיר הגדולה (יונה א, ב; ג, ב; ד, יא). ואולם נמצא גם כן והעיר שושן (אסתר ג, טו; ח, טו). והח' ר' שמואל דוד לוצאטו ז"ל בפירושו לתורה הביא לעדים נגד רשב"ם שני מקראות: עיר מבצר צר ביהושע יט, כט ועיר ספרוים בישיעה לו, יג. — (21) ר"ל ש"ס תהיה נקרא גם כן שכם ושתייהן עיר אחת הן.

יעקב שמו את שמה שכם⁽¹⁾ כדכת' בלזו שנקרא ביתאל⁽²⁾ וכדכת'⁽³⁾ ויקראו ללשם הן על שם הן אביהם, לזכרון גבורתם שהרגו אנשי העיר, וכדכת'⁽⁴⁾ ויהי בונה עיר ויקרא שם העיר כשם בנו חנוך. וגם מי שמפרש שְׁלָם שלם בתורתו שלם בממונו⁽⁵⁾ טועה הוא לפי הפשט, שאין דרך המקרא לדבר כך, וגם מה צורך? וכי בשביל מיעוט דורון שנתן לעשו הוצרך לכתוב כן: 19. קשיטה. מין מטבע ששמה כן⁽⁶⁾: 20. אל אלהי ישראל, שהצילני מלבן ומעשו. כלומר האלהים הוא אלהי יעקב⁽⁷⁾. וכמו שקורין שם אדם⁽⁸⁾ אליעזר,⁽⁹⁾ עמנואל, כמו כן נקרא המזבח כך, וכמו שפירשתי פשוטו⁽¹⁰⁾:

לד. 1. ותצא דינה. כי חוץ לעיר נטה אהלה⁽¹¹⁾ ויצאה⁽¹²⁾ משם ונכנסה לעיר: 7. ובני יעקב באו מן השדה בתוך כך שיצא חמור לדבר אל יעקב ומצאם וידבר אתם וגו': 9. בנותיכם תתנו [לנו] ואת בנותינו תקחו לכם. בכני יעקב תלו החיתונים לכבודם לתת ולקחת. אבל כשסיפרו את הדבר לאנשי עירם⁽¹³⁾ אמרו למפרע לכבוד בני העיר שהם יהיו הלוקחים והנותנים כדי לפתותם שישמעו אלהים להמול⁽¹⁴⁾: 10. וסחרוה, החי'ת גורמת. וכן מן גאל⁽¹⁵⁾ נָאֲלַנִי, מן שחטו⁽¹⁶⁾ נִשְׁחַטוּהוּ, מן שאל⁽¹⁷⁾ ישאלוני משפטי צדק, מן בחר בחרוהו מן פעל יפעלוהו: 16. ונתני דגש, כמו ונתנני, פירוש ניתן. וכן⁽¹⁸⁾ מצרים נתני יד כמו נתנני: 19. ולא איחר. מנורת⁽¹⁹⁾ לא תאחר שהוא משקל כבד כמו⁽²⁰⁾ תשפר: והוא נכבד. ושמעו לו: 25. בהיותם כאבים. לפי דרך ארץ ופשוטו של מקרא⁽²¹⁾ או היו כאבים מיום ראשון ושני: ויבאו על העיר שהיו יושבים במח ולא

(1) ר"ל שמכל מקום עיר שכם הכתוב פה פתרונו עירו של שכם בן חמור ואחרי כן נקראת לפי הרעה הזאת העיר והיא בעצמה שכם להזכיר נצחון בני יעקב על שכם, ומלפנים נקראת שלם. — (2) כח, יט. — (3) יהישע יט, מז. ושם כתוב: כשם הן אביהם. — (4) ד, יז. — (5) היא האגדה שהביא רש"י. — (6) בכ"י נכנס המאמר הזה באמצע פירוש עיר שכם לפני דברי רש"ם וגם מי שמפרש גווי, וזאת היתה ראשית חטאת לטעות המדפיסים אשר הזכרתי ברף 48 הערה 19. — (7) בפירוש רש"י. ובכ"י נשנו שתי פעמים התיבות האלה: „שהצילני מלבן ומעשו כלומר האלהים הוא אלהי יעקב“. והם כשורה שלמה. — (8) שמות יח, ד. — (9) ישעיה ז, יד; ח, ח. — (10) והדרשה הביא רש"י בסוף דבריו. — (11) יעקב נטה אהל דינה מחוץ לעיר עם אהלו (לג, יט). — (12) בכ"י: ויצא. — (13) בפסוק כא. — (14) כדברי רש"י לפסוק טז. — (15) בתהלים קיט, קנד: וגאלני. — (16) שופטים יב, ג. ובכ"י: שחטוהו. — (17) ישעיה נח, ב. — (18) איכה ה, ג. — (19) שמות כב, כח. ועוד. — (20) שמות כז, כד. ועוד. — (21) שלא כדברי בראשית רבא שביום השלישי למילת התינוק תנבר הסכנה.

נוהרו מהם. וכן כל במח שבכל מקום על הוושבים הוא אומר בין בתורה בין בנביאים⁽¹⁾: 30. להבאי שני. את ריחי כמו⁽²⁾ אשר הבאשתם את ריחנו:

לה. 2. אלהי הנכר. שלקחו בעיר: 7. ויקרא למקום שחוץ לזו שהקים מצבה שם⁽³⁾ בכאו מבית אביו אל ביתאל. כי מתחילה נקראת שם העיר ביתאל⁽⁴⁾ ואולם לזו שם העיר לראשונה, אבל עכשיו קרא שם המקום ביתאל שחוץ לעיר, אשר חלם שם, אל ביתאל, לפי שעד עתה הוא היה בעורו⁽⁵⁾: 8. אלון בכות. לא נכתב אלא⁽⁶⁾ מפני שכל המקומות שהלך יעקב בחזרתו הולך ומפרש, ⁽⁷⁾ פנואל, סוכות, אל אלהי ישראל, שלם⁽⁸⁾ עירו של שכם, לזוה, אל ביתאל, אלון בכות, ביתאל השני שאחר וירא אלהים אל יעקב עוד, בית לחם אפרת, מגדל עדר: 9. וירא אלהים אל יעקב עוד. אחר שנסע מלזו הוא ביתאל קרא עוד את המקום השני ביתאל כמו שמפרש והולך: 15. המקום אשר דבר אתו. כמה פעמים נאמר לשון זה בפרשה זו לפי שהיה המקום באמצע הדרכים ואין שם עיר: 16. ככרת. כמו⁽⁹⁾ ירוע ככירים,⁽¹⁰⁾ ואוריד ככיר יושבים. לשון הרבה⁽¹¹⁾. ולפי [שהיה עוד] ריבוי ארץ עד אפרת נקברה בדרך: ותקש. כמו וַתִּקְשֶׁה, כמו ותצו ותצוה.⁽¹²⁾ ותכסה: 17. אל תיראי כי גם זה לך בן כאשר התפללת⁽¹³⁾ יוסף יי לי בן אהר, ולא חפץ להמיתך אלא קיבל תפילתך. ולדבר על לכה נתכוונה: 18. בנימין. בן זקונים, בן ימים, כמו⁽¹⁴⁾ לקץ הימין כמו הימים: 20. היא מצבת קבורת רחל שאמר שמואל לשאול בשהלך ממנו לאחר שמשחו למלך⁽¹⁵⁾: 21. למגדל עדר. סמוך לבית לחם היה כרכת' בתרי עשר⁽¹⁶⁾ ואתה בית לחם אפרתה וגו' וכתוב בסמוך⁽¹⁷⁾

(1) ולא ככר' שהביא רש"י, — (2) שמות ה, כא. — (3) כח, יח. — (4) כח, יט. — (5) מדבריו כאן ולמעלה כח, יט ולפניו לפסוק ח' וט' נגלה דעת רשבים שבפעם הראשון בצאת יעקב מבית אביו קרא שם המקום אשר לן שם ביתאל והעיר לזו הקרובה שם נקראה מהיום ההוא גם כן ביתאל. ועתה בשוכנו מפרן ארם שניה שם המקום אשר היה לן שם בתחלה וקראו אל ביתאל והעיר עצמה נקראת כמלפנים לזוה או לזו או ביתאל; ועוד נקרא מקום אחר ביתאל בפסוק טו שאיננו לא לזוה ולא אל ביתאל. — (6) בכ"י: אל. — (7) כל השמות הבאים כאן נשמטו בדפוסים. — (8) בכ"י בטעות: שכם. — (9) איב לד, כד. — (10) ישעיה י, יג. — (11) בכ"י: הרב. — (12) לח, ד. ועוד. — (13) ל, כד. — (14) דניאל יב, יג. — (15) הלך לשטתו שיש מקראות שלא נכתבו אלא כדי להבין המקראות הבאים אחריהם. עין RSBM דף 88 הערה 1. — (16) מיכה ה, א. — (17) שם ד, ה.

ואתה מגדל עדר וגו': 22. וישמע ישראל. לא נכתב זה אלא להודיעך שבשביל ששמע יעקב את הדבר אמר לו בשעת צוואתו (1) פחו כמים אל תותר כי עלית משכבי אכך; ויהי [ו] בני יעקב שנים עשר. עתה כשגולד בנימין היו שנים עשר (2). ועד (3) שסיים כל עניין אותה הפרשה לא היה רוצה להפסיקה: 29. עשו ויעקב. לפי שהיה בכור ויעקב היה חולק לו כבוד הקדימו הכתוב. אבל בקבורת אברהם הקדים הכתוב יצחק לישמעאל לפי שהיה בן השפחה:

לו. 2. עשו לקח את נשיו מבנות כנען. המדקדק יתן לב כי בפרשה ראשונה של תולדות יצחק נאמר (4) יהודית בת בארי החתי, בשמת בת אלון החתי (5) מחלת בת ישמעאל, ובפרשה זו לא הזכיר בת בארי כלל לא שמה ולא שם אביה. אבל [אלון] וישמעאל אביהן של שתי נשיו הראשונות הזכרו, שהוחלפו שמות הבנות כאשר מצינו בכמה מקומות. בשמת בת אלון נקראת כאן עדה בת אלון, ומחלת בת ישמעאל נקראת כאן בשמת. לכן יש לומר יהודית בת בארי מתה בלא בנים, אבל בת אלון ובת ישמעאל היו להם בנים המפורשים כאן, ואהליבמה בת ענה בת צבעון החיו לקח אחרי כן אחר שהלך לו לשבת בחר שער ונתחתן בכני שער החורי (6) כו[ד] [בת] לפנינו (7) כי אהליבמה היתה בת ענה בן צבעון בן שער החורי, וגם תמנע פילגש אליפו כתובה שם (8) בכני שער. ולפי שאהליבמה אשתו אחרונה היתה, לפיכך מזכיר אותה ואת בניה בכל הפרשיות האילו לכסף; 6. מפני יעקב אחיו. כי יעקב קנה את הבכורה ודינו היה לירש את יצחק לכך ישב בארץ מגורי אביו: 9. ואלה תולדות עשו. בני בניו, כאשר פירשתי באלה תולדות נח (9): 12. ותמנע היתה פילגש. ראיתי בשוחר טוב (10) ותמנע

(1) מט. ד. — (2) הלך בדרך רש"י. — (3) בכ"י: ועוד. — (4) כו, לד. — (5) כח, ט. — (6) בכ"י בטעות: החיו. — (7) בפסוק כה. כד. כ. — (8) בפסוק כב. (9) הפירוש הזה נאבד שם מאתנו, אבל תמצאנו פעם שנית די באר לוישב יעקב לו, ב. — (10) לא מצאתי כדברים האלה בשוחר טוב הגרפס. והחכם ר' שלמה בובער במבוא לס' לקח טוב אשר הדפוס ע"פ כ"י דף כד ע"א כתב שציל כאן „בלקח טוב" כי אין זה דרך מדרש שוחר טוב. ולכאורה דבריו נעימים ונכוחים למבין, אבל המטיב לעיני בדבריו רש"י ובלקח טוב דף צ"ב לא תנוח דעתו בדבריו ר' שלמה. כי רש"י אחרי הביא בשם שוחר טוב פ"י הפסוק הזה והביא עוד פירוש דברי המקרא ביהושע יג, ה. ה הוסיף לאמר ואני שמואל מצאתי פסוק שלישי בדבריו הימים וגו'. ואם כן, פירוש הכתוב ביהושע גם אותו מצא במקורו. ואיה איפוא פירוש הכתוב ההוא בלקח טוב? — וגם בלקח טוב הובא פירוש הכתוב שלנו בשם יש מפרש. ולפי זה מקור הפירוש קודם ללקח טוב.

מחובר גם לפסוק העליון, שכן בדברי הימים¹ צפי וגעתם וקנו ותמנע ועמלק, ואחר כך הוא אומר בבני שעיר² ואחות לוטן תמנע, דוגמת³ אחות נכיות,⁴ אחות אהרן כמו שפרשתי⁵, [וכן כאן⁶] ויהיו בני אליפז תימן אומר צפו וגעתם וקנו ותמנע [ותמנע היתה פילגש. הראשון זכר מבני אליפז, והשני נקבה⁷] ואחות לוטן תמנע. וכמוהו [ב]יהושע⁸ ועתה חלק את הארץ [הואת] בנחלה⁹ לתשעת השבטים וחצי שבט המנשה. עמו הראובני והגדי לקחו נחלתם אשר נתן להם משה בעבר הירדן מזרחה. על כרחיך פסוק שני חסר ממנו, כי היה לו לומר וחצי שבט המנשה השני כבר לקחו נחלתם. לפיכך יש לך לומר כי פסוק זה עונה על סוף הפסוק שכת' בו וחצי שבט המנשה. אף על פי שמדברים הפסוקים בשני חצאי שבט מנשה, לאחד מהם חילק משה ולשני חילק יהושע. ואני שמאל מצאתי פסוק שלישי בדברי הימים דוגמתן במשפחות בני יהונתן בן שאול¹⁰, ובני מיכה פיתון ומלך ותארע ואחו. ואחו הוליד את יהועדה ויהועדה הוליד את עלמת וגו'. ואותה פרשה נשנית וכפולה בתוך דף אחר. תחלת הפרשה אשר נשנית¹¹ ובנבעון ישב[ו], וסוף הפרשה¹² אלה בני אצל. וכת'¹³ ובני מיכה פיתון ומלך ותחרע. ואחו הוליד וגו'. בעל כרחיך חסר ואחו מפסוק זה שהיה לו לכתוב ותחרע ואחו ואחו הוליד, אלא שתיבת ואחו הוליד עונה על פסוק שלמעלה כאילו כתוב ובני מיכה פיתון ומלך ותחרע ואחו ואחו הוליד וגו' שכך כתו' בפרשה ראשונה¹⁴: 15. כל אלופים שבפרשה (מ)שרי עיירות ומשפחות. ואלוף קרח הנוכר בבני אליפז¹⁵ נראה בעיני שהוא תמנע שבבני אליפז הנוכר בדברי הימים¹⁶ שהרי בבני אהליכמה יש קרח אחר¹⁷: 20. יושבי הארץ. מתחילה. ובני עשו יירשום כ[ד] כת' באלה

¹ בדברי הימים א' א, לו. — ² שם לוט. — ³ כה, ט. — ⁴ שמות ט, כ. — ⁵ לעיל כה, ט. — ⁶ בפסוק יא. — ⁷ בפסוק כב. — ⁸ יג, ה. ח. ככ"י: בנחלת. — ⁹ דברי הימים א' ח, לה. לו. — ¹⁰ שם ח, כט; ט, לה. — ¹¹ שם ח, לח; ט, מד. — ¹² שם ט, מא. מב. — ¹³ ורמב"ן הביא הפירוש הזה בשם רודפי הפשט אע"פ שלא ראה פירוש רש"ים כאשר היכחתי בספרי RSBM דף 25 הערה 1. כי מצא הוא את הפירוש בספרי מפרשים אשר היו אחרי רש"ים ואשר השתמשו בפירושו ובדבר הזה גם בפירוש לקח טוב. וכן נמצא הפירוש שהוא בפירוש ר' יוסף בכור שור ובספרי מפרשי צרפת האחרונים ולא בשם רש"ים. וכזה קרה גם לרש"ים גם לאחרים בימים ההם. ויותר מזה מצאנו שהובא הפירוש הזה בפענוח רוא דף יח ע"ב בשם רמב"ן. — ¹⁴ בפסוק טז. — ¹⁵ עיין דבריו למעלה לפסוק יב. — ¹⁶ בפסוק יח.

הדברים⁽¹⁾ וישבו תחתם: 24. ואיה וענה. נראה בעיני כך שמן כופסי [ו]שתי⁽²⁾. וא"עפי שבדברי הימים כת'⁽³⁾ איה וענה, אין לדקדק בכך' כאשר כתו בתורה⁽⁴⁾ עיץ וחול וגתר ומש, ובדברי הימים⁽⁵⁾ ומשך. והמפרש לו יתירה⁽⁶⁾ יש לתמוה מה היה לו לכתוב ו' יתירה בזה יותר משאר בנים. והראיות שמביאי' אין. כי אותן ווי"ן שמביאי' אין יתירות.⁽⁷⁾ ותשב תמר ושומימה פירושו⁽⁸⁾ כמו⁽⁹⁾ שבי אלמנה בית אביך, כי הישיבה⁽¹⁰⁾ הוא כפל לשון של שוממה והרי הוא כאילו כתוב ותשב כדודה ושוממה.⁽¹¹⁾ מנערתך אלהי יעקב נרדם ורכב וסוס כך פירושו, מנערת אלהי יעקב [נרדם] חיל שונאינו הנזכר למעלה וגם רכבו וסוסיו⁽¹²⁾ כדכת'⁽¹³⁾ סוס ורכבו רמה בים: הוא ענה שנזכר בימי משה על שם גבורתו אשר מצא את היימים הגיבורים או חיות רעות ונצחם. לפי פשוטו אין לדקדק יותר: 22. ואחות לוטן תמנע. לפי שהיה גדול שבאחיו קורא לה אחות לוטן. וכן⁽¹⁴⁾ אחות נביות. וכן⁽¹⁵⁾ מרים הנביאה אחות אהרן: 31. לפני מלך מלך. לפני משה שהושיע את ישראל⁽¹⁶⁾. כל שרי עם ועם קורא מלך. כי עד דוד מצאתי ביוסיפון אחרי אילו המלכים קרוב לארבעים מלכים נקובי שמות זה אחר זה⁽¹⁷⁾: 39. בת מי זהב. איני מדקדק לפי פשוטו בשמות כל כך⁽¹⁸⁾: 40. ואלה שמות אלופי עשו למשפחותם למקומותם. באלופים הללו מזכיר מקצתם של אלופים הנאמרים למעלה בני עשו. ויש לומר שלבסוף נעשו אילו האחרונים עיקר לחיות אלופי עיר ועיר דכת' כאן למקומותם [ולפנינו⁽¹⁹⁾ למושבותם] בארץ אחוזתם. וראיה לדברי שכל⁽²⁰⁾ פרשיות בני עשו ובני שעיר והמלכים אשר מלכו עד סוף הפרשה כולה הנם כתובים בדברי הימים. ופרשת אלופי בני עשו הראשונה אינה נזכרת שם כלל כי אם אלופי פרשה שנייה לבד:

(1) דברים כ, יב. — (2) שם זפסי נמצא בבמדבר יג, יד ושם ושתי ידוע באסתר א, ט ועוד. ובכ"י כאן: וכפסי ושתי. — (3) דה"י א' א, מ. — (4) י, כג. — (5) דה"י א' א, יז. — (6) הוא דוגש בערך בנס דף 9 ורש"י. ובכ"י נכתב כאן: והמפרש לו יתירה. וחסר הקו משמאל לו. — (7) שמואל ב' יג, כ. — (8) בכ"י: פירושו. — (9) לח, יא. — (10) בכ"י: הישיבה. — (11) תהלים עז, ז. ועיין רש"י גם שם. — (12) כבר קדמו בואת מנחם כתשובותיו על תשובות דוגש. עיין מחברת דף 76 בדפוס פליפאוסקי. — (13) שמות טו, א. — (14) כח, ט. — (15) שמות טו, כ. — (16) וכן פירש ראב"ע. — (17) ביוסיפון שלנו א, ב לא נמצאי כל כך. — (18) להוציא מדברי התרגומים ובר' ורש"י. — (19) בפסוק מג. — (20) בכ"י: שבכל.

וישב יעקב.

לו 1. וישב יעקב. עשו הלך אל ארץ אחרת מפני יעקב אחיו⁽¹⁾. אבל יעקב ישב אצל אביו בארץ מגוריו כי לו משפט הבכורה: 2. אלה תולדות יעקב. ישכילו ויבינו אוהבי שכל מה שלימדונו רבותינו⁽²⁾ כי אין מקרא יוצא מידי פשוטו אף כי עיקרה של תורה באת ללמדנו ולהודיענו ברמזות הפשט ההגדות⁽³⁾ וההלכות והדינין על ידי אריכות הלשון ועל ידי שלשים ושתים מידות של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי⁽⁴⁾ ועל ידי שלש עשרה מידות של ר' ישמעאל⁽⁵⁾. והראשונים מתוך חסידותם נתעסקו לנטות אחרי הדרשות שהן עיקר, ומתוך כך לא הורגלו בעומק פשוטו של מקרא ולפי שאמרו חכמים⁽⁶⁾ אל תרכבו בניכם בהגיון, וגם אמרו⁽⁷⁾ העוסק במקרא מדה ואינה מדה העוסק בתלמוד אין לך מדה גדולה מזו, ומתוך כך לא הורגלו כל כך בפשוטן⁽⁸⁾ של מקראות וכדאמי במסכת שבת⁽⁹⁾ הוינא בר תמיני סרי שנין וגרסיני כולה תלמודא ולא הוה ידענא דאין מקרא יוצא מידי פשוטו. וגם רבנו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב לפרש פשוטו של מקרא, ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל נתווכחתי עמו ולפניו הודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום, ועתה יראו המשכילים מה שפירשו הראשונים⁽¹⁰⁾. אלה תולדות יעקב. אלה מקראות ומאורעות שאירעו ליעקב. והנה זה הכל הוא. כי כל אלה תולדות האמור בתורה [ובנביאים] ובכתובים יש מהם שמפרשים⁽¹¹⁾ בני האדם ויש מהם רבים שמפרשים בני בנים, כאשר פירשתי באלה תולדות נח. למעלה בפרשת בראשית

(1) לו, ו. — (2) יבמות דף יא ע"ב ודף כד ע"א; שבת דף סג ע"א. — (3) בכ"י: וההגדות. — (4) נדפסות בהרחבת ביאור אחרי מסכת ברכות. — (5) נדפסות בתחלת ספרא ובקיצור בסדר התפלה קודם שחרית ועם פירוש אחרי מסכת ברכות. — (6) ברכות דף כח ע"ב; ומנעו בניכם מן ההגיון. — (7) בבא מציעא דף לג ע"א. — (8) בכ"י: בפשוטו. — (9) דף סג ע"א. — (10) נראה שכיוון לפירוש רש"י ואחרים אף על פי שהלשון שהביא נמצאה בפירוש ראב"ע בעל דורו הצעיר ממנו מעט. — (11) בכ"י: שמפרש. — ודבריו, יש מהם שמפרשים" רוצים לומר יש מהם שראוי לפרשם, וכן דרך לשונו ולשון אנשי דורו.

כת' (1) ויהי (2) נח בן חמש מאות שנה ויולד נח את שם ואת חם ואת יפת, ואחרי כן מפרש כי העולם חמאו ונח מצא חן, ואחרי כן מפרש (3) „אלה תולדות נח“ בני בניו, היאך? כי שלשה בנים היו לו וציוה חן להכניסם בתיבה י"ב חודש, ובצאתם (4) ויולדו להם בנים אחרי המבול עד שעולים לשבעים בנים שהיו שבעים אומות כדכת' (5) מאלה נפרדו וגו'. וכן בעשו פרשה ראשונה (6) מפרש בני עשו שנולדו לו במקום אביו, ואחרי כן (7) וילך אל ארץ וגו' וישב לו בהר שער וכל הפרשה (8) וכת' (9) אלה תולדות עשו אבי אדום בהר שער, וכל פרשה שנייה ואת בכני עשו (10). וכשם שמצינו בעשו שפירש שבניו נולדו במגורי אביו קודם שהלך אל ארץ מפני יעקב, ובני בניו נולדו בהר שער — כן ביעקב למעלה כת' (11) ויהיו בני יעקב שנים עשר וגו', ומפרש לבסוף (12) אלה בני יעקב אשר ילד לו בפדן ארם ויבא [יעקב] אל יצחק אביו וגו', הרי פיר' בניו של יעקב והיו נולדו כאשר עשה בכני עשו, ועתה כותב אלה תולדות יעקב, בני בניו שהיו שבעים והיאך נולדו, כיצד? יוסף בן שבע עשרה שנה ונתקנאו בו אחיו ומתוך כך ירד יהודה מאת אחיו והיו לו בנים בכיוב ובעדולם שלה ופרץ וזרח, ונתגלגל הדבר שיוסף הורד מצרימה ונולדו לו במצרים מנשה ואפרים ושלה יוסף כשביל אביו וביתו עד שהיו שבעים, וכל זה היה צריך משה רבנו לכתוב שעל זה הוכיחם (13) בשבעים נפש ירדו אבותיך וגו': בן שבע עשרה שנה, להודיעך כי עשרים ושתים שנה נעלם מאביו יעקב, שהרי בן שלשים שנה היה בעומדו לפני פרעה ושבע שני השוכע ושני שנים של רעב ואו בא אביו כדכת' (14) ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר: היה רועה את אחיו בצאן, בני לאה לפי דרך ארץ קורא אחיו ולא בני השפחות (15): והוא נער את בני בלהה וגו'. נערותו ורגילותו ומשתאו היו עם בני בלהה ובני זלפה, ומתוך כך התחילו אחיו בני לאה לשנוא אותו: את אחיו, עם אחיו רועה, ובשמחת נערותו היה נכדל מהם ורגיל עם

(1) ה, לב. — (2) בכ"י בטעות: ויהי כן נח. — (3) ו, ט. — (4) א, א. — (5) י, ה. לב. — (6) לו, א. ה. — (7) לו, ו. — (8) בכ"י: וכל פרשה, וציל עם הא, כי ר"ל כל שארית הדברים הנאמרים בפרשה הנזכרת, ותיבות „וכל הפרשה“ הן כמו „וגומר“ אשר הורגלנו בו. — (9) לו, ט: ואלה תולדות וגו', — (10) ר"ל להניח את אשר הולידו בני עשו (ר' שלמה דובנא בביאורו), — (11) לה, כב. — (12) לה, כו. מו. — (13) דברים י, כב. — (14) מה, ו. — (15) בא לפרש למה הכדיל הכתוב בין אחיו ובין בני בלהה וגו' (ובאמת לא הכדיל הכתוב כי כלל ופרט הוא),

בני השפחות ולא עמהם כמו נער⁽¹⁾, כדכתב⁽²⁾ כי נער ישראל. וכתב⁽³⁾ יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו. הולך ומונה כל מיני עניינים שגרמו לשנוא אותם. וגם ויבא יוסף [את] דבתם רעה, את דבתם של אחיו רעה, כמדורש אגדה לפי פרושי⁽⁴⁾, שאמר לאביו כך מבזים הם בני השפחות אבל אני מכבדם ואני רגיל אצלם. פשטנים אחרים⁽⁵⁾ לא עמדו על העיקר: 3. וישראל אהב וגו'. כל זה גרם הקנאה: בן זקונים. כי אחרון היה ל"א בנים, אבל בנימין לא נולד אחרי כן עד זמן מרובה. והרבה קודם שנולד בנימין היה לו בן זקונים והתחיל לאוהבו: פסים. מעיל⁽⁶⁾: 8. ועל דבריו⁽⁷⁾, ויבא יוסף את דבתם רעה: 10. מה החלום הזה וגו'. אפילו היתה אמו קיימת היה אומר להוכיחו: 11. ואביו שמר את הדבר. מה צורך לכתוב זה? אלא כשבאה לו הבשורה⁽⁸⁾ ולא האמין לבניו שהוא חי⁽⁹⁾ וירא ישראל את העגלות אשר שלח פרעה, כי לא נשלחו כי אם על פי המלך כמו שכתב שם⁽¹⁰⁾ עגלות על פי פרעה. או האמין על ידי החלומות שמוכיחין שסופו להיות מושל ועגלות הללו על ידי מלכות וממשלה באים, ומתוך כך אמר⁽¹¹⁾ רב עוד יוסף בני חי. כי תימה גדולה היה היאך האמין אחרי שראה כתנתו מלאה דם? כמו שנחרד יצחק על יעקב בשביל שמצא שיער בחלקת צואריו⁽¹²⁾: 13. הלא אחיך רועים בשכם. במקום מסכנה שהרגו אנשי המקום. זה שמעתי מר' יוסף קרא חבירנו⁽¹³⁾ והנאה לי: 14. ויבא שכמה.

(1) דרך פירושו רצה לבאר תיבות והוא נער שבמקרא שיהיה פתרון: והוא כמרנער, ואחו בדברי בראשית רבא שהביא רשי לתיבות האלה, אבל משבם לדרך הפשט שמעשה נערותו היה הדבר ההוא בעצמו אשר סיפר הכתוב שהיה רגיל אצל בני השפחות ולא אצל אחיו השוים לו. — (2) הושע יא, א. ומשם ראה שתיבת נער נאמר על הבחור שאיננו עוד איש ולא רק על הקטן, ולפיכך הושאל על ישראל במצרים טרם היותו לעם וטרם דעתו את אלהיו ואת תורותיו אף על פי שהיו כולם בני דעת. — (3) שמואל ב', ב, יד. — (4) ר"ל כדברי בראשית רבא לתיבות את דבתם רעה (שהביא רשי) אבל לא ממש כדבריו אלא כפי פירוש רש"ם. כי שם נאמר שלשה מיני דבה רעה שהביא יוסף אל אביו ואחד מהם: מולולין בבני השפחות לקרותן עבדים, ורש"ם הסב את הדברים לענין הפשט כדבריו הבאים כאן אחרי זאת. — (5) אילי הגידו לו עיבדו דרך את פירוש ראב"ע. ואולם אין הכרח לחשוב כזאת, כי מוכח מדבריו שרוב רודפי הפשט בזמנו ואפילו שכיון למפרשים אחרים. — (6) עין שמואל ב', יג, יח. — (7) השתמש בדבריו פסוק ב', עיין ספר RSBM דף 90 הערה 3, — (8) בב"י: את הבשורה, — (9) מה, כו, — (10) מה, כא, — (11) מה, כח, — (12) כדבריו למעלה כו, לג. ור"ל שמחדרת יצחק על השער שמשש בצוארי יעקב בהיותו עור ושלא ראה ביעקב מקודם בהיותו פקח נראה שתמאן רוח האדם להאמין דבר הפך ראות עיניו. — (13) בכר נמצא בן בתרנוס ירושלמי הנקרא תרנוס ונתן, והעיר על זאת ר' שלמה דובנא בבאיורו, עיין ספר RSBM דף 60 הערה 8.

ולא מצאם: 15. וימצאהו איש והנה תועה וגי. להגיד חשיבותו של יוסף נכתב זה שלא רצה לחזור לאביו כשלא מצאם בשכם אלא בקשם עד שמצאם, ואי' עפי שהיה יודע שמתקנאים בו הלך ובקשם כמו שאמר לו אביו⁽¹⁾ והשיבני דבר: 17. בדתן. לפי הפשט שם העיר⁽²⁾ וגם בשופטים⁽⁸⁾ היא נזכרת: 18. ויתנכלו אותו. נתמלאו נכליות וערמומיות⁽⁴⁾ עליו כמו⁽⁵⁾ וארור נוכל⁽⁶⁾ בנכליהם אשר נכלו: 19. הלזה. כל הלזה כשרואים אותו מרחוק, וכן⁽⁷⁾ מי האיש הלזה, ציל⁽⁸⁾ ב"ל. אבל הוזה צישט⁽⁹⁾ ב"ל כמו⁽¹⁰⁾ הזן הרע הוזה כשהוא בקרוב: 20. לכו ונהרגהו. לשון הזמנת בני אדם. וכן⁽¹¹⁾ לכו ונמכרנו לישמעאלים, וכן⁽¹²⁾ הבה נא,⁽¹³⁾ הבה נתחכמה, וכן⁽¹⁴⁾ ראה אנכי נתן לפניכם היום: 21. ויצילהו מידם. שלא נהרג: 22. השליכו אותו אל הבור הוזה אשר במדבר. מקום שאין בני אדם מצויין שם וימות מאליו: למען הציל. הפסוק מעיד על ראובן כי להצילו נתכוון כמו שמוכיח סופו: 23. את כתונת הפסים. [יש מפרשים]⁽¹⁵⁾ לא הזכירה אלא לרמזו לך שהיא גרמה תחילה השנאה. וזה אינו. אלא לפי שהוא אומר לפנינו⁽¹⁶⁾ וישלחו את כתונת הפסים, להטעותו שיחשוב בלבו כי היה רעה אכלתהו כמו שאמרו⁽¹⁷⁾ ויכירה ויאמר כתונת בני, לכך הוא מזכירה כאן: 24. אין בו מים. שאם היה בו מים לא היו משליכין אותו שם, שאם כן היו מטבעין אותו וממתין אותו בידים והם אמרו⁽¹⁸⁾ ויד אל תשלחו בו,⁽¹⁹⁾ וידעו אל תהיו⁽²⁰⁾ בו, לגרום לו מיתה: 28. ויעברו אנשים מדיינים, בתוך שהיו יושבים לאכול לחם ורחוקים היו קצת מן הבור לבלתי אכול על הדם וממתנינים היו לישמעאלים שראו, וקודם שבאו לישמעאלים עברו אנשים מדיינים אחרים דרך שם וראוהו בכור ומשכחו ומכרוהו המדיינים לישמעאלים, ויש לומר שהאחים לא ידעו, ואע"פ אשר כתב⁽²¹⁾ אשר מכתתם אותי מצרימה, ו"ל שהגרמת מעשיהם סיעה

(1) בפסוק יד, — (2) קיצר, דברי רש"י, — (3) וכרונו הטעהו כי הוא במלקים ב' ו' יג, וכבר תיקן ר' שלמה דובנא בביאורו, — (4) דברי רש"י, — (5) מלאכי א, יד, — (6) במדבר כה, יח, — (7) כד, סה, — (8) cil ובל"א jener, עיין פירושו למעלה כד, סה, — (9) cist ובל"א dieser, — (10) אסתר ו, ו, — (11) בפסוק כו, — (12) לח, טז, — (13) שמות א, י, — (14) דברים יא, כו, — (15) חסר כבי, ור' שלמה דובנא בביאורו הוסיף כן מספרא, — (16) בפסוק לב, — (17) בפסוק לג, — (18) בפסוק כב, — (19) בפסוק כו, — (20) כבי בטעות: תהיה, — (21) מה, ד.

במכירתו. זה נראה לי לפי עומק דרך פשוטו של מקרא. כי ויעברו אנשים מדיינים משמע על ידי מקרה⁽¹⁾ והם מכרוהו לישמעאלים. ואף אם באתה לומר וימכרו [את] יוסף לישמעאלים כי אחיו מכרוהו, אף כן⁽²⁾ צריך לומר שהם ציוו למדייני סוחרים למושכו מן הכור ואחר כן מכרוהו לישמעאלים: 30. אנה אני בא. למה באתי אל הכור⁽³⁾: 32. וישלחו. על ידי בני אדם שלא יגידו מי השולחים אלא שיאמרו⁽⁴⁾ וזאת מצאנו: 35. כי ארד. לא אנחם אלא ארד אל⁽⁵⁾ בני אבל שאולה: ויבך אותו אביו. כלומר זמן מרובה. ולפי שהוא מיותר דרשו חכמים⁽⁶⁾ אביו יצחק אף כי היה יודע שלא נהרג: 36. והמדנים⁽⁷⁾ מכרו אותו אל מצרים. מן ומדיין וישמעאלים אחים היו, ומן וישמעאלים אחד הם לפי הפשט. לכך הוא אומ' כי מדנים מכרוהו⁽⁸⁾ וישמעאלים הורידוהו שמה⁽⁹⁾, כי שניהם אחד הם לפי הפשט:

לח 2. כנעני. כתרנומו תגרא. כמו⁽¹⁰⁾ כנעניה נכבדי ארץ⁽¹¹⁾ כנען בידו מאזני מרמה. כי מבנות כנען היו נוהרים⁽¹²⁾: 5. והיה בכזיב יחודה ושם נולד לו בן: 9. כי לא לו יהיה הזרע. ומקפידים⁽¹³⁾ היו בכך: 10. גם אותו. דרשו חכמים⁽¹⁴⁾ כי בעון כזה מת [ער]⁽¹⁵⁾ על שהיה משחת זרעו שלא תתעבר ותכחיש ויפיה⁽¹⁶⁾: 9. נתן זרע. חטף קמץ⁽¹⁷⁾ שכל תיבת מלא פום⁽¹⁸⁾ שמעמה באות אחרונה ותיבה

(1) בכ"י: מקרא. — (2) בכ"י: אם כן. — (3) בעל ספר מנחת יהודה הגדפס בספר דעת זקנים דף יט ע"ג למטה בדפוס ליוורנו טעה לכתוב שרשבים כתב ליישב דברי רש"י שמדנים ומדיינים אימה אחת הן. ולא כן הדבר. כי חלק רשבים על רש"י ודעתו רחוקה כאן מדעת זקנו. ודברי רשבים לפסוק ל"ו הטעותו לפי שנודמנה לו נוסחא אשר אינה נכונה. וגם בעלי התוספות שם בעמוד ד' הביאו נוסחא משוכשת. — ובלעדי זה דע שכאה שם טעות סופר בדברי מנחת יהודה וצריך להיות „ובדן הוא שהיה לו לכתוב בפירוש רש"י ומדיינים מכרו אותו אל מדנים ומדיינים מכרו אותו אל מצרים“ — והחכם ר' שמואל דוד ליצאטו במשתדל ובפירושו הביא דעת בן דודו המעמיק בדרך רשבים ומסביר פירושו באריכות. וגם רש"דל מסכים עם רשבים ברוב דבריו. — (4) בכ"י: שאמרו. ותיקתי על פי ספר פענח רוא שהביא פירוש רשבים כאן בלשון הוה: אלא יאמרו סתם וזאת מצאנו. ותיבת סתם הוסיף הוא לפירוש. — (5) בכ"י: על. — (6) בכראשית רבא. — (7) בכ"י: והמדיינים. — (8) בפסוק לו. — (9) בפסוק כח ולפינו לט"א. — (10) ישעיה כנ"ח. — (11) הושע יב"ה. — (12) בפירוש האגדה שהביא רש"י והוסיף הוא טעם. — (13) בכ"י בהיפוך האותיות: ומקפידים. — (14) רב נחמן בר יצחק ביבמות דף לד ע"ב. — (15) בכ"י חסר תיבת ער. וקרבת תיבת על הדומה לה גרמה ההשמטה. — (16) נכנס המאמר כן בכ"י באמצע פירוש פסוק ט. — (17) ואנחי קוראים שמי קמץ חטוף. — (18) הוא חולם.

הסמוכה לה טעמה כאות ראשונה הרי הם במקף והמלא פום נהפך לחטף קמץ, וכן⁽¹⁾ ארך אפים וגדול-חסד⁽²⁾ ואם שלש-אלה לא יעשה לה. אבל⁽³⁾ את שלש הערים מלא פום הוא: 14. ותכס ראשה בצעיף, שאין זה דרך אלמנות: ותתעלף, כסתה פניה שלא יכירנה יהודה: כפתח עינים, כשער של פרשת דרכים שהכל עוברים ונראים לעינים דרך שם, והמפרשו שם עיר⁽⁴⁾ מועה. שהרי כתוב לפנינו⁽⁵⁾ הוא כעינים, ואילו היה שם עיר, היה לו לומר כעינים הבית חטף, שלא מצינו שיאמר בביתאל כיריחו כירושלים: 15. כי כסתה פניה עכשו לפי הפשט⁽⁶⁾, כדכתי'⁽⁷⁾ ותתעלף: 17. עד שלחך, רפי שתשלח שלוחך שיביא⁽⁸⁾ הגרי, וגם יש רגיל לומר לשון רפי בשליחות דורון כדכתי'⁽⁹⁾ מנחה היא שלוחה⁽¹⁰⁾ אני שלחתי את הגרי: 18. חותמך, טבעתך, פתילך, אזור, ומטך. שלשה כלים הללו מוזמנים לתת כי אינן מלבוש: 21. הקדשה, מיועדת ומוזמנת לכל באיה⁽¹¹⁾ כדכתי'⁽¹²⁾ וגם קדש די' בארץ⁽¹³⁾ ולא תהיה קדשה מכנות ישראל: 23. תקח לה מה שבידה, כי לא אשלח עוד אליה, פן נהיה לבזו לחזר אחר הקדשות: 24. ונתה תמר כלתך, ואם תאמר מי יודע אם אמת שזינתה, תדע שהרי גם הרה היא כבר: ותשרף, לפי הפשט כך היה מנהגם מאחר שזקוקה ליבם: 25. היא מוצאת, לאחר שהוציאה שלחה הערבון ועדיין לא רצתה לגלות אלא [ואמרה] לאיש אשר אלה לו: 26. צדקה ממני, יותר ממני⁽¹⁴⁾ שאני צויתיה לשבת בית אביה עד יגדל שלה, היא השלימה תנאי שצויתיה, אבל אני לא השלמתי לה תנאי שהתנתי לה כי לא נתתיה לשלה בני, וכן⁽¹⁵⁾ על צדקו נפשו מאלהים, יותר מאלהים, וכן בשאול⁽¹⁶⁾ ויאמר אל דוד צדוק אתה ממני, יותר ממני: ולא⁽¹⁷⁾ יסף, לא הוסיף⁽¹⁸⁾, שאם אתה מפרשו

(1) תהלים קמה, ח, — (2) שמות כא, יא, — (3) במדבר לה, יד, — (4) בסוטה דף י ע"א: ר' חנין א"ר מקום הוא ששמו עינים ונוי, — (5) בפסוק כא, — (6) שלא כדברי האגדה בסוטה דף י ע"ב שהביא רש"י, — ורשב"ם הלך בדרך הפשט של רש"י, — (7) בפסוק יד, — (8) בכ"י: שיבוא, — (9) לב, יט, — (10) בפסוק כג: הנה שלחתי הגרי הזה, — (11) כדברי רש"י, — (12) מלכים א' יד, כד, — (13) דברים כג, יח, — (14) להוציא מדברי התרגומים ופירוש רש"י, — (15) איוב לב, ג, — (16) שמואל א' כד, יח, — (17) בכ"י: לא, אבל כדברי הפירוש הבא כתב רשב"ם ולא, וא"כ טעות הסופר היא, — (18) הכרע בין שני הפירושים שהביא רש"י.

ולא פסק, היה לו לכתוב ולא יסף עוד [מ]לדעתה⁽¹⁾: 30. זרחה. בשביל השני שהוא אדום. וזרחה לשון אדמומית הוא כדכתיב⁽²⁾ והצרעת זרחה במצחו. וכן כל זריחת שמש בבקך וכערב אדום הוא וכת⁽³⁾ ויהי בבקך והשמש זרחה על המים ויראו מואב מנגד את המים אדומים כדם. וכן כבכא כתרא בהמוכר את הספינה⁽⁴⁾ האי שמשא סומקתי הוא והאי דלא סמקא אלא כפניא אלא שמשא משום דנהורין לא ברי⁽⁵⁾, בשביל מאוד היום הגדול⁽⁶⁾:

לט 1. שר הטבחים. על ידו נידונין הנרצחים והאסורים בבית הסוהר שלו: 6. ולא ידע אתו מאומה בבית כי אם הלחם אשר הוא אוכל. לא היה מעיין ומביט כלל בכל צורכי ביתו מהדיכן בא לו עד שעה שרואה את מאכלו על השולחן ואוכלו. כל מיני מאכל קורא אותו לחם כדכתיב⁽⁷⁾ עבד לחם רב. וכן⁽⁸⁾ כי לפני לחמי אנחתי תבא. מאכלי: 8. לא ידע אתי⁽⁹⁾. מכל צורכי ביתו לא היה רואה [עד] שעת אכילה⁽¹⁰⁾: 9. ולא חשך ממני מלהיות שליט על הכל כי אם אותך: 10. להיות עמה. נוהר היה אפי' להתייחד עמה עד שארע מעשה שנשאר יחודי בעל כרחו לעשות מלאכת צורכי הבית כדרכו ואירע באותו יום שלא נותר איש בבית⁽¹¹⁾. ומדרש אנדה⁽¹²⁾ שהלכו לראות נילום נהר מצרים שעלה על כל גדותיו: 14. ואקרא בקול גדול. לפי שאתם רחוקים ממני, שאילו לא הרימותי קולי היה שוכב עמי בעל כרחי:

מ 4. ויפקד שר הטבחים. מינהו [על] כל צורכי האסורים שם: ויהיו ימים. שנה שלימה כדכתיב⁽¹³⁾ ימים תהיה גאולתו. וכן⁽¹⁴⁾ ימים או עשור: 5. איש [כפנתרון] חלומו. חלום הראוי לפתרון, הנראה שהוא עיקר ולא חלום של הכלים: 8. ופותר אין אותו.

(1) בכ"י בטעות: לדעתה. ור' שלמה דובנא הגיה על נכון. — (2) דברי הימים ב' כו יט. — (3) מלבים ב' ג, כב. — (4) דף פד ע"א בשנינו לשון. — (5) בכ"י בטעות: בריא. — (6) זה לשון רשב"ם לנמרא שם: מאוד ענינו אינו ברור כל כך מתוך אור היום שמכדה ענינו, אבל צפרא ופניא שדיום חשוך ניכר אדמומית החמה. — (7) דניאל ה, א. — (8) איוב ג, כד. — (9) בכ"י בטעות: אתי. — (10) עיין ספר RSBM דף 32 הערה 1 והערה 2 ודף 49 הערה 7. — ורצה רשב"ם לומר כי פסוק היסבים לפסוק בהוספת תיבות עד שעת אכילה. וכן מוכיח דברי התוספות ברעת זקנים דף כא ע"ד לפסוק כי אם הלחם וגו' שכתבו: ולקמן שאמר ולא חשך ממני מאומה כי אם אותך וגו' לא חשש להזכיר הלחם. — (11) הראה חיבור שני הפסוקים "ויא. — (12) בבראשית רבא. — (13) ויקרא כה, כט. — (14) כד, נה.

כמו ואין פותר אותו. וכן ביחוקאל¹ ועושים אינם אותם: 10. כפורחת עלתה נצה. שכן המנהג² [ויוצא פרח] ויצן ציץ ויגמול שקדים: 11. ואשחט. כתרגמו: 18. ישא פרעה את ראשך. כמו³ שאז את ראש כל עדת וגו'. ימנה אותך פרעה בתוך עבדיו: והשיקף. כדי להשיבך על כנך. וכן כת'⁴ וישא את ראש שר המשקים בתוך עבדיו. אבל⁵ [השיקף] י"י מצרים, פירושו וישיב⁶ אותך: 14. כי אם זכרתני אתך⁷. כלומר כל כך אני בטוח שתשא חן בעיני פרעה שאם תזכרני וגו' ידעתי כי יכל תוכל⁸ להוציאני מן הבית הזה, שהרי לא פשעתי כאן כלום כשאר אסורים, וגם לא מן הדין אני עבד כי גנוב גנבתי וגו' וגם פה לא עשיתי מאומה וגו' ואני חייב לא עבודה ולא בית האיסור להיות אסור כאן⁹: 16. כי טוב פתך. נכרין דברי אמת: סלי חרי. מעוקבים. כמו¹¹ חורי עפר וכפיים, וואורגים חורי. לפיכך יכול היה העוף אכול דלרד נקבי אריגת הסל: 19. ישא פרעה את ראשך ממש מעליך, וזה אינו נשיאות של חשבון אלא של זקיפת תלייה: 23. ולא זכר שר המשקים את יוסף מיד בצאתו כמו שביקש ממנו יוסף¹³ כי אם זכרתני אתך, וישכחתי וזמן מרובה אחרי כן¹⁴, עד שעה שהק' עשה ליוסף ניסים והוצרך להזכירו:

1) יחוקאל לנ, לב. — 2) במדבר יז, כג. והוספתי שתי התיבות כדברי המקרא על פי פירוש רש"י. — 3) במדבר א, ב; ב, ב. ובכ"י בטעות הסיפר: שא. כי רשב"ם לא טעה במקרא ידוע כזה, ותיבת שא נמצאת במדבר לא, כו: שא את ראש מלקוח השבוי. ולזה לא בין רשב"ם. — 4) בפסוק כ, — 5) דברים כח, סח. — 6) בכ"י: פרשו וישבו. ור' ואלף היידענהיים ז"ל הוא המתקן. — 7) בכ"י בטעות: איתך. — 8) בכ"י: כי כל תוכל. — 9) בספר מנחת יהודה כ"י של ר' אברהם מערצבאכער כ"י בעיר מינכטן דף כב ע"א נמצא: ,כי גנוב גנבתי. ואם תאמר מה לי לעשות לך טובה ולהזכירך? הלא שמא נמכרת בגנבתך, לכך אמ' כי גנוב גנבתי ולא נמכרתי בגנבתי. ואם תאמר על פשעיך שמוך בבור, לכך אמ' לא עשיתי מאומה כפרשב"ם. — והוא פירוש דברי רשב"ם לדעת המחבר. — 10) כן אמר ר' חנין א"ר בסוטה דף ט ע"ב ויהי למשל. — 11) איוב ל, ג. — 12) ישעיה יט, ט. — 13) בפסוק יד. — 14) הלך בדרך רש"י.

ויהי מקץ.

מא 1. ויהי מקץ שנתים ימים. שתי שנים שלימות כדכת' (1)
 ימים תהיה גאולתו, ואם לא יגאל עד מלאות לו שנה תמימה. וכנ' (2)
 ימים או עשור. וכנ' (3) למועדה מימים ימימה, בפסח מדבר שהוא
 משנה לשנה שלימה. אבל מקץ שנתים בלא ימים היה משמע מקץ
 שנה ויום, כדכת' (4) בן שנתו, בתוך השנה קורחו בן שנתו: 2. והנה
 מן היאר עולות. דרך ארץ לשתות הבהמות ביחד וחזרות ועולות
 ורועות באחו: באחו. מקום עשבים כדכת' (5) ישנא אחו בלי מים:
 4. ויקץ פרעה, ויישן מיד ויחלום וגו'. בין שנה מעט לשנה
 שנייה רגיל חלום להתחלף לענין אחר ועדיין אינו ניתן לב להבין
 שזה חלום הוא עד שנממרה שינתו וניעור לגמרי ואז (6) ויקץ פרעה
 לבסוף והנה חלום, אבל עד עתה לא ידע: 5. בקנה אחד. זהו
 סימן לשובע, לכל גרעין שבע שבלים: 7. והנה חלום. כמו (7) והנה
 היא לאה. אבל עד עתה היה סבור שראה ממש ולא חלום:
 8. ותפעם רוחו. נתחלפה דעתו מרישפשא (8) כ"ל וחשב לבקר
 ולדעת הפתרון. וכן בדניאל (9) ויאמר להם המלך חלום חלמתי
 ותפעם רוחי לדעת את החלום: ואין פותר אותם (10) דברים
 המתישבים לפרעה: 10. פרעה קצף על עבדיו. כל פרעה
 בלשון מצרים מלך, וכן כל מלכי מצרים נקראים. ושל פלשתים
 אבימלך אפי' בימי דוד (11) בשנותו את טעמו לפני אבימלך. ושל
 ירושלים (12) מלכי צדק. ביהושע (13) אדני צדק מלך שלם. ובימי
 דוד (14) „על דברתי“ אני מבטיח שתהיה „מלכי צדק“ מלך ירושלים.
 ושל עמלק אנג. בימי משה (15) וירום מאנג מלכו, ובימי שאול (16) אנג
 מלך עמלק. אף כאן פרעה לשון מלכות, כי בשמו של מלך אין

(1) ויקרא כה, כט. ל. — (2) כד, נה. — (3) שמות יג, י. — (4) ויקרא יב, ה. —
 (5) איוב ח, יא. — (6) בפסוק ז. — (7) כט, כה. — (8) *trespassa* ובל"א: *ver-*
ging. ועיין RSBM דף 93 סימן 12. — (9) דניאל ב, ג. — (10) ככ"י בטעות:
 איתו. — (11) תהלים לד, א. — (12) יד, יח. — (13) ביהושע י, א. נ כתוב: אדני
 צדק מלך ירושלים. — (14) תהלים קי, ד. — (15) במדבר כד, ה. — (16) שמואל
 א' ט, ה. והבאים.

אומרין לפניו דוד קצף על עבדיו. אלא כך אומרין⁽¹⁾ לפניו המלך קצף על עבדיו. וכן לפנינו⁽²⁾ אני פרעה, אני אהיה המלך לבדי, כדכת'⁽³⁾ רק הכסא אנדל ממך. לכן נקרא יוסף⁽⁴⁾ אברך, אב⁽⁵⁾ למלך. ובספר לקח טוב⁽⁶⁾ פירש כמותי: 12. איש כחלומו פתר. כמשמעות חלומו פתר. וגם כמו שפתר לנו כן היה, ויהי כאשר פתר וגו': 13. אותי השיב המלך על כניי: 15. תשמע חלום. תבין חלום ויודע לפותרו: 16. בלעדי. אינו תלוי כי אלא הקב"ה יודיענו לפתור שלומך: 21. ולא נודע כי באו אל קרבנה. כך אמר פרעה עכשיו ליוסף, עתה אני זכור כי בשעת החלום נדמה כאילו לא באו אל קרבנה. אבל למעלה לא היה ראוי לכתוב אלא ראוי האכילות שראה שזו אוכלת זו, אבל מה שחשב פרעה בלבו על מה שהיה תמיה שמראיהן רע כבתחילה לא היה ראוי לכתוב: 23. וצנומות פתרונו לפי עניינו ואין לו חבר במקרא. ויש לומר כי לשון צנומא⁽⁷⁾ שבתלמוד⁽⁸⁾ הוא, קשים כאבן בלא ליחלוח: 25. אשר האלהים עושה. מה שעתיד לעשות הגיד לפרעה, כי על המלך תלויים תקנות המלכות: 29. שָׁבַע גדול. כולו קמץ כי טעמו למטה ושם דבר הוא כמו דָּבַר פָּקַד רָעַב ומהם יאמר דָּבַרְךָ פָּקַדְךָ וכו': 30. ונשכח כל השבע. דוגמת⁽⁹⁾ ולא נודע כי באו אל קרבנה: 32. ועל השנות החלום וגו'. אבל חלומות של יוסף אע"פ שנסנו באלומות ובכוכבים אילו היו בלילה אחד כאלה, היו נמהרים: 34. ויפקד פקידים [וגו'] וחמש. שהממונים יגבו חומש כל התבואות לצורך המלך אשר משפטו בשאר שנים לעשר כדכת' בשמואל⁽¹⁰⁾ את שדותיכם יעשר, עתה יטול פי שנים. וכמו כן הנהיג יוסף לבסוף⁽¹¹⁾ על אדמת מצרים לפרעה לחומש: 35. ויצברו בר תחת יד ממונה פרעה, וכל זה היה בעל כרחם של מצריים. ולכך כת' ויפקד פקידים [וגו'] ויצברו⁽¹²⁾. שכן מצינו באחשורוש⁽¹³⁾ ויפקד המלך פקידים בכל מדינות מלכותו ויקבצו [את] כל נערה וגו' אל יד הני

(1) בכ"י: אמ'. — (2) בפסוק מד. — (3) בפסוק מ'. — (4) בפסוק מג. — (5) בכ"י: אבי. ותקנתי על פי דברי רשב"ם לפסוק מג. — (6) בדרך קנ' ע"א של דפוס הח' ר' שלמה בוכער נ"י. — (7) בכ"י: צנומא. ותקנתי ע"פ דברי רש"י שהשתמש רשב"ם בהן בקיצור כדרכו במקומות רבים. וכן בגמרא הנוסחא צנומא. — (8) גדה דף ה ע"ב. — (9) בפסוק כא. — (10) שמואל א' ח, ד. טו מעורבים. וזכרונו המענה. — (11) מז, כו. — (12) ופירושו שהפקידים יצברו. — (13) אסתר ב, ג.

וגו', „ויקבצו“ היא הנכנייה מבעלי השדות, „ויצברו“ היא האסיפה אל ידי שומרי האוצרות. וכן ביוסף תמצא² ויקבוץ ויצבור: אכל בערים³. כי בכל עיר ועיר ויכלו⁴ למוכרו בשני הרעב: 38. אשר רוח אלהים בו. בפתרון חלומות וכל שכן לחכמת דרך ארץ: 39. נבון, מבין עתידות ורואה הנולד. חכם, קיבץ חכמה⁵ ממה שראה ושמע: 40. ישק. יודרוו בכלי קרב על מלחמה לצאת על האויבים. לשון⁶ עיר מבצר והנשק.⁷ נושקו רומי קשת: 41. נתתי אותך. נתן אני אותך⁸. בשעת נתינת טבעת על ידי יוסף אמר לו כך: 42. בגדי שש. של מצרים חשובים, כדכת' ⁹ שש ורקמה ממצרים¹⁰: רביד. לשון דבר הפרוש ופשוט על האדם. כמו¹¹ מרכדים רכדתי ערשי: 43. במרכבת המשנה, סוס או פרדה המיוחדת לרכוב עליה איש¹² משנה למלך, אשר לו: אברך. הוא אב למלך, כדאמרינן¹³ לא רכא ולא בר רכא. וזהו¹⁴ וישימי לאב לפרעה, כלומר אב למלך, כי פרעה לשון מלך כמו שפרשתי למעלה¹⁵. „אב“ שר לצורך המלך: 44. אני פרעה. אני מלך, וזהו¹⁶ רק הכסא אגדל ממך: לא ירים איש את ידו, לעשות שררה כמו שכת' בירכעם¹⁷ אשר הרים יד במלך, רמה ידו ושררתו על ידי המלך שלמה כמו שכת' שם¹⁸ ויפקודו לכל סבל בית יוסף: 45. צפנת פענח. כתרגו. ולשון מצרים הוא. וכן היה דרכם לקרוא לאדם בשעה שממנים אותו על ביתם שם הראוי. וכן¹⁹ ויקרא משה לחושע בן נון יהושוע, כשנעשה משרתו. וכן²⁰ ויקרא לדינאל כל טשצר. כדכת'²¹ די שם שמיה כל טשצר בשם אלהו: פוטיפרע. אין

(1) בכ"י: אל ידי. ונחמק בכ"י היוד שבסוף, — (2) מא, מה. מט. — (3) בכ"י: בעירו. — (4) בכ"י בחלוף האותיות הדומות: אכלו. ע' RSBM דף 32 הערה 1. ויש להוסיף שם יו הנחלף עם א! — (5) בכ"י: חכמת. ותיו נחלפת בכ"י הזה בכמה מקומות ברא. וברפוסים: חכמות. — (6) מלכים ב' יב. — (7) תהלים עח, ט. — (8) וכן כתב למעלה א, בט; כג, יא. — (9) יחזקאל כו ז: שש ברקמה ממצרים. — (10) בכ"י בא המאמר הזה שלא במקומו לפני פסוק לד. — (11) משלי ז, טז. — (12) בכ"י: לרכוב עלי האיש. ע' RSBM דף 33 הערה 5. — ורשב"ם פירש תיבת מרכבת לשון כדמה לרכוב ולא לשון רכב. ונראה שרצה לדמות הנאמר כאן במקרא עם המסיפר באסתר ו, ח — יא. — (13) בבבא בתרא דף ד ט"א. — (14) מה, ח. ותיבות כלומר אב למלך באו בכ"י בטעות לפני וזהו. וע' RSBM דף 35 הערה 6. — (15) לפסוק יוד. — (16) בפסוק מ'. — (17) מלכים א' יא, כו. — (18) שם בפסוק כח: ויפקד אותו וגו'. — (19) במדבר יג, טז. וכן כתב רשב"ם שם. — (20) דינאל א, ז: וישם לדינאל בלמשאצר. — (21) דינאל ד, ה: דינאל די שמיה בלמשאצר בשם אלקרי.

זה פוטיפר לפי הפשט: כהן און. שר של אותה העיר כדכתיב⁽¹⁾ ובני דוד כהנים היו, שלמונים: 46. בן שלשים. וראוי לשררה: 47. ותעש הארץ. הציאה הרבה תבואה. כמו⁽²⁾ ועשת את התבואה לשלוש השנים: לקמצים. בקנה אחד מלא קומץ שבילים ולכך היה השבע גדול: 50. בטרם תבא שנת הרעב. לפי⁽³⁾ שבא יעקב בתחילת ימי הרעב בשנה שנייה ולסוף שבע עשרה שנה בשנת [מותו]⁽⁴⁾ אמר ליוסף⁽⁵⁾ שני בניך הנולדים לך [וגו'] עד באי אליך [וגו'] לי הם. אבל⁽⁶⁾ מולדתך אשר הולדת אחריהם, אחרי באי אליך, לך יהיו, לכך פירש⁽⁷⁾ כאן אפרים ומנשה נולדו לפני שנת הרעב קודם שבא יעקב, אבל אחרי כן הוליד בנים ובני בנים שנקראו על שם אחיהם בנחלתם כמו שאמר יעקב: 51. נשני. מן נשש. כמו⁽⁸⁾ הנני אלהים מן הנן. הדגש תחת אות החסירה⁽⁹⁾. ואילו היה מגורת⁽¹⁰⁾ לא תנשני,⁽¹¹⁾ נשיתי טובה שהוא מחטופי למייד פעל, היה לו לומר נשני. כמו⁽¹²⁾ עבדי רמני,⁽¹³⁾ האיש אשר בקלני. רמני מן⁽¹⁴⁾ רימה את רעהו. כלנו [מן]⁽¹⁵⁾ בלה י"י את חמתו: 54. ובכל ארץ מצרים היה לחם. כי נתן יוסף אוכל בערים: 56. וישבר⁽¹⁶⁾. לשון קנין מאכל ומשתה כדכתיב⁽¹⁷⁾ לכו שברו ואכלו [ולכו שברו] בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב: 57. וכל הארץ באו מצרימה אל יוסף לשבור⁽¹⁸⁾:

מב. 1. למה תתראו. כמו⁽¹⁹⁾ לכה ונתראה פנים דאמציה שהגים דעתו להראות גדולתו ליואש מלך ישראל. אף כאן למה תתראו בפני [בני אדם כמו] האנשים שיש להם תבואה כל צורךם שאתם מתעכבין כאן ואין לכם תבואה וכל העם יורדים מצרימה לקנות תבואה⁽²⁰⁾ ואתם יושבים ומתראים כאילו יש לכם⁽²¹⁾: ? מאין באתם.

(1) שמואל ב' ח, יח. — (2) ויקרא כה, כא. — (3) בכ"י בטעות: ולפי. — (4) התיבה חסרה בכ"י ונשאר מקומה חלק והמדפים הראשון הוסיפה כבר. — (5) מח, ה. — (6) מח, ו. — (7) בכ"י בטעות: פירשם. — (8) לנ, יא. — (9) כבר הקדימו בטעות הוואת דונש בתשובות על מנחם דף 94 ור' יהודה חי"ג בספר פעלי הכפל לשרש נשש שהביאו גם ראב"ע. ולא כן דעת ר' חם בספר ההכרעה דף 94 ור' משה הכהן שהביאו ראב"ע. — (10) ישעיה מד, כא. — (11) איכה ג, ז. — (12) שמואל ב' יט, כו. — (13) שמואל ב' כא, ה. — (14) משלי כו, יט. — (15) איכה ד, יא. — (16) בכ"י: וישברו. — (17) ישעיה נה, א. — (18) פירש בשנותי סדר הדברים שבמקרא. — (19) מלכים ב' יד, ח. — (20) בכ"י: תבואת. ואולי צ"ל תבואתה. — (21) הלך בעקבות רש"י ונמרא תענית דף י טב אבל בדרך פשוט יותר.

הראה להם שאינו מכירם. כי לא שאל להם למה באתם: 8. והם לא הכירוהו. כי בא עתה לפניהם בחתימת זקן⁽¹⁾. ועוד שראוהו משל בכל המלכות בכנדי מלכות. וגם מן הקול לא היו מכירי אותו כי על ידי מתורגמן היה מדבר עמהם כדכת'⁽²⁾ כי המליץ בינותם: 9. ערות. פרצות החומות ומאיוה מקום נוחה ליכבש. כדכת'⁽³⁾ ערות יסוד, ⁽⁴⁾ ערו ערו עד היסוד, ⁽⁵⁾ ערות [על] יאור. ולפי שהיו בעלי קומה וכולם עשרה כל שעה ביחד ולא היו נפרדים אילו מאילו כשאר בני אדם הבאים משאר מקומות לשבור בר, אמר להם מרגלים אתם: 11. כולנו בני איש אחד נחנו⁽⁶⁾. לכך אנו הולכים יחד ולא בשביל עצה רעה כמרגלים: 12. ויאמר אליהם⁽⁷⁾ לא לי ערות הארץ באתם לראות. שאם כן, איך לא נשאר אחד מכם את אביכם, כלומי אצלו. ולדעת אם בנימין קיים אמר להם כן. והם השיבו⁽⁸⁾ שנים עשר עבדיך [אחים] אנחנו וגוי. וכן כתוב לפנינו⁽⁹⁾ שאול שאל לנו האיש ולמלדתנו: 21. הצרה הזאת. ⁽¹⁰⁾ מדה כנגד מדה. אנחנו השלכנוהו בכור והנה אנחנו נאסרים בבית השבי: 23. כי שומע יוסף, מבין. כי עד עתה המליץ בינותם, כאילו אינו מבין לשונם⁽¹¹⁾: 24. את שמעון. להפרידו מלוד שלא יתייעצו בין שניהם לעשות חבלה כאשר עשו בשכם⁽¹²⁾: 28. מה זאת עשה. [מה] מדה כנגד מדה⁽¹³⁾ יש כאן, להוסיף לנו ממון על פירעון עווננו: 35. כספיהם. לפי שהסמך מבלעת את החטף נוגשת הפ"ה של כספיהם. וכן נסך נספיהם⁽¹⁴⁾:

מג 12. וכסף משנה. לקנות⁽¹⁵⁾: אולי משגה הוא. לסימן נתנהו⁽¹⁶⁾ על פי האמתחות להכיר כל אחד איזה אמתחת שלו לפי חשבון הכסף ושכחורו לחזור ולקחתו: 14. כאשר שכלתי שכלתי. כמו⁽¹⁷⁾ וכאשר אבדתי אבדתי. כלומי על הספק אני שולחו.

(1) בדברי רש"י מכא מציעא דף לט ע"ב ויבמות דף פח ע"א וכתובות דף כו ע"ב. — (2) בפסוק כג. — (3) חבקוק נ"ג. — (4) תהלים קלז. — (5) ישעיה יט, ז. — (6) בכ"י בטעות: אנחנו. — (7) בכ"י: להם. — (8) בכ"י: שהשיבו. — (9) מג, ז. — (10) נדרים דף לב ע"א. — (11) הוצרך לפרש כן לפי שבעת ההיא בודאי אין המליץ בינותם. — (12) כפירוש השני בדברי רש"י. — (13) עיין ראשית דבריו לפסוק כא. — (14) כתב ר"יו היידענהיים במפורש: עשרים פעמים מצאנוהו במקרא ובכולם הבי"ף דניש. והוסיף עוד לאמר שלא דווקא סמ"ך אלא כל חברה אותיות השריקה שהם עמה וסצ"ש כולן מבלעות השוא ומדנישות אחריו. ועי' דבריו שם. — (15) הוא פירש כפירוש ראבי"ע: כסף שני. — (16) עבדי יוסף. — (17) אסתר ד, טו.

מה שאירע יארע⁴): 19. וידברו אליו פתח הבית. קודם שנכנסו:
 23. ואלהי אביכם. הכל היו יודעים שמלומדים בניסים היו:
 25. ויכינו את המנחה. כי בדרך בשקים הוכחש יופי הפירות:
 32. כי תועבה וכחוי² וכיווי היא³ למצרים לאכול עם אנשי עבר
 הנגר כי נבזים היו בעיניהם ואנשי מצרים גמי רוח היו כדכת'⁴
 קראתי לזאת רהב הם שבת. וכן⁵ כי תועבת מצרים כל רועה צאן,
 מבזים היו בעיניהם הרועים לפי שהצאן⁶ היה מאוס בעיניהם.
 כדכת'⁷ הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלנו, דבר
 המשוקן למצרים ומאוס נזבח לעיניהם לצורינו ולא יבזו אותנו
 לסקלנו כאבנים דרך בזיון כמו שמצינו בשמעי בן גרה⁸ יצא יצוא
 [ומקלל] ויסקל⁹, קלל דוד וסיקל בעפר דרך בזיון: 33. וישבו
 לפניו. צוה יוסף להושיכם כך: ויתמהו. שהרי כולם נולדו בשבע
 שנים ואין להבחין איזה קודם לזה: 34. ותרכי. כמו ותרכה, נתרבתה
 מתנתו. וכן¹⁰ ותקבל [כל] עבודת [משכן] אהל מועד, נשתלמה:
 מד. 3. הבקר אור. האיר. כמו¹¹ ראו נא כי אורו עיני, לשעבר.
 וכן¹² מה טובו אהליך יעקב: 4. יצאו את העיר. כמו¹³ עברו
 [וסבו] את העיר. וכן¹⁴ כצאתי את העיר. כמו¹⁵ בני יצאוני, יצאו
 ממני: 5. והוא נחש ינחש בו. יש לומר שהיה מראה עצמו
 לעיניהם כיוודע עניינים על ידי קסם ונחש, ושמא בכוס היה קוסם.
 ויש מפרשים חכם כמותו ינחש על הכוס מי גנבו ממנו¹⁶ לפי שכת'
 לפניו¹⁷ כי נחש ינחש איש אשר כמוני, ואין כתוב שם ינחש בו:
 10. בדבריכם כן הוא. שהרי כולכם שותפים וכן מנהג סוחרים

1) הוא פירש כאילו כתוב בזויון המהפך העבר לעתיד, ושכלתי כאשר שכלתי" ובאסתר, "ואבדתי כאשר אבדתי" ועל ידו סדר הדברים נפרד הו"ו מהפעל שלו ולא חדל להיות עתיד. ורצה יעקב לאמר כאשר שכלתי עד עתה מיוסף ושמעון, כן אשכל גם מבנימין. וכן דברי אסתר לאמר כאשר אבדתי על ידי טענת המן בהיותי יהודית ולא אמלט בית המלך מכל היהודים, כן אבד בבואי אל המלך אשר לא כדת. והפירוש הזה נראה בעיני מכל הפירושים. ור"ב שלמה דובנא בביאורו לא הבין ושינה דברי רשב"ם בלי הברת: מה שאירע יארע. — 2) הוא מלשון כיהו ונינו (בבא קמא דף ג ע"ב). וכיה הוא רוק (ע' ערוך ורש"י). — 3) בכ"י: היו. — 4) ישעה ל. ו. — 5) מו. לד. — 6) בכ"י: לפני הצאן במקום לפי שהצאן. — 7) שמות ח. כב. — 8) שמואל ב' טו. ה. ו. — 9) בכ"י: ויסקול. — 10) שמות לט, לב. — 11) שמואל א' יד. כט. — 12) במדבר כד. ה. — 13) יהושע ו. ז. — 14) שמות ט. כט. — 15) ירמיה י. ב. — 16) וכן פירש ר' יונה והביאו ראב"ע כאן. — 17) בפסוק טו.

ללקות זה על זה, אבל איני חפץ, אלא הוא לבדו יהיה לי עבד:
 15. איש אשר כמוני. כי דרך השרים לקסום קסם כמו שמצינו (1)
 כי עמד מלך בכל אל⁽²⁾ אם הדרך [וגו'] לקסום קסם. והגני יודע
 מי גונב ממוני:

ויגש.

18. כי כמוך כפרעה. הרי אתה כמלך ויראתי מחרון אפך;
 19. אדוניי שאל. אתה גרמתה לנו להביאו הנה וחולין הוא לך
 לעכבו: 21. ואשימה עיני עליו. אפילו פשע, גנאי הוא למושל
 הארץ להכרית דבריו: 22. ועוב את אביו ומת. אביו ימות:
 30. ונפשו קשורה בנפשו, ולכך בראותו כי אין הנער ומת:
 32. כי עבדך. לכך אני מדבר יותר מכל אחי ואהיה עבד תחתיו:
 מה 1. ולא יכול יוסף להתאפק עוד, כי עד עתה היה עושה
 כל⁽³⁾ מעשיו על ידי שהיה מתאפק בלבו. כמו שכתוב למעלה⁽⁴⁾
 ויתאפק ויאמר שימו להם: לכל הנצבים עליו. בפני כל הנצבים
 עליו לא⁽⁵⁾ יכול עוד להתאפק, ויקרא למשרתיו הוציאו כל הנצבים
 עלי מן הבית. כך עיקר פשוטו⁽⁶⁾: 2. וישמעו מצרים, אנשי העיר,
 ואחר כן וישמע בית פרעה: 5. כי למחייה שלחני. הקב"ה עשה
 כל זאת לטובתכם: 8. כי האלהים. אלא⁽⁷⁾ האלהים: 11. פן תוורש.
 תתגרש מן הארץ על ידי רעבון, כמו⁽⁸⁾ והורשתם והאבדתם מהר.
 מגורת ירש יאמר תוורש. מן יקש [יאמר⁽⁹⁾ תוקש] בו: 12. כי פי
 המדבר אליכם. ועד עתה על ידי מליץ⁽¹⁰⁾. ולפי עיקר פשוטו
 בשורה שתאמרו לאבי לא מפי שמועה ששמעתם מאחרים, שהרי

(1) יחוקאל כא, כו. — (2) בכ"י: על.

(3) בכ"י: מכל. — (4) מן, לא. — (5) בכ"י: ולא. — (6) שלא כדברי בראשית
 רבא בפרשה צג: כיון שראה יוסף שהסכימה דעתם להחריב את מצרים אמר יוסף
 בלבו מוטב שאתודע להם ואל יחריבו את מצרים. — (7) בכ"י: אל. —
 (8) דברים ט, ג. — (9) דברים ז, כה. ובעל קרן שמואל השלים החסרון. —
 (10) כפירוש רש"י ורא"ש.

אתם בניניכם רואים ומכירים כי אני יוסף אחיכם⁽¹⁾ מדבר אליכם⁽²⁾ ולפיכך והגדתם את כל כבודי במצרים ואת כל אשר ראיתם: 18. את כל כבודי, לא ידאג לבא כי יש [בין] כה ויכולת להטיב לו: 19. ואתה צויתתה. עתה אני מצוה אותך⁽³⁾ לקחת עגלות ובהמות למשוך⁽⁴⁾. כי לא היה אדם יכול להוציא מן המלכות עגלה⁽⁵⁾ כי אם על פי פרעה. ודוגמא זו בתלמוד⁽⁶⁾ אין פרה וחזירה יוצאה ממצרים אלא אם כן נטלה האם שלה⁽⁷⁾: 23. כזאת. כמו כן: עשרה חמורים. לעשרה אחיו, וא"עפי שבנימין חזר עמהם, לא רצה להטריחוא⁽⁸⁾: 24. וישלח את אחיו. כל לשון לזויה משקל דגש, לשון שליחות של חזור משקל רפי: אל תרגזו, אל תיראו כלום בדרך מפני ליסטים, כי שלום לי מכל צד. וכן⁽⁹⁾ רגזו [ואל תחטאו, היו יראים מן הק' ולא תחטאו. וכן⁽¹⁰⁾ ונתן י"י לך לב רגז, דחיל כתרנ' וכן⁽¹¹⁾ ורגזו יריעות, לשון ניגעו כאדם המתירא. וכן⁽¹²⁾ רגזה בוטחות, המרגזו ארץ ממקומה. אבל רגזה של⁽¹³⁾ תרגום של דינאל ושל עזרא לשון כעס⁽¹⁴⁾. טרנבלר⁽¹⁵⁾ לעז של רגז של

(א) אמרין בתלמוד⁽¹⁶⁾ קללת חכם אפילו על תנאי והשלים תנאי היא באה. מנלן? מיהודה, שא"עפי שהחזיר את בנימין לאביו היו עצמותיו מנוגלגין בארון וכו'⁽¹⁷⁾.

(1) כצ"ל במקום „אליכם“, שבכ"י ושחזק בעל קרן שמואל אשר לא כדת. —
 (2) הטיב לפרש כי פי המדבר אליכם שיהיה כמו כי אני בעצמי המדבר אליכם, כי כן דרך לשון המקרא. — (3) עבר במקום הווה כדבריו א. כט. ועוד. —
 (4) ר"ל שבכלל העגלות שבכתוב נכללו הבהמות המושכות אותן. ור' יהודה בן אלעזר כתב במנחת יהודה (הגרפס בספר דעת וקנים) בדרך כה ע"ב שרשב"ם פירש עגלות שבפסוק הוה לשון עגלות בקר. ולא עלה כזאת על דעת רשב"ם. כי דרך אגדה היא כב"ר ובתנחומא אשר דרך בה רש"י לפסוק כו ולא נמצא בכל המקרא עגלות לשון עגלות בקר. כי לעולם הוא ריבוי הנפרד של עגלה ולא של עגלה, ורק בסמיכות שתיהן נאמרו עגלות. — (5) בעל מנחת יהודה טעה לקרא כאן כדבריו רשב"ם עגלה. עי' הערת הקודמת. — (6) משנה בכורח ד, ד, בשינוי לשון קצת. — (7) ולמד רשב"ם מזה שהיו במצרים פקידים לשמור על היצאת בהמות אל ארץ אחרת. — (8) תהלים ד, ה. — (9) דברים כח, סה. — (10) חבקוק ג, ה. — (11) ישעיה לב, יא. — (12) איוב ט, ה. — (13) בכ"י נכפל בטעות: רגזה של רגזה של. — (14) שלא כדבריו רש"י וראב"ע שפירשו כאן לשון כעס ולא הבדילו בין לשון עברי ללשון ארמי. — (15) *trembler* ובל"א *zittern*. — (16) מכות דף יא ע"א וע"ב בשינוי לשון. ושם נדרשו דברי יהודה בכראשית מן, ט: אם לא הביאותיו אליך וני. — (17) דברי אגדה האלה נוספו כנראה בתחלה על גליון פירוש רשב"ם והיו מיועדים להמשך אל דברי יהודה מד, לב: אם לא אביאנו אליך ותטאתי לאבי כל הימים, וראוים אחרי פירוש רשב"ם לתחלת הפסוק ההוא שבו נשלם פירושו לפרק מד. ואחרי כן נכנסה ההוספה מן הגליון אל תוך הפירוש, לא במקום המכוון אלא במקום אשר ציינתי.

כ"ד ספרים: 26. וכי הוא מושל. ואל תירא מלבא אליו: ויפג לבו, החליף לבו⁽¹⁾ לומר אין זה אמת, כי לא האמין להם. כמו⁽²⁾ אל תתני פוגת לך, וריחו לא נמר מתורגם וריחו לא פג: 27. את כל דברי יוסף, שאר דברים שדיבר אליהם הכתובים למעלה שבכה על צואריהם והכירו כודאי שהוא אחיהם. וגם ראה את העגלות אשר שלח יוסף⁽⁴⁾ על פי פרעה, ותחי רוח יעקב, כי שמר את הדבר שסוף יוסף להיות מושל [והעגלות הללו]⁽⁵⁾ אינן יוצאות ממצרים כי אם על פי מושל כמו שפירשתי למעלה⁽⁶⁾: 28. רב, די כפוגת לבי שלא האמנתי אלא ודאי עוד יוסף בני חי. פשטות אחרים של ערמוניות אומ' והנם הבל⁽⁷⁾:

מו. 1. לאלהי אביו יצחק, שעשה שם יצחק מזבח כבאר שבע כשנגלה לו הק' כמה שכת' בפרשת אלה תולדות יצחק⁽⁷⁾ ועשה גם הוא שם זבחים כמו שעשה אביו: 4. אעלך גם עלה, כלומר ארד עמך וגם עלה אעלך⁽⁸⁾, כמו⁽⁹⁾ וברכתם גם אותי: גם עלה. שנקבר עם אבותיו במערת המכפלה: יש ית ידו על עיניך, על ענייך וצרכיך, ישתדל לעשותם⁽¹⁰⁾, כדכת' ית ידו על שנינו: 8. יעקב ובניו, יעקב מחשבון שבעים נפש כמו שמוכיח לפנינו לפי הפשט⁽¹²⁾ כל נפש בניו ובנותיו של יעקב ולאה הכל שלשים ושלש עם יעקב, ורבותינו פירשו⁽¹³⁾ זו וזכרד שנולדה בין החומות: 26. יוצאי יריכו הבאים מצרימה כל נפש ששים ושש, כי יעקב שהוא מחשבון של שלשים ושלש של לאה אינו בכלל יוצאי יריכו, כי יוצאי יריכו לא היו כי אם ששים ותשע, וכי אמר משה⁽¹⁴⁾

(ב) ואני הצעיר שמעתי רב עוד יוסף בני חי, אתם אומרים עוד יוסף חי וכי הוא מושל, רב לי במה שהוא עדיין חי אפילו אינו מושל, אלכה ואראנו בטרם אמות וגו'⁽¹⁵⁾:

(1) דבריו יבוארו על פי דברי רש"י, אבל עשה התיבה לפעל יוצא בענין שיהיה תיבת לבו נישא המאמר ולא נושא והנושא יהיה יעקב שמדבר בו הכתוב ובלא: Er wendete sein Herz ab. — (2) איכה ב, יח. — (3) ירמיה מח, יא. — (4) מה, כא. — (5) השלמתי החסרון על פי דברי רשבים לו, יא. — (6) לו, יא וכאן לפסוק יט. — (7) בו, כה. — (8) לפי הכלל שכתב לעיל כט, ל. — (9) שמות יב, לב. — (10) ואלה דברי ה' יוסף בכור שור המשתמש בפירוש רשבים ומבארו: „על עיניך, על ענייך שתצטרך כמו (שמאל בו טו, יב) אולי יראה יי בעיני, שהוא כמו בענייני, כדוד כשהיה שמעי מקלל", — (11) איוב ט, לג. — (12) בפסוק טו. — (13) בבא בתרא דף קנ"ט ע"ב. — (14) דברים י, כב. — (15) הוספת הכותב היא זו הנמצאת כפי במקום הזה, ועיין RSBM דף 55 הערה 4 סימן a.

בשבעים נפש ירדו אבותיך מצרימה, שיעקב ובניו היו שבעים⁽¹⁾:
 29. עוד, הרבה, כדכת'⁽²⁾ כי לא על איש ישים [עוד]: 32. והאנשים
 רועי צאן. כל זה אמר יוסף לפרעה: 34. כי תועבת מצרים.
 נכזים היו בעיניהם כל רועי צאן כי מאוס הצאן בעיניהם בין לאכילה
 בין לזבח⁽³⁾ כדכת'⁽⁴⁾ הן נוכח את תועבת מצרים וגו':

מו. 4. לגור בארץ. ולא מתוך חוסר ממון אלא בשביל מרעה
 לצאנינו. כל זה אמרו שלא יאמר פרעה ליקח משל יוסף באו:
 6. אנשי חיל. ראויים לגבורה ולשררה, כמו⁽⁵⁾ אשת חיל את⁽⁶⁾:
 9. מעט ורעים. לפי שנראה יעקב בעיניו⁽⁶⁾ זקן יותר מדאי ששאל
 לו כמה ימי שני חיך, השיב לו יעקב מעט הם אבל רעים הם ולכך
 אני נראה בעיניך זקן יותר מדאי: 13. ותלה, כמו⁽⁷⁾ ותכה מכעס
 עיני. הה"י עיקר לפיכך מפיך ה"י וכן⁽⁸⁾ נה אור: ארץ מצרים
 וארץ כנען. אבל הרחוקות יותר מארץ כנען לא היו באים לארץ
 מצרים, כי [היו] רחוקות יותר מדאי או שמא לא היה שם רעב
 גדול כל כך: 21. העביר אותו לערים. כמו שעשה סנחריב
 כדכת'⁽⁹⁾ אל ארץ כארצכם, כדי שלא ישענו כח חוקה איש איש
 בארצו לאחר מכירה:

ויחי יעקב.

29. ויקרבו ימי ישראל למות. כל מקום שאדם חפץ לצות
 את בניו צריך לאמר ויקרבו⁽¹⁰⁾, וכן⁽¹¹⁾ ויהי כי זקן יצחק וגו' ויקרא
 את עשו וגו' לא ידעתי יום מותי, וכן⁽¹²⁾ ויקרבו ימי דוד למות ויצו

(ג) ואני הצעיר מצאתי תרגום שרי מקנה רבני חילא. [ואין צורך] לפרוש רבני⁽¹³⁾:

(1) רצה לומר כדרכו שפסוק בו לא נכתב אלא בשביל דברי משה הבאים
 בתורה אחרי כן, — (2) איוב לו, כג. — (3) ע' דבריו למעלה מג, לב ולשמות
 ה, כב. — (4) שמות ה, כב. — (5) רות ג, יא. — (6) בעיני פרעה. — (7) איוב ז, ז. —
 (8) איוב כב, כח. — (9) מלכים ב' יח, לב; ישעיה לו, ז. — (10) רוצה לומר קרובה
 למות וכדומה, ולפיכך הביא לראיה שנאמר ביצחק הנה נא זקנתי לא ידעתי יום
 מותי, שהוא כאלו נאמר בו קרובה למות, וכל דבריו להוציא מדברי בראשית רבא
 שהביא רש"י. — (11) בו, א, ב. — (12) מלכים א, ב, א. — (13) גם אלה דברי הכותב
 המוסף. — ומקום שתי התיבות אשר השלמתי בהן חסרון המאמר נשאר חלק
 בכ"ז כנשאר מקומות אשר הוכרתי בספרי RSBM בדף 35 בהערה 1. ורצה
 הצעיר לומר שתיבות אנשי חיל שבמקרא פתרון אנשי מקנה.

את שלמה בנו, ועיקר התחלת פרשה זו מין⁽¹⁾ וישב ישראל בארץ מצרים וגו', כי עליו מחובר ויחי יעקב. אלא שלא רצו הקהלות לסיים פרשת ויגש בותחי הארץ לפרעה⁽²⁾ וסיימה בוישב ישראל; שים נא ידך. כבר פירשתי אצל עבר אברהם⁽³⁾: 31. וישתחו ישראל ליוסף ממקום שהיה על [ראש] המטה⁽⁴⁾:

מח. 1. ויאמר ליוסף, אדם אחד אמר, ובן⁽⁵⁾ ויגד המגיד ליעקב; 2. וישב על המטה. הווי רגליו⁽⁶⁾ למטה. לארץ, ולכך כתוב לפנינו⁽⁷⁾ ויצא יוסף אותם מעם ברכיו. וגם להגיד חזוקן של יעקב שכל דבריו צוותו עשה בישיבה ורגליו לארץ עד שסיים כל דבריו, ואחר כך⁽⁸⁾ ויאסף רגליו אל המטה, הכניסם אל המטה כמו⁽⁹⁾ ואספתו אל תוך ביתך,⁽¹⁰⁾ ואין איש מאסף אותי הביתה: 3. נראה אלי בלון. בשוכי מפרן ארם. וכת⁽¹¹⁾ אני אל שדי פרה ורבה: 5. ועתה שני בניך וגו'. כלומר מאחר שנתן לי הק' את ארץ כנען הרי ברשותי לעשותך בכור ליטול פי שני שבטים, ולכך שני בניך יטלו כנגד ראובן ושמעון: עד בואי. לפני בואי. כדכת⁽¹²⁾ וליוסף וילד שני בנים כטרם תבא שנת הרעב, כלומר קודם שבאתי מצרימה: 6. ומולדתך, בניך אי בני בניך שגולדו לך אחרי בואי באילו שבע עשרה [שנה] שהייתי כאן, על שם אחיהם יקראו, ולא יהיו שבטים כי אם בתי אבות, כי כל שבטים נפש שהיו בשעת ביאת יעקב בין בנים בין בני בנים היו בתי אבות ולהם נתחלקה הארץ כדאמר⁽¹³⁾ בכבא בתרא⁽¹⁴⁾ וכדכת' בפנחס אפי' בכני פרץ⁽¹⁵⁾ לחצרון משפחת החצרוני לחמול משפחת החמולי, וכן בכני כלע⁽¹⁶⁾ ארד וגעמן וגו', וכת' לבסוף⁽¹⁷⁾ לאלה תחלק הארץ בנחלה וגו' לשמות מטות אבותם ינחלו, וכן בני בניו של יוסף שגולדו אחרי כן יקראו על שם אחיהם בנחלתם והיו בתי אבות כדכת' בפרשת פנחס⁽¹⁸⁾: 7. ואני בכואי מפרן באותו הדרך לאחר שברכני הק' מתה רחל באותו הדרך

(1) שהוא פסוק בו. — (2) אין דעתי על פסוק כ לברו אלא על כל הענין מפסוק כ עד פסוק כו. — (3) כד, ב. — (4) הלך בדרך פירושו לשמות יד, ל. ובלעדי זאת פירש ראש המטה שבמקרא כמו למעלה על המטה. ופירושו נראה בעיני. — (5) בפסוק ב. — (6) בכי נכפל: הווי רגליו הווי רגליו. — (7) בפסוק יב. — (8) מט, ל. — (9) דברים כב, ב. — (10) שיפטים יט, יח. — (11) לה, יא. — (12) מא, ג. — (13) בכי: כדאמרה. — (14) דף קיה ע"ב ושם. — (15) במדבר כו, כא. — (16) במדבר כו, מ. — (17) במדבר כו, נ. — (18) במדבר כו, כט. — לב. לה. — לו.

בעוד הרבה דרך עד היישוב, לכן קברתיה בדרך, כי לא [היה]
פנאי לקבורה אצל לאה במערת המכפלה. ושלא יפשיעו יוסף על
אמו הוצרך לומר כן: 8. וירא ישראל. אע"פ שכת' לפנינו (1) לא
יוכל לראות, יש רואה דמות אדם ואינו מכיר דמות פניו. וכן (2) לא
יראני האדם וכת' (8) ראיתי את יי: 9. בזה. במלכות הזאת:
11. ראה. כמו ראות. וכן (4) עשה כיום הזה: לא פיללתי. לא דנתי
בלבי. כל פילול לשון דין. וכן (5) ועמוד פנחס. ופילל, עשה נקמה.
כרכת (6) ויקם מתוך העדה ויקח רומח בידו וגו'. לשון נקמת דין:
13. את אפרים בימינו, לחושיבו אצל שמאלו של ישראל:
14. שכל את ידיו. כמו שכל (7) שהוא לשון אדם מעוקם ונפתל כי
מנשה הבכור, וידוע היה יעקב שיוסף בנו הביאם שיהא מנשה לימינו
של יעקב ואפרים לשמאלו והוא רצה לתת ימינו על ראש הצעיר
ושמאלו על ראש הבכור: 15. ויברך את יוסף. ברכת הבנים היא
ברכת האב: 16. ויקרא בהם שמי. שיחיה זרעם וזרע זרעם: וידגו.
מגזרת חטופי למד פעל של ה"י, כמו מן ככה ויבכו, מן שבה וישבו:
17. כי ישית. קודם שבירכם (1) ראה יוסף ששיכל את ידיו.
(8) ויאמר יוסף אל אביו לא כן אבי. אין לפרש ולומר, לא יפה
אתה עושה, אלא היה לו לשאל לאביו, מדוע אתה עושה כן. אלא
כך אמר יוסף ליעקב, לא כן סדורים הבנים כמו שאתה סבור
[שלא] (9) דיקדקתי להביאם כסדר לפי ימינך ושמאלך לתת הבכור
לימינך והצעיר לשמאלך אלא בימיני לקחתי הבכור והצעיר בשמאל
לכך אתה מעקם ירך. לא כן אבי, לא עשיתי כן. אלא הבכור
הבאתי לימינך והצעיר לשמאלך. אמר לו יעקב (10) ידעתי בני
ידעתי כי חכם אתה והבאתם כסדר לפי ימיני ושמאל ימני שאתה
סבור שאשים ימיני (11) על הבכור, אבל אני מתכוין לתת ימיני על
הצעיר שהוא לימינך (12): להסיר אותה מעל ראש אפרים כדי
לשומה על ראש מנשה. וכן כל לשון הסרה כתובים בקוצר.
(13) סורה אלי אל תירא, סורה משם לפנות אלי. (14) ויסורו אליו, סרו

(1) בפסוק י. — (2) שמות ל"ג. — (3) מלכים א' כ"ט. — (4) נ"ב. —
(5) תהלים ק"ל. — (6) במדבר כ"ה. — (7) כבר העיר בעל קרן שמאל על
שגת הבתיבה כי ציל קפל, ואולם בענין הוראת דרש אין חלוק בין ש ובין ס. —
(8) בפסוק יח. — (9) הוסיף להוסיף בעל קרן שמאל. — (10) בפסוק יט. — (11) בכ"י
בטעות: על ימיני. — (12) בכ"י בטעות: לימיני. — (13) שופטים ד, יח. — (14) יט, ג.

משם לבא אליו: 19. ואולם. ואלא: 20. כך יכרך ישראל. איש איש את בנו: וישם את אפרים לפני מנשה. באמרו ושימך אלהים כאפרים וכמנשה. וכן לשון שימה נופל בדברים⁽¹⁾ ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם.⁽²⁾ וזאת התורה אשר שם משה.⁽³⁾ שימה בפיהם: 21. הנה אנכי מת ויודע אני שאחרי מותי יהיה אלהים עמכם והשיב אתכם אל ארץ אבותיכם לאחר ד' מאות שנה שנאמרו לאברהם: 22. ואני באותה הארץ נתתי לך חלק אחד ויתר על אחיך, שמנשה ואפרים כראובן ושמעון יהיו לי לקחת שני חלקים בארץ אשר אני ובניי עתידים לקחת מיד האמורי כחרכי ובקשתי במלחמת יהושע. ואע"פי שכת' ביהושע⁽⁴⁾ לא כחרכך ולא בקשתך, אותו פסוק בשני מלכי האמורי מדבר וכמו שאמרו חכמים⁽⁵⁾ צרעה לא עברה את הירדן, וכתוב ביהושע⁽⁶⁾ „ואשלח לפניכם את הצרעה ותגרש אותם שני מלכי האמורי“ אשר בעבר הירדן „לא כחרכך ולא בקשתך“. וכותו של יעקב גרם להם⁽⁷⁾:

מט. 1. ויקרא יעקב. שלח בשבילם: האספו. כי שבעים נפש הגדילו באילו שבע עשרה שנה, ונעשו עם רב⁽⁸⁾ וכדברי רבותינו⁽⁹⁾ לשש⁽¹⁰⁾ מאות אלף: את אשר יקרא אתכם. ענין גבורתם ונחלתם: 3. כחי וראשית אוני יתר שאת ויתר עו דיבור אחד הוא. דרך המקראות לכפול את דבריהם. כחי, חילי, ממוני⁽¹¹⁾, וגם אוני ממוני הוא כדכת'⁽¹²⁾ מצאתי און לי,⁽¹³⁾ וידיו תשבנה אוני. כלומר בכוריי⁽¹⁴⁾ אתה ומתוך כך חילי וראשית ממוני יתר על אחיך היה לך לשאת ויתר עו היה לך למלוך על אחיך. אבל

(1) שמות כא, א. — (2) דברים ד, מד. — (3) דברים לא, יט. — (4) יהושע כד, יב. — (5) עיין סוטה דף לו ע"א. — (6) יהושע כד, יב ככהערה 4. — (7) ר"ל: אבל במלחמת יהושע שבארץ ישראל לא עמדה להם הצרעה והם כחרכם ובקשתם לבדו את הארץ בהיות יעקב אביהם עמהם כחרכי ובקשתו והיא וכותו העומדת להם כמו חרב וקשת. — (8) השתמש בדברי המקרא נ, כ. — (9) נראה בעיני שצריך להיות ובדור רביעי כדברי הכתוב בראשית טו, טו: ודור רביעי ישבו הנה, וראשי תיבות ובד"ר הנכתבים או הנקראים בטעות וכד"ר היולדו מעות הכותב, עיין ספרי RSBM דף 37 הערה 4. — (10) בכ"י: לתת. והתיקון כבר נוסף על הגליון ביד קורא מאוחר. — (11) בכ"י: כמו חילי כחי חילי ממוני. ושתי התיבות הראשונות מנוקדות להיות נמחקות. וכן נכון, ועוד עיין ספרי RSBM דף 37 הערה 2. — (12) יהושע יב, ט. — (13) איוב כ"ג, — (14) בכ"י בחילוף אותיות דומות: כבודי.

פחיוה ובהלה היה לך כמים הנשפכין, לכן אל תותר לא הבכורה ולא המלכות, כי עלית משכבי אביך. וכן כתוב בדברי הימים⁽¹⁾ ובחללו יצועי אביו נתנה בכורתו לבני יוסף בן ישראל ולא להתייחש לבכורה כי יהודה גבר באחיו ולנניד ממנו והבכורה ליוסף: 4. יצועי עלה. כלומ' יצועי הייתה עולה. הרבה לשון פעל מתפרשים⁽²⁾ לשון פועל כמו⁽³⁾ נתתי כסף השדה, נותן אני: 5. מכירותיהם. אֲחֻתֵיהֶם. כפל לשון של שמעון ולוי אחים, כלומר שמעון ולוי אחים היו לרעה, כלי חמס היתה אֲחֻתָם. ⁽⁴⁾ מְכֻרְתֵיךָ ומולדתיך, לשון קרובים, אבל מְכֻרְתֵיהֶם משקל דגש הוא כמו⁽⁵⁾ מסיבותיהם, לשון קרובה⁽⁶⁾, אבל הריש במקום [האות הנגושה, ולפיכך] החירק נחפכת לצרי, הוא קמץ קטן, כמו בְּרַךְ תחת בְּרַךְ, ⁽⁷⁾ איבד ושיבד, וכן⁽⁸⁾ חרף י"ו, ⁽⁹⁾ ושרת את אחיו, כלם משקל דגש. מכרותיהם לור פרנטייש⁽¹⁰⁾ ב'ל: 6. בסודם אל תבא נפשי, יהי רצון שלא תבא נפשי בעצתם, כי כל אל שכתורה להבא הן או קללה או בקשה או ציווי, לא ימצא אל לשעבר. לכן אין לפרש לא באה נפשי⁽¹¹⁾: כי באפם, שהרי באפם: עקרו שור. כמו⁽¹²⁾ ⁽¹⁾ ואת סוסיהם תעקר: 7. ארור אפם, לא יצליחו באפם להנקם ולעשות רעה. ולכן, כי איני חפץ בקהלם ובחיבורם יחד, אחלקם ביעקב, כי לוי נתפור בשנים עשר שבטים כדכת' ביהושע⁽¹³⁾. נמצא שמעון לבדו בלא לוי: 8. יהודה אתה יודוך, המפרש ישבחוך אחיך שטות בידו, אלא לפי שגינה את הראשונים ונטל מלכות מראובן ופיזר שמעון ולוי, אמר ליהודה, אבל אתה יתנו לך אחיך הוד מלכות, כמו שמוכיח סוף הפסוק וישתחוו⁽¹⁴⁾ לך בני אביך, וכן⁽¹⁵⁾ ונתתה מהודוך עליו, תן לו משירותך בחיך, וכן ברניאל⁽¹⁶⁾ ולא נתנו עליו הוד מלכות, וכן בשלמה כתיב הוד מלכות, ויתן עליו הוד מלכות בדברי הימים⁽¹⁷⁾. יודוך, ימליכוך, כמו יהודוך, כדכת'⁽¹⁸⁾ ^(כ) על כן עמים יהודוך, וכן⁽¹⁹⁾ וישעך י"ו כמו⁽²⁰⁾ יהושיעו, [ומכל מקום אע"פ שנגזר יודוך

⁽¹⁾ דברי הימים א' ה, א, ב, — ⁽²⁾ בכ"י: מתפשים, — ⁽³⁾ כנ"ג, — ⁽⁴⁾ יחזקאל טז, ג, — ⁽⁵⁾ מן מקבות אויב לו, יב, ולקח סבב כדרכו לדונמא למשקל הכפולים, — ⁽⁶⁾ לדעתו לְכֹרֶת הוא שם התאר ופירונו קרובים, אבל קְרֹוֹת שם דבר מיופשת הוא ופירונו קרובה, — ⁽⁷⁾ איכה ב, ט, — ⁽⁸⁾ תהלים עז, יח, — ⁽⁹⁾ במדבר ח, כו, — ⁽¹⁰⁾ *lor parenteis* ובל"א *ihre Verwandtschaft*, — ⁽¹¹⁾ כבתרנומים, — ⁽¹²⁾ יהושע יא, ו, — ⁽¹³⁾ ביהושע פרק כא, — ⁽¹⁴⁾ כן הוא בכ"י במקום ישתחוו שבמקרא, — ⁽¹⁵⁾ במדבר כו, ב, — ⁽¹⁶⁾ ברניאל יא, כא, — ⁽¹⁷⁾ דברי הימים א' כט, כה, — ⁽¹⁸⁾ תהלים מה, יח, — ⁽¹⁹⁾ מלכים ב' ו, כו, ותיבת יושעך ממוששת בכ"י, — ⁽²⁰⁾ שמואל א' יז, מו; תהלים קטו, ו.

מן¹) הוד מלכות, אין ה"י עיקר אלא מגזרת הטופי פה פעל הוא של אות יו"ד כמו ישב יצא שיאמר הוציא הושיב, וכן מן²) ירה בים, הורה,³) ויורו המורים, וכן⁴) איש לא הונה מגזרת⁵) לא תנו, וכן יאמר⁶) הודו ל"י, ⁷) יודו ל"י, ⁸) הונה וריחם, כלם עיקרם בראשם אות יו"ד ונופלת לפרקים ובאה אות וי"ו⁹) במקומה¹⁰): וישתחוו¹¹). שתמלך עליהם: בני אביך. לפי שמארבע אמהות היו, אמר בני אביך, אבל כשכירך יצחק את יעקב כת¹²) בני אמך: 9. גור אריה יהודה, כמו¹³) והנה כפיר אריות, הגער קרוי גור כדכת¹⁴) בתוך כפירים רבתה גוריה, לפי שהוא קל וגיבור יותר מאריה זקן, ממשיך את יהודה לגור אריות: מטרף בני עלית, את יהודה בני לאחר שעלית¹⁵) מלטרוף טרף באומות ותכרע ותשכב בעירך, לא¹⁶) יבא אויב להחרידך ולהקימך ממקומך, זהו עיקר פשוטו, בני כפילו של יהודה, והמפרשו במכירת יוסף¹⁷) לא ידע כשיטה של פסוק ולא בחילוק טעמים כלל: 10. לא יסור שבט מיהודה, המלכות הניתן לו להשתחות לו כל אחיו שנים עשר לא תפסוק ממנו כל אותה הגדולה ולא מחוקק ושררה מורעו עד כי יבא יהודה שילה, כלומר עד כי יבא מלך יהודה הוא רחבעם בן שלמה שבא לחדש המלוכה בשילה, שזהו קרוב לשכם¹⁸). אבל אז יסורו עשרת השבטים ממנו וימליכו את ירבעם ולא נשאר לרחבעם בן שלמה רק יהודה ובנימין: ולו¹⁹) יקחת עמים, קבוצת האומות שהיו כפופים תחת שלמה אביו כדכת¹⁹) כי הוא רודה בכל עבר הנהר, נתקבצו שם להמליך רחבעם²⁰) כדכת²⁰) וילך רחבעם שכמה כי שכם בא כל ישראל להמליך אותו, ושכם אצל שילה כדכת²¹) ביהושוע²¹) ויאסוף יהושוע את²²) כל שבטי ישראל שכמה וכל הפרשה, ולכסף מפרש

1) בן נסתי להשלים החסרון שבכ"י, — 2) שמות טו, ד, — 3) שמואל ב' יא, כד (קרי), — 4) יחזקאל יח, טו, — 5) ויקרא יט, לג, — 6) ישעיה יב, ד ועוד במקומות רבים, — 7) תהלים קו, ח, טו, כא, לא, — 8) איכה ג, לב, — 9) בן היטיב להגיה בעל קרן שמואל במקום יוד שבכ"י, ועיין ספרי RSBM דף 32 הערה 1, — 10) ר' שלמה דובנא הסכים בבואירו לדבריו הרשבים בדבר הזה, — 11) בן הביא גם למעלה במקום ישתחוו שבמקרא, — 12) כו, כט, — 13) שופטים יד, ה, — 14) יחזקאל יט, כו, — 15) בכ"י בטעות: שעלה, — 16) בכ"י: ולא, — 17) התרגומים ובראשית רבא ותנחומא ורש"י, — 18) מלכים א' יב, א; דברי הימים ב' יא, — 19) מלכים א' ה, ד, — 20) דברי הימים ב' יא, ובמלכים א' יב, א לא נכתב שכמה כי אם וילך רחבעם שכם וגו', — 21) יהושע כד, א.

כל אילו הדברים היו לפני י"י בשילה⁽¹⁾ וגם בשופטים⁽²⁾ הנה חג י"י בשילה [וגו'] למסילה העולה [מ]בית אל שכמה וגו'. וגם בירמיה⁽³⁾ ויבאו האנשים משכם [משלו] ומשמרון. וקרקע חלקה היה בשכם סביב האלה אשר עם שכם הראויה להתקבץ שם בני אדם ולכבוד משכן אשר בשילה הסמוך שם. ופשט זה תשובה למינין. שאין כתוב כי אם שילה שם העיר. שאין לנו במקרא⁽⁴⁾ [ולא „שלו" כת' כאן כדברי העברים⁽⁵⁾ ולא שלוח כדברי הנוצרים⁽⁶⁾. ויעקב עיקר הגדולה של יהודה שמדוד עד רחבעם פירש, אבל חוסר הגדולה [לא] רצה לפרש⁽⁷⁾, אלא מכללו של מקרא אתה מדקדק שמשילה ואלך נתמעטה⁽⁸⁾: II. אסרי לגפן עירה. עיר בן אתונות צריך לקשור לגפן אחת להטעינו מרוב ענבים. ולשורקה אחת בני אתונו. כפל לשון כדכת' בשלמה⁽⁹⁾ וישראל ויהודה רבים איש תחת גפנו ותחת תאנתו. כי משופע בין היו⁽¹⁰⁾: כבם בין לבושו. לאחר שבצרו הענבים ודורכין אותן בגיתות מתלכלכין בגדיהם בדריכת הינות, כדכת'⁽¹¹⁾ מדוע אדום ללבושך ובגדיך כדורך בגת. וכת' שם וכל מלבושי אנאלתי. ואחר הדריכה שותים את היין. ולכך הוא אומר חכלילי עינים מיין. כדכת'⁽¹²⁾ למי חכלילות עינים למאחרים על היין: סותה. לשון כגד: 12. חכלילי. אדמות עינים קרוי כן: ולבן שינים משתיית חלב. כדכת'⁽¹³⁾ שתיתי ייני עם חלבי, ובין⁽¹⁴⁾ בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב. ולבן כמו לבן. כשהוא דבוק יאמר ולבן. כמו מן חלב⁽¹⁵⁾ וחלב צאן: 18. לחוף ימים.

(1) כיון לדברי הכתוב יהושע כד, כי שכתוב שם אשר במקדש י"י. וכן מכואר בפענוח רוא דפוס אמשטרדם דף כד ע"ב שהביא דברי רשב"ם בשינוי לשון. וגם בעל קרן שמואל פירש כן את דברי רשב"ם. — (2) שופטים כא, יט. — (3) ירמיה מא, ה. — (4) לפרשו salut על אמונת הנוצרים. עיין ספרי RSBM דף 98. — (5) כדברי אנקלוס ורבנו סעדיה ורש"י. עי RSBM שם הערה 2. — (6) כי בהעתקת לטיין של הנוצרים המפורסמת (Vulgata) היעתיקה תיבת שילה *qui mittendus est* עי RSBM דף 61 הערה 2, והנוצרים הלכו אחרי ההעתקה הוא ופירשו שילה לשון שלוח אי משולה. — (7) בכ"י: להפרש, אבל מנוקדת היא להמתק. — (8) בספר נצחון הנקרא הישן אשר הדפוס חכם ניצרי Wagen-seil בספרו *Tela ignea* נמצא בדף 32 כלשון הזה, וזו שמואל פירש שילה לשון מנוחה והשקט כמו אויביה שלו כלומר כשיבא משיח יהיה שלוח והשקט. ואם כן נראה שהוא ר"י שמואל אחר ולא רשב"ם. — (9) לא נמצא פסוק כזה במקרא ואולי הטעו וכוונו להרכיב ראש המקרא ממלכים א' ד, כ עם אמצע מקרא אחר במלכים א' ה, ה. — (10) אילי ציל היה. כלומר שבט יהודה. — (11) ישעיה סג, ג. — (12) משלי כג, כט. — (13) שיר השירים ה, א. — (14) ישעיה נה, א. — (15) דברים לב, יד.

שפת הים שהים חופף שם ומתחכך. ואם תאמר מה כצע מאחר ששפת הים גבוהה מאוד ואין יכולין לרדת שם לקנות סחורה, לכן הוא מפרש והוא לחוף אניות, במקום הנמל והשפה נמוכה ובאין האניות ובאין יושבי הארץ וקונים סחורה שבאניות: עד(1) צידון. שהוא מקום סחורה רבה כדכת(2) סוחר צידון ועובר ים מילאוך ביחוקאל(3) ובישעיה כת(4) בושי צידון כי אמר ים מעוז(5) הים וגו' ולכן אמר משה(6) „שמח וזולין בצאתך“ בים לסחורה: 14. יששכר חמור גרם. לא כזולין שהולך עם עובדי ימים לסחורה, אלא עובד אדמתו ויהו(7) כחמור בעל איברים חזק מצוי בין המשפטים תחומי העיר לחרוש ולעבוד את האדמה. כדכת(8) [אשריכם וזרעין] על כל מים משלחי רגל השור והחמור, לחרוש ולזרוע. וכן אמר משה(9) שמח וזולין בצאתך ויששכר באהליך: 15. וירא יששכר מנוחת האדמה כי טוב יותר מלצאת למרחקים ואת הארץ כי נעמה ומצלחת כדכת(10) אל המנוחה ואל הנחלה, ויט שכמו לסבול עול של מלכו ישראל, ויהי למס עובד לתת למלכים עישור תבואותיו כדכת(11) ואת שדותיכם יעשור. זהו עיקר הפשט. ובשורת עושר הוא לשכט יששכר: 16. דן ידין עמו, המפרשו על שמשון(12) לא ידע בעומק פשוטו של מקרא כלל. וכי יעקב בא להתנבאות על אדם אחד שנפל ביד פלשתים וינקרו את עיניו ומת עם פלשתים בעניין רע? חלילה חלילה. אך על שבטו(13) של דן נתבא שהיה מאסף לכל המחנות וגם ביהושוע כת(14) והמאסף הולך אחר הארון. ולפי שהיה הולך כל הימים בין בימי משה בין בימי יהושוע אחר כל הדגלים והיה צריך להלחם עם כל האומות הרודפים אחריהם לזנב הנחשלים אחריהם בדרך, ולהנקם מן האומות, כי גיבורים היו, לכך אמר יעקב דן ידין עמו, ינקם נקמת עמו כאחד(15) כל שבטי ישראל היה נוקם נקמתם ומשמרם מרודפיהם. כמו(16) כי ידין י"י (את) עמו וגו' דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו.

(1) בספרים שלנו: על, וברוב ספרי הכותים כבוה: עד צידן, — (2) ישעיה כג, ב; סוחר צידון עובר ים מילאוך, — (3) טעות היא, כי לא נמצא ביחוקאל כי אם בישעיה, ועיין ספרי RSBM דף 8: הערה 6, — (4) ישעיה כג, ד, — (5) בכ"י מעוז, — (6) דברים לג, יח, — (7) בכ"י: ותיה, — (8) ישעיה לב, כ, — (9) דברים לג, יח, — (10) דברים יב, ט, — (11) הרכיב שמיאל א' ח, יד, טו יחד, — (12) התרגומים ורשי, — (13) בכ"י: שבתו, — (14) ביהושע ו, ט: אחרי הארון, — (15) בכ"י כאחת, — (16) דברים לב, לו, מנ.

וכמו⁽¹⁾ ידין כגוים מלא גויות מחץ ראש על ארץ רבה: 17. יהי שבטו של הן נחש עלי דרך, להרוג את האומות: ויפול רכבו. האויבים נפלים לפניו: 18. לישועתך הן קויתי וי. אני מקוה וי שוישיע אותך וישגבך על האומות: 19. גד גדוד ישראל יגודו אחריו כשהיו הולכים למלחמות יהושוע וכדכת⁽²⁾ חלוצים תעברו לפני [אחי]כם. ובשוב⁽³⁾ גד מן המלחמה ישובו של גד אחר עקיבן של ישראל. שכן דרך⁽⁴⁾ כשיוצאין למלחמה יוצאין תחילה ובחזרתם הם אחרונים לשמור את השבטים מן המלחמה פן ירדפו האויבים אחריהם: 20. מאשר שמנה לחמו. כי מאשר היו מביאין שמן זית ומטנגים מאכלם בשמן. וכן אמר משה⁽⁵⁾ [ברוך] מבנים אשר וגו', וברכוהו ישראל והיו רצוי להם לפי שטובל בשמן רגליו: והוא יתן מעדני מלך. מס של שמן היו גובין ממנו מלכי ישראל למשוח בו לערך את בשרם כדאמרו במנחות⁽⁶⁾ אנפיקנן⁽⁷⁾ שמן זית שלא הביא שליש ולמה [סכין] אותו⁽⁸⁾ שמשיר את השער ומעוך את הבשר כמו⁽⁹⁾ היתה לי עדנה. בשר חלק: 21. אילה שלוחה. גבורים קלים כאילות כדכת⁽¹⁰⁾ וכצבאים בהרים למחר: הנותן אמרי שפר. בשובם מן המלחמה ממהרים מתוך קלותם לבשר בשורות משופרות של נצחון המלחמה וכדכת⁽¹¹⁾ וכולון עם חרף נפשו למות ונפתלי על מרומי שדה. כדרך הצבאים הרצים על מרומי הרים: 22. בן פורת יוסף בן פורת עלי עין. הרי פסוק זה דוגמא⁽¹²⁾ לחצאים בראש המקרא⁽¹³⁾ שאינו משלים דבורו בראש המקרא⁽¹⁴⁾ אלא שמוכר במי הוא מדבר וחוזר וכופל חצי ראש המקרא ומסיים דבורו כמו⁽¹⁵⁾ נשאו נהרות וי נשאו נהרות קולם. כי הנה אויבך וי כי הנה אויבך יאבדו⁽¹⁶⁾ עד מתי רשעים וי עד מתי רשעים יעלוזו⁽¹⁷⁾ הבל הבלים אמר קהלת הבל הבלים הבל

(1) תהלים קי, ו. — (2) דברים נ, יח. — (3) בכי ובשובו. — (4) אולי חסרה כאן תיבת הגבורים. — (5) דברים לג, כד. ונשאר מקום תיבת ברוך החסרה חלק בכי. — (6) דף פו עא. — (7) (ἐλαίου) ὑμφάκινον ובלא (Oel) aus un-roifen Oliven. — (8) בכי: ולמה אותם. והתיקון על פי הנמרא שם כבר נעשה ברפוס אמשטרדם משנת תפ"ט. — (9) יח, יב. — (10) בדברי הימים א' יב, ט; על ההרים. — (11) שופטים ה, יח. — (12) בכי: דוגמת. — (13) השלמתי החסרון על פי דברי רש"ם בענין הזה לשמות טו, ו. והנה נקל לראות שגולדה השמטה משווי התיבות שבסוף (δμοιοτέλευτον). — (14) תהלים צג, ג. — (15) תהלים צב, י. — (16) תהלים צד, ג. — (17) קהלת א, ב.

⁽¹⁸⁾ s. Geiger, J. Z. IX, 215.

הכל, ⁽¹⁾ ימינד י"י נאדרי בכח ימינד י"י תרעץ אויב. אף כאן בן פורת יוסף, בן הפורה וגדל יוסף. ועל מה הוא גדל? בן פורת עלי עין, גדל ורבה על עין, להסתכל למעלה מן העין בקמתו ובזופו: בנות מצרים צעדה כל אחת ואחת עלי שור. לשון ראייה. כפל לשון של עלי עין, כמו ⁽²⁾ ומנבעות אשורנו. שהיו בנות מצרים צועדות והולכות לראותו כמו אשת פוטיפר וחכירותיה. ומתוך כך וימררוהו ורובו, מתוך שנתנה אשת פוטיפר עיניה בו השליכוהו בבית האסורים: 23. ורבו כפל לשון של חצים שבפסוק כמו ⁽³⁾ יסובו עלי ⁽⁴⁾ רבו, חציו. ולכן הוא נדגש. אבל מגזרת מריבה יאמר ⁽⁵⁾ אשר רבו בני ישראל, כמו מן קם כמו, מן שב שבו, כן יאמר מן ⁽⁶⁾ הרב רב עם ישראל, רבו. ומדמה הפסוק לשון הרע של [אשת] פוטיפר לחצים כדכתיב ⁽⁷⁾ חץ שחוט לשונם מרמה דבר, ⁽⁸⁾ וידרכו את לשונם קשתם שקר. ורבו מגזרת רבב כמו סבו מן סבב, ⁽⁹⁾ צהלי ורוני מן רני. רבו שיטרוט ⁽¹⁰⁾ ב"ל: 24. ותשב באיתן קשתו. הקשת החזק שקורין ארבלטרא ⁽¹¹⁾ מושיבין אותו על עין איתן וחזק שקורין פורקא ⁽¹²⁾ והמושך בקשת ההוא אם הוא אדם חזק מאד מושך את חבל הקשת בורועיו ונכפפין זרועיו עד גופו ויורה החץ למרחוק, ואם הוא חלש אינו יכול למשוך החבל. וכן פירוש ⁽¹³⁾ המקראות. מצרים ירו בו חצים ונתנוהו בבית הסוהר ועינו בכבל רגלו והוא יצא ומלך עליהם כי קשת שלו היה

(1) שמות טו, ו. — (2) במדבר כג, ט. — (3) איוב טו, יג. — (4) במדבר כ, ג. — (5) שופטים יא, כה. — (6) ירמיה טו, ז. — (7) עם ט, ב. — (8) ישעיה יב, ו. — (9) ציל שיטרנט שהוא saetrent ובל"א schossen. עין ספרי RSBM דף 93 סימן 15. — ובביאור ר' שלמה דובנא הנספח לתרגום האשכנזי של ר' משה מענדלסזאהן וציל הובא הלעו הוה בשם רשבים בלי פירוש המורגל בלשון אשכנז בשם המתרגם ההוא אלא נוסף בשמו בשני חצאי מרובע, „ברשבים כ"י אינטשיטריט ש"י וגו." וההוספה הזאת יצאה בשגגה מידי החכם, כי בכ"י ההוא אשר הוא היום באוצר הספרים של בית מדרש הרבנים בעיר ברעסלויא ואשר אנכי משתמש בו להוציא את פירוש רשבים נקי משגיאות המדפיסים אשר קדמוני נמצא הלעו אשר הביא בתוך פירוש רש"י ולא בפירוש רשבים, ולשינוי: אינטנציונירט ש"י. ואולי רמב"ן הוסיף הדברים בגליון רש"י שבדפוס התורה אשר לתרגומו האשכנזי כדי לספחו אל פירוש רש"י עם תרגום אשכנזי כנהוג, ובא ר' שלמה דובנא ויחס הדברים בטעות לרשבים. — והלעו ההוא שהביא אולי צריך להיות קונטנציונירט ש"י כלומר contentionnèrent se ופירושו יבואר בעור התיבות הנהוגות עוד היום contention וגם contentieux ויהיה, עשו מריבה ביניהם. — (10) arbaletra ובל"א Armbrust. ועין ספרי RSBM דף 93 סימן 16. — (11) furca או gabelförmiges Holz. — (12) בכ"י: פרוש. וכן כתב במקומות רבים. וכתיבה הרגילה אצלו תקנתי כאן להקל על הקוראים.

חוק ואיתן משלהם ואסרם כדכת' (1) לאסור שריו בנפשו(2): ויפוזו זרועי ידיו. נכפפו זרועיו במושכו חבל הקשת וזרק חיצו עליהם כי איש חוק היה למשוך קשת איתן שקורין פורקא וכן מצינו זרוע אצל דריכי קשת. כדכת' (3) ונחתה [קשת] נחושה וזרועותי, והוא לשון דריכת קשת. וכן (4) כי חיצוך נחתו כי ותנחת עלי ידך: ויפוזו. נכפפו. כמו (5) ויהי דוד מפוז (6) ומכרכר. פיזוז בידים, כירכור ברגלים. ויפוזו מן פוז כמו יסוכו מן סכב: מידי אביר יעקב. על ידי הק' בא ל' זה הנצחון והממשלה: אביר יעקב כפל לשון [של] רועה אבן ישראל וכן (7) אביר הרועי אשר לשאול. וגם הרועים קרואי אבירים על שהבקר והשוורים קרואים אבירים כדכת' (8) עדת אבירים בעגלי עמים. וכן (9) סבבני פרים רבים אבירי בשן כתרונני. מידי אביר יעקב. מי גרם לך? הק' שהיה אביר יעקב, האלהים הרועה אותי עד היום הזה, שעל ידי גדולתך זן אותי במצרים, משם הק' גרם [לך] להיות רועה אבן ישראל, משפחת ישראל, שכלכל יוסף את אביו ואת אחיו. אבן לשון אב ומשפחה. נו"ן יתירה כמו נו"ן של שגשגן ועורון ומ"ם של ריקם (10) ותהי הכנס: 25. מאל אבירך בא לך כל זה, והוא יעורך: ברכות תהום. שהתהום עולה ומשקה את הארץ: ברכות שדיים. שלא יהיו השדיים צומקים (11) ולא ימותו הילדים מחוסר חלב: ורחם. ואף בתוך הרחם לא ימות העובר. ולענין הקללה כתוב למפרע (12) „תן להם רחם משכיל“ ואפי' כשיגדלו יהיו „השדיים צומקים“ (13). ולא זו אף זו: 26. ברכות אבירך גברו על ברכות הורי. ברכות אבירך יעקב שבירכני הק' כדכת' (14) והנה י"י נצב עליו וגו', גברו על ברכות הרים כדכת' שם (15) ופרצת ימה וקרמה וגו', נחלה טובה ובלא מצרים מעולה מכל הרי (16) עולם: עד תאות, עד סוף גבעות עולם. לשון (17) והתאויתם, (18) תתאו לבא חמת. וברכות משה מוכיחין על פסוק זה כי „הורי“ לשון כפל של „גבעות עולם“ דכת' שם (19) ומראש הררי קדם וממנו גבעות עולם: ואתן ברכות

(1) תהלים קה, כב. — (2) בכ"י: צרו בנפשו. — (3) תהלים יח, לה. — (4) תהלים לח, ג. — (5) בשמואל ב' ו, טו: ותרא את המלך דוד. — (6) בכ"י: מפרץ. עיין ספרי RSBM דף 32 הערה 1. — (7) שמואל א' כא, ח. — (8) תהלים סח, לא. — (9) תהלים כב, יג. — (10) שמות ה' ג, יד. — (11) בכ"י: צמוקים. — (12) בהפך הסדר. והמקרא בהושע ט, יד. — (13) בכ"י צמוקים גם כאן. והמקרא יוכיח. — (14) כח, יג. — (15) כח, יד. — (16) בכ"י: הררי. ואולי צ"ל הררי כפדברים לג, טו. — (17) במדבר לד, יג. — (18) במדבר לד, ח. — (19) דברים לג, טו.

תהיינה לראש יוסף: נזיר אחיו. מלך על אחוז: 27 בנימין ואב יטרף. על שאול שהיה מלך ראשון נתנבא שפשט בכל סביבותיו בכל האומות וכת' שם⁽¹⁾ בכל אשר יפנה ירשיע, שחכל בכל האומות. וגם בנימין היה עם מלכי יהודה הצדיקים אשר גברו על האומות כדכת' באסא⁽²⁾ וביהושפט⁽³⁾ ובחזקיהו⁽⁴⁾: ולערב יחלק שלל. שכן מנהגו של זאב,⁽⁵⁾ זאב ערבות ישראל,⁽⁶⁾ זאבי ערב לא גרמו לבקר: 28. אשר כבודתו. העתיד לבא לו כמו שאמור למעלה⁽⁷⁾ אשר יקרא אתכם באחרית הימים: 30. לאחוזת קבר ולא יוכלו לערער מלכותי: 33. ויאסוף רגליו. הכניסן במיטתו, כי עד עתה היה יושב כדכת'⁽⁸⁾ וישב על המיטה⁽⁹⁾. ויוצא יוסף אותם מעם ברכיו. ולהגיד בא הכתוב⁽¹⁰⁾ חיבתו של יעקב שנתן הק' בו כח עד עת גויעה:

ג. 2. לחנוט. פתרונו לפי עניינו. ומנחם⁽¹¹⁾ פרשו מגורת⁽¹²⁾ חנמה פניה: 5. ואשובה. אל ידאג שאני מניח את ארצו לזמרי: 9. ויעל עמו, העלה יוסף עמו גם רכב וגו', כמו⁽¹³⁾ ויעל עולות, לשון מפעיל: 11. [וירא] יושב הארץ הכנעני. כלומר וירא הכנעני שהוא יושב הארץ ההוא: 16. ויצונו אל יוסף לאמר. ויצונו לפני [הליכתם לשלוחים] צנועים⁽¹⁴⁾ לאמר אל יוסף: 20. אלהים חשבה לטובה, הק' גרם לכם ואתם לא פשעתם כי לטובתכם נתכון הק': 23. גם בני מכיר. בנים שניים. ומכל מקום של אפרים פרו ורבו יותר כמו שאמר יעקב⁽¹⁵⁾ אחיו הקטן וגדל ממנו: 24. ויאמר יוסף אל אחיו אנכי מת והאלהים פקוד יפקוד וגו'. ופסוק שאחריו מוכיח שהשביעים להעלותו⁽¹⁶⁾ עמהם⁽¹⁷⁾: 26. ויושם. כמו ויושם⁽¹⁸⁾. וכן⁽¹⁹⁾ וייקן נת

(1) שמואל א' יד, מו. — (2) דברי הימים ב' יד, ה. יא — יד; טו, ב. — (3) דהיי ב' יז, יז. — (4) נראה שרצף לומר שחיל בנימין ויהודה אחד. כנראה מהפסוקים הקודמים, והוא הכה את פלשתים וראה מפלת חיל סנחריב לשלול שלל ולבזו בו. עי' מלכים ב' יח, ח; יט, לה. — (5) ירמיה ה, ו. — (6) בכי' באזבי ערבי. והמקרא בצפניה ג, ג. — (7) בפסוק א. — (8) מח, ב. וכן כתב רשבים שם. — (9) מח, יב. — (10) בכי': ולהגיד בת הבתי. ואותיות דומות הסבו השגגה. עיין RSBM דף 32 הערה 1. — (11) בערך חגט I דף 91 בדפים פיליפאוסקי. — (12) שיר השירים ב, יג. — (13) ח, ב. — (14) אנשי סודם הנאמנים אשר יחשו על הגסתרות. — (15) מח, יט. — (16) בכי': להעלות. — (17) כתב כן לפי שלא נתפרש בפסוק הוה מה אמר להם. — (18) כן גם דעת ר' יונה אבן גנאח והביאו ראביע. — (19) ט, כד.

כמו ויוקץ. מן ישב⁽¹⁾ ויושב. מן יצא⁽²⁾ המוצאים⁽³⁾ הוא מוצאת. מן ירד⁽⁴⁾ והורד המשכן: בארון. נקבר בארץ^(ד):

(ד) כי עתידים היו להעלותו⁽⁵⁾ בארון, כששבת מהם אף וחרון, ועברו ירדן בשמחה ורון, הכצלת השרון:

ונחסל ויחי. אשפך את שיחי, להודי ושכחי, לאמן את כחי, השב נידוחי. ואם אבד נצחי, מכמן גוחי, ירח ניחוחי, מכור רק שלחי, דברים עד תומם:

הספר נחסל, מפי רב ומס, עד כי הוא סלסל, לחי' המרומם, איש ענו פסל, [מאבן דומם]:

ובראש אלה שמות, יסוד החוכמות⁽⁶⁾, לאוילים ראמות, את צור ראש אומות: ילביש מאמות, לו שארית חמות, יבנה הנשמות, חרושות כשרמות, יהיה⁽⁷⁾ מערמות עפר החומות, ואכנים שלמות, כולן מתאימות, כפרת אשמות נפשות הענומות, יבנה בחומות⁽⁸⁾, בחר ממקומות, ולו⁽⁹⁾ יעלו במות, חלבי הבהמות⁽¹⁰⁾:

(1) הביא דוגמא בסננין וישם שעליו הוא דן, ובאמת נמצאי מבני הפעל והושבתם (ישעיה ה, ח) וגם תנושב (שם מד, כו). ואין כוונתו על ויושב בשמות יח משרש שוב, ובעל קרן שמיאל טעה בזה והניח בדבריו רשב"ם שוב במקום ישב, ואין ענין כאן לשרש שוב. (2) יחזקאל מז, ה. — (3) לח, כה. — (4) במדבר י, ז. — (5) בכי' להעלות. — (6) כן הוא בכי', וכתבה אית ויז' לציון קמץ חנוף, והכתיבה הרגילה: החכמות. — (7) בכי' בסעית: יהיה, — (8) בכי' במזמות. — (9) בכי' ולא. — (10) החרוזים האלה מלאכת רוח הסופר המה, והוא גר בארץ נכריה ומתאוה לשוב אל ארץ מולדתו, ומה יעשה והוא איש עני ויושב במחשך מתחת לארץ והבור רק אין לחם ואין שמלה, אך על זאת יתפלל שישלח דברי רשב"ם כתובים עד סוף ספר דברים אל האיש הנדיב אשר צוהו לכתבם, ונראה שבעת כלותי לכתוב פירוש ספר בראשית נגמרה תמונת שני הלוחות אשר צוה האיש הנדיב והוא לעשותם מכלל יופי לתפארת ארון הקדש אשר בבית התפלה בעירו. או ראי הכל כי ומס וחשב מחשבות טובות לסלסל ולהדר תמונת הלוחות אשר פסל משה איש האלהים, ויתר דברי החרוזים האלה והעתקם אל לשון אשכנז כתבתי במכתב החדש (Monatsschrift) אשר הוציא לאור החכם ה' גרעץ בשנת 1880 מרף 285 והלאה.

ואלה שמות.

א. 1. ואלה שמות. מפני שרוצה לפרש ולומר⁽¹⁾ ובני ישראל פרו וישרצו וגו', הוצרך לכפול ולומר, כביאתם למצרים לא היו אלא שבעים, ואחר מות הדור ההוא פרו וישרצו, ויקם מלך חדש ונתחכם עליהם למעטם [ולא]⁽²⁾ הועיל לו: 6. וכל הדור ההוא, שבעים נפש: 7. פרו. כהריון: וישרצו. לידה, שלא שיִקְלָה הרחם, שבכל מקום קמנים קרויין שרץ על הארץ: וירבו. גדלו ונעשו הקמנים גדולים שלא מתו בקטנותם: ויעצמו. שלא מתו אנשים. אלא חיו הרבה ועצמו במאד מאד עד שנתמלאה הארץ אותם. ובן⁽³⁾ והחצר מלאה [את נגה]⁽⁴⁾ כבוד י"י, כמו מילאה. ובן⁽⁵⁾ ושוליו מלאים את ההיכל כמו ממלאים את ההיכל⁽⁶⁾: 10. נתחכמה לו שלא ירבה, שאם ירבה והיה כי תקראנה מלחמה משנאינו. כמו⁽⁷⁾ ידה⁽⁸⁾ ליתך תשלחנה. מצינו לשון יחד אצל רבים: כי תקראנה. כי תארענה. כמו⁽⁹⁾ מקראי קודש.⁽¹⁰⁾ מערע קודשא, לשון מאורע: ונלחם בנו ועלה מן הארץ. לשוב אל ארץ אבותיהם⁽¹¹⁾ ולא טוב לנו לאבד עבדינו וקרו ליה⁽¹²⁾ מלכותא קטיעא: 11. מיסים. מן הכפילים הוא [מן]⁽¹²⁾ מסס, כמו⁽¹³⁾ פתות אותה פתים מן פתת: מס כנות. אוצרות. כמו⁽¹⁴⁾ אל הסוכן הלו לשבנא אשר על הבית: 12. כן ירבה. כמו כן

(1) בפסוק ז. — (2) תיבת ולא הוסיף בעל קרן שמואל. — (3) יחוקאל י. ד. — (4) את נגה הוסיף בעל קיש. — (5) ישעיה ו. א. — (6) עיקר כוונתו להראות שתיבת מלא אינו שם התאר (Adjectiv) כי אם פעל (Verb), עי' דבריו לבראשית מד, ג. ולשמות ז, יד; יב, לט; יט, יח. ונשען בזה על מלת אותם שאמר כאן בהראותו כי גם בנין הקל של מלא יש לו הוראת פועל ויצא לפעמים כמו בנין הכבד הדגוש ולכן נמצא יחס הפועל אצלו גם בבנין הקל. — (7) שופטים ה, כו. — (8) בכ"י בטעות: ידיו. — (9) ויקרא כג, ב. — (10) בתרגום שלנו: מערעי קדישי. ומכל מקום בדברי רשבים נפל טעות וציל או מקרא לשון יחד או מערעי לשון רבים. — (11) בכ"י: אבותיכם. והגיה בעל קיש. — (12) כנל להוסיף. — (13) ויקרא ב, ו. — (14) ישעיה כב, טו. ושם כתיב: אל הסכן הזה על שבנא וגו'.

הרבו כמלפנים⁽¹⁾: ויקוצו בחייהם. כמו⁽²⁾ קצתי בחיי. וכן⁽³⁾ אשר אתה קץ מפני שני מלכיה: 13. בפרך. לשון שכרון הוא. בתלמוד⁽⁴⁾ מפרכין כאנוזים: 14. וככל עבודה בשדה. חריש וקציר: את כל עבודתם, עם כל עבודתם, אשר עבדו בהם בתוך העיר בפרך: 15. למיילדות העבריות. למיילדות שהם עבריות: 16. על האבנים. על המשכר. כדאמ'⁽⁵⁾ באו בנינו עד משכר. גם בכלי וצר כתב בירמיה⁽⁶⁾ עושה מלאכה על האבנים: וחייה. טעמו למעלה. כמו מן שב שבה⁽⁷⁾. מן⁽⁸⁾ ארפכשד חי יאמר לנקבה חייה. אבל⁽⁹⁾ אילו חייה אלף שנים פעמיים טעמו למטה ולשון זכר מעורת עשה עלה ראה: 17. ותיראנה לשון יראה⁽¹⁰⁾. אבל ותראנה בלא יו"ד לשון ראייה, שהרי יאמר⁽¹¹⁾ ותראה[ן]: ותחיין. אין חילוק בין פעלו לפעלתם: 19. כי חיות הנדה. כריאות ופקחות וממהרות לילד: 21. ויעש להם בתים. לשמרם פן ילכו לעבריות הזולדות. וגם ויצו פרעה לכל עמו: 22. לאמר. וכן אמר להם. שכן כל לאמר שבתורה כפל לשון של ויצו או של ויקרא או של וידבר או של ויאמר כמו שפירשתי באלה תולדות נח:

ב. 1. וילך איש מבית לוי, הוא עמרם, ויקח את יוכבד בת לוי⁽¹²⁾ אשר ילדה אותה ללוי במצרים. והרבה שנים לקחה מלפני לידת משה⁽¹³⁾. שהרי אהרן בן שלש ושמונים ומשה בן שמונים בדברם אל פרעה⁽¹⁴⁾: 2. ותהר האשה בעת גזירת פרעה בהשליך הזכרים ליאר ותלד בן: ותרא אתו כי טוב הוא ותצפנהו. המפרש לפי שראתה הטמינתהו [מ]שקך הוא, שכל הוולדות אמותן מרחמות עליהן. א"כ צריך לפרש ותרא כמו⁽¹⁵⁾ וירא אלקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד. נסתכל והביט כל מעשיו וכל פעולותיו שעשה אם יש לתקן שום דבר בהם והנה כולם יפים ומתוקנים. אף כאן לפי שמשה נולד לסוף ששה חדשים כמו שמצינו בשמואל שנולד⁽¹⁶⁾ לתקופת הימים⁽¹⁷⁾ שני תקופות ושני ימים. ולפיכך יכלה להצפינו שלשה

(1) בכ"י: מלפניכם, ותיקן בעל ק"ש. — (2) בראשית כו, מז. — (3) ישעיה ז, טז. — (4) בשבת דף קטו ע"א: מפצעין כאנוזים ומפרכסין ברמונים. — (5) מלכים ב' יט, ג = ישעיה לו, ג. — (6) יח, ג. — (7) בכ"י: ישב שבה. — (8) בראשית יא, יב. — (9) קהלת ו, ו. — (10) בכ"י בטעות: ראה. והגיה בעל ק"ש. — (11) ב, ו. — (12) במדבר כו, נט. — (13) להוציא מדברי האגדה שהביא רש"י. — (14) ברברי הכתוב ז, ז. — (15) בראשית א, לא. וכן פירש רשב"ם שם לפסוק ד. — (16) שמואל א, א, ט. — (17) נדה דף לח ע"ב.

חדשים שהמצריים היו מבקרים⁽¹⁾ למעוכרות לסוף תשעה חדשים. לכן נסתכלה בו בשעת לידה אם הוא נפל ולא תמרח בהטמנתו וראתהו כי טוב ויפה הוא כי גמרו סימניו שערו וציפורניו כמו ששנינו ביבמות⁽²⁾ וידעה שהוא בר קיימא ותצפנהו ג' ירחים עד סוף ט' ירחים שהוא זמן לידת רוב נשים, וכשבאו לבדקה אמרה להם נפל היה או השליכוהו המצריים ביאר: 3. בחמר מבפנים ובופת מבחוץ, שלא ייכנסו בו המים⁽³⁾; ותשם בסוף אשר סמוך לשפת היאר והטמינתהו⁽⁴⁾ יפה שהולכים על שפת היאר לא⁽⁵⁾ יכלו לראות התיבה. אבל הרוחצים⁽⁶⁾ בתוך הנהר יכלו לראותה כי יוכבד לא נכנסה בנהר להצפינו מכל צדדיו היטב. ולכך ראתהו בת פרעה שהיתה רוחצת בתוך היאר, אבל נערתיה שהיו הולכות על שפת היאר⁽⁷⁾ לא יכלו לראותה: 5. אמתה. שפחתה: 6. ותפתח ותראהו⁽⁸⁾ את הילד. המפרש שראתה את הילד⁽⁹⁾ טועה הוא. וכי מי אינו יודע שאם פתחה את התיבה שתראה את הילד? אלא כך פרושו. פתחה את התיבה והביטה בילד אם זכר אם נקבה וראתה כי נער הוא. כלומר זה הילד זכר הוא ולא נקבה. וראתה בזכרותו שהוא מהול ולכך נטמן ואינו אסופי. שאם היה בת, יש לומר אסופי הוא. וכן מצינו כתוב⁽¹⁰⁾ מה נעשה לנער היולד, ביום היולדו קרוי נער: והנה נער בוכה ותחמול עליו וג'. לפי שהיה בוכה, לכך ותחמול עליו, ולפי שראתהו נער זכר מהול, אמרה מילדי העברים זה. ודוגמא זו⁽¹¹⁾ ולחנה יתן מנה אחת אפים, ⁽¹²⁾ חולק בחיר. ולמה? כי את חנה אהב, לכך נתן לה אפים. מקטרה של פניו⁽¹³⁾. ואם כן למה מנה אחת? כי י"י סגר רחמה. אבל לפנינה ולכל בנותיה ובניה נתן מנות הרבה, כי בנים היו לה. ותראהו את הילד והנה הוא נער בוכה: 7. ותיניק⁽¹⁴⁾ לשון מפעיל. ותינק כשהבת עצמה יונקת: 9. ותיניקהו. אין צריך לומר שהוא שתי אותיות כמו בא שב קם שיאמר בלשון מפעיל ותשיבהו ותביאהו ותקימהו. אלא מגורת ינק

(1) בכ"י: מקברים. והנה בק"ש. — (2) בתוספתא שהובאה שם דף פ"ב. — (3) השתמש בדברי האגדה (סיטה דף יב ע"א) בשינוי לצד הפשט. ורש"י הביאה בלי שנוי. (4) בכ"י: והטמינהו. — (5) בכ"י: ולא. — (6) בכ"י: הרוחץ. — (7) חסר בכ"י. — (8) בכ"י: ותראתה! — (9) הוא רש"י. — (10) שופטים י"ח. — (11) שמואל א' א, ה. — (12) בתרגום שם: חולק חד בחיר. — (13) מבואר בפירושו כה"ל. — (14) בכ"י: ותינק.

הוא ולקצר את התיבה הוא אומר ותניקוהו במקום ותניקוהו:
 10. משיתיהו. משכתיהו. לשון זה נופל במשיכה מן המים. כדכת' (1)
 ימשני' (2) ממים רבים. מעורת קנה יאמר' (3) קניתיהו בלשון פועל,
 יקני' בלשון מפעיל: 11. מכה. שמא הכהו ולא הרגו: 14. הלהורגני
 אתה אומר בשביל שאני מכה את חבירי כאשר הרגת את
 המצרי בשביל שהיה מכה איש עברי: אכן. אך כן. לא כמו
 שהייתי סבור כשטמנתיו בחול שלא נודע. אלא כן הוא שנודע:
 15. וישב בארץ מדין. כולל ואחר כך מפרש באיזה עלילה ישב
 במדין. בתחילה וישב על הבאר, שם נח תחילה כאדם שעומד
 לפוש, ולכהן מדין [וגו']: 18. אל רעואל. רעואל אבי אביהן. אם כן
 שם אביהם יתרו, וחובב בן רעואל האמור לפנינו (4) הוא חובב הוא
 יתרו. ואם רעואל הוא יתרו, אם כן בן יתרו היה. ומה שכתוב
 בנביאים (5) מבני חובב חותן משה מוכיח שחובב הוא יתרו, שבכל
 מקום שמזכיר חותן משה (6) מזכיר יתרו: 22. בארץ נבריייה. שכך
 משמע גרשם גר שם בארץ רחוקה: 23. ויהי בימים הרבים ההם
 לאחר שהרג משה את המצרי ובקש פרעה מלך מצרים להרוג את
 משה ויברח מפניו עד שהיה עתה בן שמונים שנה כשדיבר הק' עמו
 וימת עתה מלך [מצרים] (7) שהיה מבקש להורגו וישראל נאנחו עד
 עתה וראה הק' בעניים ומשה היה רועה וגו' וראה לו הק' וצוהו
 לשוב למצרים ולא היה משה רוצה כי היה מתיירא עד' (8) שאמר לו
 הק' (9) כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך, זה פרעה שמת.
 ולכך הוא אומר וימת מלך מצרים להעיד על מה שאמר הק' כי
 מתו כל האנשים המבקשים וגו' כמו (10) וחם הוא אבי כנען (11):
 24. ויזכר אלהים את בריתו שנשבע לשלשתם לתת להם את
 ארץ כנען ועתה נתקרב הזמן של ד' מאות שנה שאמר לאברהם:

ג. איננו אוכל. אפילו במקום יציאת הלהבה מן הסנה לא
 היה גחלת כלל: 4. וירא יי'. המלאך קורא על שמו של הק': 5. של.
 השלך מעורת (12) ונשל גוים רבים. כאשר יאמר מן נסע סעו כן יאמר

(1) תהלים יח, ה. — (2) בכ"י: ימושני. — (3) בכ"י: ואמר. — (4) במדבר
 י, כט. — (5) שופטים ד, יא. — (6) בכ"י נמצאו בטעות תשע תיבות: מוכיח...
 שמזכיר חותן משה שתי פעמים. — (7) מצרים חסר בכ"י. — (8) בכ"י: על. —
 (9) ד, יט. — (10) בראשית ט, יח. — (11) עין ספרי RSBM דף 34 הערה 1. —
 (12) דברים ז, א.

סע לשון צווי וגם של תשלו לה⁽¹⁾: 7. ואת צעקתם שמעתי מפני נוגשיו. צעקתם שצועקים מפני שנוגשים אותם שמעתי: 8. וארד כאן לדבר אלך כדי להצילו מיד מצרים: 10. והוצא את עמי בני ישראל ממצרים. על פי הדברים שתאמר אל פרעה מאתי: 11. ויאמר משה מי אנכי. מי שרוצה לעמוד על עיקר פשוטו של מקראות הללו ישכיל בפרושי זה, כי הראשונים ממני לא הבינו בו כלל כלל. משה השיב על שני דברים שאמר לו הק' ללכת אל פרעה וגם להוציא את בני ישראל על ידי מצות פרעה. ומשה השיב על ראשון ראשון מי אנכי כי אלך אל פרעה, ואפילו להביא לו מנחה ודורון? וכי ראוי אני ליכנס בחצר המלך איש נכרי כמני? וכי אוציא את בני ישראל ממצרים? כלומר ואפי' ראוי אני ליכנס לפני פרעה שוטה אני⁽²⁾ לשאר דברים, איזה דבר המתקבל לפרעה אומר לו? וכי שוטה הוא פרעה לשמוע לי לשלוח עם הב שהם עבדיו הפשים מארצו? ואיזה דבר המתקבל אומר לו שעל ידי אותו הדיבור אוציאם ממצרים ברשות פרעה? והק' השיב לו על ראשון ראשון ואמר⁽³⁾ כי אחיה עמך ואתן הנך בעיני המלך ותלך אל פרעה ולא תירא. ומה שאת ירא לפני פרעה, וזה לך האות⁽⁴⁾ כי אנכי שלחתיך. הלא אתה רואה בתבערת הסנה כי שלוחו של הק' אני וזה האות לך הוא להיות בטוח שאהיה עמך. וכן מצינו בגדעון שאמר לו המלאך⁽⁵⁾ הלא שלחתיך. ועל מה שאתה אומר וכי אוציא את בני ישראל ממצרים, כלומר באיזה טענה שאומר לפרעה ישמע אלי להוציאם? בהוציאך את העם ממצרים אני מצוה לך עכשיו שתעבדו את האלהים על ההר הזה ותקריבו עולות, ומטענה זו תוכל לומר, כי לזכות לאלהים יניחם⁽⁶⁾ ללכת. ואע"פי (כן) שכאן לא פירש, לבסוף מפרש⁽⁷⁾ ושמעו לקולך ובאתה אתה וזקני ישראל אל מלך

(1) מקרא הוא ברות ב, טו. ובאמת כתב רש"י שם: דבר אחר לשון כי ישל ויחך. אבל רש"י שם כתב שהוא מנורת שלל (ש' פירושים נל אסתר רות ואיכה שהוציא החי יעלליעק, דף 30). ואולי הסרות איזה תיבות יציל: ואין זה מנורת וגם של תשלו לה, או אפשר שרש"י כתב: וגם של, וכא כותב טענה והוסיף: תשלו לה, בחשבו כי רש"י ירמוז למקרא שברות. — (2) שתי התיבות יתרות הן או היה כתוב: שישא פני, והחליף הכותב אותיות דומות. וע' בספר דף 51 הערה 2. — (3) בפסוק יב. — (4) וזה לך האות נסתק ממקומו בכ"י ובא לפני ומה שאת ירא לפני פרעה. ע' ספרי דף 35 הערה 6. — (5) שיפטים ו, יד. — (6) בכ"י: וניחם. — (7) בפסוק יח.

מצרים וגו' ועתה נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזכחה. וכן בכל פעם ופעם היה משה אומר כך לפרעה. וכן מצינו בשמואל כשצוהו הק' למשוח את דוד אמר שמואל להק' (ושמע שאלו והרגני. והק' אמר לו עגלת בקר תקח בדרך ואמרת לזכוח לוי באתי. אף כאן דרך חכמה צוה למשה בהוציאך וגו' וכן תוכל לומר לו. מי שמפרשים [מקראות הללו על] עניינים אחרים אינם אלא טועים גמורים: 13. מה אומר אליהם. כי אני מכיר ויודע שמך המיוחד: 14. 15. ויאמר אלהים אל משה. אם אינך יודע שמי אני אומר לך כי שמי אחיה לעולם⁽²⁾ ויכול אני לקיים מה שאני מבטיח. ומעתה שאמרת לי לך כי שמי אחיה. כה תאמר לישראל אהיה שלחני אליכם⁽³⁾. ויאמר עוד אלהים למשה. לא נאה שיקראו אותי בשמי בכל דבריהם כשם שאין⁽⁴⁾ קורים המלכים בשמם אלא י"י אלהי אבותיכם וגו' שהוא לשון אדנות. ומלכות כשם שאומרים למלכים⁽⁵⁾ יחי המלך. ⁽⁶⁾ המלך צוני דבר: זה שמי לעולם. אהיה האמור בפסוק ראשון: וזה זכרי. י"י האמור בפסוק שני שהוא לשון מלכות. ובענין הזה מזכירים את המלכים ולא בשמם. ומה שכתב ב"ה⁽⁷⁾ אפרש באת בש צפ"ת דפג"ת והי"ף תצמ"ן פתט"ף דפגמ"י תפא"ף מצמ"ן מצפ"ן פמ"ף שידפ"י מפ"ק ל"ף ל"ם י"ן צפ"ן כתק"י⁽⁸⁾. והו עיקר עומק פשוטו של מקראות הללו ואין מגלין אותם אלא לצנועים: 18. אלהי העבריים. שהרי מעבריו הנהר באו הנה ואלהי מלכותם צריכים לעבוד: 19. ואני ידעתי וגו'. אל ירך לבבך על שמתחילה לא ישמע לדבריי לשלחם, ולא מתוך יד חוקה שלו. כי אין לו יכולת נגדי. אך אני מקשה את לבו כדי לשלוח בו ידי תחילה וידעו הכל

(1) שמואל א' טו. ב. — (2) זהו פירוש אהיה אשר אהיה לפי דעתי. —
 (3) רצה לפרש על דרך הפשט למה נאמר בראש המקרא אהיה אשר אהיה ובסופו לא נאמר אלא אהיה בלבד. ודעת האגדה בברכות דף ט ע"ב תמצא ברש"י. — (4) בכ"י: שאנו. והנחתו הטעות המבוארת על פי דברי חוקני שהשתמש כאן בפירוש רשב"ם וברוב דבריו וכתב: „קל וחומר ממלך בשר ודם שאין קורין אותו בשמו. — (5) שמואל א' י. ב. ועוד. — (6) שמואל א' כא. ג. — (7) ר"ל שנהפך שם אהיה במקרא שלפניו להיות נכתב ביוז הא. — (8) אלה הדברים אשר רמז רשב"ם בכתובת את כש: הוא קורא עצמו אהיה ואנו קורים אותו יהיה יהיה ויו במקום יוד כמו כי מה היה לאדם [קהלת ב, כב]. וע' ספרי RSBM דף 100, 101, ודף 148 הערה 10. ורי יוסף בכור שור הביא בפירושו דף 91 דברי ר' שמואל והשיב עליהם תשובות שאין מיכחות. ובחוקניו השתמש המחבר גם בקצת דברי רשב"ם באתב"ש בהוסיפו לנלות הדברים. וי"י. *Tabelschrift 133 n. 83* *Absh. für die alttestam. Wiss. II, 194.*
 י"י פירושו של ר' יוסף נעסא
 בספרו קנה להי

[כי] רמה ידוי וידעו ע"י נפלאותי כי אני י"י והיכולת בידו: 22. ושאלה אשה משכנתה במתנה נמורה וחלומה, שהרי [כתוב] (2) ונתתי את חן העם. כמו (3) שאל ממני ואתנה גוים נחלתך. זהו עיקר פשוטו ותשובה למינים (4): כלי כסף וכלי זהב. תכשיטין לכבוד החג שתחוגו במדבר: ושמתם אותם על בניכם:

ד. 9. והיו המים וגו' כפילות. כעין (5) נשאו נהרות י"י נשאו נהרות קולם, (6) עד מתי רשעים י"י עד מתי רשעים יעלוזו: 11. כי כבוד פה וכבוד לשון אנכי. אני בקי בלשון מצרים בחיתוך לשון, כי בקמנותי ברחתי משם ועתה אני בן שמונים, וכן מצניו ביחוקאל שמי שאינו בקי בלשון המלכות קרוי בן דכת' (7) ויאמר אלי בן אדם לך בא אל בית ישראל ודברת בדבריי (8) אליהם, כי לא אל עם עמקי שפה וכבדי לשון אתה שלוח אל בית ישראל, לא אל עמים [רבים] (9) עמקי שפה וכבדי לשון אשר לא תשמע דבריהם וגו'. וכי איפשר נביא אשר ידעו השם פנים אל פנים וקיבל תורה מידו לידו היה מנמנם בלשונו? ואין דבר זה בדברי התנאים והאמוראים. ואין לחוש לספרים החיצונים (10): 13. ביד תשלח. ביד אשר תרצה לשלוח ולא אותי: 14. ויחר אף י"י במשה. וחרון אף עשה רושם לפי הפשט כאמור לפנינו (11) ויפגשו י"י ויבקש המיתו, כשפירשתי אצל יעקב כשנעשה צולע על ירכו (12): כי דבר ידבר הוא. הוא נתגדל שם ויש לו חיתוך לשון מצרים: 16. ודיבר הוא לך. בשבילך: תהיה לו לאלהים. שר ושופט, מה שתצוה לו יעשה: 18. וישב מן המדבר אל יתר חותנו: 19. ויאמר י"י אל משה במדין. שנתיישב שם בבורחו מפני פרעה וישב במדין כדכת' (13) ויברה מפני פרעה וישב בארץ מדין (14) ועתה אמר לו במדין שוב כי מת אותו פרעה המבקש את נפשך (ועתה אמר לו במדין שוב כי מת אותו

(1) בכ"י: וידעו הכל רמה ידו. — (2) בפסוק בא. — (3) תהלים ב, ח. — (4) וכן כתב לקמן יב, לו. וכבר קדמו בזה ר' חננאל. עין מידל חננאל להחכם בערלינער דף 29 ודף 82 ודף XXIV למטה. — (5) תהלים צג, ג. — (6) תהלים צד, ג. — (7) יחזקאל ג, ד. — (8) דבריי בכ"י. — (9) רבים חסר בכ"י. — (10) כעין דברי הימים של משה רבנו דף 4 בבית המדרש להחכם יעללינעק חלק ב. — (11) ד, כז. — (12) לבראשית לב, כט. וראב"ע הביא דעתו בשם אחרים וחלק עליו. — (13) ב, טו, ובמסות באו בכ"י שבע תיבות מן כדכת' והלאה אחרי תיבות את נפשך. — (14) בכ"י: וישב במדין. ומעות הולידה טעות, כי בכ"י נשנו דברי השורה השלמה הכתובה שם אחרי וישב במדין עוד הפעם ומפני זה סגרתים בשני חצאי עניולה. ודבריי בספרי RSBM דף 83 הערה 1 צריכין לפי זה תיקון מטעם.

פרעה) והמלשינים כדכתי' לעיל⁽¹⁾ וימת מלך מצרים, אחר בריחתו של משה: 24. ויפגשו י"י. המלאך. כי היה מתעצל בהליכתו ומוליך אשתו ובניו: 25. צר. כמו⁽²⁾ הרבות צורים, תער מלוטש, איזמל חריף. וכן⁽³⁾ אף תשיב צור חרבו, נתעקם ונכפף חידוד חרבו, ולכך לא הקמתו במלחמה: ותכרות וגו'. הועילה לו למשה המצוה להצילו כמו קרבן בעין שעשו גרעון ומנוח כשנראה להם המלאך: וַתַּגַּע לְשׁוֹן מַפְעִיל, אבל⁽⁴⁾ וַיַּגַּע בארבע פינות הבית לשון פועל [של] נעו: לרגליו. של משה, להתרצות המלאך בכך. כי לרגליו של מלאך איני רוצה לפרש, כי מי יודע אם ראתה רגלי המלאך: כי חתן דמים אתה לי. בדמים הללו ישאר לי חתני. חתני בעלי: 26. וירף המלאך ממנו. מן⁽⁵⁾ רפה היום לערוב יאמר וירף, מן קנה⁽⁶⁾ ויקן: או אמרה חתן דמים למולות. על עיכוב המילה נתחייב בעלי מיתה. כי המילה הצילתו עתה: 27. לך לקראת משה. לקיים מה שאמר לו הק'⁽⁷⁾ וגם הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמה בלבו:

ה. 2. מי י"י אשר אשמע בקולו לשלח את ישראל שהם עבדיו מארצי לעובדו? מה חלק יש לו בעם הזה שיעבדוהו? —
 3. ויאמרו אלהי העברים וגו'. כלומר עם ישראל מעבר הנהר באו לגור הנה, וזהו אלהי בני עבר הנהר והן עמו וצריכין לעובדו וגו' פן יפגענו וגו': 4. תפריעו. תבטלו או תנתקו ותפרידו כמו⁽⁸⁾ ופרע את ראש האשה: לסבלותיכם. למלאכה שלכם ואל תבטלו מעסקיכם וגם תבטלו אחרים ממלאכה שלי: 6. הנוגשים. ממונים על השוטרים, כמו⁽⁹⁾ שופטים ושוטרים, ממונים לצוות את השוטרים והשוטרים רודים בעם לעשות מה שהשופטים מצוים: 7. לתת תבן. תבן היו מערכים בחומר ועושין ממנו לבנים: 8. מתכנת. חשבון: כי נרפים הם ויכולין לעשות יותר: 9. ישעו. איטנדאנט בל⁽¹⁰⁾, כמו⁽¹¹⁾ וישע אל הכל, ולא ישעו עוד אל המזבח: 11. כי אין נגרע קמץ. גרוע, לשון פעול. ואילו היה פתח, היה לשעבר. וכן נשגב קמץ, אבל נשגב פתח לשעבר, ואילו היה לשעבר היה לו

(1) ב, כנ. ושם כתב רש"ם גם כן בדברים האלה. — (2) יהושע ה, ב. — (3) תהלים פט, מד. — (4) איוב א, יט. — (5) שופטים יט, ט. — (6) בראשית לג, יט. — (7) בפסוק ד. — (8) במדבר ה, יח. — (9) דברים טז, יח. — (10) *attendent* ובל"א *erwarten, hoffen*. — (11) בראשית ד, ד. — (12) בישיעה ז, ח. ולא ישעה אל המזבח.

לכתוב כי לא נגרע: 13. אציוס. דוחקים וממהרים. כמו⁽¹⁾ ויאצו המלאכים: 15. תבן אין נתן קמץ, אין נתון לנו. אבל נתן פתח לשעבר⁽²⁾ נתן הסכל: וחטאת עמד. אם דגש וקמץ הוא. כן צריך לפרשו. אנו מוכים והרי חטאת עושים עמד. אבל אילו היה חטאת פתח, היה פתרונו חטאת של עמד⁽³⁾: 22. וישב משה אל המקום שהיה [י"ו] מדבר עמו שם: למה הריעותה. בשביל שהוא סמוך לה⁽⁴⁾: למה הריעותה לעם הזה. ואם תאמר כי נתחייבו בשביל רוב חטאתם ואין ראוי לנגאל, אם כן למה זה שלחתי אם אין ראוי לנגאלה ולהוושע:

ו. 1. כי ביד חזקה ישלחם [וגו']⁽⁵⁾. בעל כרחם של ישראל יגרשם לסוף מארצו⁽⁶⁾ כדכתי'⁽⁷⁾ ותחזק מצרים על העם למחר לשלחם מן הארץ:

וארא

2. וידבר אלהים אל משה. בארץ מצרים: אני י"ו. ושמי מתפרש שיש בידי לקיים הבטחתי⁽⁸⁾: 3. באל שדי. הבטחה על העתיד ולא קיימתי עדיין⁽⁹⁾: ושמי י"ו. כך צריך לפרש. אני נראיתי להם באל שדי, ועיקר שמי י"ו הוא. וזהו כפל לשון לא נודעתי להם לא נתגליתי להם בעיקר השם אלא באל שדי, אבל אליך גליתי עיקר שמי אהיה וזכרי י"ו⁽¹⁰⁾, וכימך אקיים הבטחתי לתת להם את ארץ כנען. ושמי [י"ו] מחובר למעלה כמו שפירשתי. ואלו היה כתוב לא

(1) בראשית יט, טו. — (2) קהלת י, ו. — (3) ע' רש"י וספרי RSBM דף 59 הערה 2. — (4) ר"ל למה הנכתוב לפני הריעותה הוא מלרע ורפי במים שלו בשביל ההא בתחלת התיבה הבאה, ולא כן למה הנכתב בעצם הכתיב הוה קודם תיבות זה שלחתי. וע' RSBM דף 131 הערה 5. — (5) וגו' נראה לי להוסיף כי הפירוש הבא איננו מוסב אלא על ביד חזקה יגרשם מארצו. ורצק רשבים לומר שתיבות ביד חזקה באן אין לפרש אלא בעל כרחם של ישראל. אבל ביד חזקה קודם ישלחם ר"ל בעל כרחו של פרעה. — (6) ככ"ו: מארצם. — (7) יב, לג. — (8) כפירוש רש"י. — (9) גם זה כפירוש רש"י. — (10) מביאר בפירושו

לעיל ג' יד, טו.
אציון א' ס"ג.

הודעתו להם. או היה מוסב ושמי ה' על לא הודעתני⁽¹⁾: 9. ולא שמעו אל משה עתה אנפ"י שהאמינו מתחילה כדכת'⁽²⁾ ויאמן העם. שהיו סבורים לנוח מעבודה קשה והנה עתה הכבירו עליהם יותר: 14. אלה ראשי בית אבותם. מפרש במכילתא אילו שלשה שבטים שנינה אותם יעקב בעת צוואתו ייחסם עתה הכתוב להודיע שחשובים הם. ולפי הפשט עד משה ואהרן הוצרך לייחסם כאן ועד קרח ובני עזיאל ופנחס הנזכרים לפנינו בתורה. לדעת מי הם הנזכרים לפנינו⁽³⁾: 16. ושני חיי לוי. לפי הפשט שפירשתי בכראשית⁽⁴⁾ שכל שנות הדורות הוא מונה עד [נה ואח"כ מונה]⁽⁵⁾ שני חייהם מנה ועד אברהם ואחר אברהם שנות יצחק ואחריו שנות יעקב ואחריו שנות לוי בנו ואחריו שנות קהת ואחריו שנות עמרם ואחריו שנות משה ואחריו יהושע והשופטים והמלכים וגלות בכל שבטים וגם שנות בית שני בדניאל: 18. ובני קהת עמרם ויצהר וחברון ועזיאל. על שלשה בני קהת עמרם ויצהר ועזיאל מפרש בניהם ועל חברון לא פירש. ואם תאמר כי לא היו לו בנים, והלא בחומש הפקודים כת'⁽⁶⁾ ומשפחת החברוני. ולמה לא פירש כאן בני חברון? לפי שאינן נזכרים בתורה לפנינו שמותם⁽⁷⁾ אבל אילו שלשה עמרם ויצהר ועזיאל הזכירו בניהם בתורה. [בני]⁽⁸⁾ עמרם בשביל אהרן ומשה ומרים, בני יצהר בשביל קרח דכת'⁽⁹⁾ ויקח קרח בן יצהר וגו', בני עזיאל בשביל מישאל ואלצפן דכת'⁽¹⁰⁾ ויקרא משה אל מישאל ואל אלצפן בני עזיאל דוד אהרן, ובני קרח אסיר ואלקנה לפי שכתוב לפנינו⁽¹¹⁾ ובני קרח לא מתו, ובני אהרן על שם שכתוב⁽¹²⁾ ואל משה אמר עלה אל

(1) במנחת יהודה הגדפם בס' דעת וקנים דף לא בדפוס ליוורנו בצד הראשונה ע"ב הובאה קושית רשב"ם על פירוש רש"י לדברי המקרא וכפטיש יפיצין סלע (ירמיה כג, כט) ואיננה לקוחה מפירוש התורה לרשב"ם אלא מתוספותיו לגמרא. כי בעל מנחת יהודה לקחה עם כל הבא אחריה מתוספות תוך למסכת שבת, והם גם דברי התוספות הגדפסות בצד הגמרא שבת דף כח ע"ב מתוספות שאנץ. — (2) ד, לא. — (3) הלך בדרכי הישר שיש דברים שיאמרו בתורה משום דברים הבאים אחריו כן. ע' RSBM דף 88 הערה 1. — (4) עין הנשאר לכראשית ה, ל"א לעיל דף 10. — (5) בן גראה לי להוסיף על פי הגה"ה הנוספת לפירוש ר' יוסף בכור שור לפסקו יג שהביא דברי רשב"ם האלה בשינוי לשון. ע"ש דף 96 בדפוס ה"י יעלינעק ובספרי RSBM דף 45 הערה 1. — (6) במדבר כו, נח. — (7) אילי ציל: בשמות. — (8) תיבת בני חסרה בכ"י פירוש רשב"ם אשר לנו, והוספתיה מכ"י ספר מנחת יהודה אשר ביד ר' אברהם מערצכאכער נ"י בעיר מינכען. — (9) במדבר מו, א. — (10) ויקרא י, ד. ובכ"י נשתתו דברי המקרא: ויקח משה את אלצפן בן עזיאל אהרן! — (11) במדבר כו, יב. — (12) כד, א.

י"י אתה ואהרן נדב ואביהוא, ואלעזר בן אהרן וגו' כשביל פנחס בן אלעזר. אבל בבני איתמר לא פירש כאן שאין צריך להזכירן לפנינו בתורה: 26. הוא אהרן ומשה. אהרן זה, שאמור שגולד לפני משה, ומשה זה (1) הם אשר אמר י"י להם, הם המדברים וגו'. הוא משה, שאצל הדיבור היה הוא תחילה, ואהרן אחריו. ואצל הלידה מקדים אהרן למשה ולענין הדבור מקדים משה לאהרן: 30. ואיך ישמע אלי פרעה. פרשה זו היא פרשה של מעלה (2) הן בני ישראל לא שמעו אלי וגו', אבל למעלה קצר דבריו עד שפירש אלה ראשי בית אבותם לדעת מי הם משה ואהרן בדברים אל פרעה:

ו 1. נביאך. דברן תחתיד: 2. ושלח (3). שיאמר לו אהרן שישלח את בני ישראל מארצו: 5. וידעו מצרים כי אני י"י. אדון ומושל, שעד עתה יאמרו (4) לא ידעתו את י"י: 13. ויחזק לב פרעה. לומר כי גם אהרן כמכשפות עשה: 14. כבד. מכבד פרעה את לבו (5) כאשר פירשתי למעלה (6), כי מתיבות התלויים בנוף האדם (7) יאמר (8) וישמן (9) ויכבד (10) וישפל (11) וינקן (12) ויחכם, ומאם יאמר בלשעבר (13) וקן (14) כבד (15) שמן (16) וישפל רום אנשים, כולם לשון פעל: 15. הנה יוצא המימה. כדרך השרים לטייל בבקר ולרכוב אנה ואנה: 16. בזאת תדע כי אני י"י. שהרי אמרתה (17) לא ידעתי את י"י: 18. ונילאו. כבר פירשתינו בפרשת לויט (18) שכל ונלאו כפל לשון של לא יוכלו. אנוי (19) כ"ל: 20. לעיני פרעה. וזהו כבודו של משה, שאהרן שלוחו היה מרים במטה ומכה בו תדיר: 21. מתה. טעמו למעלה שהוא לשעבר. אבל (20) מתה אנכי להבא טעמו למטה, (21) ומתה עלי רחל טעמו למעלה שהוא לשעבר: 23. גם לזאת. שכבר (22) ויחזק לב פרעה, מעצמו, וגם עתה (23) נחזק

(1) בכ"י נוסף תיבת ואהרן אחרי תיבות, "ומשה זה" בטעות. כי כן עיקר דברי רש"י: אהרן זה... ומשה זה הם אשר אמר י"י להם. — (2) בפסוק יב. — (3) בכ"י: וישלח. — (4) ה, ב. — (5) לדעתו תיבת כבד הוא פעל ולא שם דבר כדעת רש"י. ומפרש שפרעה היה מין אדם שיהיה לבו כבד. אבל אין לחשוב שר"ל שפרעה הכבד את לבו בכוננה, שבפירוש כתב ההפך בדבריו לפסוק בני וי' RSBM דף 134 הערה 11. — (6) א, ו כענין תבת מלא. — (7) מהפעלים העומדים (*Intransitiva*). — (8) דברים לב, טו. — (9) שמות ט, ו. — (10) ישעיה ב, ט. — (11) דה"י ב' כד, טו. — (12) מלכים א' ה, יא. — (13) בראשית יח, יב. — (14) כאן. — (15) חבקוק א, טו? — (16) ישעיה ב, ז. — (17) ה, ב. — (18) בראשית יט, יא. — (19) *enmui* ובל"א *Ermüdung*. — (20) בראשית ל, א. — (21) בראשית מה, ז. — (22) בפסוק יג. — (23) בפסוק כב.

מאליו. אבל בצפרדע שכת' (1) והכבד את לבו, שהוא עצמו נתכוון להכביד את לבו, לכן כתב בפרשת ערוכ' (2) ויכבד פרעה את לבו גם בפעם הזאת, שהרי כבר הכביד את לבו פעם אחרת: 25. שבעת ימים. כך היתה מכת האר: 26. ויאמר יי אל משה בא אל פרעה, שני פעמים היה משה מתרה את פרעה בשני מכות ובשלישי לא היה מתרה. וכן כל הסדר בכל שלש מכות (3) אינו מתרה. כדם ובצפרדעים התרה, בכנים לא התרה. בערוב ובדבר התרה, בשחין לא התרה. בכרד ובארכה התרה, וכחשך לא התרה (4): 27. נוגף. מכה:

ה. 5. [התפאר עלי]. (5). התנשא עלי לבקש חפצך ואעשה. כמו (6) פין (7) ותפאר עלי ישראל לאמר ידי הושיעה לי: למתי אעתיר לך. לאיזה יום [וזמן] (8) אתה רוצה שיסורו כל הצפרדעים ואני אעתיר מיד שימותו עד אותו זמן שתבקש ממני כי אין (9) מנהג למות כולן בפעם אחת: 6. ויאמר למחר. התפלל (10) עתה שימותו עד מחר (11): 10. חומרים. צבורים: 11. והכבד. לפי שהמכה הזאת גדולה היתה לא נתחוק לבו מאליו אלא הוא הרשיע להכביד את לבו: 12. לכינים. מיני כינה (12) ופרעושין: 13. הכינים. כמו מ"ם של ריקם (13): 15. אצבע אלהים הוא. מכת מדינה ולא על ידיהם של אילו היתה זה שאילו באו על ידי מכשפות אף אנו היינו

(1) ח, יא. — (2) ח, כה. — (3) ר"ל בכל מכה שלישית. — (4) שלש תיבות האלה היטיב להוסיף ר' משה בן מנחם וצ"ל בביאורו למקרא הזה. — (5) תיבות התפאר עלי חסרים בכי. — (6) שופטים ז, ב. — (7) בכי: כן. — (8) בכי: זמן. — (9) כי זמן בכי. ובעל קרן שמואל תיקן. — (10) בכי נכתב מלא: היתפלל, והשמטתי היוד שלא להטעות את הקורא. — (11) פירש פסוק ה' ופסוק י"ז כרשי וקנו. אבל בכי פירוש מנחת יהודה אשר בידי ר' אברהם מערצבאכטר נ"י במינעמן הובא כרבדים האלה: "ורשב"ם פירש למתי תרצה לשלח את ישראל ואז אעתיר לך מיד כשתשלחם ואז אמר [ר"ל אמר פרעה] למחר אשלחם. וטעם הנגינה מיכה על זה שיש פסק בין למתי ובין אעתיר. ורבינו שלמה פירש כמו אברהם אבן עזרא. ואך זה הוא דוחק, כי אין זה כפי משמעות הפסוק הבא אחריו, כי נראה ששאל ההתתרה עליו ליום המחרת וכן עשה משה רבינו. על כן אין לסור אל שטי טוב". — ואילו ניסחא אחרת נודמנה להמחבר והוא בפירוש רשב"ם. כי בפירוש שבידינו אין הפרש בין פירוש רשי' ופירוש רשב"ם. וסוף דברי מנחת יהודה אשר הבאתי יוספו אל דברי אצמנינות אשר בפירוש ראב"ע כאן, ודבריו ספר מנחת יהודה הנרפס חסרים בדרך לב ע"א כראשיתם ויש טעות באחריתם, ובמקום ורשי' במ"ע צריך להיות ורש' פירש כא"ע, ורצה לומר שרבינו שלמה (הוא רשי') פירש כאבן עזרא. — (12) בכי: כינה. — (13) עין RSBM דף 141 הערה 9.

עושים כן: 17. הערוב. אומר אני כי מיני זאבים הם שנקראים ערוב על שם שדרכם לטרוף בלילות כדכת' (1) זאב ערבות ישדדם וכת' (2) זאבי ערב לא גרמו לבקר. וכאשר יאמר מאדם אדום, כן יאמר מעמק (3) עמוק, מערב ערוב נויטרניר (4) כ"ל, שהואב ערוב הוא שהוא הולך בערב. עמק שם דבר, והמעשה (5) קרוי עמוק [וכן] אדום שחור: 18. והפליתי ביום ההוא: לפי שהחיות רעות קלים הם ללכת בכל המלכיות כשהמכה משולחת, הוצרך לומר לשון הבדלה והפרשה יותר משאר מכות. וכן בדבר של בהמות (6): 19. ושמתי פדות. לשון הבדלה. וכן ישועה והצלה וחלצה ופורקן כולן לשון הפרשה והבדלה זה מזה: למחר יהיה. שלא תאמר מקרה הוא היה לנו: 22. כי תועבת מצרים. צאן דבר מאים היה בעיני מצרים: ולא יסקלונו. בתמיה. דרך ביוזון הוא. כדכת' בשמע' (7) ושמעי הלך בצלע ההר לעומתו הלוך ויקלל ויסקל באבנים (8) לעומתו ועפר בעפר: 25. וְהֶעֱתַרְתִּי. כמו (9) וְהֶחֱרַמְתִּי את עריהם (10) והחוקת בו, (11) וְהֶאֱבַדְתִּי חַכְמִים מְאֹדִים, (12) וְהֶעֱלִיתִי, כולם פתרונם להבא ופתחין וכן (13) וְהֶעֱבַדְתִּיךָ כִּי אוֹתִיּוֹת גּוֹרְמִים, אבל לשעבר יאמר (15) וְהֶעֱבַרְתִּי מעליך חטאתך, (16) הֶעֱלִיתִיךָ, האֲבַדְתִּי, כולם נפתחין בפתח קטן. אבל בשאר אותיות יאמר (17) וְהֶחֱרַמְתִּי פסיליך (18), (19) וְהֶשְׁמַדְתִּי, כולם בחורק בין לשעבר בין להבא: 28. גם בפעם הזאת. כמו שהכביד בצפרדעים (20):

ט 5. מועד לאמר. שלא יאמרו מכת מדינה היא: 8. פִּיחַ. אפר דק שמתנפח ברוח: 9. פּוֹרַחַ. מגדל אבעבועות מלאות מורסא וליחלוח: 14. מגפותיי. מיני חבלות והכאות אש וברד ואבני אלגביש וגופרית ושלג וקיטור: 15. כי עתה. כשהיה הדבר של בהמות היתה דעתי לשלוח יד כמו כן כך ובעמך למות בדבר והייתה (21) נכחד מן הארץ, ואלא בעבור זאת העמדתיך בעבור הראותך את כחי וגו'

(1) ירמיה ה, ג. — (2) צפניה ג, ג. — (3) כן היה בכ"י ואחריו כן נוסף ויו שלא כדין להיותו עומק. — (4) אילי הוא *nuiturne* ובלא *nächtlich*. — (5) השתמש בתיבת מעשה בפתרון תאר שיש בדבר (Beschaffenheit). — (6) ט, ד. — (7) שמואל ב' טז, יג. — (8) בכ"י: לעומתם הלוך ומסקל ומקלל. — (9) במדבר כא, ב. — (10) ויקרא כה, לה. ושם סגול בספרינו. — (11) עובדיה, ח. — (12) יחזקאל כו, יג. — (13) ירמיה ז, ד. — (14) בכ"י: אותות גורמים. — (15) זכריה ג, ד. — (16) מיכה ז, ד. — (17) מיכה ה, יב. — (18) בכ"י: פסילים. — (19) מיכה ה, יג. — (20) ע' דבריו ז, כג, ח, יא. — (21) בכ"י: והיתה.

להודיעך שמותך שאמרת⁽¹⁾ לא ידעתי את יי: 17. מסתולל.
 מתפעל מן⁽²⁾ סולו סולו המסילה. כובש אותם לעבדים כדכתי'⁽³⁾
 ויכבשו⁽⁴⁾ לעבדים ולשפחות. ולהודיעך שיטת המתפעלים כי כל
 תיבת המתפעלים באה תוספת תי"ו בראש חוץ מאותן שאוציא מן
 הכלל לבסוף. מן אמר⁽⁵⁾ יאמר⁽⁶⁾ יתאמרו כל פועלי און, יתברך, יתגדל,
⁽⁷⁾ והתגדלתי והתקדשתי, יתהלל המתהלל,⁽⁸⁾ יתווכח,⁽⁹⁾ ויתחבא,
⁽¹⁰⁾ לשוא תתיפי,⁽¹¹⁾ והמסכה צרה כהתכנס,⁽¹²⁾ יתלכדו,⁽¹³⁾ ויתמודד
⁽¹⁴⁾ מתנשא,⁽¹⁵⁾ (ויתלקטו),⁽¹⁶⁾ התעללתי,⁽¹⁷⁾ מתפלל,⁽¹⁸⁾ מתרושש והון
 רב. הרי לך כל האלפא ביתא תי"ו בראשם חוץ משבעת אותיות.
 הללו הו"ש ס"ן ש"ת. השי"ן והסמ"ך באה התי"ו אחריהם כמתפעל
 שלהם. מן סל⁽¹⁹⁾ מסתולל, מן שר⁽²⁰⁾ תשתדרר עלינו, מן שבה
 ישתבח, מן שמר⁽²¹⁾ וישתמר חוקות עמרי, מן שכר⁽²²⁾ משתכר.
 הצד"י והו"י"ן לא יבא תי"ו כמתפעל שלהם. אלא אחרי הצד"י תבא
 טי"ת במקום תי"ו של מתפעל. מן צדק יאמר⁽²³⁾ נצטדק, מן צבע
 יצמבע בדניאל⁽²⁴⁾, מן ציד הצטיידנו ביהושע⁽²⁵⁾, מן צרף מצטרף.
 ואחר הו"י"ן תבא דל"ת במקום תי"ו של מתפעל. ומן הודמנתון
 בדניאל⁽²⁶⁾. אבל תוספת הן בתיבות טו של נצטדק ד' של
 הודמנתון⁽²⁷⁾ ותיו של יתאמרו לעשותן מתפעל כמו שפירשתי, וכן
 כולם. אבל הם עצמם⁽²⁸⁾ כשהם ראש התיבה לא היה בה תוספת
 אות להתפעל. כמו⁽²⁹⁾ וישמע את הקול מדבר אליו, לא יאמר
 מתדבר.⁽³⁰⁾ לא יטמא בעל, לא יאמר ותטמא.⁽³¹⁾ ועם עקש תתפל⁽³²⁾
 לא יאמר תתפל.⁽³³⁾ תתמם, לא יאמר תתתמם: 19. העו. אסף.

(1) ה, ב. — (2) ישעיה סב, י. — (3) ירמיה לר, יא. — (4) בכ"י: ויכבשו
 אותם. — (5) תהלים צד, ד. — (6) יחזקאל לח, כג. — (7) ירמיה ט, כג. —
 (8) מיכה ו, כ. — (9) בראשית ג, ח. — (10) ירמיה ד, ל. — (11) ישעיה כח, כ. —
 (12) איוב מא, ט; לח, ל. — (13) מלכים א' יז, כא. — (14) מלכים א' א, ה. —
 (15) בשופטים יא, ג נמצאה התיבה, אבל נראה שלא כתבה רשבים כאן אלא כותב
 טענה כתבה על הגליון במקום יתלכדו שהיה זר בעיניו, ואח"כ באה מן הגליון אל
 תוך דברי רשבים. והער נמצאה שלא במקומה. ⁽¹⁶⁾ י, ב. ובכ"י: התעללתי. —
 (17) מלכים א' ח, כח. — (18) משלי יז, — (19) כאן. — (20) במדבר טו, יג. —
 (21) מיכה ו, טו. — (22) חגי א, ו. ודוגמא זו גם במתברת מנחם דף 37 ובכ"י
 בטעות: שבר משתכר. — (23) בראשית מד, טו. — (24) ד, יב. כ. ל; ה, כא. —
 (25) ט, יב. — (26) דניאל ב, ט (קרי). — (27) בכ"י זמן הוד. — (28) אותיות
 דט"ת. — (29) במדבר ז, פט. — (30) יקרא כא, ד. — (31) שמואל ט' כב, כו. —
 (32) בכ"י: עם עקש ופתחל. והוא טעות הסופר אשר שת לבו לדברים לב, ה.
 ואחרי כן היה כתוב בכ"י: תתפל, ובא אחר והגיה, אבל לא כל צרכו. —
 (33) שמואל ב' כב, כו; תהלים יח, כו.

כמו (1) העיוז אנשי בנימין, (2) יושבי הגבים העיוז (3): 27. הטאתי הפעם.
 עתה הפעם אני מודה שחטאתי: 30. כי טרם תיראון. כתרני.
 עדיין לא תיראון: 32. לא נוכו. להודיעך שמה שלא שיבר הברד
 אכל הארבה, הברד מקלקל את הקשה והארבה אוכל את הרך:
 33. נתך. לשון יציקה. כמו (4) כהתוך כסף בתוך כור כן תותכו
 בתוכה. ומטר לא הוצק ארצה: 34. ויוסף לחטוא. עד עתה לא
 נתכוון לחטוא כמויך, אבל כשהודה על הברד (5) [ואני] ועמי הרשעים
 לכן קורחו עכשיו מזיד:

בא אל פרעה.

י. 1. כי אני הכבדתי וגו'. בכל מכות לא מצינו שהודיע הקי
 למשה שחזק את לבו. אך בזאת שהודה פרעה שהוא הצדיק [ואמר] (6)
 ואני ועמי הרשעים, ובזאת כת' (7) ויוסף לחטוא, לכך הווקק לומר כי
 אני הכבדתי וגו' ואת לב עבדיו, שכך כתיב למעלה (8) ויכבד לבו:
 שיתי. שומי: 2. התעללתי. פעולת עלילות (9): 3. לענות. מן ענה
 לענות, מן ראה לראות. והוא לשון עוני ועינוי, להיכנע ולהיות עני
 מלפני: 5. ולא יוכל (10) הרואה לראות את הארץ (11): העץ הצומח.
 כי הברד שיבר את כל עץ השדה. ומה שיצמח אחרי כן יאכל
 הארבה (12): הטרם תדע. וכי עדיין לא ידעת כי אבדה מצרים בדבר
 ובברד ובשאר מכות: 10. כי רעה נגד פניכם. אתם חושבים רעה
 בלבבכם. וזה מוכיח (13) הוי חכמים בעיניהם ונגד [פניהם] נבונים:
 11. ועבדו את יי' כי אותה אתם מבקשים. לעבוד את יי' אתם
 מבקשים פני, וא"כ טף ונשים למה? ולכן אמר (14) להם יהי כן יי'

(1) ירמיה ו, א. — (2) ישעיה י, לא. — (3) בפענת רוא דף כו ע"ב הובא כאן
 פירוש בשם מהר"ר שמואל ואינו רשבים. — (4) יחזקאל כב, כב. — (5) בפסוק
 כו. — (6) ט, כו. — (7) ט, לד. — (8) שם. — (9) פעולת מעשי יי' עם בני אדם.
 ובדבריו אחו רשבים לפי דעתי לשון המקרא אשר בתהלים ט, יב; סו, ה; עז, יג. ושלא
 כדברי רש"י. — (10) בכ"י: יכול. — (11) כדברי רש"י. ומקור הדבר במחברת
 מנחם ערך זר II דף 81 ע"ב. — (12) בכ"י: הברד. — (13) ישעיה ה, כא. —
 (14) בכ"י: ולכם שאמר. ובעל קרן שמואל תיקן.

עמכם¹): ויגרש אותם. המגרש: 19. ויהפוך י"י רוח ים. כי רוח הקדים הביאם מן הים ורוח מערכי החזירים לים: 21. וימש חשך. ויאמש חשך. כמו² ולא יהל שם ערבי, כמו לא יאהל. כלומר החשך של לילה יאמש ויאפיל זמן מרובה, שלא האירה הלילה עד שלשת ימים: 22. [חשך אפלה.] חושך ואפילה. חשך גדול³: 23. מתחתיו. מביתו לפי פשוטו⁴, שלא ידעו היכן ילכו: היה אור כמושבותם. אפילו שהוא יושב אצל בית המצרי:

יא 1. ויאמר י"י אל משה בעומדו לפני פרעה עוד נגע אחד וגו', ואחרי כן השיב משה לפרעה כה אמר י"י כחצות הלילה וגו'⁵: כלתה. הכל, גברים ונשים טף ומקנה: 2. וישאלו. לשם מתנה גמורה⁶ כמו⁷ שאל ממני ואתנה גוים נחלתך: 4. ויאמר משה לפרעה כה אמר י"י כחצות [הלילה]. כחצות מן הצה כמו כעשות מן עשה,⁸ כעלות המנחה מן עלה. כלומר כשיגיע זמן יציאת ישראל כשיחצה הלילה אני יוצא בתוך מצרים. וכשעת מעשה ראוי לכתוב⁹ ויהי בחצי הלילה בכיית. והו לפי פשוטו. כי כשאמר משה לפני הזמן של מכת בכורות אז ראוי לאמר כחצות. כלומר כשיגיע אותו זמן שיחצה הלילה¹⁰: 5. אשר אחר הרחיים. ולחלן הוא אומר¹¹ עד בכור השבי אשר בבית הבור. שני הפסוקים אחד הם, כי בכור השבי הוא אחר הרחיים. שהו מטחינים אותם כמה שני¹² ויהי טוחן בבית האסורים¹³: 6. אשר כמוהו לא נהייתה. הרבה מצינו לשון זכר ולשון נקבה בדבר אחד. ¹⁴המתנה האחת והכתו: 7. לא יחרץ כלב. המלאך מוֹיֵק¹⁵ ומשחית בכורי מצרים. אבל בכורי ישראל אפילו קיל ניבוח של מוֹיֵק החיות לא יזיק אותם¹⁶: 8. וירדו כל עבדיך. דרך כבוד אמ' לו, שהרי בשעת

(1) ר"ל אין לתמוה על זכרון שם י"י בקללה כואת כפי פרעה כי דבריו מוסבים על אמרם: כי הן י"י לנו. — (2) ישעיה יג, כ. — (3) בכ"י נהפך הסדר וזא המאמר הוא קודם פירוש וימש חשך. — (4) ר"ל שפירוש רש"י אינו כמשמע הכתוב. — (5) כוונתו תבין כשתעיין בדבריו ראב"ע לפסוק הזה. — (6) בדבריו לעיל ג, כב. — (7) תהלים ב, ח. — (8) מלכים ב' ג, כ. — (9) יב, כט. — (10) לדעת רשב"ם כ"ף בראש התיבה ירמוז אל העתיד. ע' דבריו לבמדבר כג, כג בענין כעת. — (11) יב, כט. — (12) שופטים טז, כא. — (13) אל פירוש רשב"ם הוא רמו בעל מנחת יהודה בדרך ל"ג ע"ג של ספר דעת וקנים. — (14) בראשית לב, ט. — (15) בכ"י: המוֹיֵק, ובעל ק"ש תיקן. — (16) בפעם רוא דף כח ע"ב כתוב: „ומהר"ר חיים בשם רבינו שמואל אמר שר"ל אעפ"י שכשמלאך המות בעיר כלבים צועקים“. ונראה שכיון אל דברי רשב"ם כאן אשר לא הבינים היטב. — ובמנחת יהודה דף ל"ג ע"ג הובא הפירוש שהוא מפשטי הר"מ מקוצי.

מעשה¹ ויקם פרעה לילה [וגו'] ויקרא למשה ולאהרן לילה. וכל זה אמר לו משה לקיים מה שאמר לו² לא אוסיף עוד ראות פניך, אבל אתה ועבדיך תבואו אלי: 9. לא ישמע אליכם פרעה. כלומר אחר כל מכה ומכה היה אומר הק' למשה ולאהרן לא ישמע אליכם עד לבסוף; ויחזק י"י. בכל פעם ופעם:

יב. 1. בארץ מצרים לאמר החדש הזה וגו'. לפי שפרשה של מצות [הוא] הוצרך לפרש שמצוות הללו נצטוו במצרים, אבל שאר מצות יש מהם בהר סיני ויש מהם באהל מועד ויש מהם בערבות מואב: 2. ראש חדשים. כר' יהושע³ שבנין נברא העולם: לחדשי השנה. בכל מקום שאמר לכם בחדשים⁴ שמיני תשיעי, לחודש הזה הם. ולר' אליעזר⁵ האומר בתשרי נברא העולם, עיקר פשוטו כך. החודש הזה לכם, אעפ"י שאינו ראש חדשים לשאר אומות, לכם יהי ראש חדשים למנות ששי שביעי שמיני תשיעי⁶ חודש שנים עשר הוא חודש אדר. ממנו תמנו להיות לכם זכרון [כי] בן יצאתם ממצרים, וכשנאמר בתורה⁷ ובחודש השביעי, לירח יציאת מצרים פירושו, וכן רגילים הפסוקים לקחת חשבונם ליציאת מצרים כדכת'⁸ בחודש השלישי לצאת בני ישראל וגו', וכן בבנין הבית⁹ ויהי בשמונים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני ישראל מן ארץ מצרים: 3. לבית אבות. משפחות¹⁰ בית אחד רגילים לאכול יחד בבית אחד, כי הפסח לא יאכל בשני בתים, דכת' שה לבית, ¹¹ בבית אחד יאכל: 4. ואם ימעט, שלא יוכלו לאוכלו כולו: במכסת. מניין, כדכת'¹² ויהי המכס לוי מן הצאן. המ"ם עיקר כמו מ"ם של מלך,¹³ במתג ורסן. מכסת כמו¹⁴ שכבת הטל. אבל תכוסו מגורת כסס כמו תסובו מן סבב, ואינו מגורת מכס לוי כלל. ואפילו אם היה המ"ם של מכסת תוספת ולא מעיקר התיבה כמו מצוה מקנה מראה מעשה, לא יהיה מגורת תכוסו אלא מגורת בסה עשה ראה, מחטופי למ"ד פעל של ה"י שכולם אות שאחרי המ"ם בחטף, תקוה,¹⁵ תיגרת ירך, מצוה. אבל מן שב

(1) יב, ל. לא. — (2) י, כט. — (3) ראש השנה דף יא ט"א. — (4) בכ"י: (5) שם. — (6) אסתר ג, ז. ועוד. — (7) במדבר כט, א. — (8) יט, א. — (9) מלכים א' ו, א. — (10) בכ"י: משפחת. — (11) יב, מו. — (12) במדבר לא, לו. — (13) תהלים לב, ט. — (14) טו, יד. — (15) תהלים לט, יא.

קם ¹ ויגד מואב יאמר תשובה תקומה ² ומגורתם אביא להם, חטף באות ראשונה: 7. המשקוף. מפתן העליון הנראה לעין כל בכניסת הבית כמו ³ וישקף אבימלך. והמפרש לשון שקיפת וחבמת הדלת עליו ⁴ צריך למצוא לו חבר בלשון תורה ונביאים בלשון העברי: 8. ואכלו את הבשר כלילה הזה צלי אש וגוי. כל עניני אכילה הללו דרך חיפון ומחירות הוא כאדם הנחפו ללכת: 9. נא. נראה לשון צלי קדרה ⁵ שמבושל בלא מים ובלא צלי אש הכתוב כאן: ראשו על כרעיו. כל זה דרך מהירות: 11. פסח הוא ל"י. שהמלאך דילג ויניח בית ישראל להכות בכורות שבכתי הגוים: 13. אעשה שפטים. לפי שהיה בוטח באלהי מצרים ויאמר ⁶ מי י"י: 14. תחגוהו. חטף קמץ נמצא בסיפרי מלכות אחרות והוא עיקר. שמגורת חגג יאמר תחגהו כמו מן סככ ⁷ יסוכוהו ערבי נחל, אבל תחגהו מן גורת ה"י הוא. שיאמר מן כלה תכלוהו מן ציוה תצוהו ⁸: 16. אך אשר יאכל לכל נפש וגוי. ולכך כתוב בכל ימים טובים ⁹ מלאכת עבודה לא תעשו למעוטי אוכל נפש, אבל בשבת ויום הכיפורים כתיב ¹⁰ כל מלאכה: 17. ושמרתם את המצות. לאוכלם ביום הזה לזכרון: כי בעצם היום הזה הוצאתי וגוי. ולא הספיק בצק להחמין. כדכתי ¹¹ ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עוגות מצות כי לא חמץ כי גורשו וגוי: 20. בכל מושבותיכם תאכלו מצות. אפילו בנבולין שאין שם פסחים נשחטין: 21. למשפחותיכם. כדכתי לעיל ¹² לבית אבות: 22. בסף. בכלי כדכתי ¹³ שומרי הסף. ¹⁴ ספות כסף: לא תצאו. כי סימני הדם אשר על המזוזות יגין עליכם: 26. מה העבודה הזאת המשונה משאר ימים טובים מכמה דברים: 27. אשר פסח. דילג ועבר: 29. בחצי הלילה. כשהיו אוכלין את פסחיהן: הישב על כסאו. העתיד לישב על כסאו אילו חייה: 32. וברכתם גם אותי. וגם תברכו אותי: 34. בצקו. מן בצק. [כמו] מן בתף ¹⁵ כתפו: משארותם. הוא הכלי שנותנין בו הבצק,

(1) במדבר כב, ג. — (2) ישעיה סו, ד. — (3) בראשית כו, ה. — (4) הוא רשיי. — (5) בכ"י: קדרה. — (6) ה, ב. — (7) איוב מ, כב. — (8) עין RSBM דף 59 הערה 2. — (9) ויקרא כג, ה. כא. כה. לה. לו: במדבר כח, יח. כה. כו; כט, א. יב. לה. — (10) ויקרא טו, כט; כג, כח. לא; במדבר כט, ז. — ובדבריו כתב ראבי"ע כאן ורמב"ן לויקרא כג, ז. — (11) בפסוק לט. — (12) בפסוק ג. — (13) אסתר ב, כא. ופירש סף כמו חברו ר' יוסף קרא בפירושים על אסתר וגו' הנדפסים ע"י הח' יעללינעק דף 9. — (14) מלכים ב' יב, יד. — (15) בכ"י: כסף.

זוה מוכיח⁽¹⁾ ברוך מנאך ומשארתיך. כשם שהמנא הוא הסל שנותנין בה את הפרי, כן משארתיך⁽²⁾ כלי שנותנין בו את העיסה, וזהו ברכת הכלים שיהא מלאים פירות ועיסה: 36. נתן את חן העם. לתת להם במתנה כדכתי' באלה שמות⁽³⁾ ונתתי את חן העם [הזה] בעיני מצרים: וישאילום מצרים לישראל. ישראל היו השואלים ומצרים המשאילים, השלימו שאילתם ומתנה היתה⁽⁴⁾. מי ששואל⁽⁵⁾ את הדבר קרוי פועל ומי שמוסר לו מה ששואל קרוי מפעיל. משאיל נותן לו מה ששאל: וינצלו את מצרים. עדיי טוב מלבושיהן שאלו ונתנו על בניהם ועל בנותיהם וכדכתי'⁽⁶⁾ ויתנצלו בני ישראל את עדיים מהר חורב: 38. ערב רב. לשון תערובת, כדכתי'⁽⁷⁾ ויתערבו כנויים: 39. עוגות. כי אין לחם⁽⁸⁾ אלא האפוי בתנור: כי לא חמץ. כי לא החמץ. וכן⁽⁹⁾ כבד לב פרעה, לשון פעל. וכן⁽¹⁰⁾ אהב אביו. והמלך דוד זקן, הוּקֵן⁽¹¹⁾: וגם צדה לדרך לא עשו. ולכך הצרכו להתלונן ללחם ולמים: 40. ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים עד סוף שלשים שנה וארבע מאות שנה משנאמר לאברהם בין הבתרים. כי בן שבעים שנה היה אברהם אבינו כשנדבר עמו בין הבתרים⁽¹²⁾ והארבע מאות של גר יהיה זרעך התחילו מיצחק⁽¹³⁾ כמו שפירשתי הכל בפרשת [בין ה]בתרים: 41. ויהי מקץ שלשים של ברית בתרים וארבע מאות שנה של לידת יצחק ויהי בעצם היום הזה וגו'. ומכל מקום במצרים לא ישבו אלא מאתים ועשר של סוף ד' מאות ושלשים⁽¹⁴⁾: 42. ליל שימורים הוא לוי". מימות אביהם היה הק' מצפה לזה הלילה להוציא את בני ישראל ממצרים כמו שהבטיחם. ולישראל הוא ליל שימורים לדורותם, לכל דורותם, שמצפים לזה הלילה לחוג בו חג הפסח [ככל חקותיו]⁽¹⁵⁾ ומשפטיו: שמורים. לשון המתנה, כמו⁽¹⁶⁾ ואביו שמר את הדבר: 46. ועצם לא תשברו בו. כדרך

(1) דבויים כח, ה. — (2) בכ"י: משארותיך. — (3) נ, כא. — (4) כדבריו ג, כב; יא, ב. — (5) בכ"י: שפועל. ובעל קיש תיקן. — (6) ל, ו. ורצה להראות שלשון נצל נאמר על העדי. וגם זאת תשובה למינים שלא יאמרו שלקחו ישראל עמם כל רכוש ארץ מצרים שהרי ראינו שלא לקחו אלא מה שהוצרך להם לחג י"י בחורב. — (7) תהלים קו, לה. — (8) בכ"י: להם. ובעל קיש תיקן. וכן כתב רש"ם לקמן כט, ב; אפוי בתנור קרוי לחם. ורצונו לחלק בין לחם ובין עוגות. — (9) ז, יד. — (10) בראשית כז, יד. — (11) מלכים א' א, א. — (12) ע' RSBM דף 184 הערה 11 ודף 148 הערה 6. — (13) סדר עולם רבא פרק א. — (14) סדר עולם רבא פרק ג. — (15) שם. — (16) כ"ל להוסיף. (17) בראשית לו, יא.

אכילת חיפון: 48. וכל ערל. ישראל שמתו אחיו מחמת מילה ולא נימול⁽¹⁾: 51. ויהי בעצם היום הזה וגו'. אנפ"י שכבר [נאמר]⁽²⁾ זה למעלה חוזר וכופלו עתה לומר לך שביום שיצאו אמר הק' למשה קדש לי כל בכור:

יג. 2. פטר. לשון פתיחה, כמו⁽³⁾ פטר מים ראשית מדון: כאדם. עבודה מתחילה היתה בבכורות: 4. האביב. כיכור ובישול תבואה, כמו⁽⁴⁾ עודנו באיבו לא יקטף,⁽⁵⁾ באיבי הנחל. הדגש במקום אות כ"ת החסירה: 8. בעבור זה שעשה י"י לי ניסים כמצרים אני עובד עבודה הזאת⁽⁶⁾. וכן⁽⁷⁾ זה היום⁽⁸⁾ אשר עשה י"י לי שהייתי⁽⁹⁾ לראש פינה נגילה ונשמחה בו: 9. לאות על ירך. לפי עומק פשוטו יהיה לך לזכרון תמיד כאילו כתוב על ירך. כעין⁽¹⁰⁾ שימני כחותם על לבך⁽¹¹⁾: בין עיניך. כעין תכשיט ורכיד זהב שרגילין ליתן על המצח לנוי: 10. את החוקה. חוקת הפסח: 12. והעברת. הסירחה מבהמותיך ותנחו לכהן ויקריבנו: שגר. לשון שילוח מן הבטן: 13. תפדה. לאחר שנתקדשו הלויים תחת כל בכור בשנה שנייה שהוקם⁽¹²⁾ המשכן,⁽¹³⁾ ולקחת חמשת שקלים לגולגולת וכת'⁽¹⁴⁾ ופדויו מבן חדש תפדה בערכך וגו': 15. ויהי כי הקשה. כל זה תאמר לבנך. וכן מוכיח מדכת'⁽¹⁵⁾ הוציאנו י"י ממצרים. כי הק' אמר למשה כל פרשה זו, וישראל אומר לבנו הוציאנו י"י וגו'. כי משה לא אמר לישראל פסוק זה מעצמו [וגם מה צורך] שיאמר משה לישראל והיה לאות על ידכה כי בחזק יד הוציאנו וגו'. אלא האב אומר לבנו כך:

(1) כפירוש רש"י על פי המכלתא. — (2) נאמר חסר בכ"י והוסיפוהו המדפיסים הראשונים. — (3) משלי יז, יד. — (4) איוב ח, יב. — (5) שיר השירים ו, יא. — (6) עין דבריו לבראשית יח, ה. — (7) תהלים קיח, כד. — (8) בכ"י: יום. — (9) בכ"י: שהיית. — (10) שיר השירים ח, ג. — (11) הלך בעקבות מנחם במחברת טף III דף 99. — (12) בכ"י: שהוקם את המשכן. — (13) במדבר ג, מז. — (14) במדבר יח, מז. — (15) בפסוק טז.

ויהי בשלח:

17. ויהי בשלח פרעה את העם ונתכוון הק' להביאם לארץ כנען ולא רצה הק' להנחותם דרך ארץ פלשתים כי קרוב הוא, דרך הוא ליכנס מיד בארץ כנען, ולכשיבאו למזרח מלחמת ארץ כנען יתנו ראש וישוכו למצרים כמו שעשו כמה פעמים כדכתי' (1) הלא טוב לנו שוב מצרימה, (2) נתנה ראש ונשובה מצרימה וגו', (3) וזכרנו את ההגה אשר אכלנו (4) במצרים. לפיכך ויסב [אלהים] את העם דרך המדבר ארץ רחוקה. כדכתי' (5) אחד עשר יום מחורב וגו'. אבל פלשתים לבדם היו מפסיקין בין מצרים ובין ארץ כנען כמו שמוכיח ביצחק שהיה יורד מארץ כנען ללכת דרך ארץ פלשתים לארץ מצרים מפני הרעב (6) עד שאמר לו הק' (7) גור בארץ הזאת, (8) וישב יצחק בגרר: 18. וחמושים. בכלי זיון. שהיו הולכים לירש את ארץ כנען כמו שכת' למעלה (9) ואומר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ הכנעני וגו', וכן (10) תעברו חמושים דיהושוע: 21. וי"י הולך. מלאך שהיה מוליך לפני ישראל עמוד האש ועמוד הענן (11): יומם ולילה. שכשישמע פרעה יאמר בורחים הם וירדפו אחריהם: 22. לא ימיש הק' לשון מפעיל, ממיש את אחרים. אבל (12) לא ימוש ספר [ה]תורה, לשון פועל:

יד 3. נבוכים הם. לפניהם (13) נבכי ים. לפיכך שבו אחור שלא ידעו היכן ילכו, כי סגר עליהם המדבר את דרכם שהוא מקום נחש שרף ועקרב וחיות רעות ודואגים שם מאחריהם (14), ולפיכך שבו ממקום שהיו חונים באיתם בקצה המדבר ועתה באו בין מגדול ובין הים לחנות על הים והרי נבוכים, נבכי ים, לפניהם. הרי אין להם מקום לנוס לא לפנים ולא לאחור: נבוכים. סגורים בנבכי ים שלפניהם. כדכתי' (15) הבאת עד נבכי ים, (16) מבכי נהרות: 5. כי

(1) כמדבר יד, ג. — (2) כמדבר יד, ד. — (3) כמדבר יא, ה. — (4) כן הוא בכ"י. ובמקרא: נאכל. — (5) דברים א, ב. — (6) בראשית כו, א. ב. — (7) שם בפסוק ג. — (8) שם בפסוק ו. — (9) ג, יו. — (10) יהושע א, יד. — (11) כתב כן משום דברי המקרא יד, יט. ועי' מה שכתב שם. — (12) יהושע א, ח. — (13) איוב לח, טו. — (14) לדעתו תחלת המקרא מוסבה על שלפניהם וסופו על שלאחריהם. וע"כ שבו וגו'. — (15) איוב לח, טו. — (16) איוב כח, יא.

ברח העם. מתוך ששבו אחור⁽¹⁾: מעבדינו. חטף קמץ. מעבוד
 אותנו. וכן⁽²⁾ משמרו את השבועה. ⁽³⁾ באכל האש, ⁽⁴⁾ באכלנו לחם
 לשובע: 7. רכב בחור. רכב חשוב ומובחר: ושלישים. שרים.
 לפי שכת' לפנינו⁽⁵⁾ ומבחר שלישי טובעו בים סוף: 8. יוצאים
 ביד רמה. לא היו דואגים כלל עד שראו פרעה ועמו רודפים
 אחריהם. או ⁽⁶⁾ ויראו מאד: 11. המבלי אין. כפל לשון: למות
 במדבר. אשר אין [לחם]⁽⁷⁾ ואין מים, ואפילו אין רודף אחרינו
 נמות ברעב: 16. וּבְקָעָהוּ. העי"ן גורמת⁽⁸⁾, כמו⁽⁹⁾ שִׁמְעֵנו אֲדוֹנֵי. אבל
 מן זכר יאמר ⁽¹⁰⁾ וְזָכַרְנִי: 19. ויסע מלאך האלהים המוליד את
 עמוד הענן⁽¹¹⁾ לפני מחנה ישראל וילך המלאך מאחריהם
 ומתוך כך ויסע עמוד [הענן] מפניהם ויעמוד מאחריהם. כי
 המלאך הוליכו להפסיק בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל וישם
 מאפל ביניהם כדכת' ביהושע⁽¹²⁾, שלא יוכלו לקרב זה אל זה כל
 הלילה: 20. ויהי הענן והחשך למצרים ויאר עמוד האש לישראל
 את⁽¹³⁾ הלילה ולא קרב זה אל זה, מצרים לא קרב לישראל כל
 הלילה: 21. ברוח קדים. כדרך ארץ עשה הק' שהרוח מייבש
 ומקריח את הנהרות: 24. בעמוד אש ובענן, בקולות של ברד ואש
 מתלקחת וענן. כדכת'⁽¹⁴⁾ וירעם י"י בקול גדול [וגו'] ויהומם: ויהם.
 מהומת קול: 25. ויסר את אופן מרכבותיו. כשראו מצרים
 שנתהממו היו טורחים את אופני הענלות להטותם אחריהם⁽¹⁵⁾ כדי
 לנוס ולברוח אחור ולא יכלו⁽¹⁶⁾ אלא היו מנהגים ומטים אותם לפנות
 לאחור בכבדות ובקושי גדול, כי היו הענלות והרכב מריבות זו לפני
 זו⁽¹⁷⁾. ולמה היו עושים כך? לפי שאמרו מצרים אנוסה מפני
 ישראל כי י"י נלחם להם⁽¹⁸⁾ עתה בנו במצרים: 26. נטה את
 ירך. כשעברו ישראל על שפת הים מעבר לים: 27. ומצרים נסים

(1) ולא הלכו דרך שלשת ימים לזכות לי"י כאשר דברו. ומה הכירו אנשי
 מצרים שראשית מחשבתם היה לעזוב את מצרים כל הימים. — (2) דברים ז, ה. —
 (3) במדבר כו, י. — (4) טו, ג. — (5) טו, ד. — (6) בפסוק י. — (7) לחם חסר
 בכ"י ונשאר מקום חלק. — (8) וכן כתב לבראשית לד, י. וע' בספרי על רשב"ם
 דף 139 הערה 15. — (9) בראשית כו, ו. — (10) תהלים קו, ד. — (11) כמו שפירש
 לעיל י, כא. — (12) כד, ז. — (13) בכ"י: כל. — (14) שמואל א' ז, י. — (15) לאחור
 ולא לפנים. — (16) בכ"י: יוכלו. — (17) ולא בשורה אחת ולכן הנוטים אחור
 נפגשו כאשר אחריהם. ור' יוסף בכור שור הביא כאן פירוש ששמע משום
 ר' שמואל (הוא רשב"ם), והוא דומה במקצת לפירוש רשב"ם אבל המניד לא הבין
 דעת המפרש. — (18) בכ"י: לכם.

לקראתו. כשהיו הופכים אופני מרכבותם לנוס פנעם הים קודם שנהפכו לגמרי ובא להם הים לקראת פניהם, ובני ישראל כבר הלכו כיבשה בתוך הים, וירא ישראל אשר על שפת הים את מצרים מתים ושבועים בים: 30. על שפת הים. כשהיו ישראל על שפת [הים] ראו מיד את הים שב על פני המצרים ומבעו בתוכו. והו עיקר פשוטו. ובענין זה פרשתי כבראשית⁽¹⁾ וישמע את קול יי אלהים מתהלך בן לרוח היום: 31. ויאמינו ביי. שאף במדבר לא ימותו ברעב:

טו. 1. גאה גאה. נצחון מלחמה קורא גאות בכמה מקומות.⁽²⁾ השב גמול על גאים.⁽³⁾ בית גאים יסח יי, הגזולים והחומסים.⁽⁴⁾ בנאות רשע ידלק עני: רמה בים. תרגום של השליך. וכן⁽⁵⁾ רומי קשת: 2. עזי וזמרת יה. עזי וזמרת ושבח ישראל יה, והוא היה לי לישועה. עזי חטף קמץ ויוד יתירה כמו⁽⁶⁾ רבתי בגוים.⁽⁷⁾ הושבי בשמים.⁽⁸⁾ שכני בחגוי הסלע. אבל⁽⁹⁾ עזי אלך אשמורה פירושו עזי שלי: וזמרת. כמו⁽¹⁰⁾ ושכורת ולא מיין. וכן⁽¹¹⁾ תסמר שערת כשרי, כפילו של ראש הפסוק ורוח על פני יחלוק, תסמר שערת הרוח כשרי. וכן תירגם רב יוסף⁽¹²⁾ תצלהב שלהוביתא בישרי. הרי זמרת חסר כמו שכורת ושערת: [זה אלי. אף על פי שלא ראוהו שייך לומר לשון זה כמו⁽¹³⁾ כי זה משה האיש⁽¹⁴⁾]: ואנוהו. ואיפהו. כמו⁽¹⁵⁾ הנוה והמעונגה דמיתי בת ציון. ואינו לשון⁽¹⁶⁾ נוה משולה. כי כפל סופי מוכיח וארוממנהו. ואנוהו [וארוממנהו] שניהם לשון כיבוד להק: 3. יי שמו. נודע יי: משפט עשה: 4. ירה בים. כמו⁽¹⁸⁾ ויורו המורים. זרק והשליך: 5. יכסיומו. יכסיומו היה לו לומר, אך בשביל או הראשון⁽¹⁹⁾ [ננקד כן] גם השני. וכן⁽²⁰⁾ מוצאו ומובאו, היה לו לומר מובאו, מן בא מבוא [כמו] מן

(1) בכי: כבראשונה, ובעל קרן שמואל היטיב לתקן, והמקרא כבראשית ג, ה. ועי את אשר הבאתי שם בשם רשבים. (2) תהלים צד, ב. (3) משלי טו, כה. (4) תהלים י, ב. (5) תהלים עה, ט. (6) איכה א, א. (7) תהלים קכג, א. (8) עובדיה ג; ירמיה מט, טו. (9) תהלים נט, ג. (10) ישעיה נא, כא. (11) איוב ד, טו. (12) בתרגום הנרפס: קצלקבא עקעולי בקרא. (13) שמות לב, א. (14) הובא בפענה רזא בשם רשבים, וכתב כן להוציא מרכרי המכלתא שהביא רש"י. (15) ירמיה ו, ב. (16) ישעיה כו, ג. (17) תהלים ט, ז. (18) שמואל ב, יא, כד. (19) בכי באו שתי פעמים תיבות או הראשון, ואין להעמידם אלא פעם אחת, ונראה שחסר תיבת בא או ננקד כן וכדומה במקום השנות או הראשון. (20) יחזקאל מג, יא.

קם מקום, מן לן מלון. אבל בעלילת מוצאיו אמר מובאיו: 6. ימינך י"י שאתה נאדרי בכח היא תרעץ אויב. ימין היא לשון נקבה כדכתיב⁽²⁾ ימין י"י רומימה. ומקרא זה כעין⁽³⁾ נשאו נהרות י"י נשאו נהרות קולם. ⁽⁴⁾ עד מתי רשעים י"י עד מתי רשעים יעלוו. ⁽⁵⁾ כי הגה אויבך י"י כי הגה אויבך יאבדו. חציו הראשון אינו מסיים דברו עד שיבא חציו האחרון וכופלו ומשלים דברו, אך בחציו הראשון מזכיר כמי הוא מדבר: 7. תהרם קמיד. לשון הסרה. משפיל ומננע הדבר מקומתו. וכן ⁽⁶⁾ פן יהרסו אל י"י ממקומם להתקרב ולראות. וכן⁽⁷⁾ יחתך מאהל ויהרסך ממצבך: 8. וברוח אפיך. ⁽⁸⁾ ברוח קדים עזה כל הלילה: נערמו. גבהו למעלה כמו ערימת חטים: נד. לשון גובה. וכן בירדן⁽⁹⁾ קמו נד אחד: קפאו. כמו⁽¹⁰⁾ וכנבניה תקפאני: 9. אמר אויב. כשראה הים [נהפך]⁽¹¹⁾ לחרבה: אריק חרבי. אריק תערי בהוצאת חרבי⁽¹²⁾. וכן⁽¹³⁾ כי חיצך נחתו בו, על שמנחת⁽¹⁴⁾ דריכת הקשת הוא יורה החצים כדכתיב⁽¹⁵⁾ ותנחת עלי ירך, ונחתה קשת נחושה ורעותי, לכך הוא קורא יריית החצים נחיתה⁽¹⁷⁾: 10. צללו כעופרת [כמים אדירים]. כמימות שהן אדירים, כמים של ים אע"פ שהן אדירים כמשברי ים: 11. מי כמוך באלים י"י מי כמוך נאדר בקודש. גם זה מן הכפולים שפירשתי אצל ימינך י"י נאדרי בכח. וכן פירשו מי כמוך באלים י"י שנאדר בקודש כמותך: נורא תהילות. תהילות האמורות כך על ידיהם אתה יראוי ומאויים כדכתיב⁽¹⁸⁾ ויראו העם את י"י: 12. נטית ימינך. ⁽¹⁹⁾ ויאמר י"י אל משה נטה את ירך על הים וישוכו וגו': 13. נהלת בעוך. מנהל אתה את ישראל עכשיו⁽²⁰⁾ כדי להכניסם ולהורישם את ארץ כנען שהוא נה קדשך: 14. 15. יושבי פלשת, אלופי אדום, אילי

(1) בכ"י: מבואיו. — (2) תהלים קח, טו. — (3) תהלים צג, ג. — (4) תהלים צד, ג. — (5) תהלים צב, י. — (6) יש, כא. — (7) דברי שני כתובים נפרדים (ישעיה כב, יט ותהלים נב, ז) נשתנו ונתחברו יחד. ונראה שטעות סופר היא ולא יצאה מידי המחבר רשבים. — (8) השתמש בדברי הכתוב יד, כא. — (9) יהושע ג, טו. — (10) אויב י, י. — (11) כן נראה לי להוסיף, — (12) עי רש"י, — (13) תהלים לח, ג. — (14) בכ"י: שם נחיצת. — (15) תהלים לח, ג. — (16) תהלים יח, לה. — (17) בכ"י: נחיצה. ובעל קיש תיקון, — (18) יד, לא. — (19) השתמש בדברי המקרא יד, כו. — (20) הלך בשיטתו שיש לשעבר שפתרוני עכשיו. ע דבריו לבראשית א, כט; כנ, יא; במדבר יד, כ. וכאן הוכרח לאמר כן, לפי שעל הים הם עומדים ומשוררים את השירה הזאת ולא באו עוד אל ארץ כנען.

מואב, כל אילו שכני ארץ ישראל: 16. [עד יעבר וגו']⁽¹⁾. שניהם עד יעבור את הירדן אל ארץ ישראל⁽²⁾. כפל אחר של עברת הירדן⁽³⁾ כעין⁽⁴⁾ ימינך י"י לפי הפשט: 16. בגדול ורועך. כמו כורוע גודלך. וכן קדוש היכלך בתילים⁽⁵⁾ כמו היכל קודשך: 17. מקדש. קף של מקדש הגשה ודל"ת רפה. וכן⁽⁶⁾ הצפינו וכן⁽⁷⁾ משתי עיני מפלשתים. הדגש שבקוף של מקדש עושה את החטף שבא מניע⁽⁸⁾. ולכך הדל"ת של אחריו רפה, וכן הצפינו, וכן משתי: 18. י"י ימלך. לאחר שתתישבו בארץ ישראל תודע מלכותו של הק' בכל המלכיות: 19. כי בא סוס פרעה וגו' וניערו בים וישראל כבר הלכו ביבשה בתוך הים, או ותקה מרים הנביאה וגו'. וכמה⁽⁹⁾ כאשר ציוה י"י את משה ויניחוהו אהרן לפני העדות למשמרת. וכן בירמיה⁽¹⁰⁾ כי בא ירמיהו אל בית הבור ואל החנויות וישב שם ירמיהו וימים רבים וישלח המלך צדקיהו ויקהו: 20. הנביאה. [נביא] קורא בעל דברי שבח או תוכחות בני אדם: אחות אהרן. על שם הבכור קורא [אותה] אחות [אהרן]⁽¹¹⁾ כמו שפירשתי אצל⁽¹²⁾ אחות נביות⁽¹³⁾ ואחות לוטן: 22. ויפסע הפעיל, אבל ויפסע הוא עצמו נסע. וכן⁽¹⁴⁾ ויפיל בקרב מחנהו,⁽¹⁵⁾ ויגיש את פר[ו] החמאתו, לשון מפעיל. אבל⁽¹⁶⁾ ויפיל⁽¹⁷⁾ ויגיש לשון פועל: 25. ויורהו. לשון⁽¹⁸⁾ יורו משפטיך: שם שם לו חוק ומשפט וישם נסהו. שם כמרה על ידי עלילות הנסיון אשר שם להצמיאם⁽¹⁹⁾ למים ואחר כך ריפא להם את המים התחיל להוכיחם שיקבלו עליהם את החוקים ואת המשפטים אשר ילמדם והוא יעשה צורכיהם. והואך שם לו חוק ומשפט? שאמר להם⁽²⁰⁾ אם שמוע תשמע לקול י"י אלהיך וגו' ושמרת כל חוקיו שציוה אתכם, כל המחלה אשר שמתי במצרים שעשיתי מימיהם דם ולא היה להם מים⁽²¹⁾ לשתות לא אשים עליך כי אני י"י רפאך אשר

(1) ציון המקרא חסר בכ"י. — (2) עד יעבר הראשון ועד יעבר השני כוונה אחת להם ולא כפירוש התרגומים. — (3) ר"ל ומה שנכפל עוד הפעם עד יעבור. — (4) בפסוק ו. — (5) סה. ה. — (6) ב. ג. — (7) שופטים טו, כח. — (8) בשם שבא השתמש כבר מנחם במחברת דף 7 ע"ב. ואפשר שגם רשבי"ם השתמש בו כאן פעם אחת. ולכן אני חוזר מאשר כתבתי בספרי RSBM דף 130 הערה 11 והערה 14. — (9) טו, לד. — (10) וירמיה לו, טו. יז. ור"ל כי גם שם באו דברים בנתיים והפסיקו הענין. — (11) להוציא מדברי האגדה שהביא רש"י. — (12) בראשית כח, ט. — (13) בראשית לו, כב. — (14) תהלים עח, כח. — (15) ויקרא ח, יד. — (16) בראשית מה, יד ועוד. — (17) בראשית מד, יח. — (18) דברים לג, י. — (19) בכ"י: להצמיאם. — (20) בפסוק כו. ובכ"י בקול במקום לקול. — (21) בכ"י מים מים שתי פעמים.

רפאתי למים. כדכתי' לשון זה באלישע⁽¹⁾ כשריפא המים. כל המחלה במים מדבר⁽²⁾ כדכתי' ⁽³⁾ וברך את לחמך ואת מימך והסירותי מחלה מקרבך:

טו. 1. בחמשה עשר יום לחדש⁽⁴⁾ השני. או פסקו להם עונות שהוציאו ממצרים: 3. ביד י"י. מיתת הבאים⁽⁵⁾ בכלח אלי קבר⁽⁶⁾ ולא ברעב: על סיר הבשר. כמו ⁽⁷⁾ ועליו מטה מנשה: 4. ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו. אף אם יתכוונו ללקוט הרבה לא ימצאו בכתים אלא דבר [יום] ביומו כדכתי' וימודו בעומר וגו' איש לפי אכלו לקטו: למען אנסנו. מתוך שבכל יום ויום ענייהם תלויות למונותיהם אלי. מתוך כך יאמינו כי וילכו בתורותי כמו שמפורש בפרשת והיה עקב⁽⁸⁾ ויעך וירעיבך [וגו']⁽⁹⁾: 5. והכינו. את אשר תאפו אפי ואת אשר תבשלו בשרו: והיה משנה. אעפ"י שבכל יום לא מצאו אלא עומר לגולגולת. ביום השישי ימצאו כפליים, שני העומר לאחד: 6. כי י"י הוציא אתכם. ולא כמה שאמרתם⁽¹⁰⁾ כי הוצאתם אותנו: 7. ובקר וראיתם את כבוד י"י. שימטיר לכם לחם בכרך: 12. וידעתם כי אני י"י אלהיכם. אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים⁽¹¹⁾: 14. ותעל שכבת הטל. שהיה מצפה⁽¹²⁾ את המן ומכסחו. ודרך טל לעלות⁽¹³⁾: מחספס. אין חבר, ופתרונו לפי עניינו מפוזר ככפור שקורין גרישלא⁽¹⁴⁾: 15. ויאמרו איש אל אחיו מן הוא. לפי שלא ידעו מה הוא⁽¹⁵⁾. וגם דונש פתר כן⁽¹⁶⁾. כי סוף המקרא מוכיח כי לא ידעו מה הוא. ואני אומר מן הוא תרגומו של מי ולפי שהוא לשון מצרי ובאותו לשון היו רגילין שהוא כמו מה, כתבו משה באותו לשון שאמרו להודיענו שלפיכך⁽¹⁷⁾ ויקראו [בית] ישראל את שמו מן על שהיו תמיהים ואומרים מן הוא כמו מה הוא. וכן⁽¹⁸⁾ יגר שהדותא. וכמוהו⁽¹⁹⁾ הפיל פור הוא הגורל. לא היה צריך לכתוב אלא הפיל הגורל הואיל ובלשון הקודש נכתבה

(1) מלכים ב' ב, כא. — (2) מדבריו כנ, כה תראה שר"ל מחלה שבאה על גוף האדם על ידי מים רעים. — (3) כנ, כה. — (4) כמ"י: בחדש. — (5) כמ"י: הבאי. — (6) השתמש בדברי המקרא איוב ה, כו. — (7) במדבר ב, כ. — (8) דברים ח, ג. — (9) השתמש בדברי הכתוב בפסוק כנ. — (10) בפסוק ג. — (11) עיין דבריו יד, לא. — (12) לשון ציפוי. — (13) כמדרש רבותינו שהביא רש"י. — (14) *gresle*, *grêle*, *Hagel*. — (15) ר"ל שתיבת מן פתרונו מה. — (16) בספר תשובות דונש נגד מנחם דף 20 ברפוס לונדון. — (17) בפסוק לא. — (18) בראשית לא, מו. — (19) אסתר ג, ו.

המגילה, אלא להודיעני⁽¹⁾ על בן קראו לימים האלה פורים על שם הפור. ואילו לא נכתב מתחילה בלשון שהיו אומרים באותה המלכות, לא היינו יודעים למה נקרא פורים: 17. וילקטו. בלא אומד ובלא מדה: 18. וימודו בכתים. וימודו מן מדה. מן סבב ויסובו: 22. ויגידו למשה. מה שמצאו משנה ואם יותירו ממנו עד מחר. ומשה לא הגיד להם עד עתה מה שאמר לו הק' מיום הראשון⁽²⁾ ויהי ביום השישי והכיני את אשר יביאו⁽³⁾ ויהי משנה: 23. ויאמר אליהם הוא אשר דבר יי' מיום הראשון⁽⁴⁾ ואני לא הגדתי לכם. ומשה נתכוון שיהיו תמידים כשימצאו משנה להודיע להם עתה כבודו של יום השבת: אָפוּ. אָפוּ היה לו לומר בחטף פתח קטן כמו מן אבל אכל, מן אמר אמר, מן אפה אפה לשון ציווי, אלא בשביל שאינו מחובר לאחוריו אלא מנוגן ברביע שהוא מנינוני המלכים לכן ננקד בצרי. ולא מצאתי דוגמתו אלא הבו, אהבו הבו קלון מגינה בתרי עשר⁽⁵⁾: 24. ולא הבאישי ואפילו רימה שרגילה לבא מהרה לא היתה בו: 26. לא יהיה בו. המן: 30. וישבתו העם מכאן ואילך ביום השביעי: 31. וטעמו כצפיהית בדבש. ולהלן הוא אומר⁽⁶⁾ ויהי טעמו כטעם לשד השמן. פירשו רבותינו⁽⁷⁾ כדבש לתינוקות שמן לזקנים. ואני אומר לפי פשוטו וטעמו כשאוכלין אותו כמות שהוא בלא טחינה הרי הוא כצפיהית בדבש. כמו האגוזים קודם טחינה וכתשיה מתוקין הם. אבל להלן כת' וטחנו ברחים או דכה במדוכה לפיכך ויהי טעמו לשמנונית כמו האגוזים שנעשים שמן לאחר כתישה וכן הזתים. ולפיכך כתב כאן וטעמו [ושם כתב ויהי טעמו]⁽⁸⁾ שמתחלה טעם המתיקות ונעשה טעם שמן: כצפיהית. אין לו חבר. אבל⁽⁹⁾ צפחת מים כלי הוא: גד. מין קטנית הוא עגול כורע גד: לבן. כעין הברולח כדכת' להלן⁽¹⁰⁾ ועינו כעין הברולח. אבל זרע גד אינו לבן⁽¹¹⁾: 33. ויאמר משה אל אהרן לאחר שהוקם את המשכן בשנה שנייה שדיה שם ארון העדות קח צנצנת אחת ונ': 34. לפני העדות. הארון: 35. אל קצה ארץ כנען. כדכת' ביהושע⁽¹²⁾ וישבת המן ממחרת:

(1) אסתר ט, ב. — (2) בפסוק ה. — (3) בכ"י טעה הסיפרי וכתב: והביאו את לקטו! — (4) בפסוק ה. — (5) הושע ד, יח. — (6) במדבר יא, ח. — (7) יומא דף עה ע"ב. — (8) כן נראה להוסיף והראיה דברי רשב"ם לבמדבר יא, ח. — (9) שמואל א' כו, יא. ובכ"י: צפיהית מים. — (10) במדבר יא, ז. — (11) כפירוש רש"י. — (12) ה, יב.

יז. היש י"י בקרבנו. אם יתן לנו מים: 11. כאשר ירים משה ידו והמטה וגבר ישראל. שכן דרך ערכי מלחמה כל זמן שרואים הרמת ניסם קונפנון⁽¹⁾ ב"ל הן מתגברין, וכשהוא מושלך רגילין לנום ולהנצח: 12. אמונה. קיימין בחווקן. וכן⁽²⁾ ותקנתיו יתד במקום נאמן, מקום חזק. וכן⁽³⁾ בכל דור ודור אמונתו, קיומו לדור דור. וכן⁽⁴⁾ וחלים רעים ונאמנים, חלאים ארוכים וקיימים: 13. ויחלש. נצחם. כדכ⁽⁵⁾ קול ענות חלושה: 14. באזני יהושוע. שימלוך עליהם ויקיים מצותי למחות את שם עמלק: כי מחה אמחה וגו'. כי אני רוצה שימחה שמו: 15. י"י ניסי. שהמטה של הק' היה לנס על הנבעה וגם לעתיד ירים אותו הק' לנס על ההרים להלחם בעמלק שהרי אמר לו עכשיו כי מחה אמחה את זכר עמלק וזהו שמפרש והולך ויאמר כי יד על כס יו וגו', לכך אני קורא שם המזבח י"י ניסי, דוגמת שם אדם ששמו⁽⁶⁾ אליעזר או⁽⁷⁾ עמנו אל, שהרי הרים הק' את ידו על כסאו ונשבע כי מלחמה לו בעמלק מדר דר, דוגמת כי אשא אל שמים ידי. זהו עיקר פשוטו. ויש מפרשים⁽⁸⁾ כשתהיה יד⁽⁹⁾ וחזק על כסא יה, שזהו כסא מלכי ישראל, אז תהיה מלחמה בעמלק, ואין נראה כלל בעיני, שכי תהיה יד היה לו לומר. אבל למעלה הוא מוסב כמו שפירשתי, ופירושו שהרי יד⁽¹⁰⁾ על כס יה:

וישמע יתרו.

יח. 1. אשר עשה אלהים למשה. שלא הויקן פרעה ושגידלו⁽¹⁰⁾ הק' בעיני פרעה ועבדיו ועשה לישראל ניסים על ידו: 2. אחר שילוחיה. לאחר שהחזירה ושילחה משה ממצרים [אע"פ] שלא ראינו עד עכשיו שהחזירם⁽¹²⁾ לבית חמיו. ויש מפרשים ואחרי כן שלח לה נדוניתה כדכת⁽¹³⁾ ויתנה שילוחים לבת פרעה. ונראה הוא פשט,

⁽¹⁾ *confanct, Kriegsfahne*. — ⁽²⁾ ישעיה כב, כג. — ⁽³⁾ תהלים ק, ה. ושם כתוב. ועד דור ודור אמונתו. — ⁽⁴⁾ דברים כח, נט. — ⁽⁵⁾ לב, יח. — ⁽⁶⁾ יח, ד. — ⁽⁷⁾ ישעיה ז, יד. — ⁽⁸⁾ ברייתא במנהדרין דף כ ע"ב. — ⁽⁹⁾ בכ"י: ידי. — ⁽¹⁰⁾ בכ"י: וכשיגדלו. — ⁽¹¹⁾ כן נראה לי להוסיף. — ⁽¹²⁾ אולי צ"ל: שהחזירה. ⁽¹³⁾ בכ"י: אתנה. והמקרא במלכים א' ט, טז: ויתנה שלוחים לבתו.

שלא מצינו מקראות בעניין זה⁽¹⁾ אלא קודם ששלחה יתרו לה ולבניה במדבר היה לו לכתוב למעלה אחרי פרשת דמים למולות, ואחר כך חזר משה ושילחה אצל אביה לה ולבניה⁽²⁾ דוגמת⁽³⁾ וחם הוא אבי כנען. אחר שילוחיה כמו⁽⁴⁾ ואחר תמחר וכמו שפירשת⁽⁵⁾ אחר נאחו בסכך,⁽⁶⁾ קדמו שרים אחר נוגנים: 6. ויאמר שליה יתרו אל משה אני חותנך יתרו: 7. התלאה אשר מצאתם בדרך. רדיפת פרעה, מים ומן ובשר שנתן להם הקי⁽⁷⁾: 9. ויחד. מנורת חדה כמו עזו וחדוה⁽⁸⁾ כדן כל תיבות של בניד כפית שמנורת חמופי למד פעל שסופם דגשים, מן ככה ויבך, מן פתה⁽⁹⁾ ויפת בסתר לבי⁽¹⁰⁾ יפת אלהים ליפת ושסופם דגש כמון⁽¹¹⁾ אל תוסף כל דבריו, מן שבה⁽¹²⁾ וישב: 10. אשר הציל אתכם משה ואהרן מיד מצרים ומיד פרעה, ואת העם משיעבוד מצרים: 11. מכל האלהים. כי אין בהם כח לנקום צרת מאמיניהם: כי בדבר, כלומר כי על כל דבר אשר זדו מצרים עליהם נתעולל בהם. והו עיקר פשוטו: 12. ויבא אהרן וכל זקני ישראל לאכול לחם עם חתן משה. לכבוד יתרו באו. ומשה לא הוצרך להזכיר כי האהל שלו הוא: 13. לשפוט את העם. אפילו אם בא יתרו קודם מתן תורה, דיני ממונות היה לחם מעולם, אף כי אמרו רבותינו⁽¹³⁾ כי במרה ניתנו להם דינים כדכת' ⁽¹⁴⁾ שם שם לו חק ומשפט. ונראין הדברים שאחר מתן תורה בא. כת' כאן⁽¹⁵⁾ אשר הוא חונה שם הר האלהים, ולפנינו הוא אומר⁽¹⁶⁾ בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ביום הזה באו מדבר סיני ויסעו מרפידים ויבאו מדבר סיני וגו' ויחן שם ישראל נגד ההר. נמצאת פרשת הפידים וחניית ההר קדמה לפרשה זו, אבל שלא להפסיק פרשיות של מצות הקדים לפרשת יתרו: מן הבקר עד הערב. לפי שהוא לבדו שופט את כל העם ואין לו מסייעים: 14. מדוע אתה יושב לבדך. ולפיכך

(1) בענין חזרת צפורה לבית אביה. — (2) הוא הכלל שהביא במקומות רבים (ע' RSBM דף 88 הערה 1). — (3) בראשית ט, יח. — (4) ויקרא טו, כח. — (5) בפירושו לבראשית כב, יג. — (6) תהלים סח, כו. — (7) דעתו כדברי ראבי"ע שפירש: רעב הקהל וצמא. — (8) בכ"י נהפך סדר הדברים ונכתב: עזו וחדוה כמו. והכוונה לדברי הימים א' טו, כו. — (9) איוב לא, כו. — (10) בראשית ט, כו. — (11) משלי ל, ו. — (12) במדבר כא, א. — (13) מבלתא פ' בשלה וסנהדרין דף נו ע"ב. — (14) טו, כה. — (15) בפסוק ה'. — (16) יט, א. ב.

כל העם נצב עליך מן בקר עד ערב: 15. כי יבא אלי העם לדרוש אלהים. כלומר אני לבדי צריך לשאל (אל¹) אלהים ואין בהם רגיל לדבר אל אלהים כי אם אני לבדי: 18. נבל תבל. כמו²) ונבלה שם שפתם אשר לא ישמעו איש (את) שפת רעהו. לשון שלך מתבלבלת להשיב לכמה בני אדם יחד וגם הם מתבלבלים לשונם, זה צועק וזה צועק, ואין בך כח להשיב לכולם כסדר זה אחר זה: 19. ויהי אלהים עמך. כלומר³) ויכולת עמוד: היה אתה לעם מול האלהים. לאותם דינים שצריך לדרוש אלהים אתה תשמע מה יאמר לך הק' והוהרת אותם. וזהו הדבר הקשה יביאו אליך. אבל שאר דינים הנודעים בכל⁴) לחכמי ישראל שתשים עליהם ישפטו הם והקל מעליך: 21. אנשי חיל. אנשי ממון ונבורה שלא יגורו מפני איש: שנאי בצע. שוחד וגול קרוי בצע בכל מקום.⁵) הוי בוצע בצע רע לביתו,⁶) מה בצע כי נהרוג, מה שבר.⁷) כי יבצע כי ישל אלוה נפשו: 22. כל הדבר הגדול. לדרוש אלהים⁸): וציוך אלהים, כשיצוך אלהים לשופטם, ויכולת עמוד על ידי מסייעך. וגם כל העם הזה הנצב עליך מן הבקר ועד הערב יבא מהרה איש איש אל ביתו בשלום: 26. ישפוטו הם. כמו⁹) לא תעבדני מזה. בכמה מקומות או במקום או:

יט. 2. נגד ההר. הנוכר למעלה¹⁰) תעבדון את האלהים על ההר הזה: 4. על כנפי נשרים. שהעברתי אתכם את הים כיבשה כנשרים שעוברים ימים דרך פריחה. וגם שלא הווקתם כדכת¹¹) כנשר יעיר קנו על גזוליו ירחף: ואביא אתכם אלי. להיות אני לכם לאלהים: 5. כי לי כל הארץ. וכל העמים שלי ולא בחרתי כי אם אתכם לבדכם: 6. ממלכת כהנים. שרים. כמו¹²) ובני דוד כהנים היו: 8. וישב משה את דברי העם אל יי. למחר. כמו שמפרש והולך¹³) ויאמר יי אל משה הנה אנכי בא אליך בעב

(1) נראה שיש למחוק תיבת אל, כי בעצם המקרא הזה כתוב לדרוש אלהים בלי אל, ונראה שהיתה בראשונה כתובה בסוף השורה כדי למלאנה ולרמוז אל תיבת אלהים בתחלת השורה הבאה אחרי כן, והכותב לא הבין והכניסה באמצע השורה ככתב יד אשר לפני. — (2) בראשית י"א, ו. אבל באמת פס השירש בלל. — (3) כדברי פסוק כג. — (4) בכ"י: בכל. — (5) חבקוק ב, ט. — (6) בראשית לו, כז. — (7) איוב כו, ח. — (8) בכ"י נכתב לדרוש אלהים שתי פעמים. — (9) רות ב, ח. — (10) נ, יב. — (11) דברים לב, יא. — (12) שמואל ב' ח, יח. וכן פירש רש"י. — (13) בפסוק ט.

הענין וגו' או ויגד משה את דברי העם אל יי, והו' (1) וישב משה וגו', כולל ואחר כך מפרש כך אמר לו משה להק' כבר מאתמול קיבלו עליהם לעשות מה שתצווים. וכמוהו (2) ותצא אש מלפני יי ותאכל את העולה, ובתוך כך (3) ויקחו שני בני אהרן נדב ואביהוא וגו' ותצא אש מלפני יי, מצא נדב ואביהוא לפני מזבח הזהב שבחיכל בהקריבם עליו אש זרה ושרפם ויצא לחוץ ואכל את העולה על מזבח הנחושת שבעזרה חוץ לחיכל. וכן בספר שופטים בפ' מיכה (4) וישב את אלף ומאה הכסף לאמו ותאמר אליו הקדש הקדשתי את הכסף ליי וגו' וישב את הכסף לאמו. בתחילה אמר הפסוק וישב את הכסף לאמו ופירש אח"כ כיצד ותאמר אליו וגו' וישב את הכסף לאמו: 9. בעב הענין. עב וחשך שלא להסתכל בשכינה: 10. וקדשתם. לשון הזמנה. כמו (5) התקדשו למחר ואכלתם בשר: 11. ירד יי לעיני כל העם. יש לומר ויאמר יי של תחילת הפסוק (6) על ידי מלאך לכן ירד יי, ולא הק' בעצמו מדלא כת' ארד. כמו שפירשתי (7) ויי המטיר על סדום וגו' מאת יי מן השמים, וגם בהגדות (8) ראשון שבפסוק גבריאל והשני הק': 12. והגבלת. ה'ראה להם וְעָשָׂה להם סימני גבול עד הוכן יכולין ליקרב: 13. לא תגע בו יד. הנוגע בהר שאמרתי (9) מות יומת, מרחוק ימיתוהו שלא יקרבו אל הר להמיתו ויתחייבו אף הם מיתה. לכן לא תגע בו יד להמיתו אלא יורוהו בחיצים מרחוק או ישליכו עליו אבנים לסקלו: במשוך היובל. בהסתלק שכינה ויפסקו קול השופרות והלפידים: 18. עָשָׂן כולו. חציו קמץ וחציו פתח, כי לשון פעל הוא. העשין כולו (10). אבל עָשָׂן שהוא שם דבר כולו קמץ: [וְעָשָׂן]. (11) כעשיון פומי"א ב"ל (12). ואילו היה שם דבר, היה לומר פְּעָשָׂן הכבשן. כאשר יאמר מן דבר (13) דְּבַר השמיטה, מן בקר (14) בְּקָר ובה השלמים, כן יאמר מן (15) הבית ימלא עָשָׂן, עָשָׂן הכבשן כשהוא דבוק: 19. משה ידבר אל הק' ואין קולו נשמע לשום אדם אלא להק', אבל הק' יעננו למשה בקול גדול בשביל קול השופר שהולך וחוק מאוד.

(1) בפסוק ה. — (2) ויקרא ט, כד. — (3) שם י, א. ב. — (4) שופטים יז, ג. ד. ושם כתוב: ותאמר אמו. — (5) במדבר יא, ח. — (6) בפסוק י. — (7) בראשית יט, כד. — (8) לבראשית יט, כד כתב: וכן הוא בכ"ר ובתנחומא. — (9) בפסוק יב. — (10) עיין RSBM דף 134 הערה 11. — (11) התיבה הוואת חסרה בכ"י. — (12) אולי הוא *fumeo* ובל"א *das Rauchen*. ועיין RSBM דף 94 סימן 23 ודף 139 הערה 18. — (13) דברים טו, ב. — (14) במדבר ז, פח. — (15) ישעיה ו, ד.

וצריך שיהיה קולו של הק' נוצח קול השופר להשמיע למשה: 21. פן יהרסו. ממצבם להתקרב ולראות: 22. הכהנים. הבכורות: יתקדשו. בעמידתן: 23. ויאמר משה אל יי לא יוכל העם וגו'. המפרש (1) שכך אמר משה, כבר אמרת לנו זה שלשה ימים (2) והגבלת את ההר [וגו'] השמרו לכם עלות בהר, ולמה אתה צריך לומר לי עכשיו פעם שנייה, מעות הוא בידו, שהרי מזרוזין לאדם בשעת מעשה אף לאחר שזירזוהו קודם מעשה, שמזרוזין לאדם פעם שנייה בשעת מעשה לומר עתה הגיע הזמן לעשות מה שאמרת. ועוד פסוק שני שחזר ואמר לו (3) לך רד [וגו'], מה בא להדש? אלא כך אמר משה להק' דרך שאילה וכן שאל לו, אתמול שלשום אמרת לי שלא יוכל העם לעלות אל הר סיני, כשהוזהרת (4) את העם על ידי בהגבלה אמרת לי השמרו לכם עלות בהר, ועכשיו אתה אומר לי פן יהרסו אל יי, שמא אתה מוסיף שאפילו להתקרב מעט כדי להסתכל ולראות אפי' רחוק מן ההר אסור? והשיב לו הק' (5) לך רד ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים והעם אל יהרסו אל יי לעלות, וגם עתה לא אמרתי לראות (6), בלא עלייה לא אמרתי לך (7): ויאמר אליהם. מצות הגבלה מעכשיו:

כ. 3. לא יהיה לך וגו'. שאני לבדי הוצאתיך: 5. לשנאי. אם הבנים שנאי: 6. ועושה חסד לאלפים. לבנים שלשים רבעים חמשים עשרים מאות ואלפים. בני אלפים הם אלף דור (8). ולא קשו קראי אהרדי לפי הפשט. בכאן מדבר בבנים ובני בנים ובכני בני בנים, וכל בני דור אחד, ובני בניהם דור שני, והבנים של דור אחרון (9) אחרון, של אלף (10) קרואים בני אלפים. אבל במשנה תורה שאינו מוכיר לא בנים ולא שילשים ולא רבעים, הוא [אומר] וידעת כי יי אלהיך וגו' לאוהביו ולשומרי מצותיו לאלף דור, ואתו אלף ידור [הוא בני אלפים (11)]: 7. לא תשא וגו'. כל זה מכבודו של

(1) הוא רש"י. — (2) בפסוק יב. ושם כתוב: את העם. — (3) בפסוק כד. — (4) בכ"י: כשהזרת. — (5) בפסוק כד. — (6) בפסוק השני (פסוק כד) לא אמר השם, "לראות", כאשר אמר בפסוק הראשון (שהוא פסוק כא) אלא שיה ואמר "לעלות". — (7) ר"ל גם בפסוק כא, "לראות" לא אמרתי בלא עלייה. — ודוגמת כל הפירוש הזה פירש לבמדבר יא, כא. — (8) דברים ז, ט. ועיין רש"י שם. — (9) ר"ל אנשי דור אחרון. — (10) ר"ל אנשי דור האלף. — (11) בכ"י סימן 62 חלק א' במינכתן דף 77 ע"ב ובפגעה רוא הגרפס דף לה ע"ב הובא הפירוש הזה בשם רבינו שמואל לרבנו הכתוב נוצח קול השופר לאלפים בפרשת כי תשא לד, ו.

הק' וגם שמירת שבת שאחריו וגם כיבוד אב ואם שהוקש כבודם לכבוד של מקום כדכתי' (1) כבוד [את] יי' מהונקד⁽²⁾: 8. זכור את יום השבת. כל זכירה עונה על ימים שעברו⁽³⁾ וזכור ימות עולם וגו' בהנחל עליון גוים. (4) זכור את היום הזה, לעולם, כי לשעבר ביום הזה יצאתם ממצרים. (5) זכור אל תשכח את אשר הקצפת את יי' אלהיך [וגו'] [בחורב [וגו']]. (6) זכור רחמך יי' וחסדיך כי מעולם המה. אף כאן זכור את יום השבת של ששת ימי בראשית כמו שמפרש והולך⁽⁷⁾ כי ששת ימים עשה יי' וגו' כמו שכת' כאן. ולפיכך נכתב כאן זכור כדי לקדשו להיות שובת ממלאכה: 10. על כן ברך יי' את יום השבת. כמו שפירשתי בכראשית כי על כן אשר ברך יי' את יום השבת⁽⁸⁾ שכשהגיע עת⁽⁹⁾ יום השבת כבר ברא הק' כל צורכי הבריות ומזונותם ונמצא השבת מבורך מכל טוב⁽¹⁰⁾. ולכן ויקדשהו, לשבות בו לעדות כמו ששבת הק' שכרא תחילה את הכל ואחר כך שבת: 13. לא תרצח. כל רציחה הריגה בחינם היא בכל מקום. (11) מות יומת הרצח. (12) הרצחת וגם ירשת. (13) צדק ילין בה ועתה מרצחים. אבל הריגה ומיתה יש בחינם כמו (14) ויהרגו דקין, ויש בדין כמו (15) והרגת את האשה⁽¹⁶⁾, ומה שכת' (17) אשר ירצה את רעהו בבלי דעת, לפי שמדבר בעניין רוצח במזיד לכך הוא אומר ואם רציחה זו בבלי דעת פטור. תשובה למינים והודו לי. ואף על פי שיש בספריהם⁽¹⁸⁾ אני אמית ואחיה בלשון לטין של לא תרצח⁽¹⁹⁾, הם לא דיקדקו: 15. רואים את הקולות. הברד והאבנים כדכתי' (20)

(1) משלי ג, ט. — (2) נזרה שוה היא בתי' לפרשת קדושים בפסוק ג ובקידושין דף ל ע"ב. — (3) דברים לב, ז. ה. — (4) יג, ג. — (5) דברים ט, ז. ה. — (6) תהלים כה, ו. — (7) בפסוק יא. — (8) הוא מפרש בשביל שברך יי' את יום השבת בזמן הברואה בהיות הכל כבר נברא בו ונמצא השבת מבורך מכל טוב אשר ברא יי', וכל המאמר הסב לתחלת המצוה. זכור את יום השבת הראשון של בראת שמים וארץ לקדשו בשביל שברך יי' את יום השבת ויקדשהו. — (9) בכ"י: את. — (10) הוא פירושו לדברי המקרא בראשית ב, ג: ויברך אלהים את יום השביעי, שיי' ברכו בכל אשר ברא בכלותו כל צרכי הבריות ביום השביעי. — (11) במדבר לה, טו. — (12) מלכים א', כא, יט. — (13) ישעיה א, כא. — (14) בראשית ד, ח. — (15) ויקרא כ, טו. — (16) השתמש בפירוש זה ר' יוסף בכור שור בפירושו לפסוק זה (ברך 121) וסיים בדברים האלה: ולפיכך אין צריך כאן פי' אחר כי לשון רציחה מוכיח שאינו מזהיר אלא על שלא כדקין. — (17) דוד אפסעהיים ז"ל בישרון לה' קאבאק II דף 64 ודף 110 לא הצליח לפרש ולשנות דברי רשבי' כאן וגם כתב היד יעיד נגד שינויו. — (18) דברים ד, מב. — (19) דברים לב, לט. — (20) *et Ego vivere faciam*. — (20) ט, כה. ורשבי' רצה לפרש רואים את הקולות כמשמעו.

קולות אלהים וברד: 16. ויאמרו אל משה לאחר ששמעו עשרת הדברים דבר אתה עמנו. ואילמלא שאמרו כך, יש לומר שהיה אומר להם הק' כל המצות מפיו: 17. נסות. להוכיח אתכם⁽¹⁾: 20. אלהי כסף ואלהי זהב אפילו לזכרון שמים לא תעשו, שיש טועים וסבורים שיש בהם⁽²⁾ ממש. ואע"פ שציוה הק' לעשות כרובים על הארון, לשיבתו נעשו דוגמת כרובי כסא של מעלה ולא להשתחוות להם: 21. מזבח אדמה תעשה לי. לפי שהאומות עושים אשריהם על המזבחות כדכ' בגדעון⁽³⁾ ואת האשרה אשר עליו תכרת וכת'⁽⁴⁾ כוכר בניהם מזבחותם ואשריהם וגו',⁽⁵⁾ לא תמע לך אשירה כל עין אצל מזבח. לכך אומר הקי"ב ואפי' אם תעשה לי מזבח לא תעשהו אלא מאדמה שאין רגילים [לעשות] ציורים וצלמים כי אם מלאכה חלקה. ואף אם תרצה לעשות מזבח אבנים,⁽⁶⁾ אבנים שלימות תבנה את המזבח של יי' אלהיך מזבח אבנים ולא תניף עליהם ברזל כד[כת'] במשנה תורה, ולא תבנה אתהן גזית, כי כשבנין אותן גזית בכלי ברזל רגילין המסתתין לעשות בהם ציורים וצלמים כדכת' בישעיה גבי צלמים⁽⁷⁾ חרש ברזל מעצד ופעל בפחם ובמקבות יצרהו [וגו'] יתארהו. בשרר יעשהו במקצועות ובמחוגה יתארהו: 23. [ו]לא תעלה במעלות. לפיכך [הכבש] עשוי של אבנים משופע, גבוה⁽⁸⁾ עשר וארכו של שלשים⁽⁹⁾, וגם מלא משליכים עליו שלא יחליקו בהנים בעלותם⁽¹⁰⁾ בו:

(1) כפירושו לבראשית כב, א. ועי' RSBM דף 109 הערה 2. — בכ"י: שיש בהם טועים וסבורים שיש ממש. ועי' RSBM דף 35 הערה 6. — שופטים ו, כה. — (4) ירמיה יז, ב. — (5) דברים מז, כא. — (6) דברים כז, ה. ו בשינוי מעט. — (7) ישעיה מד, יב. יג. — (8) בכ"י: גבוהה. — (9) לפי גירסת הספרים שלנו במשנה מדות ג, ג ובבבלי זבחים דף סב ע"ב היה לרשב"ם לומר שהכבש גבוה תשע וארכו יהיה של ליב. ואולי גרס שם בגירסת הירושלמי בעירובין פרק ז' הלכה ב' שכתוב שם שהמזבח עשר אמות וכיבושו שלשים ושתיים. ולא חשב רשב"ם את שתי האמות המובלעות ברוחב היסוד והסוכב. עי' רש"י בבבלי שם בסוף הדף ד"ה ומשני נמצא שראש הכבש. — (10) בכ"י: לעלותם.

ואלה המשפטים.

ידעו ויבינו יודעי שכל כי לא באתי לפרש הלכות אע"פ שהם עיקר כמו שפירשתי בכראשית⁽¹⁾ כי מיתור המקראות נשמעין ההגדות וההלכות, ומקצתן ימצאו בפירושי רבינו שלמה אבי אמי וצ"ל. ואני לפרש פשוטן של מקראות באתי. ואפרש הדינין וההלכות לפי⁽²⁾ דרך ארץ. ואעפ"כ ההלכות עיקר כמו שאמרו רבותינו⁽³⁾ הלכה עוקרת משנה:

כא 2. כי תקנה עבד עברי. במכרוהו בית דין הכתוב מדבר כדכתי'⁽⁴⁾ ואם אין לו ונמכר בננכתו, אבל מוכר עצמו בעניותו כת' בפרשת בהר סיני⁽⁵⁾ כי ימוך אחיך ונמכר לך וגו' וכת' בו עד שנת הויכל יעבוד עמך, ובכאן הוא אומר ששת ימים יעבוד במכרוהו בית דין. יש מרבותינו⁽⁶⁾ שמשוה דינם כגזירה שוה, ואם יוכל קודם לשש שנים יצא⁽⁷⁾ בויכל, ויש שנותן חילוק ביניהם: ובשביעית שביעית למכירתו ולא שביעית לשמיטה: יצא לחפשי. פעולה. שאילו היה לשון אדם שהוא חפשי, היה לו לינקד בחטף לחפשי⁽⁸⁾: 3. אם בגפו יבא בגפו יצא. כולל ואח"כ מפרש אם בגפו לבדו [יבא] ויכנס בבית אדונו שאין לו אשה עדיין שתיכנס עמו או אפילו אדונו יתן לו אשה, מכל מקום יצא בגפו, שהאשה שנתן לו אדונו תהיה לאדוניה. ועתה מפרש כיעד, שאם בעל אשה הוא או לא⁽⁹⁾ יצא בגפו אלא תצא אשתו עמו, אבל אם אדונו יתן לו אשה וגו', כמו שנכנס בגפו כן יצא בגפו. ובשפחה כנענית שמסר לו אדונו מדבר: 6. אל האלהים. דיינים: [אל] הדלת או אל המוזהה. לעין כל רוצע אוטו לסימן עבדות. [ודלת] ומוזהה אפילו

(1) בפתיחת פירושו (דף 1) ובראש פירושו וישב (דף 49) — (2) בכ"י: ולפי — (3) סוטה דף מז ע"א. אבל הלשון שם „הלכה עוקבת מקרא“, ולדעת ידוניה החי ר' אברהם האכמנה נר"ו יש להגיד בדבריו פירוש רש"ם כן, כי מה ענין משנה לכאן? — ובאמת בערוך ערך עקב וברש"י לגמרא שם תמצא שפירושו עקב כמו עקר, אבל ר' פפא בגמרא שם חילק לומר שיש הלכה שעוקבת ועוקרת ויש הלכה שעוקבת ומוספת. וא"כ אילי כיון רש"ם לבאר ולומר עוקרת במקום עוקבת. — ואולם ראה גם דברי רש"ם לתובנת עד שיאמרו לו בככא בתרא דף קל ע"ב. — (4) ככ"ב, ושם כתוב: אם. — (5) ויקרא כה, לטו, מ. — (6) בקדושין דף יד ע"ב. — (7) בכ"י: ויצא. — (8) עין RSBM דף 140 הערה 1 והערה 2. — (9) בכ"י: לו.

בבית אבנים של עץ הם ויכול לרצונו באונו ובדלת: לעולם. לפי הפשט כל ימי חייו, כמו שנאמר בשמואל⁽¹⁾ וישב שם עד עולם: 7. לא תצא כצאת העבדים כשש שנים, אלא יקחנה לו לאשה כמו שטפרש והולך: 8. אם רעה בעיני אדוניה. שאינו רוצה לקיים לא תצא כצאת העבדים דמשמע שיקחנה לאשה: אם רעה ומכוערת היא בעיני אדוניה אשר אינו רוצה לייעדה לו לאשה: בבגדו בה. מאחר שהוא בוגד בה שאינו מייעדה כדכתיב במלאכי באשת נעורים⁽²⁾ אשר [אתה] כגדת כרה והיא חברתך ואשת בריתך: והפדה. מנרע פדיונה ויצאה בפדיון לפי מותר השנים הנתרות: 10. שארה. מזונות. כמו⁽³⁾ ואשר אכלו שאר עמי. כסותה. מלבושים. ועונתה. בית דירה לפי הפשט⁽⁴⁾, לשון מעון, כי המ"ם של מעון כמו מ"ם של מקום ושל מלון שאינו עיקר. הרי מזון וכסות [ומדור]⁽⁵⁾: 11. ואם שלש אלה. שלא יקחנה ולא⁽⁶⁾ לבנו ייעדנה ולא יניח לפדותה, ויצאה חנם על ידי בית דין. וחכמים פירשו⁽⁷⁾ שהצא בסימני נערות אע"פ שלא הגיעו לא שש ולא יובל: 13. ואשר לא צדה. כמו⁽⁸⁾ ואתה צודה את נפשי לקחתה. שלא הערים להרגו: אנה לידו. כי חייב מיתה בידי שמים היה⁽⁹⁾: ושמתי לך מקום. כשיהיו לכם ערים לשבת. לפי שאמר להם כבר⁽¹⁰⁾ לא תרצח וגם⁽¹¹⁾ ככד [את] אביך, לפיכך⁽¹²⁾ פירש כאן עונשן. וגם⁽¹³⁾ וגונב איש ומכרו לפי שאמר⁽¹⁴⁾ לא תגנוב ופירשוהו חכמים⁽¹⁵⁾ בגונב נפש דבר למד מעניינו שמדבר בחיובי מיתות בית דין: 15. ומכה אביו. בעושה חבורה פירשו רבותינו⁽¹⁶⁾: 18. או באגרוף. לפי הפשט כתרני מין אבן או לבינה שהרי בהשלכת אבן מדבר הפסוק. וכן מצאתי בתורת כהנים כנגעי בתים אצל⁽¹⁷⁾ וחלצו האבנים, כלבנים או בטורמסין⁽¹⁸⁾. וכן⁽¹⁹⁾ להכות באגרוף רשע, באבן גדולה אשר

(1) שמואל א' א, כב. — (2) מלאכי ב, ד. — (3) מיכה ג, ג. — (4) כנגד המכלתא ובבלי כתובות דף מז ע"ב. — (5) הוספתי מברייא דכתובות דף קג ט"א. — (6) בב"י: ואם. — (7) מכלתא וקדושין דף ד ט"א. — (8) שמואל א' כד, יב. — (9) מכלתא ומכות דף י ע"ב. — (10) כ"ג. — (11) כ"יב. — (12) בב"י: לפי. — (13) בפסוק טו. — (14) כ"ג. — (15) סנהדרין דף פו ט"א. — (16) סנהדרין פרק יא משנה א. — (17) ויקרא יד, מ. — (18) בתורת כהנים שלנו: קרומדים או קרמזדים. וקרובה התיבה לתרגום של באגרוף כאן ובישטיה נח, ד: כורמזיא. כי שתיהם יחדו נולדו מתיבת *keramis* היונית כאשר הורה הח' הגדול מי ואכס ז"ל בספרו Beiträge חלק א' דף 144. — (19) ישעיה נח, ד. והרגם ויתן כורמזיא.

ימית¹) ויחבל בה: 19. אם יקום והתהלך וגו'. ואם ימות אפילו לזמן מרובה מות יומת מכהו, אבל בעבדו אינו חייב אלא מת תחת ידו אבל אם יום או יומים יעמוד פטור: שבתו. בטול²) מלאכתו: 20. בשבט. בדבר שאדם רגיל להכות את עבדו להוכיחו, אבל בחרב לפי הפשט³) [אפילו] לאחר יום או יומים אם [ימות] חייב מיתה שאין זה דרך תוכיחה אלא דרך רציחה. ובעבד כנעני מדבר, אבל עבד עברי ישראל אינו כספו אלא⁴) כשכיר כתושב יהוה עמך, ודינו כישראל לכל דבריו אלא שמוסר לו רבו שפחה כנענית: 21. כי כספו הוא. ודינו להכותו דרך תוכיחה: 22. ולא יהיה אסון. באשה: בפלילים. בשומת הדיינין: 23. ונתתה [נפש תחת] נפש. ופטור מדמי וולדות: 24. עין תחת עין. דמי עין דכותה. וככל אילו הדברים דרשו⁵) מה צורך: עין תחת עין וגו'. פסוק זה כולו בחסרון איברים: 25. כויה תחת כויה. אע"פ שאין ככל אילו חסרון אבר, חייב דמי צער וכושת ורפוי: פצע מכת הרב, וחבורה כציפורניו דבר מועט: 26. תחת עינו. בעבד כנעני: 28. סקול יסקל השור [וגו'⁶]. לפי הפשט ולא יאכל את בשרו לא לנכרו ולא לכלב לאחר שנסקל. ואע"פ שהנבלה וטרפה כת' בס'⁷) או מכור לנכרו, לכלב תשליכון אותו, אותם מותרים בהנאה לאחר סקילה⁸). וחכמים פירשו¹⁰) משננמר דינו אסור אפילו שחטו לאחר גמר דין: ובעל השור נקי. כל זמן שלא הועד בו: 29. וגם בעליו יומת. בידי שמים. ואם יתן כופר, פטור ממיתה בידי שמים: 32. אם עבד כנעני יגח השור המועד, אבל שור תם פטור: 33. כי יפתח איש בור, שהוא עמוק ונגמרה מלאכתו כבר ופשע ולא כיסהו או אפילו כי יכרה איש בור¹¹) ולא יכסנו בכל יום לעתותי ערב בצאתו ממלאכתו לפי שעדיין למחר צריך ליכנס בו ולחפור עוד וטורח הוא לו לכסותו בכל יום, אע"פ כי חייב הוא¹²): 34. בעל הכור. הפותח או הכורה: והמת יהיה לו. לפי הפשט כיון

(1) בכ"י: ימות. — (2) בכ"י: בטל. — (3) שלא כמדרש המכלתא שדרש התיבה לענינים אחרים. — (4) השתמש בדברי הכתוב ויקרא כה, מ. — (5) במכלתא ובב"ק דף פד ע"א. — (6) הוספת, כי רשבי"ם מפרש הדברים הבאים אחרי כן בפסוק הזה. — (7) דברים יד, כא. — (8) כב, ל. — (9) ר"ל אם אירע שנסקלו. — (10) בבא קמא דף מא ע"א. — (11) בכ"י או אפילו כי יכרה איש בור שתי פעמים. — (12) כדי לסלק קושיית הגמרא בב"ק דף נא ע"א שהביא רש"י.

שמשלם כל דמיו, בדין הוא שהמת יהיה למזיק. אבל חכמים פירשו⁽¹⁾ לניזק כי פחת הנבילה⁽²⁾ דניזק הוא: 35. וחצו את כספו. חכמים פירשו⁽³⁾ כל הפסוק כי עולה הכל לתשלומי חצי נזק, ופירשו שוויו של חי ושל מת לפי ענין חצי נזק: 37. חמשה בקר. אמרו חכמים⁽⁴⁾ שור שביטלו ממלאכתו חמשה:

כב. 1. אם במחתרת ובלילה או להרוג או ליהרג בא לפיכך אין לו דמים תשלומי דמים אלא פטור ההורגו: 2. אם זרחה השמש. שהיה גונב ביום: 3. אם המצא תמצא בידו, שלא מכרו. חיים, שלא טכחו. או שנים ישלם, ולא ארבעה וחמשה: 4. כי יבער. מאכיל את בעירו בשדה אחר: מיטב שדהו וגו'. מעידית שבנכסיו ישלם לו קרקע או שזה כסף. כך פירשו רבותינו⁽⁵⁾. ולפי פשוטו משמע לפי מיטב שדהו וכרמו של זה הניזק ישלם כי שמא מן מיטב אכלו בהמותיו של מזיק⁽⁶⁾: 5. כי תצא אש. שלא שמר בעל האש את אשו ופה והויק על ידי הרוח המצוי: גדיש שנקצר כבר או אפילו הקמה מחוברת או אפילו השדה, ליחכה וסיכסכה אבניו: 6. כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים וגו'. כפרשה זו פוטר את⁽⁷⁾ השומר מגנבה ואבירה ובפרשה שנייה⁽⁸⁾ מחייבו בגניבה⁽⁹⁾ ואבירה ופירשו רבותינו⁽¹⁰⁾ ראשונה בשומר חנם, שנייה בשומר שכר. ולפי פשוטו של מקרא פרשה ראשונה שכת' בה כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור, מטלטלין הם ולשומרם בתוך ביתו כשאר חפציו נתנן לו. לפיכך⁽¹¹⁾ אם נגנבו בביתו פטור, כי שמרן כשמירת חפציו. אבל פרשה שנייה שכת' בה כי יתן איש אל רעהו חמור או שור או שיה וכל בהמה לשמור, ודרך בהמות לרעות בשדה, ודאי כשהפקדם, על מנת לשומרם מגנבים הפקדם לו, ולכן אם נגנבו חייב: 7. 8. אם לא ימצא הגנב ונקרב וגו'. פירשו רבותינו⁽¹¹⁾ אם לא ימצא כמו שאמר השומר נגנב ממני אבל הוא עצמו נגבו ואם נקרב ונשבע בפני הדיינין, ישלם הוא כפל כשירשיעון אותו הדיינין וישלם שנים לרעהו. ואני לפי הפשט

(1) במכלתא ובביק דף י ע"ב. — (2) בכ"י: דנבילה. — (3) ביק דף לד ע"א. — (4) במכלתא ובביק דף עט ע"ב. — (5) ר' עקיבא במכלתא ובביק דף ו ע"ב. — (6) כרב אדי בר אבין אליבא דרי' ישמעאל בכ"ק שם. ולא חש רשב"ם לדחית רבא. — (7) בכ"י: אי. — (8) מפסוק ט עד פסוק יב. — (9) בכ"י: מניבה. — (10) כבא מצינא דף צד ע"ב. — (11) בבבא קמא דף סג ע"ב.

אפרשנו. אם לא ימצא הנגב ונקרב בעל הבית, הוא השומר, שלא שלח ידו במלאכת רעהו אלא נגנבה הימנו ויפטר. על כל דבר פשע [וגו']⁽¹⁾ אבידה, שנגב הפיקדון בין שור בין שה בין שלמה בין כל אבידה שיאמר המפקד כי הוא זה הממון שנגב הימנו, או הנגב או השומר אשר ירשיעון הדיינין על ידי עדים ישלם שנים לרעהו: 9. ומת [מעצמו]⁽²⁾ או נשבר⁽³⁾ שטרפו ארי [אן] חיה רעה, שכשם שמת או נשבה מדבר שאבדה כל הבהמה⁽⁴⁾ הוא הדין לנשבר שכל הבהמה הופסדה שהרגה ארי או חיה רעה, שכן מצינו בנביא שהרגו האריה⁽⁵⁾ וחמור והאריה עומדים אצל הנבילה ולא אכל האריה את הנבילה ולא שבר את החמור: אין רואה. ואין עד בדבר⁽⁶⁾: שבועת י"י [וגו']. ופטור באונסים: 10. ולקה בעליו השבועה: 12. יביאהו עד. קצת מאיברי הטרפה לעדות כדכתיב⁽⁷⁾ כאשר יציל הרועה מפי הארי שתי כרעים או ברל און: 13. וכי ישאל בהמה לעשות בה מלאכתו: ונשבר או מת. נטרפה⁽⁸⁾ או מתה: בעליו אין עמו. במלאכת אותה הבהמה לפי הפשט. ובמדרש חכמים⁽⁹⁾ אפילו במלאכה אחרת אם הוא עמו במלאכה פטור השואל מנשבר או מת: 14. אם שכיר הוא. ששכר בהמת חבירו לעשות בה מלאכתו: בא בשכרו. כלומר שכר הוא נותן לו ואינו דומה לשואל, לפיכך פטור מאונסין, אבל בגניבה ואבידה הוא חייב כשומר שכר. ויש מי שאומר שאף מגניבה ואבידה הוא פטור ואינו חייב אלא⁽¹⁰⁾ בפשיעה כשומר חנם. מחלוקת ר' מאיר ור' יהודה בכבא קמא⁽¹¹⁾: 15. אשר לא ארשה. שאם ארשה חייב סקילה כדכתיב במשנה תורה⁽¹²⁾: מהר ימהרנה, כמוהר הבתולות. חמשים כסף. באונס את הבתולה [וגו'] ונתן⁽¹³⁾ לאבי הנערה חמשים כסף, והוא הדין למפתה: 17. מכשפה לא תחיה. לפי שדרך נשים מכשפניות לעשות מעשיהן בסתר במחבואות במערות כמו שמצינו בשמונים נשים

(1) וגו' הוספתי אני, כי רצה רש"ם לציין את הפסוק הזה מתחלתו עד תיבת אבדה וקיצר בכתיבה או הוא או הכותב אחריו. — (2) כן נראה לי להוסיף טפ דברי רש"י וסגנון לשון רש"ם. — (3) בכ"י בטעות: ונשבת. — (4) בכ"י: הבהמות. — (5) מלכים א' יג, כח. — (6) הפירוש לשתי התיבות אין רואה חסר בכ"י, ולכן נסיתי להשלים דברי רש"ם על פי פירוש רש"י אשר בדרכו הלך בפעם בפעם. — (7) עמוס נ, יב. — (8) בכ"י: טרפה. — (9) בבא מציעא דף צה ע"ב. — (10) בכ"י: אבל. — (11) דף מה ע"ב. — (12) דברים כב, כד. — (13) דברים כב, כט.

באשקלון שתלה שמעון [בן שטח¹]. לכן הוא אומר לא תחיה, לא תתיאש מלחקור אחריהם, לא תניחם לחיות על ידי עצלות אלא חקור אחריהן להורגן: 19. זבח לאלהים. פתח. אבל לאלהים משמע לשמו של הק'. לאלהים, לאותם שאמרתי לך² לא יהיה לך אלהים אחרים: 20. לא תונה בדברים. שהרי בממון כת³ לא תנו איש את אחיו. והוא הדין לכל ישראל אלא שדיבר הכתוב בהווה שיכול להונות את הגר במעשה אבותיו ועל מעשיו בנות⁴: ולא תלחצנו. לעשות מלאכתך לפי שהוא בלא גואל כדכת⁵ וגם ראיתי את הלחץ אשר מצרים [לוחצים, כלומר] מעבדים, אותם: כי גרים הייתם. כמו שמפורש לפנינו⁶ ואתם ידעתם את נפש הגר כי גרים הייתם. ולפי שצרתו מרובה עונשו מרובה: 21. לא תענון. כמו⁷ למען ענתו בסבלותם. ודיבר הכתוב בהווה⁸: 23. והיו נשיכם וגו'.⁹ מדה כנגד מדה: 24. לא תהיה לו כנושה. כשיגיע זמן הלוואה לנכות אל תדחק אותו לקחת משכון כדכת¹⁰ והנושה בא לקחת וגו'.¹¹ או מי מנשי אשר אשר מכרתי אתכם לו. כל נושה כשמיגיע הזמן בא לקחת משכון: לא תשימון עליו נשך. למען הרחיב את זמנו¹²: 25. אם חבל תחבל. על ידי בית דין כדכת¹³ בחוץ תעמוד והאיש אשר אתה נושה בו יוציא אותו¹⁴ החוצה. אבל אתה¹⁵ לא תבא אל ביתו לעבוט עבוטו וזהו¹⁶ לא תהיה לו כנושה: עד בא השמש. כל היום השיבחו לו. כי חכמים פירשוהו¹⁷ בכסות ויום: 26. ושמעתי כי חנון אני. אע"פ שמן הדין יש לו משכון ואינו חייב להחזירו אלא לפנים משורת הדין ולא היה לי¹⁸ לשמוע צעקתו אם לא מפני שרחום וחנון אני. אבל למעלה אצל אלמנה ויתום לא תענון שכת¹⁹ שמעו אשמע צעקתו. הואיל ומן הדין שומע הק' צעקתו, לפיכך לא

(1) סנהדרין פרק ו משנה ד'. — ותיבת בן חסרה בכ"י. — (2) כ, נ. — (3) ויקרא כה, יד. ושם הנוסחא: אל תונה. ותיבת עמיתו נכתב ונחק בכ"י קודם תיבת אחיו הראויה, והכותב החליף וחיבר פסוק ויקרא כה, יז עם פסוק וד שם. — (4) בכ"י: בנרות. ומקור הרבר במכלתא ובבבא מציעא דף נח ע"ב. — (5) ג, ט. ודעתו גם על ו, דה. — (6) כ, ט. — (7) א, יא. ורצה לומר לא תענום לעשות מלאכתכם. — (8) אבל אסור העניו בכל אדם. — (9) נדרים דף לב ע"א. — (10) מלכים ב' ד, א. — (11) ישעיה נ, א. — (12) פירוש תיבות לא תשימון וגו' בא בכ"י אחרי המאמר הבא. — (13) דברים כד, יא. — (14) א"לך את העבוט צ"ל. — (15) דברים כד, י. — (16) האמור כאן בפסוק הקודם. — (17) בבא מציעא דף קיד ע"ב. — (18) בכ"י: לו. — (19) בפסוק כב.

כתב שם כי חנון אני: 26. אלהים לא תקלל ונשיא בעמך לא תאר. דבר הכתוב בהווה, לפי שהמלכים והדיינים דנין דיני ממונות ונפשות, רגילים בני אדם לקללם. וכן הוא אומר (1) גם במדעך מלך אל תקלל וכן הוא אומר (2) כי קללת אלהים תלוי, כשרואין את האדם תלוי מקללין את הדיינים לכך ציוה (3) לא תלין נבלתו: 28. מלאתך ודמעך לא תאחר. זהו שכת' (4) ראשית דגנך תירושך ויצהרך; המלאה. תרומת התבואה, כדכת' (5) המלאה הורע: ודמעך. הוא התירוש ושמן וית יצהר שהם צלוליך כעין דמעה ומוזקקים. וכן פירש מנחם (6): לא תאחר. אלא [תתננה] ראשית ותחילה לכל המעשרות: בכור בניך. כן תעשה לשורך וגו'. כל אילו ענייני ראשית הם: 30. ואנשי קודש. שלא לאכול דבר טמא כגון טריפה. וכן כת' בולא תאכלו כל נבלה וגו' (7) כי עם קדוש אתה:

כג. 1. לא תשא שמע שוא [וגו']. כמו שהעד מוזהר (8) לא תענה ברעך עד שקר, כמו כן הדיינים מוזהרין שלא לקבל עדות ולשמע שקר אלא (9) ודרשת וחקרת. ואפי' אם יש שני עידי שקר, אל תצטרף עמהם להעיד כמותם (10) ואע"פי שיגמר [הדין] על פיהם כי אין מכחישים: 2. לא תהיה אחרי רבים לרעות. אם הם דנים שלא כדין לפי דעתך, ואע"פי שלא יאמינו לך כי אם למרובים: ולא תענה על דיברי [ריב] לנשות אחרי רבים להטות משפט. ואפילו כשהם מוכים אדם ופיטרין ממיתה (11): 3. ודל לא תהדר. כדכת' (12) ולא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול אלא בצדק תשפוט עמיתך: 5. חמור שנאך. דיבר בהווה (13): עווב תעווב. לשון סיוע וחיווק כדכת' (14) ויעובו [את] ירושלים עד החומה (15) ואפס עצור ועווב: 7. מדבר שקר תרחק. אם נראה בעיניך דין מרומה ועדים רמאים ואין אתה יכול להכחישן התרחק מאותו הדין ואל תדין בו כלל. ואע"פי כן אם הוא נקי וצדיק בדין, שכבר נגמר הדין (16)

(1) קללת י. ב. — (2) דברים כג, כג. — (3) שם. — (4) דברים יח, ד. — (5) דברים כב, ט. — (6) במחברת דמע בדרך 65 כתב על הפסוק הזה: הוא התירוש הצח והמוזקק אשר אין בו שמרים. — (7) דברים יד, כא. ושם כתוב: לא תאכלו כל נבלה. — (8) כ. יג. — (9) דברים יג, טו. — (10) זהו פירוש של אל תשת ירך עם רשע. — (11) כפירוש רש"י במקצת. — (12) ויקרא יט, טו. ושם כתוב: לא תשא וגו'. — (13) ה"ל חמור רובץ והוא הדין לכל דבר אשר יצר לשונאך, תמיד תעורר לו. — (14) נחמיה ג, ח. — (15) דברים לב, לו. — (16) כפ"י: הדין הדין שתי פעמים.

לזכות, אל תהרגו עוד, מאחר שכבר קיבלת העדים וגמרתה הדין ולא נתתה לבך על זה עד לסוף, שאם אתה הצדקתה, אני לא אצדיקנו (כי רשע הוא) וחייב מיתה כדכת' (1) והאלהים אינה לידו: 8. יעור פקחים. אצל פיקוח עין נופל לשון עורו, ואצל צדק סילוף⁽²⁾: 10. ואספת את תבואתה בביתך ולא תניחנה הפקר אלא בשביעית תשמטנה, שלא תורע, ונטשתה, שלא תאסוף תבואתה: 11. לכרמך (1) לויתך. כמו מן תבואה. דרך המקרא להזכיר דגן ותירוש ויצהר והוא הדין לכל אוכלין שהן גדולי קרקע כדכת' בפרשת בהר סיני⁽³⁾: 13. ובכל אשר אמרתי אליכם מיום התחלת הדברות עד (4) עכשיו תשמרו. חזר ושונה וכופל אזהרותיו. ורבותיו דרשו⁽⁵⁾ לרבות שכיתת כלים: 16. וחג הקציר. (הוא חג השבועות שמקריבין בו) קרבנות הכתובים בפרשת שור או כשב ושתי הלחם שהם מנחה חדשה⁽⁶⁾: בכורי מעשיך. להתיר חדש במקדש⁽⁷⁾: וחג האסף. חג הסוכות בשנת אסף אשר מלאו הגרנות בר והוקבים תירוש ויצהר וצורה דכת' לישב בסוכות לזכרון, כי במדבר ישבו באהלים ולא היה להם קרקע ולא דגן ותירוש ויצהר כמו [שהיה להם אחרי כן בארץ ויודו]⁽⁸⁾ על זאת להקי. הרי שלשה רגלים תלוים כולם בפירות הארץ, אביב וקציר ואסף: 17. האדון י"י. והארץ שלו. שלא יחמוד [איש] את ארצך בעלותך לראות כמו שמפורש בפרשת כי תשא⁽⁹⁾ שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני האדון י"י אלהי ישראל. וסמך ליה כי אורישי גוים מפניך והרחבתי את גבולך ולא יחמוד איש את ארצך בעלותך לראות וגו'. וכן בכל מקום לפי ענין מעשה הקי שבפרשה קורא את הקי. וגם רבותי⁽¹⁰⁾

(1) כא, יג. — (2) ככ"י: סילוף. — (3) ויקרא כה, ו. ור"ל ששם כתוב כל תבואתה. — (4) ככ"י: או עכשיו. — (5) שבת דף יח ע"א. — (6) ויקרא כג, טז—כ. — (7) כדבריו רש"י. — (8) שש תיבות המסוגרות הוספתי על פי דברי רשב"ם לויקרא כג, מג. והן כמספר העולה לשורה אחת ככ"י שלנו, ונמצא שם תיבת כמו בסוף שורה, והשורה הבאה אחרי כן מתחלת בתיבת על. והמרפסים הראשונים הסגורו תיבות כמו על זאת להקי לפי שלא הבינום, ובאו המרפסים האחרונים והשמיטו גם אותן, וכן לא יעשה. — ומצאתי סמך להגדתו בפירוש כי העברו סימן 40 אשר בעיר האמבורג שהביא בקוצר פירוש רשב"ם ולא הזכיר שמו ומתוב שם: וצויה הכתוב לישב בסוכות לזכרון כי במדבר ישבו באהלים לא היה להם קרקע ולא דגן ותירוש כמו עכשיו ע"כ יודו להקי על כל הטובה וגו'. — (9) לך, כג. — (10) מקום הדרשה הזאת לא ידעתי.

דרשו¹) הנה האדון י"י צבאות מסעף פאורה, בכל מקום שאתה מוצא את הלשון הזה מוציא דוורין ומכנים דוורין: 18. לא תזבח על חמץ. שתהא השבתת שאור קודמת לאור שעות²) של ארבעה עשר שהוא זמן שחיטת הפסח בין הערבים משבע ולמעלה: חלב חגי. הפסח כת'³) בו⁴) ולא תותירו ממנו עד בוקר והוא הדין לאימורין: 19. ראשית ביכורי אדמתך משבעת המינין האמורים בפרשת כי תבא⁵) ולקחת מראשית כל פרי האדמה. בעלותך ברגלים או תביא ביכוריך: לא תבשל גדי בחלב אמו. דרך העוים ללדת שני גדיים יחד, ורגילים היו לשחוט אחד מהם, ומתוך שרוב חלב בעוים כדכת'⁶) ודי חלב עוים ללחמך וגו', היו רגילים לבשלו בחלב האם, ולפי ההוה דבר הכתוב. וגנאי הוא הדבר ובליעה ורעבתנות לאכול חלב האם עם הבנים. ודוגמא זו באותו ואת בנו⁷) ושילוח הקן⁸). וללמדך דרך תרבות צוה הכתוב. ולפי שברגל היו אוכלין בהמות הרבה, הוזהר בפרשת הרגלים שלא לבשל ולא לאכול גדי בחלב אמו והוא הדין לכל בשר בחלב כמו שפירשו רבותינו בשחיטת הולין⁹): 20. שולח מלאך וגו'. כדכת' ביהושע¹⁰) כי אני שר צבא י"י עתה באתי, להושיע את ישראל: 21. אל תמר בו. מגורת¹¹) אם המר ימירנו. ואם הוא דגש¹²), הרי הוא [מגורת]¹³) וריחו לא נמר כמו¹⁴) אל תפל דבר מגורת נפל. אבל אינו מגורת סרבנות מן¹⁵) מרה מרית¹⁶), שאם כן היה לו לומר אל תמרה כמו¹⁷) כל איש אשר ימרה את פיך: כי שמי בקרבנו. בשמי הוא מצוה לכם. אבל לשאת לפשעכם אין בידו רשות: 23. כי ילך. שהרי ילך: 24. כי הרים תהרסם. מדעתי¹⁸) הגהתי תהרסם משקל דגש מנעוריי ושיבשתי כפרי צרפת שנקוד בהם תהרסם והוא משקל רפי כמו הרג תהרגנו אבל מאחר [כיון] הרים משקל דגש צריך לומר כמו כן משקל דגש תהרסם דוגמת שבר תשבר. ושוב מצאתי בכל סיפרי אספמיא ואשכנו כמו שהגהתי משקל דגש²⁰): 25. והסירותי

1) ישעיה י, לג. — 2) בכ"י: לשעות. — 3) בכ"י: כתבנו. — 4) יב, י. — 5) דברים כו, ב. — 6) משלי כו, כו. — 7) ויקרא כב, כח. — 8) דברים כב, ה. ו— 9) דף קנ"ג. — 10) ה, יד. — 11) ויקרא כו, לג. — 12) מזה תראה כי בקצת ספרי צרפת לא היה דגש במים. — 13) כן נראה להוסיף. והמקרא בירמיה מח, יא. אבל טעה רשבים לחשוב כי נמר מבנין הקל. ע' RSBM דף 137 הערה 10. — 14) אסתר ו, י. — 15) איכה א, כו. — 16) כמו שפירש רש"י. — 17) יהושע א, יח. — 18) בכ"י: ומדעתי. — 19) דברים יב, י. — 20) ע' RSBM דף 59 הערה 2. —

מחלה. שבאה על ידי מים רעים כמו שפירשתי במרה⁽¹⁾: 26. לא תהיה משכלה, ואפילו בנודלו לא ימות, אלא את מספר ימיך אמלא לבא בכלח אלי קבר⁽²⁾: 27. את אימתי⁽³⁾ חתת אלהים על בעלי מלחמתך: והמותי. והממתי מחומת קולי כדכתיב⁽⁴⁾ וירעם יי בקול גדול על פלשתים ויהומם וכן⁽⁵⁾ ברכ ויהום. כמו מן סבב סבותי. אבל לשון מיתה יאמר ודמתי⁽⁶⁾: 31. ושתתי כמו ושתתי. וכן⁽⁷⁾ פרתתי בריתי כמו פרתתי: מים סוף, שהוא בתחילת מזרח ארץ ישראל כמו שאוכיח בפרשת אלה הדברים⁽⁸⁾: עד ים פלשתים. שהוא במערב כדכתיב⁽⁹⁾ ופלשתים מאחור: ומדבר⁽¹⁰⁾. שהלכו בו ישראל מדרום: עד הנהר. נהר פרת בצפון. כדכתיב⁽¹¹⁾ מצפון תפתח הרעה. כי בכל בצפון:

כד 1. ואל משה אמר.⁽¹²⁾ מומשה נגש אל הערפל אשר שם האלהים ויאמר יי אל משה כה תאמר אל בני ישראל, כל הפרשיות הללו עד כאן ביום ששמעו עשרת הדברים. ואל משה אמר לכו בשעת ירידתו בו ביום עלה אל יי למחר אתה ואהרן וגו' ואחר כן מיד ירד משה ויספר לעם את כל דבריו יי וגו'⁽¹³⁾ ולמחר בנה מובח והקריב קורבנות וכו' ביום עלה ויכסהו הענן ששת ימים וגו'. ואל משה אמר מלאך עלה אל יי. מדלא כת' אלי⁽¹⁴⁾ כמו שכת' לפנינו⁽¹⁵⁾ [עלה] אלי ההרה: 4. לשנים עשר שבטי ישראל. להעיד שכולם נתרצו בקיום הברית: 5. את נערי. בכורות: 7. ספר הברית. דכתי' למעלה⁽¹⁶⁾ ויכתוב משה וגו': נעשה ונשמע. נעשה מה שדיבר וגם נשמע מה שיצונו עוד מכאן ולהבא ונקיים: 10. ויראו את אלהי ישראל. כעין⁽¹⁷⁾ וראית את אחורי: לבנת. לוכן⁽¹⁸⁾: וכעצם. מראה, כמו⁽¹⁹⁾ אדמו עצם מפנינים:

(1) טו, כה, כו. — (2) השתמש בדברי המקרא איוב ה, כו. ובכ"י בטעות: ואפילו בנודלו... לא בא בכלח אלא קבר! — (3) כדברי המקרא בראשית לה, ה. — (4) שמואל א' ז, י. — (5) שמואל ב' כב, טו. — ובכ"י: בברק ויהום. — (6) כדברי רש"י. — (7) תהלים פט, ד. — (8) לדברים א, א. לתיבות מול סוף. ובכ"י שמוכיח במקום שאוכיח. — (9) ישעיה ט, יא. — (10) בכ"י בטעות: ומדבר. — (11) ירמיה א, יד. — (12) ר"ל מן המקרא המתחיל ומשה נגש אל הערפל וגו' והלאה. והוא כ, כא, כב. והמדפיסים לא הבינו והדפיסו משה במקום מומשה. ותיבות אל בני ישראל נעתקו כבר בכ"י ממקומם ונכתבו אחרי עד כאן. — (13) בכ"י בא כאן על ידי השנות דברים: ואחר כן מידר. וראה RSBM דף 33 הערה 1. — (14) בכ"י: אלא. — (15) בפסוק יב. — (16) בפסוק ד, — (17) לז, כג. — (18) כר' סעדיה שהביא ראב"ע. — (19) איכה ד, ה.

לטהר. כשהשמים ברורים⁽¹⁾ בלא עננים: 11. ואל אצילי זקני
 [בנין ישראל לא שלח הק' ידו. אע"פ שראו את אלהי ישראל⁽²⁾ כמו
 שכת'⁽³⁾ כבלע את הקדש ומתו. וכן באנשי בית שמש⁽⁴⁾ כי ראו
 בארון י"י. ובמשה מציעו⁽⁵⁾ כי ירא מהביט. וכאן חלק להם הק'
 כבוד ומפני כריתות הברית נראה להם כמו שפירשתי בכרית בין
 הברתים⁽⁶⁾ אשר עבר בין הגורים האלה. וכת' שם⁽⁷⁾ ביום ההוא
 כרת י"י את אברם⁽⁸⁾ ברית וגו' וכן לפנינו בכריתות ברית פרשת
 כי תשא⁽⁹⁾ וראית את אחורי. וכת' ⁽¹⁰⁾ ויעבור י"י על פניו וגו' וכת'
 בתריה⁽¹¹⁾ הנה אנכי כורת ברית: ויאכלו וישתו. העולות
 הקריבו והשלמים אכלו שכת' למעלה⁽¹²⁾ ויוזכחו וזחים שלמים:
 12. אשר כתבתו. הלוחות מכתב אלהים שנתן לו בסוף ארבעים:

ויקחו לי תרומה:

פרשיות של משכן חשן ואפד אם אקצר בפרושן ימצאו
 בפרושי רבנו שלמה אבי אמי וצ"ל:

כה. 2. תרומה. הפרשה מממונם⁽¹³⁾. 4. ותולעת שני. צמר
 הצבוע בצבע אדום קרוי תולעת. והצבע קרוי שני. כרכת⁽¹⁴⁾ אנשי
 חיל מתולעים, מלובשים בגדים צבועים. וכן⁽¹⁵⁾ האמונים עלי תולע,
 בגד צבוע. וכן מוכיח⁽¹⁶⁾ אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו אם
 יאדימו כתולע בצמר יהיו. השני והשלג סם של צבעים זה אדום
 וזה לבן, אבל [התולע]⁽¹⁷⁾ והצמר שניהם צמר אלא שהתולע צמר
 צבוע והצמר הוא לבן בלא צבע: ושש. פשתן. אבל שאר המינים
 הם צמר צבוע: ועוים. מטוה של שטרי עוים: 6. לשמן המשחה.
 מפורש בכי תשא⁽¹⁸⁾: ולקטרת הסמים. כלומ' לצורך קטורת

⁽¹⁾ בכ"י: ברור. וחסר קו הקיצור בסוף התיבה (ברור). — ⁽²⁾ בכ"י בא כאן
 כפל דברים. ע' RSBM דף 33 הערה 1. — ⁽³⁾ במדבר ד, כו. — ⁽⁴⁾ שמואל
 א' ו, יט. — ⁽⁵⁾ ג, ו. — ⁽⁶⁾ בראשית טו, יז. — ⁽⁷⁾ שם פסוק יח. — ⁽⁸⁾ בכ"י:
 אברהם, שלא כדברי התנ"כ. — ⁽⁹⁾ ר"ל בכריתות ברית של פרשת כי תשא
 לג, כג. — ⁽¹⁰⁾ לד, ו. — ⁽¹¹⁾ לד, י. וע"ע דבריו לג, יח. — ⁽¹²⁾ בפסוק ה.
⁽¹³⁾ בכ"י: ממונם. — ⁽¹⁴⁾ נחום ב, ד. — ⁽¹⁵⁾ איכה ד, ה. — ⁽¹⁶⁾ ישעיה
 א, יח. — ⁽¹⁷⁾ תיבת התולע חסר בכ"י. — ⁽¹⁸⁾ ל, כג — כה.

הביאו כמים כדכת' בקמרת קח לך כמים ככי תשא⁽¹⁾: 7. מלואים. שהאבן ממלאה עומק המשבצת כעין אבני הטבעות: 8. מקדש. לשון מועד⁽²⁾ שאתקדש ואודמן אליהם לדבר מתוכו⁽³⁾ כדכת' ⁽⁴⁾ וגויעדתי שמה לכני ישראל: 9. ככל אשר אני מראה. ככל הרמויות⁽⁵⁾ של כלים ושל בניינים הראה לו ממש הק' למשה כמו שמצינו ביחזקאל ככנין כי שהראהו כבבל [במראות אלהים⁽⁶⁾] וגם בדיבור הראה לו ופי' לו כמה שכת'. וכן מוכיח לפנינו⁽⁷⁾ ככל אשר אתה מראה כהר. אם בדיבור לכה. היה אומר אשר אתה מראה, למה הוצרך לומר כהר: 10. ועשו ארון עצי שטים. לפי שהוא דבוק ארון של עצי שטים לכך⁽⁸⁾ נקוד חמף פתח. ואע"פי שבמעשה בצלאל מצינו שעשה תחילה משכן ואחר כך כלים. ארון ומנורה ושולחן. שהיכן יכניס את הארון והשולחן כל זמן שאין משכן עשוי? אלא כצויו הוצרך לפרש עשיית הארון והשולחן [תחלה]. שבשביל הארון שהוא עיקר של ועשו לי מקדש הוצרך לעשות משכן⁽⁹⁾: 11. זהב טהור. מווקק: 12. ויצקתה לו. בולטין מגוף הארון ולא מחוברות: ושתי טבעות מן הארבע טבעות: על צלעו⁽¹⁰⁾ האחת. מצד רחבו, שהרי בולטין היו הכדים לצד ההיכל. ובעל כרחך ארכו של ארון מצפון לדרום והכדים ממזרח למערב: 16. את העדות. הלוחות שהם עדות וברית בין הק' לישראל, ולכך נקראו⁽¹¹⁾ לוחות הברית: 17. כפרת. לשון כסוי: אמתים וחצי ארכו וגו'. כמדת ארכו ורחבו של ארון: 18. כרובים. עופות. כדכת'⁽¹²⁾ את כרוב ממשח⁽¹³⁾ הסוכך, עוף גדול בעל כנפים. וחכמים פירשו⁽¹⁴⁾ פני תינוק; מקשה. מעוכי זהב הכפורת. הקישו בקורנם להבליש ממנו כרוב ולא נתחבר שם: 19. מקצה. מאמצעית גבול רחבו של כפורת שיהיו פני שכניה הנראה עליו לצד ההיכל: 20. למעלה. לצד ראשיהם: ופניהם איש אל אחיו. שזה הוא אל אמצעית הכפורת יהיו פני הכרובים: 25. מסגרת. כעין לכיזבון שעושים

(1) ל, לד—לה. — (2) עין דבריו יט, י. — (3) בכ"י: מתוכו. — (4) כט, מג. — (5) בכ"י: הרמויות. — (6) כפל אותיות בא כאן בטעות בכ"י. ע' RSBM דף 37 הערה 2. — (7) כה, מ. ותיבת ככל לא נמצאה שם. — (8) בכ"י: למה במקום לכך. — (9) כדברי ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן בבבלי ברכות דף נה ע"א המובאים בשניי לשון בנוספות לדברי רש"י לקמן לה, כב. — (10) בכ"י: של צלע. — (11) דברים ט, ט. — (12) יחזקאל כה, יד. — (13) בכ"י: ממשך. — (14) סיכה דף ה ע"ב.

לשולחנות. ויש מרבתינו שאומרים⁽¹⁾ מסגרתו למטה היתה: 27. לעומת המסגרת. בשולחן למטה מן המסגרת יהיו הטבעות קבועות ולא במסגרת עצמה: 29. קערותיו. דפוס כעין תיבה פרוצה לעשות בו הלחם⁽²⁾: וכפותיו. לצורך שני בויכי לבונה כדכת'⁽³⁾ ונתת על המערכת לבונה זכה: קשותיו ומנקיותיו. מפורשין במנחות⁽⁴⁾. לפי שהיה הלחם⁽⁵⁾ שתיים מערכות שש המערכת זה על גב זה והיו מולגות מכאן ומכאן לשולחן. וקשותו שהיו כחצאי קנים ממולג למולג והלחם על הקשות, וכן בין לחם ללחם ששה זה על זה⁽⁶⁾ ולפיכך נקראין במקום אחר⁽⁷⁾ קשות הנסך, שמסככין על הלחם בין לחם ללחם: אשר יסך. בקשות. כמו שפירשת: 30. לחם פנים⁽⁸⁾. לפי פשוטו לחם הראוי לפני שרים, לחם נאה⁽⁹⁾, כדכת'⁽¹⁰⁾ ולקחת סלת ואפית אותה וגו' וכת'⁽¹¹⁾ וישא משאת מאת פניו אליהם. וכת'⁽¹²⁾ ולחנה יתן מנה אחת אפים, ⁽¹³⁾ חולק חד בחיר, מקערה של פני אלקנה, החשובה נותנים לפני בעל הבית. כי את חנה אהב, לכך אפים, חשוב, וי"י סגר רחמה, לכך מנה אחת ולא שתיים ולא מנות הרבה כמו לפנינה שהיו לה בניים ובנות: 31. ועשית מנורת וגו'. להאיר על השולחן. כדכת'⁽¹⁴⁾ ואת המנורה נכח השלחן: מקשה. עשת⁽¹⁵⁾ וזב לקח ופיצל בה קנים וגביעים בקורנס: ירכה. הוא הרגל הרחב של צד קרקע שעומד עליו כל המנורה: וקנה. הוא הקנה האמצעי שיוצאין ומתפצלין ממנו שלשה קנים מכאן ושלשה מכאן: גביעיה כפתוריה ופרחיה ממנה יהיו. בקנה האמצעי, שמכל כפתור יוצאים שני קנים כדכת'⁽¹⁶⁾ וכפתור תחת שני הקנים ממנה: 33. שלשה גביעים. חלולין⁽¹⁷⁾ כמין כוס, גומות גומות בקנה: משוקדים. כעין שקדים של בליטות בכותלי הגביעים, כעין שעושין כלי כסף מצויירין בליטות כעין כפות או כעין תפוחים שקורין

(1) מנחות דף צו ע"ב. — (2) קיצר דברי רש"י. — (3) ויקרא כד, ז. — (4) פרק יא משנה ו. — (5) ויקרא כד, ז. — (6) בפירוש הראשון בדברי רש"י ובלשון הכתוב בד"ה אי כח, י. אבל ע' תוס' מנחות דף צו ע"ב ד"ה לא היו שם סניפין. — (7) במדבר ד, ז. — (8) בכ"י: לחם הפנים, שלא כדברי הכתוב. — (9) ר' יוסף בכור שור בהשתמשו בפירוש רש"י כתב לפסוק הזה (ברך 140): והיה לחם גדול ודודר לבא לפני המלך. — (10) ויקרא כד, ה. — (11) בראשית מג, לד. — (12) שמואל א' א, ה. — (13) הם דברי התרגום שם. — וע"ע דבריו לעיל ב, ו. — (14) כו, לה. — (15) בכ"י: עישת. — (16) בפסוק לה. — (17) חלולין שם דבר הוא ופתרוננו מקומות חלולים, והוא פירוש של גביעים.

קולירין⁽¹⁾ ב"ל. ושוב שמעתי שכן מפרשים בנרבווא⁽²⁾ אמנדליץ⁽³⁾ ב"ל לשון שקדים: כפתור ופרח. באמצע כל קנה לנוי: 35. וכפתור תחת שני הקנים היוצאים ממנה, מקנה האמצעי שהוא עיקר המנורה: לששת הקנים שלשה פעמים וכפתור וכפתור וכפתור⁽⁴⁾. לא הוצרך לכתוב „כן“ לששת הקנים⁽⁵⁾ כאשר כתב בפסוק ראשון⁽⁶⁾ לפי שמנה את כולם: 37. נרותיה. לוצש⁽⁷⁾ ב"ל שנותנים [שם] את השמן והפתילות: והעלה הכהן את נרותיה שבעה על שבעה הקנים: והאיר על עבר פניה. ידליק הפתילות אל עבר מול⁽⁸⁾ [פני] המנורה שזהו לצד השולחן שכנגדו כדכת'⁽⁹⁾ ואת המנורה נוכח השולחן וכן כתוב⁽¹⁰⁾ אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות, שכל שבעתן מאירין לצד השולחן שכנגדו לפניה: 38. ומלקחיה. שלוקחין בהן הפתילות ונותנין בנרות: ומחתותיה. בהטיבו את הנרות בבקר חותה בהן גחלי הנרות ומותר השמן שבנרות: 40. מראה. לשון מופעל על ידי אחרים, אמישטריץ⁽¹¹⁾ ב"ל. אשר אתה מראה, ממש הראה לו תכנית המנורה, אמישטריץ⁽¹²⁾ ב"ל. אבל ל"י הנראה אליו, מעצמו, פוברוך⁽¹³⁾ ב"ל:

כו. 1. ואת המשכן [וגו']. עשר יריעות התחתונות⁽¹⁴⁾ קרויין משכן, כי תחתיהם הארון מקום שהשכינה שורה: 3. חוברות. נפרות יחד במחט: 4. מקצה בחוברת. כשפת יריעה החמישית: 6. וחברת. ע"י קרסים בלולאות תחבר שתי המחברות: והיה המשכן אחד. עשר היריעות הקרויין משכן יהיה עתה אחד: 9. וכפלת את היריעה השישית. כלומר חצייה תולה למטה אל מול פני האהל וחצייה של אחרונה תסרח על אחורי המשכן יותר מיריעות המשכן שתי אמות. כיצד? עשר התחתונות כשנתחברו יחד, ארכן ארבעים ורחבן עשרים ושמונה; והמשכן ארכו שלשים

(1) *colorés, farbig* (?) = *couleurez* (?). ע"י RSBM דף 94 סימן 24. —
 (2) בכ"י: בני רבווא. — *amondalez* (?), *gemandelt* (?). ע"י RSBM דף 94 סימן 25. — (4) בכ"י: וכפתור וכפ' וכפתו'. והכוונה כמו שהדפסתי. והמדפיסים לא הבינו ושינו בלא דעת. — (5) בכתוב הזה נכתב: לששת הקנים, ולא: כן לששת הקנים. — (6) בפסוק לג. — (7) *Juces, Lampen*. ע"י ספרי על רשבים דף 94 סימן 26. — (8) השתמש בתיבת מול לפרש תיבת עבר. — (9) כו, לה. — (10) במדבר ה, כו. — (11) *wirst zu sehen veranlasst*. ע"י RSBM דף 95 סימן א. — (12) *hat gezeigt*. ע"י שם סימן ב. — (13) *fut veduz*, *wurde gesehen, offenbarte sich*. ע"י שם סימן ג. — (14) בכ"י: ה תחתונות. ומה נולדה טעות בעל קרן שמואל והמדפיסים האחרונים.

אמות, כי לעשרים קרש שבצפון ועשרים שבדרום יש שלשים אמה, כי רוחב הקרש אמה וחצי; כשפורשן⁽¹⁾ על המשכן ארכן לאורך המשכן שלשים אמה, והרי עשר אמות תלויות אחורי המשכן; ולצד צפון ולצד דרום מן העשרים ושמונה אמות עשר על המשכן ולצדדין תלוין תשעה מכאן בכותל צפוני ותשעה בכותל דרומי. וכשפרש עליהן⁽²⁾ יריעות עזים שהן ארכן ארבעים וארבעה, חצי היריעה שהן שתי אמות נכפלות למטה⁽³⁾ והשלשים על המשכן, וי"ב הנותרות העשר מהן תלויות אחורי המשכן בשוה ליריעות התחתונות, וחצי היריעה העודפת, שהן שתי אמות, יותר מן התחתונות. וכשפורש רחבן⁽⁴⁾ שהוא שלשים אמה לאחר שנתחברו, או על⁽⁵⁾ רחבו של המשכן מהן עשר אמות, ועשר אמות תלוין לצד צפון וכן לצד דרום, ונמצאו עודפות אמה מכאן ואמה מכאן על התחתונות, שהן נדרות תשע מכאן [ותשע מכאן], ואילו עשר, וזהו שכת'⁽⁶⁾ והאמה מזה והאמה מזה וגו': 13. על צדי המשכן. לכסות האמה של אדנים עד הקרקע. שהרי גובה⁽⁷⁾ הקרשים עשר אמות עם האדנים: 14. ומכסה עורות תחשים מלמעלה. מלמעלה של עורות אילים, וכן פשוטו משמע. ויש מפרשים כן כמס' שבת⁽⁸⁾: 15. עצי שטים עומדים. זקופין נתנין אותן⁽⁹⁾ ולא שוככים: 17. שתי ידות לקרש האחד. חרוצין היו הקרשים כאמצעיתן להניח שתי ידות בהן: משולבות הידות זה כנגד זה. וכל סביב הידות היה הקרש חרוץ⁽¹⁰⁾ מכל צד כדי שיכנסו הידות⁽¹¹⁾ של כל קרש וקרש בתוך שני אדנים שתחת הקרש האחד. וגם האדנים היו חלולים להכניס בהן הידות: 22. ולירכתי המשכן תעשה ששה קרשים שהן תשע אמות מצפון לדרום. נשאר חצי אמה בקרן מערבית אצל הצפון מכאן ואצל הדרום מכאן אוויר, ובאין שתי הקרשים של מקצועות שהן אמה וחצי וממלאין אחת לצד צפון חצי אמה והאמה מן הקרש ממלא ומשוה המשכן ומכסה את עובי קרש צפוני, וכן אמת קרש השני מכסה עובי קרש דרומי, ונמצא האויר שבתוך המשכן עשר אמות רוחב ופנים של מקצועות מכוסה ושוה

⁽¹⁾ בכ"י: כשפורשם. — ⁽²⁾ בכ"י: עליהם. — ⁽³⁾ אל מול פני האהל ככפוסק ט. — ⁽⁴⁾ בכ"י: רחבו. — ⁽⁵⁾ בכ"י: כל. — ⁽⁶⁾ בפסוק יג. — ⁽⁷⁾ בכ"י: גבוה. — ⁽⁸⁾ דף כח ע"א. — ⁽⁹⁾ בכ"י: אותן. — ⁽¹⁰⁾ בכ"י: חרוץ. — ⁽¹¹⁾ בכ"י: והידות.

מכאן ומכאן ומרובע לגמרי וזויות המשכן מבחוץ: 26. בריחים [וגו']
 חמשה. חמשה טבעות בכל קרש מבחוץ זה תחת [וזה] להכניס
 בהן הבריחים מלבד הבריה התיכון שבתוך הקרשים שהיו נקובים
 כולם להכניס הבריה התיכון בתוכם בתוך חלל הקרשים. הרי
 האדנים מלמטה והבריחים החיצונים ובריה התיכון. הרי חוץ
 התיכון בתוכם בתוך חלל נקבי הקרשים גדול. לפי פשוטו של מקרא
 שלשה בריחים תיכונים היו, אחד בצפון ואחד בדרום ואחד במערב
 מן הקצה אל הקצה מקצה כותל צפוני לקצהו השני וכן בדרום
 וכן במערב, ועל ידי המקצועות נתחבר כל המשכן כל שלש כתליו
 יחד, שהרי בריחי הצפון והדרום⁽¹⁾ נכנסו גם במקצועות, שהרי אמה
 מן המקצוע מכה עובי קרש של מקצוע השני, והרי קבועים ראשי
 הבריחים של צפון ודרום במקצועות. ולפי דיברי רבותינו⁽²⁾ בריח
 התיכון מתעגל בתוך שלשה הכתלים מן הקצה אל הקצה על
 ידי נס: 31. פרכת. לפי ענינו לשון מחיצה והבדלה בין בית
 לבית: מעשה חושב. אומן⁽³⁾. כעין מעלים ציוריהן מעשה אורג⁽⁴⁾.
 אבל רוקם ציור מטוה כמחט מבחוץ⁽⁵⁾: 32. וויהם. כעין מזלג⁽⁶⁾
 בעמודים, קבועים להכניס בהם שפת הפרוכת מלמעלה⁽⁷⁾: 33. ונתת
 את הפרכת תחת הקרסים של זהב, שהם לסוף עשרים אמה
 של יריעות הפרוכות בתחילת המשכן. כי המשכן ארכו שלשים
 והקרסים באמצע של ארבעים אמה של עשר יריעות, נמצא מן⁽⁸⁾
 הפרכת עד פתח מזרח עשרים של היכל, וממנו לצד מערב עשר
 אמות של בית קדשי הקדשים: 36. מסך לפתח האהל. שאין שם
 יריעה לבד חצי היריעה הכפולה למעלה: מסך. כמו מסך. וכן
 מגן, מגן. לפי אפילו כשהן דבוקין אינן נחטפין בראשיתם לפי שהן
 לשון פועל כדכת'⁽⁹⁾ מסך פתח אהל מועד, מגן של פתח. וכן⁽¹⁰⁾ מגן
 שאול בלי משוח בשמן, אבל דָּבַר דָּבַר שהוא שם דבר כשהוא
 דבוק נקוד בחטף, ⁽¹¹⁾ דָּבַר זבח השלמים, ⁽¹²⁾ דָּבַר השמיטה:

(1) בכ"י: והרום. — (2) שבת דף צח ע"ב בכריתא, ולא בכריתא דמלאכת
 המשכן (שי רש"י). — (3) ר"ל חושב הוא שם האימן ולא שם האימנות וכדברי
 רש"י לתובת רוקם בפסוק לו. — (4) כפירוש רש"י לתובת חושב בפסוק א. —
 (5) כפירוש רש"י לפסוק לו. — (6) בכ"י: מדלג. כי אותיות די וי' הדומות
 נחלפו. — (7) בכ"י בא המאמר הזה אחר פירוש פסוק לג. — (8) בכ"י:
 עד הפרכת. — (9) במדבר ד, כה. ובכ"י: האהל מועד. — (10) שמואל
 ב' א, כא. — (11) במדבר ז, פת. — (12) דברים טז, ב.

כו 1. ועשית את המזבחה. מזבח החיצון שבעורה: 2. ממנו תהיינה קרנותיו. ולא מחוברות: 3. ויעיו. שקורין וודיל⁽¹⁾ ב"ל לקבץ בהן הדשן ולתת אותו בתוך סירותיו להוציא בהן הדשן כאמור בצו את אהרן⁽²⁾: ומזרקותיו. לקבל דמי הקרבנות לזרוק על המזבח: ומזלגותיו. לקחת בהן איברי הקרבנות ולהפכן על גחלי המערכה להקטירן: ומחתותיו. לחתות בהן גחלים כדכת'⁽³⁾ לחתות אש מיקוד.⁽⁴⁾ היחתה איש אש בחיקו: 4. מכבר. ככברה. כדכת'⁽⁵⁾ כאשר ינוע בכברה ולא יפול צרור ארץ: 5. כרכב. כניסת המזבח שמתקצר למעלה ללכת על אותה הכניסה סביב המזבח, וגם בהלכה קרוי כן בשחיטת חולין⁽⁶⁾ עד שיכרכב, בליטות וציורין שבכלים⁽⁷⁾ וגומות שעושין בהן קרויין כן: עד חצי המזבח, להבדיל בין דמים העליונים לתחתונים. וסימנך⁽⁸⁾ עולת העוף למעלה חטאת העוף למטה. ובכמהה למפרע⁽⁹⁾ חטאת למעלה ועולה למטה. הכל כמסכת זבחים⁽¹⁰⁾: 8. נבוב לוחות. חלול. וכן⁽¹¹⁾ ואיש נבוב ילכב. וכשחונים ממלאין אותו עפר ואחר כך מקריבין עליו: 9. קלעים. פ' מנחם⁽¹²⁾ עניין יריעות המה. ומחלוקת שנייה⁽¹³⁾ פירש⁽¹⁴⁾ וקלע עליהם מקלעות כרובים.⁽¹⁵⁾ מקלעת פקעים, עניין פיתוח המה. ואני אומר כי יש לומר שאף קלעים של חצר המשכן היו עשוין בעניין מקלעות וציורין: 10. וחשוקיהם מוקפים כסף. פתרונו לפי עניינו: 12. עמודיהם עשרה⁽¹⁶⁾. לכל חמש אמות של פרשה תמצא עמוד אחד: 14. וחמש עשרה אמה קלעים לכתף. לצד מזרח בכניסת העזרה שיש רוחב חמשים אמה מ'ו אמה מצד זה קלעים. וכן לצד השני, ומסך עשרים באמצע. הרי חמשים אמה מכוסים: 18. ורוחב חמשים בחמשים. כיצד? החצר אורכו מאה אמה ממזרח למערב שהרי כותל צפוני מאה אמה קלעים. וכן הרומי. ומצפון לדרום חמשים

— 1. *vadil* או *vedil* ובל"א *Feuerschaufl*, ע"ן RSBM דף 95 סימן 28. —
 (2) ויקרא ו, ג. ד. — (3) ישעיה ל, ד. — (4) משלי ו, כו. — (5) עמוס ט, ט. —
 (6) בחולין דף כה ע"א לפי גרסתנו: כל שעתיד . . . לכרכב. — (7) בכ"י:
 שבכלי. — (8) לתחלת דברי הסימן יש עוד הוראה אחרת כי העוף עולה למעלה
 בכנפיו כי יעופף על פני השמים, ונקל בזה לזכור כי עולת העוף למעלה וכל
 הנשאר יקל בזה לזכרון בני אדם. — (9) ר"ל נהפוך הוא. — (10) אילי דעתו על
 זבחים דף נג ע"א. — (11) איוב יא, יב. — (12) במחברת קלע II. — (13) ברפום
 במחברת קלע III. — (14) מלכים א' ו, לב. — (15) שם ו, יח. ובכ"י: מקלעות. —
 (16) בכ"י: עמודיהם עשרים, במעות.

אמה רוחב החצר. ומשכן ארכו שלשים ורוחבו עשר. העמיד המשכן על שפת חמשים מן המאה⁽¹⁾ ונשאר חצר מן [המזרח⁽²⁾ לפני⁽³⁾] המשכן חמשים בחמשים מרובעים פנויים ובשלשת רוחותיו חצר עשרים אמה, שהרי ארכו שלשים, ונשארו אחריו למערב עשרים מן החמשים של אורך מאה אמה, ורוחבו עשר⁽⁴⁾ ונשארו לצד צפון עשרים מן החמשים רוחב, וכן לצד דרום: 19. יתירותיו. הקשורים בקלעים ותוחבין אותן בקרקע שלא ירגזון יריעות מלמטה לכאן ולכאן ברוח:

ואתה תצוה.

20. ואתה תצוה. למעלה הוא אומר⁽⁵⁾ דבר אל בני ישראל ויקחו לי תרומה לפי שעה לצורך המשכן אבל כאן שציווי זה לכל הדורות לתת שמן למאור לכל שנה ושנה לכך הוא אומר ואתה תצוה, שינה הלשון, לפי שכל לשון צוואה⁽⁶⁾ לדורות היא. וכן הוא אומר בתורת כהנים⁽⁷⁾ ובסיפרי⁽⁸⁾ כי כל לשון ציווי אינו אלא מיד ולדורות: וך. בלא שמרים. הותים כתושים כמכתשת כי [מן] הטחונים בריחים אינו וך כל כך: 21. לפרוכת לפני העדות: כח 4. ואלה הבגדים וגי. כולם מפורשים לפנינו: חשן. לפי ענינו ופשוטו כעין נרתק וכיס, שהרי כפול היה: ואפוד. לשון מלבוש שמתקשט בו ומכוסה בו האדם למעלה מכל בגדיו: תשבץ. כעין גומות גומות הוא עשוי: מצנפת. כובע בראש, כדכת' ⁽⁹⁾ וצניף מלוכה: ואבנט. אזור: לפי הפשט מכנסים לא הוצרך להזכיר כאן, שאינו מזכיר אלא בגדים הנראים העשויים לכבוד: 6. ועשו את

(1) בכ"י: מן האמה. — (2) בכ"י: ונשאר חצר מן המשכן וגי. ואין לו שחר. על כן הוספתי תיבת המזרח לפי הענין. — (3) הוספתי תיבת לפני על פי דברי אב"י בעירובין דף כג ע"ב ודברי רש"י כאן בסוף ד"ה ורחב חמשים בחמשים. מי עליהם נלוו דברי רשב"ם. — (4) בכ"י: עשרים. והגיה בעל קרן שמואל.

(5) כה, ב. — (6) בכ"י: צוואה. ואין זו דרך הכותב הוה ושעות נודמנה לו. — (7) בתחלת פרשת צו את אהרן. — (8) בתחלת הספר. — (9) ישעיה סב, ג. ובכ"י: לצניף מלוכה.

האפוד. אפוד וחשן זקני פירשם. אך אני אפרש בהם דברים שלא נתפרשו: 7. שתי כתופות חוברות יהיה לו וגו'. האפוד עשוי לפי דעתי כמו חצי מלבוש ממותניו של אדם ולמטה ומכסהו בין מלפניו בין מלאחוריו. וזהו שכת' (1) ויחגור אותו בחשב האפוד ויאפוד לו בו, שהחשב הוא עשוי כמין, אוור. עשוי בתוך שפת האפוד כגוף האפוד. והכתפות הללו שתיהן חוברות ממש מכל וכל, ומכסים (2) את כל הגוף של אדם מאחוריו (3) ממתניו ולמעלה (4). וזהו שכת' פעם שנייה וחובר, שמלבד שהיו הכתפות [חוברות] אשה אל אחותה עד כתפי האדם מלמעלה. חוזר ומחבר אותם מלמטה אל האפוד. והחשן לפניו על לבו זרת ארכו וזרת רחבו מחובר למעלה בכתפות ומלמטה באפוד. נמצא הכל מלבוש (5) אחד ונמצא כל גוף הכהן מכוסה באפוד (6) המחובר לחשן ולכתפות האפוד. שאם לא (7) היו חוברות הכתפות יחד אלא כמו שתי רצועות עולות על צוארו ומתחברות לשרשרות החשן מלפניו, אם כן כשהכהן עסוק בעבודה ובופף את צוארו למטה, יהו נופלות הכתפות ומתפרדות והחשן נופל: אל שני קצותיו. שמאחוריו של כהן, קצות האפוד העליונות אצל החשב: 8. וחשב אפודתו. שבחשב היה חוגרו ומחברו בדכת' (8) ויחגור אותו בחשב האפוד ויאפוד לו בו: 11. מעשה חרש אבן. דבוק הוא, לכך הרי"ש פתח, חרש של אבן, אומן לפתח. ומשקל הגש הוא כמו נֶנֶב, לכן החי"ת קמוצה ולא חטופה: פתוחי חותם. כעין פיתוחי צורות של חותמות שעושין בטבעות: 12. על כתפות האפוד. כתפות האפוד באים עד צוארו מכאן ומכאן ונכפות עד לפניו (9) ושם קבועים שתי אבנים בראשי הכתפות ויש (10) בהן שרשרות שמגיעות עד החשן שבנגד לבו והוא תלוי בהן: אבני זכרון. כמו שאפרש לפנינו (11) אצל ציץ שכתוב בו קודש ליה: 13. ועשית משבצות זהב (12). כעין טס של זהב שיש גומא באמצעותו להכניס בו ראשי השרשרות לחתיכה אחת גסה שדומה

(1) ויקרא ח, יג. — (2) בכ"י: ומכסים. — (3) בכ"י: ואחוריו. — (4) רוצה לומר שהכתפות נחברות מאחוריו של כהן לחתיכה אחת רחבה לכסות את גב הכהן. — (5) בכ"י: מלבוש. — (6) בכ"י: האפוד. — (7) בכ"י: לו. — (8) ויקרא ח, יג. — (9) ר"ל יתקמו בעלותם על כתפי הכהן אל עבר פניו. — (10) בכ"י: יש. — (11) רמו על דבריו לפסוק לו. — (12) בכ"י: ועשית משבצות זהב טהור.

לנבול ולסוף כעין בוטון⁽¹⁾ ב"ל שעושיין בראשי חגורות של משי כדי שתיכנסו⁽²⁾ במשבצות: 14. מעשה עבות. לפי שיש שלשלאות בעינין אחר תחובות זו בתוך זו כעין לולאות, לכך צריך לפרש שלא היו עשויון כן אלא מעובתין בארך כעין חבלים שלנו⁽³⁾: ונתת את שרשרות העבותות על המשבצות. ועדיין לא פירש כאן באיזה מקום יקבעם. ולפינו⁽⁴⁾ מפרש ששני ראשיהן של שרשרות יתן במבעות החשן ושני ראשיהן שנותנין במשבצות יתן בכתפות האפוד אל מול פניו: 15. חשן משפט. לפי שנתנו בחשן⁽⁵⁾ האורים והתומים שמגדידין משפט ישראל וצורכיהם כדכת⁽⁶⁾ ושאל לו כמשפט האורים. לכן קרוי [חשן] משפט: 16. כפול. כעין כים. לפי שנותנין לתוכו האורים והתומים: זרת. חצי אמה⁽⁷⁾: 17. ומלאת בו. גומות להושיב בהן האבנים: 22. ועשית על החשן שרשות גבלות. הם שרשרות שעל המשבצות האמורים למעלה⁽⁸⁾: 23. ועשית על החשן [וגו']. על שתי קצותיו העליונים תתן הטבעות להכניס בהן שתי העבותות ושתי קצותם הנתונים במשבצות תתן על כתפות האפוד ונמצא החשן תלוי באפוד. ועדיין יכול צידו של החשן התחתון להיות מונענע הנה והנה, עד שמחברו אל האפוד כמו שמפרש והולך שעושה בקצות החשן מבפנים שתי טבעות אחת מכאן ואחת מכאן ושתי טבעות בקצות האפוד על סוף הכתפות מקום חיבורן מלמטה אל האפוד והחשב מלמעלה⁽⁹⁾, והיו⁽¹⁰⁾ של חשן מלמטה ושל אפוד מלמעלה, וכשיבא⁽¹¹⁾ פתיל תכלת מטבעות האפוד אל טבעות החשן, [החשן]⁽¹²⁾ מלמעלה והאפוד⁽¹³⁾ מלמטה: 28. וירכסו. ויחברו⁽¹⁴⁾:

⁽¹⁾ bouton, Knopf. ועיין RSBM דף 126 במקום הערה 6. — ⁽²⁾ החתיכה הנסרה, ופירש מגבלות בפסוק יד וגבלות בפסוק כב לשון נבול וסוף כדעת רש"י. — ⁽³⁾ בכ"י: שלא היו עשויון כעין חבלים מעובתין בארך כעין חבלים שלנו. וכל משכיל יראה שתיבות כעין חבלים בפעם הראשונה צריכות להיות: כן אלא, ועל ידי טעות נשתנו לדומות להן בהכרה ואותיות בעצם המאמר הזה. — ⁽⁴⁾ בפסוק כד וכה. — ⁽⁵⁾ בכ"י: שנותנו בהם. ונקוד הויו הראשון של שנותנו להיותו נמחק. — ⁽⁶⁾ במדבר כו, כא. — ⁽⁷⁾ המאמר הקצר הזה המפרש זרת נשמט בדפוסים. — ⁽⁸⁾ בפסוק יד. — ⁽⁹⁾ ר"ל אל השפה העליונה של האפוד והחשב, לפי שהכתוב אימר ממעל לחשב האפוד. — ⁽¹⁰⁾ ר"ל הטבעות. ובכ"י: היו. — ⁽¹¹⁾ בכ"י: כשיבא. — ⁽¹²⁾ בכ"י החשן פעם אחת ולא כראוי שתי פעמים. — ור"ל לפי שכתוב ולא יוח החשן מעל האפוד, נמצא החשן מונח בשפתו התחתונה על האפוד שהיה לדעת רשב"ם ממתני הכהן ולמטה. — ⁽¹³⁾ בכ"י באו כאן: מלמעלה והאפוד, שתי פעמים. — ⁽¹⁴⁾ בכ"י נמצא הפירוש הזה אחר פירוש את האורים ואת התומים.

30. את האורים ואת התומים. כעין השבעות על שמות בדבר הק' שהיה נותן בחשן להגיד משפטן וצורכיהם. אם האומות מגידים להם תרפים וקסמים שלהם ברוח טומאה להבדיל כמה הברלות⁽¹⁾ בין טומאה לטהרה קל וחומר לקדושה שמגדת: 31. מעיל האפוד: שלובש עליו את האפוד: כליל תכלת. כולו תכלת. ונראה בעיני לפי שהוא נראה⁽²⁾ תחת האפוד והחשן שבאין לזכרון וגם התכלת שדומה לרקיע הרי הוא לזכרון כמו שאמרו רבותינו אצל תכלת שכביציות⁽³⁾ שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד, לפיכך הוא תכלת כולו ולא ארגמן ולא תולעת שני: 32. פי תחרא. פי ראשו⁽⁴⁾. פתח שמכניס ראשו כשלובשו: בתוכו. באמצעיתו למעלה — להבדיל — כעין מלבושים של גלחים: לא יקרעו⁽⁵⁾. לא יפתח בית צוארו למטה כעין מלבושים שלנו אלא למעלה, שבשעת אריגה מניחין בו צואר⁽⁶⁾: 33. בתוכם. בין רימון לרימון ולא בתוך הרימון: 35. ונשמע קולו בכאו אל הקדש. שפעמוני (זהב) נוקשין ומכין זה לזה אע"פ שבלית הרימונים ביניהם. ולפי שצוה הקי"י⁽⁷⁾ וכל אדם לא יהיה באהל מעד בכאו לכפר בקדש עד צאתו, לכך צוה הק' ונשמע קולו בכאו ויתרחקו השומעים משם: 36. ועשית ציץ. לפי שנותנו על מצח מקום ראית בני אדם קרוי ציץ כמו⁽⁸⁾ מציצן מן החרכים כמו שפירשתי⁽⁹⁾ על המשקף. כך נראה בעיני: קדש ליי". על האפוד ועל החשן היו שמות בני ישראל לזכרון שכיפר הק' על עון הקדשים שיקדשו בני ישראל הכתובים למטה מן הציץ באבני האפוד והחשן. קדש ליי", כלומ' הק' מרצה עון הקדשים⁽¹⁰⁾: 37. ושמת אותן על פתיל תכלת. פתיל אחד היה בשני ראשי הציץ שמניע מאון לאון שיהא הציץ מקושר בהן ושלשה חוטין מלמעלה על הראש והיה עשוי על [דין]

(1) בכ"י: שהיא נראת. — (2) ספרי לבמדבר טו, למ ומנתות דף מג ע"ב. — (3) בכ"י ראשון במקום ראשו. — ורשב"ם רצה לפרש תיבת פי הנמצא שתי פעמים בדברי הכתוב הוה. ולא חש הכותב להקדים המאוחר. — (4) בכ"י: גחלים. — (5) בכ"י: ולא יקרע. — (6) ראה נא שפירש תיבות לא יקרע שלא כדברי מפרשים אחרים. — (7) ויקרא טו, יז. — (8) שיר השירים ב, ט. — (9) לעיל י"ג, י. — (10) ע' דבריו לפסוק לח. ונראה שפירש קדש ליי"י כן: ישראל קדש ליי"י הוא כי כל עונם יבופר על ידי הקרבנות בסיוע הציץ, ושמותם על לב ארון ועל שתי כתפיו יעלו בזה לזכרון ולרצון לפני ה' תמיד.

החומין כעין כובע על המצנפת⁽¹⁾: אל מול פני המצנפת יהיה הציץ על מצחו, מקף מאן לאון: 38. ונשא אהרן את עון הקדשים וגו'. לפי פשוטו לא דיבר הכתוב בטומאת קדשים. אלא כך פירושו. כל קרבנות שיביאו ישראל או עולה או חטאת או אשם לכפר עליהם, שיייע הציץ עם הקרבן להזכירן לפני הק' שיהיה לרצון ולזכרון לבני ישראל להתכפר להם: 40. לכבוד ולתפארת. לפי שהמנבעות על הראש צריכים ייפוי נאה ביותר: 41. והלבשת אותם. כשיוקם⁽²⁾ המשכן:

כט. 2. ולחם מצות. אפוי בתנור קרוי לחם. וגם שמן היה בו⁽³⁾ כי הוא לחם שמן האמור עם חלות ורקיקין בעשיית מילואים בפרשת צו את אהרן⁽⁴⁾. חלות ורקיקים מפורשים במסכת מנחות⁽⁵⁾ ומכל מין ומין עשר הם: 3. והקרבת אותם בסל. בסל⁽⁶⁾ תביאם לעזרה: 9. וחגרת אותם אבנט אהרן ובניו. בזה⁽⁷⁾ נחלקו במסכת יומא⁽⁸⁾ לפי שאין סדר לבישתן הכתוב כאן כסדר⁽⁹⁾ ולבישתן בצו את אהרן⁽¹⁰⁾. ולפי הפשט אין לדקדק: 6. נזר הקדש. הוא והציץ: 27. וקדשת את חזה התנופה ואת שוק התרומה. שניהם לשון הפרשה, אפם החזה קורא תנופה, כי לבדו הונף ונאכל, אבל השוק של כאן נקמר, אבל של דורות שניהם נאכלין: 29. למשחה בהם. להתגדל בהם כעין משיחת שמן. וגם בכל מקום קורא הגדולים משיחים. אל תגעו במשיח: 30. ילבשם הכהן בהתחננו⁽¹¹⁾ להיות כהן גדול: 35. שבעת ימים תמלא ידם. שבעת ימים לפני יום השמיני שהיתה עבודה באהרן ובניו היה משה מקים את המשכן בכל יום

(1) עיין פירוש רש"י. — (2) בכ"י: כשאקם. והאותיות דומות בכתיב. — (3) בכ"י: וגם שמו היה כן. ורבי משה בן מנחם ז"ל (Mendelssohn) היטיב לתקן המעות בכיאוהו לנתיבות השלום. — (4) ויקרא ח, כו. — (5) דף עד ע"ב ודף עה ע"א. — (6) בכ"י: בצל בצל. והמדפיס לא הבין הטעות והשמיט התיבות. — (7) בכ"י: כן. ונראה שהיה כתוב בו בחסרון קו וציל בו שהוא בזה כאשר הגהתי. — (8) דף ה ע"ב. — (9) בכ"י: בסדר. — (10) ויקרא ח, יג. — (11) כשורה שלמה של כ"י אשר לפני הוספתי כי שם נמצאו תיבות "נזר הקדש הוא" בסוף השורה ותיבות "שניהם לשון הפרשה" בתחלת השורה שלאחריה והמחסור נראה לעין והמדפיס לא כינונו כראוי. ולפי הגהתי יפרש תיבות נזר הקדש בפסוק ויו כרש"י. ובא הפירוש שלא במקומו כאשר יקרה לא אחת ולא שתיים. ע' RSBM דף 35 ערה 6. וכאן לא העתקתי המאמר ממקומו בכ"י כדי להראות את הקורא סדר הדברים עם חסרונם בכ"י. ובפירוש השב"ם לפסוק כו נשמטו דברי המקרא אשר הוספתי. ואלה הוסיף גם בעל קרן שמואל, אבל מחק תיבות אחרות שלא כדון. — (12) תהלים קה, טו; דברי הימים א' טז, כב. — (13) בכ"י: בהתחננו.

ומקריב קרבנות בכל יום ולערב היה מפרקו, וביום השמיני הוא באחד בניסן הוקם המשכן לגמרי⁽¹⁾ כדכת' באלה פקודי⁽²⁾ ומכאן ואילך עבודה באהרן ובניו: 37. כל הנוגע וקרב אל המזבח יקדש ויטהר תחילה בטרם יקרב אל המזבח⁽³⁾: 43. ונקדש בכבודי. שאהיה⁽⁴⁾ נראה לישראל כשיוקם⁽⁵⁾ המשכן ותבא אש של מעלה ותאכל את הקרבנות כדכת' ביום השמיני⁽⁶⁾ כי היום י"י נראה אליכם. וכת'⁽⁷⁾ וירא כבוד י"י אל כל העם ותצא אש מלפני י"י ותאכל את העולה וגו': 46. הוצאתי אותם מארץ מצרים כדי לשכני בתוכם:

ל 1. מקטר קטרת. ולא עולה ושלמים ומנחות ונסכים:
6. ונתת אותו לפני הפרכת. בהיכל: אשר על ארון העדות.
היא הפרוכת⁶ להבדיל בינו להיכל: 10. אחת בשנה. ביום הכיפורים, כדכת' באחרי מות⁽⁸⁾ ויצא אל המזבח אשר לפני י"י וגו', אבל בכל השנה כולה לא היו עליו דמים אלא קמורת:

כי תשא.

12. כי תשא. כשקבצם משה לישראל להפריש תרומת המשכן מנאן. וזה הכסף ניתן לעבודת המשכן כדכת' באלה פקודי⁽⁹⁾ וכסף פקודי העדה מאת ככר וגו': 13. עשרים גרה. מין מטבע הוא: 16. כסף הכיפורים. כסף כופר נפש: על⁽¹⁰⁾ עבודת אהל מועד. כדכת'⁽¹¹⁾ מאת אדנים למאת הככר ככר לאדן: 23. בשמים ראש. חשובים, כדכת'⁽¹²⁾ עם כל ראשי בשמים. ונראה בעיני כי בשמים גדולי אילנות כדכת'⁽¹³⁾ הפיחי נגי יולו בשמיו. אבל בשמים ראש מיני שרף אילן או דברים שמוציאין מן

(1) הלך בדרך ספרי ורש"י המביא לכמדבר ו.א. — (2) מ.ב. ז. — (3) כש אומרים שהביא ראביע. — (4) בכ"י: שאהא. — (5) בכ"י: כשאקם. ונתחלפו אותיות הדומות בכ"י זו לזו. — (6) בכ"י: יום שמיני. והמקרא בויקרא ט, ד. — (7) ויקרא ט, כג. — (8) ויקרא טז, יח. — (9) לח, כה. — (10) בכ"י: כל. — (11) לח, כו. — (12) שיר השירים ד, יד. — (13) שם ד, טז.

הקרקע¹): מר דרור. חשוב. וכן²) מור עובר, חשוב בכל סוחרי
 מדינות³). ומחציתו מפורש בכריתות⁴): 25. רקח מרקחת. לפי
 הפשט כתושים ונתונים בשמן ועירכום יפה, כמו⁵) ישים ים כמרקחה,
 לשון תערוכת: 29. כל הנוגע בהם יקדש ויטהר תחילה קודם שיגע
 בהם לאחר שנמשחו⁶): 32. ובמתכנתו⁷). כחשבון הבשמים של
 פרשה זו: 33. ואשר יתן ממנו. משמן שעשה משה: 34. סמים.
 כבר פירשתיו למעלה⁸): סמים ולבונה זכה. לפי הפשט בתחילה
 כלל קח לך סמים ופירש מה הם סמים נטף ושחלת וחלבנה
 הרי אילו סמים שצויתי שתקח לך ועוד קח לבונה זכה. ולפי
 הפשט לבונה זכה אינה סמים, וסמים אחרון הם⁹) סמים ראשון
 שבפסוק¹⁰), וכן דרך מקראות, כולל ומפרש וחוזר ואומר הרי לך
 כלל שאמרתי לך¹¹). וכן בנח¹²) ויאמר אלהים [אל נח] זאת אות
 הברית אשר הקימותי וגו': 35. ממולח. מעורב. כמנהיגי ספינות
 בים שקורין מלחים מפני שמערכין המים בלכתם: 37. ושחקת
 ממנה וגו'. לקיים כיום הכיפורים מה שכתוב באחרי מות¹³) וקטרת
 סמים דקה והביא מבית לפרוכת:

לא. 6. ובלב כל חכם לב שיבא לעשות המלאכה כבר נתתי
 בהם חכמה ועשו וגו': 10. בגדי השרד. כמין קליעות והם בגדים
 שמצפים בהם הארון והשולחן והמנורה המפורשים בפרשת במדבר
 סיני¹⁴) ופרשו עליו בגד כליל תכלת,¹⁵) בגד ארגמן,¹⁶) בגד תולעת
 שני. ואותן בגדים עשוין בעין שרד וקליעות: 13. אך את שבתותי.

1) ור"ל שרף או מיני עשבים הנותנים ריח. וראייתו מתיבות בשמים ראש
 שהם מיני שרף או גדולי קרקע תבואר על ידי דברי המפרש הצרפתי אשר פירש
 שיר השירים והוציא הפירוש לאור הח' ר' אהרן יעללינעק נ"י בלפסיא בשנת 1855
 למספר הנוצרים וחשב שרשב"ם הוא המפרש ואני לא כן אדמה והראיתי בספרי
 RSBM דף 17 ער דף 19 שאיש אחר חיברו אבל הלך במקצת דבריו בעקבות
 רשב"ם, ושם כתוב לשה"ש ד, יד: מור ואהלות. בשמים הם הגדילים בקרקעות
 ערוגת הפרדס, והמקרא מביח שכת' עם כל ראשי בשמים שהם שרשי בשמים. —
 2) שיר השירים ה, ה. — 3) ע' דבריו לבראשית כג, טו. — 4) דף ה ט"א. —
 5) סדר הדברים באיוב מא, כג: ים ישים כמרקחה. — 6) כפירושו לעיל כט, לו. —
 7) בכ"י: ובמסכותו. — 8) לא פירש סמים בכ"י שלפינו קודם זה וא"כ נשמט
 פירושו ע"י הכותבים. — 9) בכ"י: הוה. והמדפיסים תקנו כראוי: הם, אבל
 השאירו גם כן: הוה, וזה לא יתכן. — 10) ולא כדבריו רב הינא אליבא דרב יוחנן
 בכריתות דף ו ע"ב שהביא רש"י. — 11) קרוב לדעת דבי ר' ישמעאל בכריתות
 דף ו ע"ב. — 12) ר"ל שגם שם בבראשית ט, ז בא לבסוף כלל אחרי הקדימו
 כלל בפסוק יב ואח"כ פרט בפסוק יג. — טו. — 13) ויקרא טו, יב. — 14) במדבר
 ד, ו. — 15) שם ד, יג. — 16) שם ד, ח.

אפילו מלאכת המשכן לא תעשו בשבת: כי אות היא [וגו']. שאתם שובתים כמותי לפי שאתם עמי:

לב. 1. אשר ילכו לפנינו. כעין תרפים העשוין במכשפות שיגידו צורכייהם: 4. ויצר אותו בחרט. הוהב לקח מיד כל אחד וקיבץ אותו וקשר את [הנומים] כולם בכנוד⁽¹⁾ עד שעשו דפוס של חמר ושל שעה בדרך המתיכין ועשו בו צורת עגל והשליכו הוהב בתוכו ונעשה עגל, כדכת'⁽²⁾ ואשליכהו באש ויצא העגל הזה, וכתיב⁽³⁾ ויצר בכרים כסף בשני חרטים: אלה אלהיך ישראל אשר העלוך. וכי שומים היו שלא היו יודעים שעגל זה שנוצר היום לא העלם ממצרים? אלא כל עובדי ע"ו יודעים שאלהינו שבשמים ברא את העולם, אך⁽⁴⁾ בזה היו טועים. שהתרפים יש בהם רוח טומאה כמו הנביאים שיש בהם רוח הקדש, וסבורים שהעגל שהיה מדבר ברוח הטומאה כאילו היה מדבר ברוח הקדש של מעלה, ולכך אומרים אלה אלהיך ישראל אשר העלוך, כלומר רוח הקדש יש בו וכאילו רוח הקדש הולך לפנינו. וכן לבן אמר על התרפים⁽⁵⁾ למה נגבת את אלהי. ולנסות בו את ישראל נתן בו רוח הטומאה של מיני מכשפות. ואוב וידעוני [נתן] כח בו להכחיש פמליא של מעלה ולהגיד נולדות, לדעת אם יהיו⁽⁶⁾ תמים ל"י אלהים ולא יהיה בהם מעונן ומנחש ומכשף ולא מאמין לאות ומופת של נביאי רוח⁽⁷⁾ הטומאה כדכת'⁽⁸⁾ כי מנסה י"י אלהיכם אתכם לדעת אם ישכם⁽⁹⁾ אוהבים את י"י אלהיכם וגו',⁽¹⁰⁾ וירא משה את העם כי ברע הוא: 11. [ב]עמך אשר הוצאת, עמך ולא עמי. אשר הוצאת, ולא אני העליתי אלא אתה⁽¹¹⁾: 12. למה יאמרו. עשה למען שמך שלא יתחלל: 16. מעשה אלהים המה ולא פסל אותם משה. אבל האחרונים כתי' בהם⁽¹²⁾ פסל לך: חרות. כמו חרוט או חרוש: 18. חלושה. נצחון. כדכת'⁽¹³⁾ ויחלוש יהושע: 19. וישלך מידו.

(1) כפירוש הראשון בדברי רש"י. — (2) בפסוק כד. — (3) מלכים ב, ה, כג. — (4) בכ"י: אף. — (5) בראשית לא, ל. — (6) בכ"י: היו, וע' גם דבריו לדברים יח, יג. — (7) בכ"י: רוח נבואי הטומאה. — (8) דברים יג, ד. — (9) שם כתוב: הישכם. — (10) השתמש בדברי פסוק כב, ונראה שהבינם רש"י קרוב לפירוש רש"י שם והשתמש בהם כאן לומר שלא עמדו ישראל בנסיון הזה שניסה הק' אותם בתתו רוח הטומאה של מיני מכשפות בעגל שעשה אהרן. — (11) דעתו שמשוה השיב על דברי י"י בפסוק ז. — וקרוב לדבריו תמצא בשמות רבא פרשה מו. — (12) לך, א. — (13) יח, יג.

כשראה את העגל תשש כחו ולא היה בו כח והשליכם רחוק ממנו קצת שלא יזיק את רגליו בנפלים, בדרך כל משליכי משאוי כשאין בהם כח לשאת⁽¹⁾. וכן ראיתי בפרקים של רבי אליעזר⁽²⁾, ועיקר פשוטו כך⁽³⁾: 20. ויזר. ויפור. ⁽⁴⁾ויקן מן קנה. ויזר מן זרה⁽⁵⁾ הנה הוא זורה. ⁽⁶⁾ואת האש זרה הלאה: וישק את בני ישראל. בדקן כסוטות⁽⁷⁾: 24. ויצא העגל הזה. נמרה מלאכתו⁽⁸⁾ כדכתי' ⁽⁹⁾ויצא לצורך כלי, ⁽¹⁰⁾ומציא כלי למעשהו: 25. כי פרוע הוא. במל מן המצות, ממצות בוראו. כדכתי'⁽¹¹⁾ ותפרעו כל עצתי, ⁽¹²⁾פרעוהו אל תעבר בו: לשמצה. לדברי לעג וקלס בשנאיהם כמו⁽¹³⁾ ותקח אוני שמץ מנהו. כעין דיבור: 27. איש את אחיו. החוטא בעגל: 29. מלאו ידיכם [היום]. כמו ⁽¹⁴⁾כי מלאו אחרי י"י, לשעבר⁽¹⁵⁾. היום חינוכו כל יד ויד שלכם בקרבן ל"י, שהרי איש בכנו ובאחיו שלחתם ידיכם לשמים⁽¹⁶⁾: 32. [מחני נא] מספרך ספר חיים אשר כתבת. כדכתי'⁽¹⁷⁾ כל הכתוב לחיים בירושלים. ⁽¹⁸⁾הרגני נא הרוג: 34. נחה. לארץ ישראל: וביום פקדי. כלומר לפרקים, לכשארצה, ולא הכל ביחד:

לג. 3. פן אכלך. כמו אכלך אוכל אותך⁽¹⁹⁾ כי הק'⁽²⁰⁾ אש אוכלה הוא: 4. עדין. מיני תכשיטין, לפי שנהגו אבילות, כדכתי'

(1) ככ"י: לצאת. — (2) בפרק מה, ושם כתוב: ולא יכול משה לסבול את עצמו ולא את הלוחות והשליכן מידי ונשתברו. — (3) ר"ל שבפירוש הזה נבין אך מלאי לבו להשחית את הלוחות, שהיו מעשה אלהים, בשצף קצף. — (4) בראשית לג, יט. — (5) רות ג, ב. — (6) במדבר יז, ב. — (7) ע' גם רש"י. ומקור הדבר בע"ז דף מד ע"א. — (8) ולא שיצא העגל בקח אלוהות שבו שלא מדעת אהרן כאשר פקרו המערערים לפרש את דבריו לומר שיש ממש בע"ז כפירוש רש"י בדי"ה פקרו המזמרים (כן היתה גירסת רש"י בנמרא במקום: פקרו המערערים) כמנלה דף כה ע"ב. — (9) משלי כה, ד. — (10) ישעיה נד, טו. — (11) משלי א, כה. — (12) משלי ד, טו. — (13) איוב ד, יב. — (14) במדבר לב, יב. — (15) ר"ל שפתרון התיבה בלשון צווי להבא כאן כפתרונה בלשעבר שם ושניהם לשון חינוך, ובעל קרן שמואל טעה בפירוש הדברים. — (16) הלך בעקבות תרגום ירושלמי הנקרא תרגום יונתן, וכן הביין רמבמ"ן בבאורו כאן את דברי רשב"ם. — (17) ישעיה ד, ג. — (18) השתמש כדרכו בדברי המקרא (במדבר יא, טו) לפרש דברי משה מחני נא מספרך וגי'. — ובספר מנחת יודה ברף נא ע"ג של ספר דעת וקנים ובתוספות שם ובאמר: נעם לר' יעקב דיליישקאש הובא פירוש הכתוב הזה כשם רשב"ם כאלו משכו לדברי האגדה על אודות הספרים הנכתבים בראש השנה בנמרא בראש השנה דף טו ע"ב. ואולם רשב"ם לא רמו אלא לדברי המקרא בישעיה ד, ג ואולי שת לבו גם אל תהלים סט, כט. — (19) מאן לפרש כפירוש רש"י. — (20) דברים ד, כד.

ויתאבלו ולא שתי איש עדיו עליו, שהרי אמר להן הק' הורד עדייך⁽¹⁾: 7. יקה. לקח: הרחיק. שניהג בהן כמנודים⁽²⁾ שלא חפץ הק' לדבר עם משה בתוך מחנה ישראל: 12. ראה אתה אומר אלי העל. כדכת' לעיל⁽³⁾ לך נחה את העם: ואתה לא הודעתני אלא⁽⁴⁾ הנה מלאכי ילך לפניך ואיני חפץ כי אם בלכתך עמנו בעצמך: 13. הודיעני נא את דרכך. אתה בעצמך⁽⁵⁾ תהיה מודיע לנו את הדרך, שתראני דרכיך ואני אלך אחריך: 14. פני ילכו. אני בעצמי אלך כמו שבקשת כדכת'⁽⁶⁾ ופניך הולכים בקרב: והניחותי לך. אלך עמך לכבוש את הארץ עד שאניח לך מכל אויביך מסביב כדכת'⁽⁷⁾ עד אשר [יניח] יי' לאחיכם ככם,⁽⁸⁾ והיה בהניח יי' אלהיך [לך] מכל אויביך וגו'. והמפרש והניחותי לך נחת רוח אנשה במה שאנשה בקשתך, שמות הוא. וכי ככל דברים שהיה הקיב' מתרצה לבקשת משה יאמר לו והניחותי לך? והלא ייתור לשון [הוא בלא צורך כלל ואינו לשון] חכמה⁽⁹⁾: 15. אם אין פניך וגו'. כלומר שאם אין אתה בא עמנו⁽¹⁰⁾, במה [יודע] איפוא וגו': 16. ונפלינו אני ועמך וגו'. תחילת בקשה אחרת היא. עוד אני מבקש ממך שאפלא ואפדל אני לבדי מכל עם ישראל לדעת כי אני נאמן לנביא ולמוכיח ויהיו שומעים לדברי. וגם עמך יהיה נפלא במה שנת[לך] עמהם מכל העם אשר על פני האדמה⁽¹¹⁾:

(1) רצה לפרש תיבת ויאמר בפסוק ה' שפתרונו שהרי אמר, וקרוב לזה פירש ראביע. — (2) כפירוש רש"י. (3) לב, לד. — (4) שם. — (5) בכ"י: אתה בעצמך. — (6) שמואל ב' ז, יא. — (7) דברים ג, כ. — (8) דברים כה, יט. — (9) הדברים צריכים תיקון, ונראה בעיני שנשמטו דברים כאן כאלה אשר הוספתו בשתי חצאי מרובע שהם כשיעור שורה שבכ"י שלנו וסופה דומה לסוף השורה אשר קדמה לה ועל כן נקל היה שתשמט, ולא אכתוד תחת לשוני את אשר היה נראה בעיני לפנים שצ"ל, "והלא ויתור לשון חכמה", ור"ל והלא חכמה היא לוותר על דבריו ולעווב ולהניח מקצתם כמותר שאינו שוה כלום, וקרוב לזה מאמר ר' שמעון בנו של רבן נמליאל באבות א, ז: וכל המרבה דברים מביא חטא, ומאמר רבי עקיבא באבות ג, יג: סייג לחכמה שתיקה, ומאמר רב הונא בשם רב ואמרי לה משום רבי מאיר בפסחים דף ג ע"ב: לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה, ופירוש המסרא של ירמיה ב, כה לרב נחמן בר יצחק באמרו ביומא דף עו ע"א מנעי לשונך מדברים בטלים, והבוחר יבחר והמטיב לפרש ולהראות דרך אחרת תבא עליו ברכה. — (10) בעל פענה רוא הוסיף כאן תיבת, "תמיד" בהביאו פירוש רשבי"ם בשנינו לשון קצת כדף לה ע"ב. ונראה שלא עלתה התיבה הזאת על דעת רשבי"ם. — (11) נלוה לפירוש רש"י והרחיבו.

17. גם את הדבר הזה אשר דברת אלי להיות מופלא ונראה שופט וגדול עליהם, מלכד החליכה שאלך עמהם אשר נתרציתי לך כבר. וזהו קירון פנים שכתוב בו לפנינו⁽¹⁾ נגד כל עמך אנשה נפלאות. הכל כמו שאפרש שם: 18. הראני נא את כבודך. תמה על עצמך. היאך מלאו לבו למשה רבינו להנות מזיו שכינה? והלא הכתוב משבח⁽²⁾ ויסתר משה פניו כי ירא מהביט אל האלהים? חס ושלום לא נתכון אלא לכרות לו ברית על שני דברים שנתרצה לו הק', על קירון של ונפלינו אני ועמך, ועל⁽³⁾ פני ילכו להניח לך מכל אויבך. וכן אמר. הראני נא את כבודך בכריתות ברית על מה שהבטחתי. כמו שנעשה לאברהם כשאמר⁽⁴⁾ כמה אדע, וכת' שם⁽⁵⁾ והנה תנור עשן ולפיד אש אשר עבר בין הגורים, וסמך ליה⁽⁶⁾ ביום ההוא כרת י"י את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי. אף כאן שאל משה להק' קיום ברית ונתרצה לו הק' שיראה לו בכריתות ברית כדכת'⁽⁷⁾ ויעבור י"י על פניו ויקרא וגו'. וכת' בתריה⁽⁸⁾ הגה אנכי כורת ברית נגד כל עמך אנשה נפלאות, כמו שבקשת ונפלינו אני ועמך וגו'⁽⁹⁾ כי נורא הוא. כדכת'⁽¹⁰⁾ ויראו מנשת אליו⁽¹¹⁾: 19. וחנותי את אשר אחזן וגו'. שם אפרש לך מידותי: 23. וראית את אחורוי. לאחר שאעבור על פניך בכריתות⁽¹²⁾ ברית [ותוכל]⁽¹³⁾ לראות. כעין⁽¹⁴⁾ העגל אשר כרתו לשנים ויעברו בין בתריו. דרך עברה היו כורתים ברית:

לד' 5. ויתיצב עמו [שם]. עם משה שהיה נצב שם, כדכת'⁽¹⁵⁾ ונצבת על הצור: ויקרא בשם י"י. הק' קרא כשהיה עובר בשם כמו שהולך ומפרש. שכן כת' למעלה⁽¹⁶⁾ וקראתי בשם י"י לפניך: 8. וימהר משה. משראה הק' עובר ושמע קולו, מיד התחיל להשתחות: 9. כי עם קשה עורף הוא [וגו']. יכול אתה ללכת בקרבנו מאחר שסולחן ורחמן אתה: 10. הגה אנכי כורת ברית על זאת שאלך עמכם, וגם את הדבר הזה אשר דברת אנשה,

(1) לד, י. — (2) ג, ו. — (3) בכ"י: ושל. — (4) בראשית טו, ח. — (5) בראשית טו, ז. — (6) בראשית טו, ח. — (7) לד, ו. — (8) לד, י. — (9) שם. — (10) לד, ל. — (11) ועוד עיין דבריו לד, י. — (12) בכ"י: כריתות. — (13) בכ"י נשאר במקום הזה מקום חלק כי לא הויר הכותב התיבה הראייה שם. והוספתה מרעתי. — (14) ירמיה לד, יח. — (15) לנ, בא. — (16) לנ, יט.

שאמרת⁽¹⁾ ונפלינו אני ועמך, שנגד כל עמך אעשה לך ההפלאה וראה כל העם את הגדולה שאני עושה עמך כי נורא [הוא] כדכת'⁽²⁾ ויראו מגשת אליו. וכת'⁽³⁾ וראו בני ישראל את פני משה כי קרן וגו': 19. כל פטר רחם לי. לפי שעל ידי מכת בכורות נתקדשו בכורות⁽⁴⁾ ביציאתן⁽⁵⁾ ממצרים נכתב כאן⁽⁶⁾: 21. ששת ימים תעבד. עבודת קרקע. סתם עבודה עבודת קרקע. כדכת'⁽⁷⁾ כי תעבד את האדמה.⁽⁸⁾ עובד אדמתו ישבע לחם: בחריש ובקציר תשובות. שהיא חשוכה וצריכה לבריות וכל שכן שאר מלאכות: 23. את פני האדון. כבר פירשתיו באלה המשפטים⁽⁹⁾: 26. לא תבשל וגו'. כבר פירשתיו⁽¹⁰⁾: 27. כתב לך את הדברים האלה. האמורים בפרשה זו⁽¹¹⁾ הנני גרש מפניך וגו': כי על פי הדברים האלה. שלא תלכו אחרי אלהים אחרים ושלא [תכרות] ברית ליושבי הארץ ולא להתחתן בם ולעלות לרגל: 28. ויכתוב הק' על הלוחות. שכן אמר למעלה⁽¹²⁾ וכתבתי על הלוחות [את הדברים אשר היו על הלוחות הראשונים, וכת'⁽¹³⁾ ויכתוב על הלוחות]⁽¹⁴⁾ כמכתב הראשון: 29. כי קרן. לשון הוד. וכמוהו⁽¹⁵⁾ קרנים מידו לו. והמדמהו לקרני ראם קרניו⁽¹⁶⁾ אינו אלא שומה. כי שתי מחלקות הם ברוב תיבות שבתורה. וגם מנחם⁽¹⁷⁾ כן פירש: 32. את כל אשר דבר יי' אתו. מלפני העגל, כל מה שכת' מויקחו לי תרומה⁽¹⁸⁾ עד⁽¹⁹⁾ כי כשש משה, וכל האמור בפרשה זו: 33. מסוה. כגד הקרוי כן והו' בו עיקר כמו ו' של⁽²⁰⁾ מקוה ישראל. וגם תי' של⁽²¹⁾ של⁽²²⁾ סותה עיקר, ושני מלבושים הם ושני⁽²³⁾ גורות. וכן פתר דונש⁽²⁴⁾

⁽¹⁾ לנ, טו. — ⁽²⁾ בפסוק ל. — ⁽³⁾ בפסוק ליה, ועי' לעיל לפסוק לנ, יח. — ⁽⁴⁾ בכי בסוף השורה: בכור, ואם כן הקריאה המכוונת כאשר הפסתי, כי דרך כתבי היד לקצר המלות כן. — ⁽⁵⁾ בכי: ביציאתו. — ר"ל אחרי מצות חג המצות. — ⁽⁶⁾ בראשית ד, יב. — ⁽⁷⁾ משלי יב, יט. — ⁽⁸⁾ כנ, ז. — ⁽⁹⁾ כנ, יט. — ⁽¹⁰⁾ בפסוק יא והבאים אחריו. — ⁽¹¹⁾ בפסוק א. — ⁽¹²⁾ דברים י, ד. — ⁽¹³⁾ עי' RSBM דף 58 הערה 6. — ⁽¹⁴⁾ חבקוק נ, ד. ובכ"י וקרנים במקום קרנים. — ⁽¹⁵⁾ דברים לנ, ז. — ⁽¹⁶⁾ במחברת קרן II דף 159 ע"א. ועי' RSBM דף 144 הערה 5. — ⁽¹⁷⁾ כה, ב. — ⁽¹⁸⁾ לב, א. — ⁽¹⁹⁾ ירמיה יד, ח; ז, יג. — ⁽²⁰⁾ בכי במעות: ו'. ודברי דונש, שנמשך עליו רש"ם, בתשובותיו על מנחם דף 26 מעדים על יושר הנהתי. עי' כאן הערה 24. — ⁽²¹⁾ בראשית מט, יא. — ⁽²²⁾ בכי במקום ושתי. — ⁽²³⁾ בדרך 26 בדפוס פיליפאוסקי כתב: ואני אומר כי מסוה וסות הם שני מיני מלבושים. יסוד סתה סת סמ"ך ותיו' וגו' ויסוד מסוה סמ"ך וי'.

והדין עמו⁽¹⁾: 34. יסיר את המסוה [וגו' ודבר] בגילוי פנים
לישראל את אשר יצוה ואחרי כן חוזר ומתכסה במסוה עד באו
לדבר עם שכינה⁽²⁾ וחוזר ומתגלה^(א):

ויקהל.

לה 1. ויקהל. לקחת מכל אחד [מחצית השקל]⁽³⁾ לגלגלת, וגם
להזוהרם על מלאכת המשכן: 3. לא תבערו אש. לפי שכימים
טובים כת'⁽⁴⁾ אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם, שם
הותרה הבערת אש לאפות ולבשל, אבל בשבת כת'⁽⁵⁾ את אשר
תאפו אפו, מבעוד יום, ואת אשר תבשלו בשלו, לכך מוזוהר כי
בשבת לא תבערו אש למלאכת אוכל נפש וכל שכן שאר מלאכות
שאסורין אפילו ביום טוב: ולקטורת, לצורך קטורת תבואו
הסמים: 19. לשרת בקדש. לכסות כלי המשכן בעת שנוסעים⁽⁶⁾:

(א) ועתה אם תשא חטאתם ואם אין [מחיני נא] מספרך אשר כתבת. ראה משה
רבינו שהקי לא היה שלם עם [ישראל] על מעשה העגל אמר לו רבונו של
עולם⁽⁷⁾ אנה תשא העם [הזה] חטאה גדולה ועתה אם תשא חטאתם, מיטב, ואם
לא, מחיני נא מספרך אשר כתבת, מספר זה שלא יזכר שמי בו, כי כבר אמרתי
להם בשמך במצרים שתביאם לארץ כאשר צויתני שני בפרשי וארא⁽⁸⁾ וגם
הקמית את בריתי אתם לתת להם את [ארץ כנען את] ארץ מעוריהם וגי ואימי
לכן אמר לבני ישראל אני יי והוצאתי בו והבאתי...⁽⁹⁾.

(1) ולא עם מנחם שחיבר במחברת אית אחת שהיא הסמך שתי התיבות. —
(2) בכי יש כאן כפל דברים להשחית יושר דברי רשב"ם, כי שם כתוב: ואחרי
כן חוזר ומתכסה במסוה לדבר עם שכינה עד בואו לדבר [אתו] עם שכינה וחוזר
ומתגלה, והטעות נראה לעין על כן תקנתה, והכל עולה יפה, ותיבת אתו אשר
הסגרת בחצאי עגולה נקוד בכי להיותו נמחק, וכן נכון. — (3) כן צריך להוסיף. —
(4) יב, מזו. — (5) טז, בג. — (6) כפירושו לעיל לא, א.

(7) לב, לא, לב. — (8) ו, ד. וגו'. — (9) בכי באה כאן ההוספה הזאת מדברי
אנדה ולא נשלמה אלא נשארה היריעה הבאה אחרי כן חלקה יותר מחציה.
ובדפוסים הראשונים נכנסו הדברים בין דברי רשב"ם בסוף הפרשה במקום
הזה, ובדפוס אמשטרדם משנת תפ"ט החלו להשמיטה, וכן נעשה ברוב הדפוסים.
ובעל קרן שמואל נלאה לפרש הדברים בחשבו כי הם דברי רשב"ם, ובאמת
אין להם יחס כלל לפירושו, אבל למען לא יחסר מאומה מהנוספות בכי על
דברי רשב"ם העתקתיים פה.

21. למלאכת אהל מועד. יריעות המשכן והפרוכת: ולכל [עבודתו]. קלעי החצר וכלי הקדש: 25. חֲכֵמַת לֵב. אשה חכמה, אבל חֲכֵמַת חֲטָף קמץ הוא שם דבר, כמו⁽¹⁾ חכמת מצרים: בידיה⁽²⁾ כל אחת ואחת טוה, כמו⁽³⁾ ידה ליתר תשלחנה: 27. והנשיאים הביאו את אבני השהם, שהרי שמות שבמיהם כתובים עליהם⁽⁴⁾: 28. ולשמן המשחה. שמן זית הין⁽⁵⁾: 34. ולהורות. לאחרים:

לו 6. אל יעשו עוד מלאכה. שהיו טווים בביתם כדכתב⁽⁶⁾ ויביאו מטוה: 7. דים. כמו מ"ם⁽⁷⁾ מן ריקם,⁽⁸⁾ ותהי הכנס: 8. ויעשו כל חכם לב וגו'. תחילה עשו המשכן ואחר כך כלים כמו שפירשתי בויקחו לי תרומה⁽⁹⁾:

אלה פקודי.

לח 21. אלה פקודי. חשבון הכסף והזהב והנחשת: 25. וכסף פקודי העדה מאת ככר וגו'. כי השש מאות אלף בקע לגלגלותם שלש מאות [אלף] שקלים, ומנה כ"ה שקלים, ומנה של קדש כפול היה חמשים שקל, והככר ששים מנה, הרי לכל ככר ג' אלפים שקל, ולמאת הככר שלש מאות אלפים שקל⁽¹⁰⁾: 29. ואת האבנט שש משור. בדבר הזה נחלקו רבותינו⁽¹¹⁾ אם מדבר באבנט של הדיוט או בכהן גדול לבדו: 32. ותכל. כמו⁽¹²⁾ ותרכ משאת בנימין: מ 29. ויעל עליו אהרן ובניו את העולה ואת המנחה כל דומים⁽¹³⁾: 35. ולא יכול משה לבא אל אהל מועד בשעת הקמתו כי שכן עליו הענן מיד להראות חיבתו של הק' על

(1) מלכים א' ה, ג. — (2) בכ"י: בידה. — (3) שופטים ה, כו. — (4) להוציא מדברי רבי נתן בספרי שהביאו רש"י. — (5) כדברי הכתוב ל, כד. — (6) לה, כה. — (7) כלומר מים יתירה. וע' דבריו לבראשית מט, כד. — (8) ח, יג. יד. — (9) בה, ג.

(10) בכ"י נכפלו התיבות ונכתבו: ולמאת הככר שלש מאות אלפים שקל ולמאת הככר שלש מאות אלפים שקל. — (11) יומא דף ו ע"א. וע' דבריו לעיל כט, ט. — (12) בראשית מנ, לד. — (13) להוציא מדברי רש"י.

ישראל. אחרי כן היה מסתלק הענן מתוך האהל ושכן על הארון כדכת' (1) ונועדתי לך שם (2) ודברתי אתך [וגוי] מבין שני הכרובים, ואז בא משה אל אהל מועד כדכת' (3) ובבא משה אל אהל מועד לדבר אתו וישמע את הקול וגוי מבין שני הכרובים וידבר אליו. וכן את מוצא בבית עולמים (4) ולא יכלו הכהנים לעמוד לשרת מפני הענן כי מלא כבוד יי את בית יי, בשעת השלמת הבית היה הק' מקדשו בענן ואחר כך היה מצמצם שכינתו על הארון בין הבדים (5):

ואשר שם לבו לדבר ויצרינו אל יוזו מנימוקי זקני רבנו שלמה ואל ימוש מהם, כי רוב הלכות ודרשות שבהם קרובים לפשוטי המקראות, [ומיתורם או משינוי (6)] הלשון יש ללמוד כולם, וטוב אשר תאחזו בזה אשר פירשתי וגם מזה אל תנח ידך:

(1) כה, כב. — (2) בכ"י: ונועדתי שמה. והוא כתוב אחר, ומטה הסופר. — (3) במדבר ז, פט. — (4) מלכים א' ח, יא. — (5) בשינוי קצת כתורת כהנים שהביא רש"י. — (6) בכ"י נשאר מקום חלק כמלא רוחב התיבות האלה, והוספתים על פי דברי רשב"ם לבראשית א, א.

ספר ויקרא

הלכות מרובות יש בו. והתבוננו החכמים בפרושי וקני, כי לא אאריך אלא במקומות שיש לפרש פשוטי מקראות:

א. 1 ויקרא אל משה. לפי שכת' למעלה בסוף הספר⁽¹⁾ ולא יכול משה לבא אל אהל מועד וגו', לכך קראהו הק' מתוך אהל מועד. וכן פרוש המקרא ויקרא אל⁽²⁾ משה מאהל מועד וידבר אליו לאמר. מאהל מוסב על ויקרא⁽³⁾ כמו⁽⁴⁾ ויקרא אליו י"י מן ההר לאמר, וישמע את הקול מדבר אליו⁽⁵⁾ מעל [הכפרת, מעל הכפרת שמע את הקול, אף כאן מן] האהל שמע את הקול, [וכן] ויקרא אליו [אלהים] מתוך הסנה: לאמר. כפל לשון של וידבר כמו שפירשתי בפרשת נח. כאשר יאמר⁽⁶⁾ דבר אל בני אהרן ואמרת. כן יאמר וידבר למשה לאמר למשה⁽⁷⁾: 2. כי יקריב. כשיתנדב קרבן, שאינו חובה בשביל חטא: 3. אם עולה. שהתנדב בלשון זה. ולפינו מפרש⁽⁸⁾ ואם זבח⁽⁹⁾ שלמים [קרבנו]: לרצונו. אם זכר תמים יקריבנו ולפתח אהל מועד או יהיה לו לרצון⁽¹⁰⁾, אבל בחולה ובעל מום כת'⁽¹¹⁾ הורצך או הישא פניך.

(1) שמות מ, לה. וכפירוש תורת כהנים שהביא רש"י שם. — (2) בכ"י: אל אהל משה, ונקוד על תיבת אהל להיותה נמחקת. — (3) רצה להראות שלפי הפשט קרא הק' את משה שהיה בחוץ, "מאהל מועד" ולאחר שנכנס משה דבר אליו, "באהל מועד" שאז באמת לא יחכן לומר, "מאהל מועד". — (4) שמות יט, ג. — (5) כמדבר ז, פט. — (6) בכ"י בטעות: מאהל. ובדברים הבאים השלמתי הנשמש ובעל קרן שמואל הרבה לשנות. — (7) שמות ג, ד. — (8) כמדבר ח, ב: דבר אל אהרן ואמרת. — (9) ולא כדרש תורת כהנים שהביא רש"י. — (10) ג, א. ור"ל שמבואר משם שגם כאן יש לפרש שהשתמש בנדרו בלשון עולה. — (11) בכ"י בטעות: זבחו. — (12) פירוש רש"י: כאן שלא כתורת כהנים וראש השנה דף ו ע"א שהביא רש"י. — (13) מלאכי א, ח.

וכן (1) [מן] מנחה לא ארצה מידכם: 5. והקריבו. קבלת הדם והולכתו כדי לזרקו על המזבח. וגם רבותינו (2) כך פירשוהו: אשר פתח אהל מועד. ולא מזבח הזהב שבתוך אהל מועד: 8. הפדר. חלב: 9. וכרעיו. רגליו: 15. ומלק. חכמים פירשו היאך (3). מדכת' ומלק את ראשו ולא כת' ומלק אותו כמו שכת' (4) ושחט אותו פירש דונש (5) כי ראיה הוא לדיברי רבותינו שראו עבודת בית המקדש כי הוא חותך בצפורניו שדרה ומפרקת מאחוריו עד שמגיע לצואר ויורד וקוצץ עד שמגיע לסומנין וקוצצין: ונמצא (6). בדבר רך ראוי לומר כן, כדכת' (7) את קובעת כוס התרעלה שתית מצית. (8) אך שמריה ימצו: 16. מוראתו. כמו (9) ושמתוך כראי (10) הוי מוראה ונאלה. ענין טנף המה. ותרנומו זפקה והוא כרעי וזבל: בנוצתה. גם הנוצה עם הזפק:

ב. 1. מנחה. כבר פירשתיו [לשון דורון כבראשית. מגזרת (11) נחה את העם: 2. מלא קומצו. חכמים פירשו במסכת יומא (12) שקומץ בשלש אצבעותיו האמצעיים: אוכרתה. לשון זכר רגיל לומר בלבונה מפני הריח העולה, וכן כתיב (13) מזכיר לבונה. וכן (14) והיתה ללחם לאזכרה. מיני מנחות הכתובות כאן מפורשים במנחות מעין חלותיהם (15) וכמה לבונה (16) וכמה שמן בכל אחת (17) ומחו מחבת ומה הוא מרחשת. מרחשת כלי עמוק ומעשיה רוחשין, אבל מחבת אינו עמוק (18). וכולן באות מצה (19) כמו שכת' בצו את אהרן (20): 11. וכל דבש. פירות האילן. תמרים קרויין דבש: 12. קרבן ראשית. שתי הלחם בעצרת הקרויין (21) מנחה חדשה.

(1) שם א, י. — 2 בכ"י בטעות רבותי בלי קו הקיצור בסופו וצ"ל רבותי. וכוונתו למדרש רבותינו בובחים דף ד ע"א שהביא רש"י. ועיין ספרי RSBM דף 36 הערה 1. — 3 בחולין דף כא ע"א. — 4 א, יא ועוד במקומות אחרים. — 5 בתשובותיו על מנחם בדף 75. כי מנחם כתב שמליקה ענין שחיטת העוף הוא ודונש השיג שם עליו והאשימו במינית ענין וחבריו מכת הקראים וכתב שהמליקה איננה שחיטה כלל ושלחכמים לברם ראוי להאמין כדבריו שהביא רשב"ם כאן עד סוף המאמר. — 6 בכ"י בטעות: ונמצא. — 7 ישעיה נא, יז. — 8 א. — 11 שמות לב, לוד. ועיין RSBM דף 150. — 12 דף מז ע"א בסוף העמוד. — 13 ישעיה סו, ג. — 14 כר, ו. — 15 במנחות דף עו ע"א. — 16 שם דף קו ע"ב. — 17 שם דף עה ע"א ודף קו ע"ב. — 18 משנה מנחות ה, ה. — 19 משנה מנחות ה, א. — 20 ו, י. והוא לפי תשובת ר' אמי במנחות דף ננ ע"א בתחלת העמוד. לפיכך לא שם רשב"ם לבו לפסוק יא כאן. ועיין תוספות מנחות דף נב ע"ב בדיה מניין. — 21 כנ, טו, יז.

ובכורי פירות המפורשים בכי תבא⁽¹⁾: תקריבו אותם לי"ג. בעורה תביאו אותם לתנופה ולא לקרבן [אל] המזבח: 14. ואם תקריבו. לכשתקריבו⁽²⁾ מנחת העומר: גרש, כמו⁽³⁾ ויגרם בחצץ שיני. טחון ברחים של גרוסות:

ג. 1. [ואם זבח שלמים קרבנו, שאמר הרי עלי⁽⁴⁾ שלמים. מאחר שאינו לשון עולה ו]אינו כליל אלא לשון שלמים שמשמע לשון "גדר וצריך לשלם את נדריו" שהוא לשון תשלומים, או יהא דינו כמו שמפרש והולך, ורבותינו פירשו⁽⁵⁾ לשון שלום שהכל זכין בו, אימורין לגבות, הוה ושוק לכהנים, בשר נאכל לבעלים: 4. היותרת. שמיותר וגדל על הכבד: 9. לעומת העצה. הכליות⁽⁶⁾. וחכמים פירשו כשחיטת חולין⁽⁷⁾ היאך מסרין אותו: 17. ככל מושבותיכם כל חלב וכל דם לא תאכלו. אפילו בכל מושבותיכם שנאכלין חולין ואין שם קרבן וחלב ודם למזבח:

ד. 2. אשר לא תעשינה. ככל חייבי כריתות שהם בלא תעשה פירשו חכמים בכריתות⁽⁸⁾ ובהוריות⁽⁹⁾ חוץ מפסח ומילה שהם מצות עשה: מאחת מהנה. פירשו חכמים⁽¹⁰⁾ מקצת של אחת מהנה כגון שם משמעון: 3. לאשמת העם. חכמים דרשו הרי משיח כציבור בהוריות⁽¹¹⁾. אך לפי הפשט משמע לפי שבכהנים נאמר⁽¹²⁾ [וירון] משפטך ליעקב ותורתך לישראל, וכל שכן בהן גדול שהוא מומחה לרבים, אם הבהן המשיח יחטא בהוראתו⁽¹³⁾ גם להחטיא את העם עמו⁽¹⁴⁾, והקריב על חטאתו וגו': 12. אל שפך הדשן. דכתי' בצו את אהרן⁽¹⁵⁾ והוציא את הדשן אל מחוץ למחנה: 17. את פני הפרכת. לפי הפשט⁽¹⁶⁾ את פני

(1) דברים כו, ב. (2) ר"ל שתובת אם בזה תורה על הזמן ולא על התנאי. ואם כן מנחת ביכורים אינה רשות אלא חובה, וכיב רש"י. — (3) אינה ג, טו. ובכ"י בטעות: ויגרש בחצץ שיניו. ובדפוסים: ויגרם. בחצץ שיהא. — (4) החסרון ניכר על ידי דברי רשבים הכאים אחריו כן: או יהא דינו וגו'. והשלמתו על פי דבריו לפרשת צו ז, טו. — (5) דברי תיב בפרק טו הלכה ב בשניו לשון קצת. ועי' גם רש"י. — (6) כדברי רש"י מחולין דף יא ע"א. — (7) שם. — (8) פרק א' משנה ב ובגמרא דף ג ע"א. — (9) דף ח ע"א. — (10) תיב ושבת דף קג ע"א למשנה שבת יב, ג. וכן פירש רש"י. — (11) דף ז ע"ב. — (12) דברים לג, י. ובכ"י: משפט ליעקב ותורה לישראל. — (13) בכ"י: בהוראתו. — (14) על טעות המדפוסים דברתי בספרי RSBM דף 89 הערה 7. — (15) ז, ד. — (16) שלא כדברי הדרש בובחים דף מא ע"ב שהביא רש"י פירש רשבים שאין הפרש בין את פני הפרכת בפסוק יז ובין את פני פרכת הקדש בפסוק יז. והמדפוסים ציינו פירוש זה בטעות בסימן פסוק יז וז' ובעל קרן שמואל נלכד בשחיתותם.

פרכת (1) הקדש, פרכת המבדיל בין הקדש ובין קדש הקדשים, ומה שפרש שם (2) פרכת הקדש, משמע שיהיו ההואות כנגד אמצעות הפרוכת מבחוץ שכנגד ארון הקדש שמבפנים (3): 22. אשר נשיא יחטא. כמו (4) ואשר ניתן כתר מלכות בראשו, כמו וכתר מלכות אשר נתן בראשו: מצות יי"י אלהיו. כלומר אם ירא שמים הוא ולא במזיד אלא בשוגג: 23. או הודע. כמו אם הודע. כך רגילין לפרש. ואני אומר ואשם או הודע אליו על ידי אחרים (5): 25. מזבח העולה. החיצון. ולא על הפנימי (6) כמשיח וציבור: 35. כאשר יוסר חלב הכשב. חלבו האליה תמימה לעומת העצה:

ה. 2. ונעלם [ממנו] והוא טמא ואשם על ששכח שהוא טמא ונכנס למקדש או אכל קדש ששניהם במזיד בכרת: 3. והוא ידע ואשם. שנודע לו עכשיו שהוא טמא ויודע שהוא אשם: 8. ולא יבדיל. סימן אחד ימלק ולא שנים: 9. והזה מדם החטאת. אחו כנוף (7) ומוה מרחוק והנשאר ימצה (8), אבל עולת העוף אין בו הוייה אלא (9) ונמצה: 13. מאחת מאלה. על אחת משלש עבירות אלה, ושמעה קול אלה, ושבעת ביטוי, וטומאת מקדש וקדשיו (10): 15. מקדשי יי"י. נהנה מן ההקדש (11) וזהו אשם מעילות: 16. ונתן אותו לכהן. את איל אשם יתן לכהן לכפר בו: 17. ולא ידע ואשם (12). באשם תלוי מדבר כמו שני (13) על שגגתו אשר שגג והוא לא ידע, כשנתחלף לו חלב בשומן ואכלו ולא ידע שיש כאן חלב. אבל לבסוף כשהוא שמע (14) שספק חלב ספק שומן אכל ואשם והביא איל תמים מן הצאן [וגו'] לאשם עד שיודע שודאי חלב אכל [ואז] יביא הטאת: 21. וכחש בעמיתו וגו'. אשם גוילות

(1) בכ"י הפרכת. — (2) בפסוק וי"י. — (3) הפנים לדרש תורת הכהנים לפסוק וי"י שהביא רש"י שם, ונראה שרצה לומר לפי שפתרון תיבת הפרכת שבפסוק זו שיה לפתרון פרכת הקדש שבפסוק וי"י יש כאן יתור לשון בתיבת הקדש בפסוק וי"י ומיתור הלשון יצא הדרש (ע RSBM דף 81 הערה 1). — (4) אסתר ו, ח. — (5) וכן פירש ראב"ע ב"ת"ר ביאור בתחלת דבריו. — (6) בכ"י: הפנימית. — (7) בכ"י: בקף, והתיקון הוגד לי בשם הח' ר' שמעון באבער נ"י אשר בעיר בודאפעסט בארץ אינגארן, והיטיב לתקן על פי דברי רש"י למנחות דף ב ע"ב למטה. — (8) בכ"י: ונשאר ימצא. — (9) א, טו. — (10) שלא כפירוש תורת הכהנים ורש"י. — (11) בכ"י: מן המקדש. — (12) בכ"י: והוא ידע ואשם, ותיקן בעל קרן שמואל ומנה דפוס אמשטרדם משנת תפ"ט. — (13) בפסוק יח. — (14) בכ"י: שם.

בפרשה זו: 24. כיום אשמתו. כשיתודה לשונ מחטאתו על אחד מכל האמורים למעלה פיקדון או גול או עשק או אבידה:

צו את אהרן.

ו. 2. זאת תורת העולה. כל הקרבנות האמורים בפרשת ויקרא חוזר וגומר כאן כל דיניהם: היא העולה הנקמרת ביום, כדכת' (1) ביום וזבחכם, (2) ביום הקריבו את זבחו, כל הלילה תגמור הקמרתה, ואש' (3) המזבח תוקד בו בלילה כמו ביום: 3. מדו. כמו (4) בנו [צפור], (5) בנו [בעור]. (6) ומדני קרועים, לשון בגדים: והרים את הדשן, [תרומת הדשן] היא זו ומצותה בכל יום [קודם] לתמיד של שחר. אבל (7) והוציא את הדשן, זהו לזמן מרובה לפנות את המזבח מרוב דשן שעליו: 9. בחצר אהל מועד. בעורה ולא בירושלים: 11. יקדש. קודם הגיעה יהיה טהור (8): 13. זה קרבן אהרן ובניו לפי הפשט בני אהרן הכהנים הגדולים העומדים תחתיו. וחכמים דרשו (9) שכל כהן הדייט כשעושה עבודה ראשונה צריך הינדך במנחה: 14. מרבכת. לפי ענינו רכה בשמן. ולפי שהוא מאפה תנור צריך להרביכה (10) בשמן: תפינו. לשון אפייה. אל"ף חסירה, והרבה יש (11) לא יהל [שם] ערבי, לא יאהל, (12) וימש חושך כמו ויאמש: 20. תכבם. שלא יהא נאסר בנותר שבשריפה: 23. [ו]כל חטאת אשר יובא מדמה וגו'. חטאות הפנימיות. פר כהן משיח (13) ופר העלם דבר של ציבור (14) ופר ושעיר של יום הכיפורים (15) ושעירי

(1) יט, ו. — (2) ז, טו. — (3) בכ"י: ואת. — (4) במדבר כג, יח. — (5) במדבר כד, ג. טו. ורצה רשבים לומר שיש כאן יתר ויז' כדעתו לבראשית א, כד. והוספתי שתי תיבות מדעתו, כי בכ"י כתוב בנו בנו שתי פעמים, ובעל קרן שמואל תיקן לכתוב בנו בעור בלבד, ולא יספיק, ובדפוס דהרענפורט: בגד בנו, ואין לו שחר. — (6) שמואל א' ד, יב. — (7) בפסוק ד. — (8) כפירושו לשמות כט, לו; ל, כט ולפינו יא, ח. — (9) במנחות דף נא ע"ב. — (10) בכ"י בטעות: להרביכה בחילוף האותיות הרומות. — (11) ישעיה יג, כג. ובכ"י בטעות: לא יאהל ערבי. — (12) שמות י, כא. — (13) ד, ג. — (14) ד, יד. — (15) טו, כו.

ע"ז) כל ה' אילו כתוב בהם⁽²⁾ מתנות לפנים בהיכל על הפרכת ומזבח הזהב. וזהו פשוטו⁽³⁾:

ז. 10. וחרבה. מנחת חומא⁽⁴⁾ ומנחת סוטה⁽⁵⁾: 12. אם על תודה. שנדר בלשון תודה⁽⁶⁾ ולא הזכיר לשון שלמים, וסתם תודה [כשאדם] מכיא קרבן על שניצול מצרותיו⁽⁷⁾ כמו שאמרו חכמים⁽⁸⁾ ארבעה צריכין להודות. ורבתינו⁽⁹⁾ פרשו כל החלות ארבעים הם ופרשו שמנן כמה וכמה עשרונים: 16. [ו]אם נדר או נדבה. שאמר הרי עלי שלמים שזהו לשון נדר ותשלומים כמו שפרשתי למעלה⁽¹⁰⁾. כלומר שאינו תודה אלא נדר: כיום הקריבו, כיום שהקריב הוא כבר את זבחן, יאכל לאחר הקרבה: 18. ואם האכול יאכל. חכמים⁽¹¹⁾ עקרוהו מפשוטו ופירשוהו במחשב לאכול מזבחן כיום השלישי באחת מדי עבודת, שחישב בשחיטה או בהולכת הדם או בקבלה או בוריקה: 19. כל מהור יאכל בשר מהור: 25. מן הבהמה אשר יקריבו⁽¹²⁾ ממין אותה הבהמה קרבן ליהוה, ואפילו חולין: 26. בכל מושבותיכם. אע"פ שוודאי הן חולין בנבולין: 35. זאת משחת אהרן [ומשחת] בניו. שכר משחת אהרן ובניו כמו שאמור בצו [את] אהרן, עור העולה⁽¹³⁾, בשר חמאת⁽¹⁴⁾ ואשם⁽¹⁵⁾, לחמי תודה⁽¹⁶⁾, חזה ושוק של שלמים⁽¹⁷⁾, הנותרת מן המנחה⁽¹⁸⁾:

(1) במדבר טו, כד. — (2) בכ"י בטעות: כל אילו כתוב ה' בהם. ואת ה' פתרונה חמשה. — (3) שלא כדבריו רש"י המסכים לדרש הלכה בתורת כהנים פרשת צו פרק ה' ובבבחים דף פכ ע"א. ורשב"ם סובר שהכתוב הזה לפי פשוטו שזה לדבריו הכתוב בויקרא ד, יא. יב. כא. — (4) ה, יא. — (5) בכ"י כמקרא: שוטה. אבל אין זה דרך כתיבת רשב"ם. והמקרא במדבר ה, טו. — (6) משנה מנחות ז, ה. ה. — (7) נראה שרצה רשב"ם לומר שהתודה באה או על נדר תודה בפירוש או גם בלי נדר כשניצל אדם מצרה גדולה. — (8) ברכות דף נד ע"ב. — (9) תורת כהנים לפרשת צו פרק יא ובמנחות דף עו ע"ב ודף פט ע"א. — (10) ג, א. — (11) זבחים פרק ב' משנה ג' ודף כט ע"א. — (12) בכ"י בטעות: יקריבו. — (13) ז, ה. — (14) ו, ט. — (15) ז, ו. — (16) ז, ד. — (17) ז, לא. — (18) ו, ט. — יא.

ביום השמיני.

ט. 1. ויהי ביום השמיני למילואים שהוקם המשכן ונתחנכו כבר אהרן ובניו לעבודה: 4. כי היום י"י⁽¹⁾ נראה ויוציא אש מן השמים להקטיר קרבנות: 13. ויקטר על המזבח. שם אותם על המזבח ובכא אש [של] מעלה נקטר: 24. 23. ויבא משה ואהרן אל אהל מועד. להתפלל שתדד האש: וירא כבוד י"י אל כל העם, כיצד?⁽²⁾ ותצא אש מלפני י"י מבית קודש⁽³⁾ הקדשים דרך מזבח הזהב להקטיר קטרת שהוא קודם להקטרת תמיד כדאמ' במסכת יומא⁽⁴⁾, ושם מצא בני אהרן אצל [מזבח] הזהב ושרפן, ואחר כך יצא ובא לו על המזבח ותאכל על המזבח את העולה ואת השלמים⁽⁵⁾: י. 3—1 ויקחו בני אהרן נדב ואביהוא, קודם שיצא האש מלפני י"י כבר לקחו איש מחתתו להקטיר קטורת לפניו על מזבח הזהב, שהרי קטורת של שחר קודמת לאיברים⁽⁶⁾, ונתנו בהן אש זרה אשר לא צוה אותם משה ביום הזה, — שאע"פ שבשאר ימים כת'⁽⁷⁾ ונתנו בני אהרן הכהן אש על המזבח, היום לא צוה ולא רצה משה שיביאו אש של הדיוט, לפי שהיו מצפים לירידת אש גבוה, ולא טוב היום להביא אש זרה, כדי להתקדש שם שמים שידעו הכל כי אש בא מן השמים כמו שאמר אליהו⁽⁸⁾ ואש לא תשימו לפני שהיה רוצה לקדש שם שמים בירידת האש של מעלה, — ותצא אש מלפני י"י ותאכל אותם, והוא ותצא אש של פסוק ראשון⁽⁹⁾. כמו שפירשתי אצל⁽¹⁰⁾ וישב משה את דברי העם, וכן⁽¹¹⁾ וישב את הכסף לאמו שכתו שני פעמים בפסל מיכה, ששניהם אחד הם. אף כאן שני הפסוקים אחד הם. כשיצא האש ותאכל [את העולה] ואת השלמים של מזבח החיצון כשלקחו בני אהרן והקריבו אש זרה על המזבח הפנימי ותצא אש מלפני י"י להקטיר קטורת לפניו תחילה ופגעה [ב]בני

(1) כב"י: הזה. והתיבה נולדה מכתובת ה' במקום שם הויה כפי שלפני הכותב והשלים הוא הקיצור המדומה בטעות. כי לא הורגל בכתובה כזאת כי אם בכתובה י"י. — (2) בפסוק כד. — (3) כן הוא בכ"י. — (4) דף לג ע"ב. — (5) בטעות נכתב השלמים במקום החלבים שבמקרא. — (6) כדבריו מ, כג. — (7) א, ז. — (8) מלכים א' יח, כה. — (9) מ, כד. — (10) שמות יט, ח. — (11) שופטים ז, ג, ד.

אהרן שם ומתו ואחר כך יצאה משם ובאה על מזבח החיצון ותאכל את¹ העולה: וימותו לפני יי', ומיד כששמע אהרן היה רוצה להניח העבודה ולהתאבל על בנו,² ויאמר משה אל אהרן אל תתאבל ואל תבכה ואל תחדל מן העבודה, כי הדבר הזה אשר אני אומר לך הוא אשר דבר יי' בקרובי אקדש, בכהנים גדולים הקרובים אלי לשרתני אני רוצה להתקדש, ולא שיתחלל שמי ועבודתי, שכן אמר לי³ הקי⁴ והכהן הגדול מאחיו וגו' את ראשו לא יפרע ואת⁵ כגדיו לא יפרם [וגו'] ומן המקדש לא יצא ולא יחלל את מקדש אלהיו, הא אם לא יצא קידש⁵ — ואין מוקדם ומאוחר בתורה — ולכך אל תניח העבודה, שאתה כהן גדול, ולא תצא ולא תחלל אלא יתקדש הקי ועבודתו על ידך: ועל פני כל העם אכבד. והו כבוד שכינה שרואה בנו מתים ומניח אכלו בעבודת בוראו: וידום אהרן. מאבילותו ולא בכה ולא התאבל, שכן כת' ביחוקאל⁶ בן אדם הגני לוקח ממך את מחמד עיניך במנפה וגו' האנק דום מתים אכל לא תעשה, אף כאן וידום ממה שהיה רוצה להתאבל ולבכות. והו מוסר⁷ ואמיתת פשוטו. אבל האגדה⁸ שאין שהיה מנחמו משה לאהרן על שאמר לו הקי⁹ ונקדש בכבודי. בַּכְבוֹדִי, וסבור הייתי או אני או אתה, עכשיו תדע שהם גדולים ממני וממך, אין זה לפי הפשט, וכי היה מבשר הקי למשה עשו לי משכן ובו ביום ימותו הגדולים שבכם: 6. ראשיכם אל תפרעו וגו'. כך אמר לאלעזר ולאיתמר. אע"פי שכהנים הדיוטים אתם ואין אתם מצוים כפריעת ראש ובפרימת כנדים, כי בכהן גדול כן ולא כהדיוט, הרי אתם היום ככהן¹⁰ גדול לדורות. למה? 7. כי [שמעון] משחת יי' עליכם, אתם נמשחים¹¹ מחדש עם אביכם ובכהן גדול כת' טעם זה¹² [את] ראשו לא יפרע וגו' ומן המקדש לא יצא ולא יחלל את מקדש אלהיו כי נור שמן משחת אלהיו עליו אני יי': 10. ולהבדיל [וגו'] ולהורות [וגו']. כמו שאמרו חכמים¹³ שכור אל יורה: 16. ואת שעיר החטאת. חכמים פירשו¹⁴ בשעיר של ראש חדש שהוא קדשי דורות, אבל שעיר העדה ושעיר נחשון

(1) בכ"י אש במקום את. — (2) בפסוק נ. — (3) בכ"י: לו. — (4) כא, י. יב. — (5) בכ"י: קודש. — (6) יחוקאל כד, טז. יז. — (7) בכ"י: מותר! — (8) זבחים דף קטו ע"ב ע"ש. — (9) שמות כט, מג. — (10) בכ"י: בכהן. — (11) בכ"י: נמשחים. — (12) כא, י. יב. — (13) ברייתא בעירובין דף סד ע"ב. — (14) זבחים דף קא ע"ב.

נאכלו⁽¹⁾: 17. לשאת את עון העדה. טומאת מקדש וקדשיו, כמפורש בשבועות⁽²⁾: 18. הן לא הובא את דמה אל הקדש פנימה. בהיכל, שכל חטאות⁽³⁾ הפנימיות נשרפין כמו שכת' ⁽⁴⁾ וכל חטאת אשר יובא מדמה אל אהל מועד לכפר בקדש לא תאכל באש תשרף, אבל זו חטאת היצונה היא: 19. הן היום הקריבו את חטאתם ואת עולתם. היא העולה והחטאת של אהרן ובניו שכת' למעלה⁽⁵⁾ קח לך עגל בן בקר לחטאת ואיל לעולה תמימים, והכנים סייעי לאהרן בקבלת הדם כאמור למעלה⁽⁶⁾, וכן אמר אהרן. למה קצפת על בני? הלא היום הזה הקריבו אני ובני קרבנותינו שנתחנכנו בהם לעבודה, ובתוך הגדולה הזאת באה לנו צרה גדולה ותקראנה אותי כאלה, והיאך אוכל חטאת של קדשי דורות ביום הזה שנתקלקלה ונתערבה שמחתנו דוגמת⁽⁷⁾ עלובה כלה שזינתה בקרב חופתה:

יא 1. לאמר אליהם, למשה ולאהרן, ומוזה יש להוכיח על כל לאמר הכתוב בוידבר יי אל משה כי פירושו לאמר למשה. ולפי שלמעלה נתייחד הדיבור⁽⁸⁾ לאהרן לבדו, נאמר כאן לאמר אליהם, לשניהם⁽⁹⁾: 3. מפרסת פרסה. ציפורן אחד כעין מנעל ולא ציפורנים בכל אצבע כארנבת ושפן; ושסעת שסע, מובדלת הפרסה לשנים ולא פרסה אחת שלימה כסוס וחמור. ולפי פשוטו של מקרא ותשובת המינים כל הבהמות והחיות והעופות והדגים ומיני ארבה ושרצים שאסר הקב"ה לישראל מאוסים הם, ומקלקלים ומחממים את הגוף, ולפיכך נקראו טמאים. ואף רופאים מובהקים אומרים כן, ואף בתלמוד⁽¹⁰⁾ גוים שאוכלים [שקצים] ורמשים⁽¹¹⁾ חביל גופיהו; מעלת גרה. מעלת את מאכלה בגרגרת לאחר אכילתה: 8. ובנבלתם לא תגעו. בשעה שאתם צריכים לגע בקודש או לאכול קודש כדכת'⁽¹²⁾ כל הגווע בהם יקדש, יקדש את עצמו. גם בכלי שרת גם במזבח גם בכשר חטאת בכלם כת'⁽¹³⁾

(1) סמך על פירוש רש"י שביאר הדבר. — (2) דף ט ע"ב. — (3) בכ"י חטאת. — (4) ו, כג. — (5) ט, ב. — (6) ט, ט, יב. — (7) גיטין דף לו ע"ב. — (8) בכ"י: הדיבור. — (9) שלא כדברי ת"כ שהביא רש"י. — (10) בשבת דף פו ע"ב ובע"ז דף לא ע"ב ובגדה דף לר ע"ב, ופרש"י: חביל. חס. ולכן פירש רשב"ם כאן תיבת טמאים בפתרון משחיתים מוג הגוף הישר ומגדני המזב. — (11) בכ"י: ורמסים. — (12) ע' השרה 18. — (13) בכלי שרת שמות ל, כט; במזבח שמות כט, לו; בבשר חטאת ויקרא ו, יא. כ.

כל הנוגע בהם יקדש, יקדש ויטהר תחילה⁽¹⁾ שאם נגע בנבילה או בשאר טמאות הכתובות בתורה יקדש ויטהר ויטבל תחילה קודם נגיעתו בקדש: 20. ההולך על ארבע. כעין דבורים: 21. לנתר. כתרנומו. [מגורת]⁽²⁾ וַיִּתֵּר גוֹיִם כְּמוֹ וַיִּתֵּר, כמו⁽³⁾ וַיִּפֹּל מִן נֶפֶל: 24. ולאלה תטמא, אם תגעו בנבלתם. ומפרש והולך בהמות טמאות: 26. הבהמה אע"פ שהיא מפרסת פרסה, אבל שסע איננה סדוקה, כגון סוס וחמור, וגרה איננה מעלה, כל הנוגע בהן בין מתים בין שחוטים [יטמא]. וכאן לא פירש „במותם“⁽⁴⁾, אבל בבהמה טהורה כת' לפנינו⁽⁵⁾ וכי ימות מן הבהמה אשר היא לכם לאכלה וגו', דוקא מתה אבל שחוטת טהורה ואפילו טריפה: 27. על כפיו. כגון הדוב והכלב⁽⁶⁾: 28. והנושא. מסיט ממקומו אע"פ שלא נגע⁽⁷⁾, אבל אם טענוהו נבילה על כתיפו ולא נגע ולא זו ממקומו אינו טמא. וכן שנינו במסכת זבים⁽⁸⁾, ואפילו מת מוטל על המטה ותחתיו נייר המפסיק בין המת לכלים שתחתיו, מהורים הם, שמת אינו מטמא אלא כמשא שהוא היסט. וכן שנינו שם. ובתרגום ירושלמי מתורגם נושא מסיט⁽⁹⁾: 32. מכל כלי עץ וגו'. ולא כלי אבנים ולא כלי אדמה: שק, טלית של נוצת עיונים: אשר יעשה מלאכה בהם. ולא תשמיש כיסוי שאין עושים בתוכם כלום: 34. אשר יבא עליו מים יטמא. מי שרוצה לתת טעם במצות לפי דרך ארץ ולתשובת המינין לא⁽¹⁰⁾ הזקיק הקי טומאה למיני אוכלים ומשקין עד שתיקנם לצורך מאכל, ונתנת מים היא תחילת תיקונם ועיקר חשיבותם לצורך אכילה: 36. אך מעיין ובורר. לפי הפשט⁽¹¹⁾ אין מקבלים⁽¹²⁾ טומאה מים המכונסים בקרקע אלא כמו שפירש למעלה⁽¹³⁾ [וכלן] משקה אשר ישתה בכל כלי יטמא: 37. אשר יורע בקרקע, טהור [הוא]. כל המחובר לקרקע אינו מקבל טומאה: זרע זרוע. זרע של זרעונים. ויתנו לנו מן הַזְּרֻעִים בדניאל⁽¹⁴⁾ לשון רבים, וְרֵעַ לְשׁוֹן יְחִיד: 39. וכי ימות מן הבהמה

(1) וכן פירש למעלה ו, יא ובשמות כט, לו; ל, כט. — (2) חבקוק ג, ו. — (3) כגון בראשית ב, כא. — (4) בכ"י: כמותם. — (5) בפסוק לט. — (6) בכ"י בא המאמר הזה שלא במקומו לפני פירוש פסוק כד, והראיתי שניאות רבות כואת בספרי RSBM דף 35 הערה 6. — (7) בכ"י: נגעו. — (8) פרק ה משנה ג. — (9) בתרגום הגרפס הנקרא בשם יונתן בן עוזיאל נמצא ודיוסיט. — (10) בכ"י: ולא. — (11) להוציא מדברי הדרש שהביא רש"י. ומקורו בפסחים דף טו ע"א. — (12) בכ"י: מקלים. — (13) בפסוק לד. — (14) א, יב.

אשר היא¹) לכם לאכלה וגו'. אבל אם נשחטה אינה נבלה ואפילו נמצאת טריפה, אבל כנבלת בהמה טמאה לא הוכיר בה מיתה לפי שאפילו אם נשחטה הרי היא נבלה ומטמאה²). וחכמים דרשו³) מן הבהמה מקצת בהמה מטמא ומקצתה אינה מטמאה, זו טריפה ששחטה טהורה מידי נכילה: 40. והאוכל מנבלתה, פירשו חכמים⁴) שיעור הוא, שאם נושא שיעור אכילה או נוגע טמא, וזהו כוית, ולפי הפשט אוכל טמא אע"פ שלא נגע בידיו כמו שכתוב⁵) נבלה וטריפה לא יאכל לטמאה בה:

אשה כי תוריע.

יב 2. אשה כי תוריע. כי תתעבר בין זכר בין נקבה⁶). אם זכר תלד, יהא דינו כך. ואם נקבה תלד, כך וכך דינה. כולל ואחר כך מפרש: [וטמאה] שבעת ימים. אפילו לא ראתה דם: כימי נדת דותה. כימי ריחוק חוליה המפורש לפנינו⁶) על ידי ראיות דם טמא [שהיא] ראיות דם לידה⁷). נדה לשון נדודה ומרוחקת מבעלה. דותה לשון חולי. כמו⁸) לבי דוי: 4. בדמי טהרה. שאינו דם נידות. פשוטו כמאן דאמר⁹) שני מעינות הן. זה של ל"ג ימים מעיין טהור הוא: 7. וטהרה. לאכול קדשים. כך פירשו¹⁰) חכמים¹¹). כי מחוסר כיפורים הוא אוכל תרומה מבערב כשהעריב שמשו. אבל בקדשים אינו אוכל עד לאחר כפרה:

יג 2. אדם כי יהיה בעור בשרו. כל פרשיות ננעי אדם וננעי בנדים וננעי בתים ומראותיהן וחשבון הסגרם ושערות לבנות ושער שחור וצהוב אין לנו אחר פשוטו של מקרא כלום ולא על

1) בכ"י: יהיה במקום היא. וכגון זה טעות סופר הוא, כי רשבים כתב פירושו בלי ספק על גליון ספרו, וראשי דבריו הפסוקים המבוארים מעשה ידו המעתיק הם. — 2) וכן כתב לפסוק כי. — 3) חולין דף עד ע"א. — 4) נדה דף מב ע"ב. — 5) כב, ח. — 6) ריחוק שבעת ימים לזכר ושבעים לנקבה. — 7) אולי רצה לומר שאפילו לא ראתה דם בשבעת ימי טומאתה כאשר אמר למעלה, מכל מקום בשעת לידה הלא בהכרח ראתה דם לידה והראייה הזאת חספיק לטומאת שבעת ימים. — 8) ירמיה ח, יח. — 9) נדה דף לה ע"ב. — 10) בכ"י: פירש. — 11) יבמות דף עד ע"ב.

בקיאות דרך ארץ של בני אדם⁽¹⁾ אלא המדרש של חכמים וחוקותיהם וקבלותיהם מפי החכמים הראשונים הוא העיקר: כי יהיה בעור בשרו. לפי שלפנינו יאמר⁽²⁾ כי יהיה בו נגע בראש או בזקן, הוצרך כאן לומר בעור בשרו: שאת. לשון גובה⁽³⁾. שאינה⁽⁴⁾ לבנה כל כך כבהרת⁽⁵⁾, אבל הבהרת לבנה היא⁽⁶⁾ כדכת'⁽⁷⁾ בהור הוא בשחקים, ונראית עמוקה יותר, מבהרת כמראה חמה, עמוקה מן הצל⁽⁸⁾: ספחת. טפילה לשאת או טפילה לבהרת, תולדה ל[שאת]⁽⁹⁾ וגם יש תולדה לבהרת⁽¹⁰⁾ להצטרף עמה כדכת'⁽¹¹⁾ ספחני נא אל אחת הכהונות, לשון טפילה וצירוף. כך פירשו חכמים⁽¹²⁾: לנגע צרעת. שיהיה מקום הנגע בשר לבן כדכת'⁽¹³⁾ מצודעת כשלג. כך נקרא הנגע כשהוא לבן: 3. ומראה הנגע עמוק, לבן: 4. ועמוק אין מראה⁽¹⁴⁾. שאינו לבן כאחד ממראות נגעים המפורשים] במסכת נגעים⁽¹⁵⁾: 8. צרעת היא. ומחלט הוא וישב בדרך עד שיתרפא ויביא צפרים: 10. ומחייית בשר חי. לא כמו בשר מכושל כי אם חי שנגדלה חתיכת בשר בתוך הנגע: 18. שחין. פירשו רבותינו⁽¹⁶⁾ שבא על ידי חמימות מלקות שהכוהו, אבל שחין של מכות אש הוא שבא על ידי חמימות אש: 30. נתק. צרעת מקום שער קורא נתק שעל ידיו כך מתנתק השיער: 31. ושיער שחור אין בו והסגיר. שאם היה בו שיער שחור הרי הוא טהור לגמרי ואין צריך הסגר. שכך כתוב לפנינו⁽¹⁷⁾ ושער שחור צמח בו נרפא הנתק שחור הוא ושיהרו הכהן: 52. צרעת ממארת. כמו⁽¹⁸⁾ סילון ממאיר וקוץ מכאיב. וכן⁽¹⁹⁾ המארה והמהומה. לשון קללה וחסרון: 55. פחתת. לשון מאירה שמפחית ומחסר:

(1) עיין RSBM דף 84 במקום הערה 2 ודף 126 במקום הערה 1. — (2) בפסוק כט. — (3) בשבועות דף ו ט"ב איתא, "תנו רבנן... שאת אין שאת אלא גבוה וגו'". — (4) בכ"י במסעות: שאינו. — (5) נגעים פ"א מ"א: "מראות נגעים שתיים שהן ארבע, בהרת עוה כשלג, שניה לה כסיד ההיכל, והשאת... כצמר לבן, שניה לה כקרום ביצה". — (6) בשבועות דף ו ט"ב, "אמר אב"י אמר קרא ואם בהרת לבנה היא, היא לבנה ואין אחרת לבנה". — (7) איוב לו, כא. — (8) בשבועות שם, "תנו רבנן בהרת עמוקה וכן הוא אמר ומראה עמוק מן האיר כמראה חמה העמוקה מן הצל". — (9) בכ"י: תולדת שאת. ולדברי ר' מאיר תולדת שאת כצמר לבן ולדברי חכמים כקרום ביצה במשנה שהבאתי בהערה 5 על פי דברי חכמים. — (10) בכ"י: תולדות לבהרת. והיא כסיד ההיכל שהיא שניה לבהרת. — (11) שמואל א' ב, לו. — (12) בשבועות דף ו ט"ב. — (13) במדבר יב, — (14) בכ"י: מראהו. — (15) א.א. — (16) משנה נגעים ט, א. — (17) בפסוק לו. — (18) יחזקאל כח, כז. — (19) דברים כח, ב.

ואת תהיה תורת המצורע.

יד 7. והזה שבע פעמים על אותו המטהר מצרעתו⁽¹⁾:
 11. ואותם. הכבשים: 37. שקערורות. מין אחד מן המראות
 הוא שחביריו⁽²⁾ מוכיחים עליו ירקרקות אדמדמות כמו שמצינו
 אמוצים ברודים בתרי עשר⁽³⁾, מיני מראות: 41. יקציע. יקלף, כמו
⁽⁴⁾יעשהו במקצועות. ובתלמוד⁽⁵⁾ המקצע מכולן טפח: אשר הקצו.
⁽⁶⁾הקצות את הבית מחטופי פעל של ה"י הוא. מן קצה יאמר הקצו.
 ויש לומר שפתרונו לשון קצוע מדכת⁽⁷⁾ אחרי הקצות את הבית,
 נמצא שהקצוע קרוי הקצות, שהרי [באותו] הלשון כת' למעלה ואת
 הבית יקציע: 56. ולבחרת. ה"י א"ח ה"ע גורמת להפוך את התיבה
 באתנחתא וסוף הפסוק, בְּהֵרֵת, בְּהֵרֵת. ⁽⁸⁾השעיר הָחִי, ובאתנחתא⁽⁹⁾
 השעיר הָחִי. ⁽¹⁰⁾כזה וכזה תאכל הַחֶרֶב, [והַחֶרֶב בלא אתנחתא].
⁽¹¹⁾ובכסו בנדיהם וְהִטְהָרוּ, ⁽¹²⁾וְהִטְהָרוּ בלא אתנחתא:

טו 2. זב משרו. רבותינו⁽¹³⁾ פירשו מראה זוב ומראה קרי:
 3. רר בשרו את זובו. כמו⁽¹⁴⁾ ויורד רירו על זקנו. כלומר אם
 מריר ומטפטף בשרו את זובו. שהזוב קלוש כעין קרי: או החתים.
 שהוגלד⁽¹⁵⁾ ומידבק על הבשר: 4. אשר ישכב עליו. אפילו הוא
 תחת האבן שלא נגע בו כלל. כללו של דבר זב וזבה ונידה כולן
 מטמאין מה שתחתיהם טומאה חמורה לטמא אדם ובגדים אם⁽¹⁶⁾
 הכלים שתחתיו מיוחדין לישיבה אעפ"י שלא נגע בהם כלל⁽¹⁷⁾:
 11. וידיו לא שטף במים. הזב לא טבל. כך דרשו חכמים⁽¹⁸⁾.
 ולי נראה לפי פשוטו לפי שאמר למעלה⁽¹⁹⁾ רר בשרו את זובו או
 החתים בשרו מזובו, שהוגלד ונדבק על בשרו, לכך דבר לשון
 נקיה וידיו לא שטף במים, שאם לא שיפשף יפה את בשרו וגם

(1) ר"ל סרס המקרא ופרשהו. עין RSBM דף 90 הערה 6. — (2) בכ"י: שחביריו. — (3) בזכריה ו, ג: ברודים אמוצים. — (4) כישעיה מד, ג: יעשהו במקצועות. — (5) משנה כלים נו, ד. — (6) בפסוק מג. — (7) שם. — (8) טו, כא. — (9) טו, כב. — (10) שמואל ב' יא, כה. — (11) במדבר ח, ז. — (12) כראשית לה, ב. ואע"פ שהאחרון לשון צווי הוא, לשון שניהם שזה באמצע ובסוף. — (13) נדה דף לה ע"ב. — (14) בשמואל א' כא, יד: אל זקנו. — (15) בכ"י בטעות: שהוא. ותקנתי על פי דברי רשב"ם לפסוק יא. — (16) בכ"י: את במקום אם. וכבר תיקנו ברפוביסם. — (17) כדברי רש"י לפסוקים ד—ו מתורת כהנים. — (18) בתורת כהנים. — (19) בפסוק ג.

פי האמה שהחתים כמפורש במסכת נדה⁽¹⁾ אע"פי שטבל עדיין טמא [הוא]. והואיל ולא שיפסף יפה קודם טבילה וכל הנוגע בו טמא. ולפי שדרך פי האמה הווב יוצא וצריך שיפשוף, דיכר לשון שטיפת ידיו למשל כעין מה שכת' אצל זונה⁽²⁾ אכלה ומחתה פיה ואמרה לא פעלתי און, וכן⁽³⁾ אך מסוך הוא את רגליו, לפי שמדבר על יציאת חוץ. אף כאן שטיפת ידים על [שטיפת] מקום יציאת הווב מאותו מקום. וגם לשון שטף מוכיח שהוא להעביר ליכלוך שום דבר ממקומו. כמו⁽⁴⁾ ומורק ושוטף במים, להעביר שומן של הטאת שבכלי. וכן⁽⁵⁾ מים ככירים שוטפים. וכן⁽⁶⁾ תשטף ספיחיה עפר ארץ. אף כאן להעביר את הווב שעל בשרו: 19. דם יהיה זובה. אדמומית מטמא בה ולא לובן כזוב⁽⁷⁾ ושכבת זרע שהם לבנים: 23. ואם על המשכב הוא וגו', השוכב או היושב על מדרס שלה⁽⁸⁾ אע"פי שאינו נוגע בו א, בנגעו בו יטמא עד הערב, כלומר או אפילו נגע במרכב, יטמא עד הערב⁽⁹⁾ ולא יטמא לטמא בגדים, שהמרכב חלק מגעו ממשאו⁽¹⁰⁾ שהנושאו מטמא אדם לטמא בגדיו ולא הנוגע מטמא אלא האדם בלא בגדיו. ואשר היא יושבת עליו פרשו חכמים במרכב⁽¹¹⁾: 24. אשר ישכב עליו יטמא. [לטמא] אוכלין ומשקין. תחתונו של בועל נדה בעליונו של זב בפרק בנות כותיים⁽¹²⁾: 25. בלא עת נדתה. לאחר ימי נדתה, כמפורש במסכת נדה⁽¹³⁾ אין⁽¹⁴⁾ אשה קרוייה זבה להביא קרבן אלא לאחר שבעת ימי נדה אם תראה ג' ימים רצופים בתוך אחד עשר יום [בין] בתחילתן בין בסופן צריך שבעת ימים נקיים רצופים וקרבן בשמיני:

א) בכ"י נכנסה כאן הוספת טועה וזה לשונה: „יטמא עד הערב, לטמא אוכלין ומשקין: בנגעו בו יטמא עד הערב, כמו ששינוי במסכת נדה⁽¹⁵⁾ שעליונו של זב מטמא אדם לטמא אוכלין ומשקין“.

(1) דף סו ע"ב. — (2) משלי ל, ב. — (3) שופטים ג, כד. — (4) ו, כא. — (5) ישעיה כח, ב. — (6) איוב יד, יט. — (7) בכ"י: כזוב. — (8) בכ"י: שלו. — (9) תיבות „כלומר או אפילו נגע במרכב יטמא עד הערב“ נשנו בכ"י שתי פעמים. — (10) משנה כלים כג, ג. — (11) בתורת כהנים נתפרש על הכלי במרכב, אבל אשר היא יושבת עליו במישב. — (12) נדה דף לב ע"ב. — (13) דף עג ע"א. — (14) בכ"י או במקום אין. — (15) המוסף טעה לחשוב שדבר משנה הוא ואינו כן אלא נמרא הוא בנדה דף לב ע"ב שהביא רשב"ם לפסוק כד. וכל ההוספה נכנסת באמצע דברי רשב"ם. ודברי הכתוב בנגעו בו יטמא עד הערב מפורשים בה בענין אחר כדבריו רשב"ם הבאים בעצם המאמר הזה. ועיין RSBM דף 56 הערה 10.

אחרי מות.

טו 1. אחרי מות. הזהיר את אהרן שלא ימות ככנוי על ביאת מקדש שלא כדת: 2. כי בענן אראה על הכפורת. לפי⁽¹⁾ פשוטו שהרי מתוך עמוד הענן אני נראה כל שעה על הכפרת כדכתיב⁽²⁾ ודיברתי אתך מעל הכפרת מבין שני הכרובים, ואם יראה הכהן ימות. לפיכך כשיכנס ביום הכיפורים ציוחו הק' להקטיר קטורת בפנים תחילה להחשיך את הכית בענן הקטורת ואחר כך יביא דם הפר ודם השעיר: 6. והקריב אהרן בעזרה את פר החטאת אשר לו: וכפר בעדו, יתודה עליו מיד. ולפי הפשט יביאנו בעזרה כדי להקריב אותו לכפרה כמו שמפרש לפנינו⁽³⁾ ושחט את פר החטאת אשר לו: 10. לשלח אותו לעזאזל המדברה. לפי פשוטו⁽⁴⁾ לשלח אותו חי אל העזים אשר במדבר כמו שמצינו כציפרי מצורע⁽⁵⁾ ושלח את הצפור החיה על פני השדה, לטהרו מטומאתו. אף כאן לטהר את ישראל מעונותם משלחו אל המדבר והוא מקום מרעה הבהמות כדכתיב⁽⁶⁾ וינהג את הצאן אחר המדבר. ובתלמוד⁽⁷⁾ מדבריות בייתות: עזאזל. למ"ד יתירה כלמ"ד⁽⁸⁾ בית ארכאל שהוא מלשון⁽⁹⁾ וארכ לו. וכן מ"ם של ריקם וחנם יתורות לתקן פעולה⁽¹⁰⁾ כמו נו"ן של שגוען ועצבון ועשרון. ולפנינו⁽¹¹⁾ קורא המקום שמשתלח שם השעיר ארץ גזירה, ארץ חריבה שאין בה שום תבואה, שהיא גזורה⁽¹²⁾ ונכרתת מכל טוב: 21. ביד איש עתי. איש הבקי בדרכים ובמדברות והגילין⁽¹³⁾ בכל עת ששולחין אותו: 32. וכפר הכהן אשר ימשה אותו. לפי שאמר⁽¹⁴⁾ בזאת יבא אהרן, ואם אין אהרן תהיה עבודת יום הכיפורים ככהן המשיח תחתיו⁽¹⁵⁾: 34. ויעש אהרן כשהגיע יום הכיפורים כאשר צוה יי"י את משה:

(1) בכ"י: לפיכך, וטעויות דומות במקצת תמצא ספורות בספרי RSBM דף 36 בהערה 2. — (2) שמות כה, כב. — (3) בפסוק יא. — (4) לחיצוי ממדרש רבותינו ביומא דף סו ע"ב ובספרא. — (5) יד, ז. — (6) שמות ז, א. — (7) במשנה ביצה ה, ז. — (8) הישע י, ד. — (9) דברים יט, יא. — (10) פירשתי בספרי RSBM בדף 141 בהערה 3. — (11) בפסוק כב. — (12) בכ"י כתוב גם כאן גזירה בלי הבין. — (13) כלומר והגילין בני אדם לשלוח איתו בשליחות. ואין צורך לשנות כדפוסים: והגיל, — (14) בפסוק ג. — (15) בכ"י: תחת זו.

יז. 4. דם יחשב לאיש ההוא דם שפך. חיוב מיתה יחשב משמים לאיש ההוא אותו דם ששפך בשעת שחיטת חוץ: 6. אשר הם זובחים על פני השדה, ויש מהם שמועים [לזכות] לשעירים ולא לשמים: 13. וכסהו בעפר, כי אז לא יהא ראוי לאכילה: 15. אשר תאכל נבלה, אפילו קטן יטמא: 16. ונשא עונו, אם יאכל קודש או נכנס למקדש:

יח. 5. וחי בהם, אבל אם לא יעשה,⁽¹⁾ ונכרתו הנפשות העושות מקרב עמם: 9. מולדת בית או מולדת חוץ, פנויה⁽²⁾. כך נראה בעיני לפי פשוטו⁽³⁾: 18. לצרור, כמו⁽⁴⁾ וכעסתה צרתה, שתי נשים לאיש אחד נקראו צרות זו לזו:

קדושים תהיו.

יט. 2. קדושים תהיו, מפני שהרבה מצות הוזהרו להתקדש ולשמור: 3. ואת שבתותי תשמרו, כשם שבעשרת הדיברות נאמר כיבוד אב ואם אצל שמירת שבת שהושוה⁽⁵⁾ כיבודם לכבוד המקום, אף כאן סמכן הכתוב לפי פשוטו⁽⁶⁾: 5. לרצונכם, שיהא תמים ויקריבנו אל פתח אהל מועד והוא הדין⁽⁷⁾ לסמיכה ולכל משפטיו של קרבן וכמו שמפרש והולך: 7. ואם האכול יאכל, כמחשב לאוכלו חוץ ממקומו פירשו חכמים⁽⁸⁾: 10. לא תעולל, פאה משמע⁽⁹⁾, כדכתיב⁽¹⁰⁾ עולל יעוללו כגפן: 11. לא תגנבו, ממון⁽¹¹⁾: לא תכחשו, כפירת ממון המופקד בידו, כדכתיב⁽¹²⁾ וכחש בה:

(1) השתמש בדברי הכתוב בפסוק כט, ולהשמר מקושיית רש"י כתב כן, —
(2) ר"ל מולדת חוץ פתרונו בת פנויה, — (3) ומדרשו ביבמות דף כג ע"א וברש"י, —
(4) שמואל א' א, ה.

(5) בכ"י: שהושוו, — (6) ר"ל שמה שכתב רש"י כאן הוא ע"פ תורת כהנים ונמרא יבמות דף ו ע"א אבל לא לפי הפשט, — (7) השלמתי החסרון הנראה לעין ע"פ דברי רשב"ם למעלה א, ג ועל פי דברי הכתוב א, ד, — (8) בתורת כהנים וזבחים דף כט ע"א, — (9) אולי מדמיון פסוק ט כתב כן שגם שם בתחלה פאה ואחר כן לקט, ולפי זה יפרש גם הפסוק בקרמיה כן, ואין דעתו נכונה, — (10) ורמיה ו, ט, — (11) כדברי רש"י וכן בכל השלש, — (12) ה, כב.

[ולא תשקרו. ממון שהלוחו: 12. ולא תשבעו. אפילו בלא כפירת ממון: 13. לא תעשוק. ¹ עושקי שכר שכיר ומטי גר:] [ולא תגוול. כעין ²] ויגוול את החנית מידו: (ולא תלין. שכיר לילה³): 14. לא תקלל חרש. בהוה דבר הכתוב, וטעמו ברי"ש כי משקל חרש הוא. כמו עור גבן⁴): 16. לא תלך רכיל. המחורר בעיירות, מהלך לומר לשון הרע מזה אל זה, ותרנום לא תיכול קורצין, לא תכריו רכילות. וכן בדניאל⁵) אכלו קורציהון דיהודאי, הכריוו. וכן⁶) ירעם משמים מתורגם אכלי מן שמיא, לשון השמעת קול: (ולא תעמוד על דם רעיך. לא תעמוד מנגד אלא ניתן להצילו בנפשו של רודף: 17. לא תשנא את אחיך בלבבך. אם גמלך רעה לא תתראה לפניו כאוהב ⁷) [כפיו שלום את רעהו ידבר] ובקרבו ישים ארכו, לא טוב [הדבר אשר אתה עושה], אל תשנאו בלבך אלא הוכיח תוכיחו על מה שעשה ומתוך כך יהיה שלום: ולא תשא עליו חטא. בלבבך: 18. לא תקום, לגמול לו רעה תחת רעה: ולא תטור. אפילו בלבבך, אלא עבור על מידותיך⁸): ואהבת לרעך כמוך. אם רעה, אם טוב [חוא]. אבל אם הוא רשע כדכתי'⁹) יראת יי' שנאת רע¹⁰): 19. בהמתך לא תרביע כלאים. לפי דרך ארץ ותשובת המינין כשם שצויה הכתוב שכל אחד ואחד וציא פרי למינהו כמעשה בראשית, כך צויה להנהיג את העולם בבחמות ובשדות ואילנות וגם בהרישת שור וחמור שהם שני מינים. וגם בצמר ופשתים שזה מן בהמות וזה מן קרקע וגידוליו. ולמינים⁶ אמרתי הצמר צבוע והפשתן איננו צבוע וקפיד בכנגד של שני מראות, והודו לי: 20. נחרפת. מסורה

(1) השתמש בדברי המקרא מלאכי ג, ה. — (2) בשמואל ב' כג, כא וכן בדברי הימים א' יא, כג כתוב: מיד המצרי. — (3) שלא בדברי חכמים (בב"מ דף קי ע"ב) שהביא רש"י. ואולי פירש הוא פעולת שכיר, "עבודת שכיר" שלא דיבר הכתוב כאן על שכר שכיר אלא על עבודת השכיר. — (4) ובב"י בלא נקודות: עיוור נבן. — (5) דניאל ג, ה. — (6) בשמואל ב' כב, יד: ירעם מן שמים. — (7) השתמש בדברי המקרא ירמיה טו, ושמות יח, יז, והרבה דבריו להראות כי לא תשנא כאן הוא כמו אל תשנא ויחובר היטב עם הוכח תוכיח הבא אחריו. — (8) פירוש: כבוש כעסק. וההפך: מעמיד על מידותיו בפסחים דף קנ"ע"ב. — (9) ר"ל או תעשה כדכתי', והמקרא במשלי ח, יג. — (10) רצה לומר מדבתיב לרעך נלמוד שדווקא את רעהו שהוא אדם כשר חייב לאהוב, אבל אם נודמן לו אדם רשע אין מקום למצוה הזאת אלא חובה עליו לעשות כאשר כתוב בספר משלי יראת יי' שנאת רע, וירחק מן הרשע וישנא קרבתי. ואם כן אין צורך להרבות שינויים בדברי רש"ם כאשר חשבו אחרים וכאשר חשבתי גם אני מקדם. ע' RSBM דף 48 הערה 5 והערה 9. — ודברי רש"ם קרובים לדברי הנמרא בפסחים דף קנ"ע"ב.

ומוזחדת לעבד עברי כדכת' (17) אם אדוניו יתן לו אשה. ודומה לו (2) עם חרף נפשו למות. מסר נפשו. וגם בתרגום: לא נפדתה. שאינה משוחררת ואינה כאשת איש לידון בחנק: בקרת תהיה. כמו (3) לא יבקר הכהן. כן פתרוהו דונש (4) ומנחם (5). יחקרו ב"ד אם לא חופשה לא יחייבו מיתה כאשת איש: 23. וערלתם. לשון (6) סתימה ואטימה והרחקה. (7) עָרְלָה אונם. (8) עָרְל לכו. (9) שתה גם אתה והערל: 24. קודש הלולים. קודש כמעשר שני לאוכלו בירושלים ולהלל לכוראו שכן מצינו כמעשר שני שיאכלוהו (10) במקום אשר יבחר [וגו'] למען תלמד ליראה את יי' אלהיך כל הימים: 25. להוסיף לכם תבואתו. לכך תזכו (11) אם תעשו כאשר צויתי: 26. לא תאכלו על הדם. לפי פשוטו (12) דבר למד מעניינו לא תנחשו ולא תעוננו. אף זה יעשו כחוקות הגוים שאוכלים על קבר ההרוג לשם מכשפות שלא יינקם או מכשפות אחר כעין שאנו אומרים (13) במסמר מן הצלוב. ורבותינו דרשוהו בכמה עניינים במסכת סנהדרין (14): 29. להונותה. ונות של פנוייה להיות כקדישה (15): 35. במדה, במדת קרקע. משורה, מדת הלח. כמו שאמרו (16) ומים במשורה תשתה: 36. היין, מדת הלח:

כ 9. דמיו בו. דמו בראשו. הוא חייב עצמו מיתה (17): 10. את אשת רעהו. ולא גוי (18): 17. חסד הוא. כמו (19) פן יחסוך שומע וכן (20) וחסד לאומים חטאת, קלון לאומים על ידי חטאת, וכן תירגם יוסף וחסוד דעמא חטאוהו: 20. ערירים ימותו. לא יניחוהו מן השמים להחיות [און] (21) להוליד בנים:

(1) שמות כא, ד. — (2) שופטים ה, יח. — (3) יג, לו. — (4) לתיבת ולבקר בדף 53 ברפום פיליפאוסקי. — (5) במחברת בקר III בדף 47. — (6) בפירוש רש"י. — (7) ירמיה ו, י. — (8) יחזקאל מד, ט. — (9) חבקוק ב, טו. — (10) דברים יד, כג. — (11) ר"ל תוכו לתוספת תבואה האמורה בכתוב. — (12) לעומת הדרשות שדרשו חכמינו בפסוק הזה עד שנקרא לאו שבכללות בסנהדרין דף סג ע"א. ובפירוש רש"י. — (13) משנה שבת ו, י. — (14) דף סג ע"א. — (15) כדעת הברייתא בסנהדרין דף עו ע"א שהביא רש"י. — (16) בפרק קנין תורה הלכה ד. — (17) בכ"י בא המאמר הזה בטעות אחרי פירוש פסוק יז. — (18) רצה לפרש למה כפל הכתוב אשר ינאף וגו' אשר ינאף וגו' שתי פעמים. ופירושו כמדרש חכמים בתורת כהנים ובסנהדרין דף נב ע"ב וברש"י. — (19) משלי כה, י. — (20) משלי יד, לד. — (21) הוספתי תיבת או הנצרכת גם להיישיר המאמר על פי דרש חכמינו בתורת כהנים וביבמות דף נה ע"א שהביא רש"י.

אמור אל הבהנים.

כא 1. לנפש לא יטמא בעמיו. איש בעם הבהנים לא יטמא לנפש אדם, כמו⁽¹⁾ בתולה מעמיו יקח אשה. אבל אילו היה כתוב לעמיו, היה משמע לא יטמא לעמיו. כמו שכת' לנפש לא יטמא.⁽²⁾ לאחיו ולאחותו לא יטמא להם, ולא נאמר בהם. גם יש לפרש לנפש הנמצא בעמיו לא יטמא: 4. (לא יטמא בעל בעמיו, שום בעל בעם כהנים לא יטמא לאשתו להחלו, שהרי מתחלל מכהונתו. ולפי דברי חכמים⁽³⁾) לא [יטמא] לאשתו פסולה ומחוללת, אבל מטמא לאשתו כשירה: 5. לא יקרחו. על מת. והוא הדין לישראל⁽⁴⁾: 7. וחללה. בת אותן שכתוב בהן⁽⁵⁾ ולא יחלל זרעו: 9. ובת איש כהן. ארוסה. ומפורש בסנהדרין⁽⁶⁾: 18. חרום ושרוע מפורש בכבורות⁽⁷⁾: 20. מרוח אשך. מעוך בצים: כב 2. וינורו מאכילת קדשים בטומאת הגוף: 3. אשר יקרבו. לאכול: 8. נבלה וטריפה לא יאכל. אע"פי שמלוכת העוף הותרה להם, שדומה לנבלה⁽⁸⁾: 10. וכל זר לא יאכל קודש. תרומה: 14. כי יאכל קודש. תרומה: 16. באכלם⁽⁹⁾. הזרים: את קדשיהם. תרומה: 23. וקלוט. פרסותיו קלוטות: נדבה תעשה. לבדק הבית: ולגדר. לקרבן⁽¹⁰⁾: כג 2. אשר תקראו אותם מקראי קודש. אשר תזמנו אותם זמני קודש. כל לשון קריאה שאצל מועדים לשון קביעת זמן הוא. כמו⁽¹¹⁾ קרא עלי מועד. וכן התרג' מערע קדיש⁽¹²⁾, ולשון⁽¹³⁾ כמקרה הכסיל: 11. ממחרת השבת. ממחרת יום ראשון של פסח: 16. מנחה חדשה. להתיר חדש במקדש כי הוא זמן כישול תבואה: 22. ובקוצרכם. ממחרת הפסח לאחר הקרבת העומר: 24. זכרון תרועה. על ידי התרועה תזכרו למקום. כדכת'⁽¹⁴⁾ והריעותם בחצוצרות וגו'

(1) בפסוק יד, וראינו משם שפתרון לשון רבים עמיו כפתרון לשון יחד עמו. ורי שמואל דוד לוצאטו ז"ל בבאור התורה טעה בהכנת דבריו רשב"ם. — (2) במדבר ו, ז. — (3) בתורת כהנים וביבמות דף כב ע"ב. — (4) על פי המצוה דברים יד, א. — (5) בפסוק טו. — (6) דף נ ע"א ושם. — (7) חרום במשנה פי' מינ. שרוע בנמרא דף מ ע"א. — (8) היטיב להשתמש בדברי רבינא במנחות דף מה ע"א ליחזקאל מד, לא. — (9) בכ"י: באכלכם. — (10) כל אלה במדרש רבותינו שהביא רש"י. — (11) איכה א, טו. — (12) בכ"י בטעות: קדוש. — (13) קהלת ב, טו. — (14) במדבר י, ט.

ונוכרתם וגו': 27. אך בעשור וגו'. בשאר ימים טובים הותרה מלאכת אוכל נפש ונאסרת מלאכת עבודה. אבל ביום הכפורים שהוא יום עיני, כל מלאכה אסורה כשבת⁽¹⁾: והקרבתם אשה. כדכת' באחרי מות ובפנחס⁽²⁾: 36. עצרת. עצרת מניעת מלאכה⁽³⁾: 39. אך בחמשה עשר יום לחודש השביעי הזה. אע"פי שראש השנה ויום הכיפורים באים לזכרון [ולכפרה]⁽⁴⁾, אבל סוכות בא לשמחה ולהודאה על שמילא בתיהם כל טוב בימי אסיפה: 40. וענף עץ עבות. קמץ⁽⁵⁾ הוא כמו קדוש מחור עמוק גדול. כלומר ענף של עץ מעובת הרבה: 42. כל האזרח, אפילו אותן שיש להם בתים, ישבו בסוכות⁽⁶⁾: 43. למען ידעו דורותיכם [וגו']. פשוטו כדברי האומרים במסכת סוכה⁽⁷⁾ סוכה ממש. וזה טעמו של דבר. חג הסוכות תעשה לך באוספך מגרנד ומיקבך באוספך את תבואת הארץ ובתיכם מלאים כל טוב דגן ותירוש ויצהר למען תזכרו כי בסוכות הושבתו את בני ישראל במדבר ארבעים שנה בלא יישוב ובלא נחלה, ומתוך כך תתנו הודאה למי שנתן לכם נחלה ובתיכם מלאים כל טוב ואל תאמרו בלבבכם כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה. וכסדר הזה נמצא בפרשת עקב תשמעון⁽⁸⁾ וזכרת את כל הדרך אשר הוליכך יי אלהיך זה ארבעים שנה וגו' ויאכילך את המן וגו'. ולמה אני מצוה לך לעשות זאת? כי יי אלהיך מביאך אל ארץ טובה [וגו'] ואכלת ושבעת [וגו'] ורם לבבך ושכחת את יי וגו' ואמרת בלבבך כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה וזכרת את יי אלהיך כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל. ולכך יוצאים מבתיים מלאים כל טוב בזמן אסיפה ויושבין בסוכות לזכרון שלא היה להם נחלה במדבר ולא בתים לשבת. ומפני הטעם הזה קבע הק' את חג הסוכות בזמן אסיפת גורן ויקב. לבלתי רום לבבם⁽⁹⁾ על בתיהם מלאים כל טוב פן יאמרו ידינו עשו⁽¹⁰⁾ לנו את החיל הזה⁽¹¹⁾:

(1) וכן כתב לשמות יב, טו וראבי"ע שם ורמב"ן כאן לפסוק ה. וכאן רצה לפרש תיבת אך. — (2) למעלה בפרק טו ובמדבר כט, ח—י, יא. — (3) בכ"י בא הפירוש הזה אחרי פירוש פסוק לט. — (4) בכ"י: לכפרה, וזה לא יתכן כי רצה לומר בראש השנה לזכרון וביום הכפורים לכפרה. — (5) בכ"י בטעות: קומץ. — (6) בכ"י ובכל הדפוסים הראשונים בא המאמר הזה אחרי פירוש פסוק מג. — (7) דף יא ע"ב. — (8) דברים ח, ב—ח. — (9) בכ"י: לבבני. — (10) בכ"י: עשה. — (11) כעין זה כתב בקיצור בפירושו לשמות כג, טו.

כד. 2. ויקחו אליך שמן זית זך, פרשה זו נשנית לפי שהמנורה נכה השלחן להאיר אל השלחן שעליו לחם הפנים שמפורש כאן שכל זה מתיקון השולחן ומסידורו, השמן להאיר והפת לערוך: 11. ויקוב. הזכיר את השם ואחר [כן] בירכו: 15. 16. איש איש כי יקלל אלהיו כתם בכינוי בלא פירוש שם המובהק, [ונשא הטאון]. ומפרש י"י [שהוא השם] המובהק יתברך שמו ואחר כך מקללו, מות יומת. לפי פשוטו יש לפרש כן: 18. [ו]מכה נפש בהמה, ממותה לגמרי: 21. ומכה בהמה ישלמנה. חובל אע"פ שאינו ממותה לגמרי:

בהר סיני.

כה. 1. בהר סיני. קודם שהוקם אוהל מועד⁽²⁾: 2. ושבתה. לשון ביטול: 3. ואספת. שלא תפקיר: 10. ושבתם איש לירושתו, כמו שמפורש לפנינו⁽³⁾ שהמוכר שדרו חוזר לו בחנם ביובל, ואיש אל משפחתו, עבד עברי חוזר חפשי ביובל: 11. נזיריה, גידולי ענבים שנשרו לא תכצרו. וכן ספחים⁽⁴⁾ בתבואה: 12. מן השדה תאכלו. ולא מן הנאסף אל הבית שאסור לאספו: 16. כי מספר תבואות שעד היובל הוא מוכר לך, ולא גוף הקרקע⁽⁵⁾: 21. לשלש השנים, לפי הפשט זריעת ששית תפרנס ששית ושביעית ושמינית [ובשמינית⁽⁶⁾] יורעו ויאכלו מתבואת ששית עד תחילת תשיעית שיתפרנסו מתבואה הנזרעת בשמינית: 24. גאולה תתנו לארץ. אם ירצה המוכר לפדותה לפני היובל: 27. והשיב את העודף מן השנים עד היובל שלא אכל עדיין. העודף, המעודף⁽⁷⁾ על שנים שאכל כבר: 33. ואשר יגאל מן

(1) חיבר פסוק טו ופסוק טז בפירושו, והוא דעת חכמים רבני מאיר בבביתא דסנהדרין דף ג' ע"א, ורש"י נ"ב פירש כדעתם.
 (2) מפורש יותר בדבריו לבמדבר א, א. — (3) בפסוק כח. לא. — (4) בכ"ז גזירה... ספחים. — (5) המאמר הזה בא בכ"ז קודם פירוש פסוק יב וכן בשלשה הדפוסים הראשונים. — (6) הוספתי על פי דבריו רש"י שהלך רש"י כן כדרכם. — (7) על אודות תיבת תדע שבדפוסים כאן עיין RSBM דף 47 הערה 2.

הלויים, כמו שאמרנו⁽¹⁾ גאולת עולם תהיה ללויים, והוא ירצה לגאול ואין לו כמה לגאול, ויצא ממכר בית וגוי כלומר תשוב לו בחנם: 34. ושדה מגרש [וגו']. כמפורש באלה מסעי: 39. עבודת עבד. לרדותו בפרך כעבד כנעני⁽²⁾: 47. או לעקר, שנעקר מזה המלכות רחוק מארצכם, לא תושב ולא גר ולא גוי ואורח: כו. 1. משכית מן שכה כמו מרבית מן רבה. ואיני מוצא לו חבר כי אם⁽³⁾ עברו משכיות לבב, לשון ראיות לבבו. אף כאן אכן רואה שיש בה צלמים וציורים להסתכל בהן:

אם בחוקותי⁽⁴⁾.

10. וישן מפני חדש תוציאו מן הגרנות למכור כדכת'⁽⁵⁾ תוציא את כל מעשר תבואתך ונתתה ללוי⁽⁶⁾ וגו': 13. מוטות עולכם. כדכת'⁽⁷⁾ עשה לך מוסרות, היא הרצועה שקושרין בה העול של עץ הקרוי מוטות⁽⁸⁾ לפי שמטה ומרכין את צואר השור: קוממיות. כשהוסר העול וזקה את ראשו: 18. שבע על חטאתיכם. כלומר הרבה מכות על חטאותיכם. כמו⁽⁹⁾ שבע יפול צדיק וקם. ⁽¹⁰⁾ ואור החמה יהיה שבעתים. ⁽¹¹⁾ והחויקו שבע⁽¹²⁾ נשים: 19. ושברתי

(1) בפסוק לב. — (2) בכ"י: כעבד כנעני, ואין זה לשון רשב"ם. — (3) תהלים עג, ו. ובכ"י חברו עברו, ונקוד על חברו להיותו נמחק, ועין RSBM דף 37 הערה 2.

(4) בכ"י 62 חלק ראשון במינכען דף 122 ע"א נמצא לפסוק ח: ורדפו מכם חמשה מאה. הקשה רשב"ם האמר [צ"ל דאמרין] מרובה מדה טובה ממדת פורענות [סוטה דף י"א ע"א] והא הכא במדה טובה כתיב ורדפו מכם חמשה מאה ואלו במדת פורענות כתיב איכה ירדוף אחד אלף ושנים יניסו רבבה [דברים לב, ל? ותימא [צ"ל ותירק] דהבא רודפים והורגים קאמר דכתיב ונפלו אויביכם לפניכם לחרב והתם לא קאמר רק רדיפה בעלמא כדכתיב איכה ירדוף וגו'"] — הדברים האלה העתיק לי יודי החכם ר' ברוך ציעמליך בשבתו לפניו בעיר מינכען והוסיף להעירני מי במנחת יהודה הגדפס דף סג ע"ג נכתבה השאלה בלשון אחרת בלי שם השואל והתשובה בשם רבינו תם. ובתוספות שם דף סג ע"א הובאה גם השאלה גם התשובה בלי שם אימרה. — (5) דברים יד, כח. — (6) בכ"י: ללויים. — (7) ירמיה כו, ב. — (8) ר"ל ששם כתוב מוסרות ומוטות יחדו ושתיקן חלקי העול. — (9) משלי כד, טו. — (10) ישעיה לו, כו. — (11) ישעיה ד, א. — (12) בכ"י: שבעה נשים.

את גאון עוונכם. כדכת' (1) בשברי לכם מטה לחם, וכדכת' (2) גאון שבעת לחם היה לה. ואגדה (3) הוא בית המקדש. כדכת' (4) הנני מחלל את מקדשי גאון עוונכם. ולפי הפשט כמו שפירשתו, שכך מוכיח סוף המקרא ונתתי את שמיכם וגו': 20. כחכם. כי האדמה לא תוסיף תת את כחה לכם: 21. ואם תלכו עמי קרי. מנחם (5) פירש לשון מניעה מגורת (6) הוקר רגלך. והכל הוא. כי הוקר מגורת חטופי פה פעל כמו (7) הושב את אביך מן (8) אברם ישב. וקרי מן קרה מגורת (9) אקרה כה. וזהו פרושו. אם תלכו עמי במקרה ולא תדיר כאדם שאינו הולך תדיר אצל בוראו (10): 25. נקם ברית, שעברתם. כמו שכת' למעלה (11) להפרכם את בריתי: 26. עשר נשים. כלומר הרבה. כמו (12) זה עשר פעמים תכלימוני: בתנור אחד. כי אשה אחת לא תוכל למלא את התנור פת: והשיבו לחמכם (13) במשקל. כי במשקל הביאוהו לתנור, ובמשקל השיבוהו להאכילו לבעלים. במשקל ובצמצום, לחם צר ומים לחץ, כדכת' (14) בן אדם הנני שובר מטה לחם בירושלים ואכלו לחם במשקל ובדאגה ומים במשורה. אף כאן כת' בשברי לכם מטה לחם יאֶפֶה וַיֶּאֱכַל במשקל: ואכלתם ולא תשבעו. כי במשקל ובצמצום יאכלוהו. וגם יש לומר שאותו לחם אע"פי שיאכל ממנו הרבה לא ישיבע ויסעד (15) האדם כי מארה תמצא בו: 28. ויסרתי. מן (16) ייסר איש את בנו יאמר ויסרתי, וכן (17) ויסרו אותו. וכן מן וישב (18) יאמר (19) וישבו בך טירותם ביחוקאל: 30. על פגרי גילוליקם. כי בבית במותיכם תהרגו. כדכת' בירמיה (20) כי אם גיא ההריגה וקברו בתופת מאין מקום: 32. ושמו עוניה אויביכם. כשבאים לשבת בה כדכת' (21) כל עובר עליה יישום וישרוק על [כל] מכותיה 35. כל ימי השמה תשבות. כי שבעים שנה של גלות בבל פירשו רבותינו (22) כנגד שנים שהיה לה לשבות ולא שבתה. תשבת

(1) בפסוק בו. — (2) יחוקאל טו, מט. — (3) בתורת כהנים. — (4) יחוקאל כד, כא. — (5) במחברת קר II דף 158. — (6) משלי כה, יז. — (7) בראשית מז, ז. — (8) בראשית יג, יב. — (9) במדבר כג, טו. — (10) כפירוש רבותינו שהביא רש"י. — (11) בפסוק טו. — (12) איוב יט, ג. — (13) בכ"י: והשיבו את לחמכם. — (14) יחוקאל ד, טו. — (15) בכ"י: מסעד. — (16) דברים ח, ה. — (17) דברים כא, ה. — (18) ר"ל מבנין פעל של ישב. — (19) יחוקאל כה, ד. — (20) ירמיה ז, לב. — (21) ירמיה יט, ח. — (22) סדר עולם פרק כו וסנהדרין דף לט ע"א. וגם בדברי הימים ב' לו, כא שהביא רש"י כבר נראה שהיה המספר הזה והחשבון הזה לנכח עיני מחבר הספר.

מלא פום באתנחתא, אבל כלא אתנחתא⁽¹⁾ או תשפת הארץ, פתח. וכן וַיִּמֶת וַיָּנַם, באתנחתא כולם מלא פום⁽²⁾ וַיִּמֶת, ⁽³⁾ הים ראה וַיָּנַם: 36. מִרְדָּךְ בלבבכם. אינו לשון⁽⁴⁾ רך הלבב,⁽⁵⁾ ואל הִרְךָ לבי. כי המ"ם של מִרְדָּךְ עיקר שהרי הניגון במ"ם. כמו אהל,⁽⁶⁾ אֶקֶל ככסף,⁽⁷⁾ וקראת לשבת עונג. ואין חבר כי אם בתלמוד בשחיתת חולין⁽⁸⁾ נתמרד באילו טריפות: 39. ימקו, מן⁽⁹⁾ נמקו חבורתי כמו מן נסע יִסְעוּ יִסְעוּ⁽¹⁰⁾: 42. וזכרתי וגו'. אם יכנע לבכם: 43. והארץ תעוב מהם. כחשבון ביטול שבתות שיתרצה ויכופר עונם. ואו⁽¹¹⁾ וזכרתי וגו': ותרץ, מן רצה. כמו ויבן מן בנה: יען וביען במשפטי מאסו ואת חוקותי געלה נפשם. ויען במשפטי מאסו וביען את חוקותי געלה נפשם⁽¹²⁾]: 45. ברית ראשונים אשר למענם הוצאתי אותם: 46. בהר סיני ביד משה. שכן התחילה פרשת שמיטה⁽¹³⁾ וידבר יי' אל משה בהר סיני. וגם גמר התוכחות האלה בשביל השמיטה הם כדכת'⁽¹⁴⁾ כל ימי השמה תשבות, כי כל מצות של פרשת בהר סיני בשמיטות ויובלות⁽¹⁵⁾ מדבר ושליחות עבדים וחורת קרקעות, לכך נאמרו כאן התוכחות של עבירות השמיטות בהר סיני הכל בפעם אחת:

כו. 2. כי יפלא. יבדיל, (כמו) לשון⁽¹⁶⁾ מפרש, שהנודר צריך לפרש באיזה (ה)עניין⁽¹⁷⁾ הוא נודר וכמה הוא נודר: 3. ערכך. שני הכפין כפל הוא כמו שתאמר מאדם אדמומית מן לבן לבנונית: 9. כל אשר יתן ממנו לוי', אם הקדישו סתם, יהיה קדש, קרבן ולא לבדק הבית: 11. ואם כל בהמה⁽¹⁸⁾ של קדש שהוקדשה לקרבן ונעשה טמאה, בעלת מום, והעמיד את הבהמה לפני

(1) בפסוק לד, — (2) בראשית ה, ה ועוד, — (3) תהלים קיד, ג, — (4) דברים כ, ח, — (5) אויב כנ, טו, — (6) דברים ב, כה, — (7) ישעיה נח, ג, — (8) חולין דף מה ע"ב, — (9) תהלים לח, ו, — (10) עיין RSBM דף 38 בהערה 5 ודף 137 הערה 7, — (11) בפסוק מה, — (12) כן הוספתי על פי דברי ר' וואלף היידענהיים בחומש מודע לבניה, והעירני עליו ידידי החכם קויפמאן נ"י, אבל לא נשתבש הלשון בדפוסים כדעת ר'וו היידענהיים כי בכ"י נכתב כאשר נדפס בספרי הדפוס, ואם כן אין לשנות כי אם להשלים החסרון הנראה לעין בדברי רשב"ם, ונראין דברי ר' וואלף הנזכר שהלך רשב"ם בזה בדרך רעהו וחברו ר' יוסף קרא, עיין דבריו בפליטת סופרים דף 20, — (13) כה, א, — (14) בפסוק לה, — (15) בכ"י: ויובילות, — (16) נקוד על תיבת לשון בכ"י כמזותרת, אבל באמת נראה שנוסף כמו לפירושו, עיין RSBM דף 35 הערה 5, — (17) בכ"י שלא כדת הלשון: באיזה העניין, — (18) בכ"י: ואם כל בהמה טמאה.

הכהן, ויביא בדמיה קרבן⁽¹⁾: 20. [ו]אם מכר הגזבר את [השדה] לאיש אחר לא יוכל בעלה לפדותה עוד אלא מתחלקת לכהנים ביובל. לכהנים של אותה משמרה: 21. תהיה אחזותו. של מקדיש: 24. לאשר קנהו מאתו. שהקונה אותו לא היה יכול להקדישו אלא הפירות שיש לו בו עד היובל: 26. לא יקדיש איש אותו. לקרבן אחר, כי הוא עצמו קדוש כבר לקרבן בכור: 27. ואם בבהמה הטמאה ממש יקדיש אדם, באותה יש פדיון. ובבהמה טמאה ממש פירשו חכמים ושלמים כבעלי מומים כמו שפירשתי⁽²⁾: 29. יחרם מן האדם. אדם שיתחייב מיתת בית דין אין לו פדיון⁽³⁾: 30. מעשר הארץ. מעשר שני ב:]

(ב) תחת עול כבוד⁽⁴⁾, לו אני עבד, ציאר לי יזבר, ממש גם רכד; ובספר כהנים, [ה]גדרש לפנים, ראש לראשונים, ואחרון לאחרונים. עצמה לאין אונים, ירבה לשונים, ויעקב ממשונים, יברך כבנים, לפניו אונים, יכרית להמונים, ישיבו שויינים, לו שבר הזונים: [וחילים יגבר], ומישרים דובר, ימציא לו סבר, בספר וידבר:

(1) תמורה דף לג ע"א. — (2) לפסוק יא. — (3) עיין RSBM דף 40 הערה 3. — (4) החרוים האלה נמצאו כאן בכ"י ודברתי עליהם במכתב החדשי (Monatsschrift) אשר להחי גרעין משנת 1880 בדף 287 והבא.

במדבר סיני.

א. 1. במדבר סיני באהל מועד באחד לחדש⁽¹⁾ השני. כל הדברות שנאמרו בשנה ראשונה קודם שהוקם המשכן כת' בהן⁽²⁾ בהר סיני. אבל משהוקם המשכן באחד לחדש בשנה שנייה לא יאמר בהר סיני אבל במדבר סיני באהל מועד. וכן מוכיח לפנינו דבת'⁽³⁾ ואלה תולדות אהרן ומשה ביום דבר [י"י] את משה בהר סיני, קודם שהוקם המשכן או היו תולדות אהרן ארבעה⁽⁴⁾ ואלה שמות בני אהרן נדב ואביהוא ואלעזר ואיתמר, אבל לסוף בשנה שנייה שהוקם המשכן לא היו כי אם שנים, לפי שלבסוף כשהוקם המשכן בשנה שנייה נאמר⁽⁵⁾ וימת נדב ואביהוא לפני י"י במדבר סיני, במדבר סיני היו ארבעה ולבסוף שנים כי בו ביום שהוקם אהל מועד מתו נדב ואביהוא: 2. שאו את ראש כל עדת, לפי שמעתה צריכים ללכת לארץ ישראל ובני עשרים ראויים לצאת⁽⁶⁾ בצבא המלחמה שהרי בעשרים בחדש השני הזה נעלה הענן כדבת' בפרשת בהעלותך⁽⁷⁾ וכת' שם⁽⁸⁾ נוסעים אנחנו אל המקום וגו'. ולכך צוה הק' בתחילת חדרש זה למנותן: 19. ויפקדם במדבר סיני. לפי שבמנין שני שבפנחס כת'⁽⁹⁾ וידבר משה ואלעזר אותם בערבות מואב, לכך נאמר כאן כי חשבון הראשון היה במדבר סיני: 47. והלויים למטה אבותם לא התפוקדו בתוכם. כמו שמפרש והולך⁽¹⁰⁾ אך את מטה לוי לא תפקדו וגו' ומפרש טעם כי לא ילכו בצבא המלחמה אלא⁽¹¹⁾ הפקד את הלויים על משכן העדות וגו'.

(1) בכ"י: לחדש לחדש שתי פעמים. — (2) שמות לא, יח; לד, לב; ויקרא ז, לח; כה, א; כו, מו; כז, לד. — (3) ג, א. — (4) ג, ב. — (5) ג, ד. — (6) בכ"י: לשאת. — (7) י, יא. — (8) י, כט. — (9) כו, ג. — (10) בפסוק מט. — (11) בפסוק נ.

ב. 2. באותות. סימן היה בנס של כל דגל, כגון בשל יהודה אריה, בשל יוסף שור⁽¹⁾: מנגד. מרחוק: 17. בתוך המחנות. שני דגלים נוסעים תחילה, ואחר כן המשכן והלויים, ואחר כן שני דגלים אחרונים: כאשר יחנו כן יסעו. בכל ענין שהיו סביב למשכן הארבעה דגלים, כך היו סביב דרך הליכתם. ודרך ימין נמנו הדגלים, מזרח ודרום מערב וצפון:

ג. 1. ואלה תולדות אהרן ומשה. תחילה מנה תולדות ישראל ואחר כך תולדות הכהנים ואחר כך תולדות הלויים. ועתה מנה תולדות אהרן. ותולדות משה לפנינו עם הלויים דכת⁽²⁾ ולקחת משפחת העמרמי, זהו משה ואהרן ובניו אשר יקראו על שבת הלוי, כי לא היו לעמרם בנים רק משה⁽³⁾ ואהרן⁽⁴⁾, ויבדל אהרן להקדישו ומשה ובניו יקראו על שבת הלוי: כיום דבר וי⁽⁵⁾ את משה⁽⁶⁾ בהר סיני. שזוהו קודם שהוקם המשכן או היו ארבעה. אבל בשנה שנייה שהוקם המשכן במדבר סיני לא נשאר כי אם אלעזר ואיתמר כמו שפירשתי למעלה בתחילת פרשה⁽⁶⁾. שכל מקום שנאמר בהר סיני זהו קודם שהוקם המשכן, אבל משנבנה אהל מועד לא נאמר אלא במדבר סיני: 9. נתונים [נתונים]. כפל לשון, כמו⁽⁷⁾ נתן נתן להם אחות נחלה, דונט דונק⁽⁸⁾ ב"ל: 10. ואת אהרן ואת בניו תפקד. תעשהו פקיד וממונה עליהם, כמו⁽⁹⁾ ויפקד שר הטבחים את יוסף: 15. כל זכר מבן חדש ומעלה תפקדם. לפי שהיו באים לפטור את הבכורות שחייבין פדיון מבן חדש ומעלה, לכן גם מניינם מבן חדש: 27. ולקחת משפחת העמרמי, משה ובניו. עתה מפרש מה שכתוב למעלה⁽¹⁰⁾ ואלה תולדות אהרן ומשה: 49. הפדיום. מיותר⁽¹¹⁾ מ"ם כמ"ם של ריקם, ⁽¹²⁾הכנסם, שלשום: שלש מאות שהלויים עודפים על שנים ועשרים אלף⁽¹³⁾ בכורות היו ואין בכור מפקיע בכור. כך פירשו רבותינו⁽¹⁴⁾:

ד. 5. אהרן ובניו בנסוע המחנה. שני דגלים ראשונים שנוסעים תחילה קודם שיסע המשכן והלויים: 10. ונתנו על המוט. טועה

(1) הלך בדרך האגדה הנמצאת במדבר רבא. — (2) כפסוק בו. — (3) כב"י: משה משה, שתי פעמים. — (4) השתמש בדברי המקרא בדברי הימים א' כג, יג. יד. — (5) כב"י: אל משה. — (6) א, א. — (7) בו, ד. — (8) *donnant* לעו של *donnez*, עין דבריו לעו של נתונים, עין RSBM דף 95 סימן 30. — (9) בראשית מ, ד. — (10) עין דבריו לפסוק א. — (11) כב"י מיותר מיותר שתי פעמים. — (12) שמות ח, יג. יד. — (13) עין רש"י לפסוק לט. — (14) בכורות דף ה ע"א.

היה בזה ר' יוסף קרא מדלא כת' כדכת' (1) במוט בשנים. והיה רוצה לומר שכל המוט היה תחת הכלים מדכת' על. השיבותי כי המוטות היו בצדי הכלים כדרך כל משא שנותנין המוטות בטבעות שבצדי הכלים כדכת' בפרשת המשכן², אבל לשון ונתנו ראוי לומר על המוט ואצל לשון משא יאמר במוט כדכת' (3) וישאוהו במוט. (4) ונשא בם את השולחן וכת' (5) על כתף יסבלוהו, (6) אין לכם משא בכתף. כלומר בדבר זה נושאין את זה: 15. ואחרי כן יבואו בני קהת. לאחר שתכסו את הארון והכלים: 20. כבלע את הקדש. כשסותרין את ההיכל נגלה⁷, ואם יראו ימותו. כמו שמצינו באנשי בית שמש⁸ כי ראו בארון י"י: כבלע. כמו⁹ בלע י"י, (10) ודרך אורחותיך בלעו, (11) בלע כל ארמנותיה, (12) ומאשריו מבלועים. וכן כת' למעלה שמשעה שהיו מתחילין לפרק את המשכן היו מתרחקים בני קהת. כדכת' (13) ובא אהרן ובניו בנסוע המחנה והורידו את פרכת המסך וכל הפרשה עד¹⁴ וכלה אהרן ובניו לכסות וגו' ואחרי כן יבאו בני קהת:

נ ש א

22 גם הם. לפי שכת' למעלה (15) נשא את ראש בני קהת: ה. 2. [וישלחו מן המחנה.] לאחר שנסדרו ונקבעו סדר המחנות וחנייתן הוצרך לומר שילוח טמאים מן המחנות: 6. חטאות

(1) יג, כג. — (2) שמות כה, יד. כו; לו; ל, ד. — (3) יג, כג. — (4) שמות כה, כח. — (5) ישעיה מו, ז. ובכ"י בטעות: ככת' בכסף יסבלוהו. ולא כתב רשב"ם כן, כי נגלה דעתו שרצה לומר שגם תיבת כתף יחובר עם על ועם ב"ת כפי הפעולה הנכתבת עמה. כי סבל הוא כמו נתן לפי שפתרון סבל הוא הרים המשא אל המקום אשר יהיה שם בהנשאו ממקום למקום. ואצל מלת משא תבוא ב"ת עם תיבת כתף כאשר תבוא בפעולת תיבת נשא. — (6) דברי הימים ב' לה, ג. ובכ"י בטעות: אין לכם משא אלא בכתף. ומאין יבא לרשב"ם עצמו טעות כזאת? — (7) ר"ל נגלה ההיכל. ובכ"י טעה הכותב בכתבו שנית תיבת נגלה וכתב אותיות נב ונקד עליהן להיותן נמחקות, והמדפיס הראשון טעה לחשוב שהוא שם י"י ומה נולדה טעות כל הדפוסים. — (8) שמואל א' ו, יט. — (9) איכה ב, ב. — (10) ישעיה נ"ב, יב. — (11) איכה ב, ד. — (12) ישעיה ט, טו. — (13) מפסוק ה והלאה. — (14) בפסוק טו. — (15) ד, ב.

[ה]אדם. הכתובים בפרשת אשם גזילות בסוף פרשת ויקרא⁽¹⁾ וכחש בעמיתו בפקדון וגו'. ובשביל גול הגר שאין לו גואל ומת הגר נשנית כאן: 7. והשיב את אשמו. הקרן: 8. מלבד איל [הכפורים], האשם האמור בויקרא, האשם המושב, הקרן, ישיב לכהנים: 9. וכל תרומה. תרומת ראשית שישראל מפריש ותרומת מעשר שהלויים מפרישי' המפורשין בפרשת שלח לך⁽²⁾: 10. (ו)איש⁽³⁾ אשר יתן לכהן, שיתנדב דבר הראוי לכהנים כגון חרמים וכיוצא בהם, לו יהיה, כלומר לכהן יתנו. ומדרש אנדה⁽⁴⁾ איש אשר יתן לכהן מה שחייב ליתן לו יהיה לו ממון הרבה. ולפי שמוותר הוא דרשו כן: 12. כי תשטה. כי תסור. כדכתב⁽⁵⁾ שטה מעליה. ושחטה שמים העמיקי: 13. ועד אין בה. שזנתה: והיא לא נתפשה. לא נאנסה. שאם הסתירוה באונם פטורה: 17. מים קדושים. מי כויר: 21. לאלה ולשבועה. כשמשביע אדם את חבירו יאמר הנני משביעך בשם על זה הדבר שאם תכזב בי תהיה מקולל כאשה פלונית שצבתה בטנה ונפלה יריכה: 28. ונורעה זרע. תתעבר: 31. וניקה האיש מעון. אע"פ שגרם לה פורענות זו על ידי קנוי שקנא בה⁽⁷⁾, ולי נראה ונקה האיש מעון שלא סבל אשתו להיות מזנה תחתיו, ואילו שתק לא היה מנוקה מעון שהיא אסורה לו. אלא היא תשא את עוונה שהרי זינתה, ולפיכך קיבלה פורענותה⁽⁸⁾:

ו. 3. משרת ענבים. פירש מנחם [מגורת]⁽⁹⁾ ושרת את אחיו. והרי המ' כמו מ' של⁽¹⁰⁾ מרמס ושל⁽¹¹⁾ משמר ושל⁽¹²⁾ משמן בשרו ירוח. ולא יתכן לשון שירות כי אם אצל עבודת בני אדם לאדוניהם. לכן אומר אני שמשרת מחטופי למד פעל הוא מגורת שרה, כמו⁽¹³⁾ מקנת כסף מגורת קנה. ופרשתו אם לא נמצא במקרא נמצא בלשון התלמוד⁽¹⁴⁾ מיר ששרה פתו בין. ואם מלשון המקרא, הרי מצינו בירמיה⁽¹⁵⁾ אם לא שריתך לטוב. ופרשו⁽¹⁶⁾ כמו⁽¹⁷⁾ משרא

(1) ויקרא ה, כא. ובמ"י בטעות: וכחש וגו' בעמיתו. — (2) שנתה יצאה מלפני רבניו כי פרשת מתנות כהונה ולויה איננה בפרשת שלח לך אלא בפרשת קרח פרק יח. — (3) בכ"י בטעות: ואיש. — (4) מימרא דרב נחמן בר יצחק בברכות דף סג ע"א והביאו רש"י. — (5) במשלי ד, טו: שטה מעליו. — (6) הושע ה, ב. — (7) זהו פירוש רש"י. — (8) וכן פירש ראב"ע. — (9) ח, כו. ומנחם חבירו במחברת שרת. — (10) ישעיה י, י. — (11) בראשית מג, ג ועוד רבים. — (12) ישעיה יז, ד. — (13) שמות יב, מד. — (14) מיר דף לו ע"א. — (15) ירמיה טו, יא. — (16) דונש (ברך 36) ורש"י שהביאו לירמיה טו, יא. — (17) דניאל ה, יב.

קמרון שבדניאל. כלומר פתחתוך מן האויקים כמעשה שהיה. ואמר שריתך כמו⁽⁴⁾ וזרתי פרש על פניכם. מנורת⁽²⁾ וזה הלאה. אף כאן משרת ענבים כל מה שנבדל ונפל מן הענבים כאדם הנבדל וניתר מקשר הכלים והויקים שקשור בהם: 13. יביא אותו. את עיקר קרבנו⁽³⁾ כמו שהולך ומפרש: 21. מלבד אשר תשיג [ידו]. שאם נדר קרבנות הרבה לשם שמים יביאם מלבד אלה של חובה, דוגמת⁽⁴⁾ מלבד מתנותיכם ומלבד [כל] נדריכם: 23. כה תברכו את בני ישראל. כלומר לא תברכו מברכת פיהם כאדם שאומר תבואתה⁽⁵⁾ לראש פלוני כך וכך אלא אלי תתפללו שאברכם אני, כמו שמפרש יברכך יי', ואני אשמע קולכם כאשר תאמרו ואברכם לישראל, כמו שמפרש⁽⁶⁾ ושמו את שמו על בני ישראל, כשיברכו כהנים לישראל בשמי ולא בשמם, אני אברכם לישראל כמו שיתפללו הכהנים ואומרים יברכך יי': 26. ישא יי' פניו אליך כדכת'⁽⁷⁾ ופניתי אליכם, שלא יסתיר פניו מכם. ומה שכת'⁽⁸⁾ אשר לא ישא פנים] [איש]. הק' לא ישא פני איש לנקותו מכל פשעו, אבל הוא ישא פנים שלו אל אהובו שיפנה אליו לחננו כדכת'⁽⁹⁾ ופניתי אליכם והרבתי אתכם וגו':

2. ז [הם העומדים] על הפקודים. הם הנקובים בשמות [בפרשת] במדבר סיני⁽¹⁰⁾: 3. עגלות לפי שהוא דבוק, עגלות של צב. כמו שיאמר מעשרה עשרות⁽¹¹⁾ יאמר מן⁽¹²⁾ עגלה על⁽¹³⁾ שני הנשיאים עגלות. ומן עגוה⁽¹⁴⁾ עגני ארץ. ומן ערבה⁽¹⁵⁾ ערכי נחל: צב. כמו⁽¹⁶⁾ בצבים או בפרדים. פתרונו לפי ענינו. ונראה בעיני עגלות העשויות לחלוך בצבא ובדרכים רחוקים: 18. וקרבנו. מוסב למעלה,⁽¹⁷⁾ ויהי

(1) מלאכי ב, ג. — (2) יז, כ. — (3) עיין פירוש דבריו בספרי RSBM דף 158 בשורה הרביעית. — (4) ויקרא כג, לח. — (5) בב"י: תבואת. — (6) בפסוק כו. — (7) ויקרא כו, ט. — (8) נראה שצריך להיות אשר לא ישא פנים ומוסב על דבריו המקרא דברים יז. והכותב טעה לשנות בשביל שבא אחרי כן, הק' לא ישא פני איש לנקותו וגו'. ולא כמו שכתבתי בספרי RSBM דף 59 בהטרה 1. כי הנה רש"ם כיון לשאלת כלוריא הנזרת בנמרא ראש השנה דף ז ע"ב ולדרשת ר' עירא בברכות דף כ ע"ב ובגדה דף ע ע"ב ושם נאמר אשר לא ישא פנים. — (9) ויקרא כו, ט. ועיין RSBM דף 151 הטרה 9. — (10) א, ה. — טו. — (11) בב"י כטעות: עשרים. ובעל קרן שמואל תיקן. — (12) בעצם הפסוק הוא. — (13) בב"י של במקום על. — (14) תהלים עו, י. והביא זאת לעדה שבקמיכות נהפך הטרף פתח להיות תנועה שלמה בעבור השוא הבא אחריו, וכן עגלות בסמיכות מן עגלות בנפרד. — (15) איוב מ, כב. — (16) כישעה סו, כ: בצבים ובפרדים. — (17) בפסוק יב.

המקריב [וגו'] נחשון, וקרבתו היה כך וכך: כסדר שכתובים בארבעה דגלים הביאו קרבנותיהם, דגל יהודה, ואחר כן דגל ראובן, ואחרי כן דגל אפרים, ואחרי כן דגל דן: 84. ביום המשח אותו. התחילו לחנכו כמו שכת' בפרשה זו: 88. אחרי המשח אותו. לסוף שנים עשר יום שכבר נתחנך עלה החשבון כך וכך⁽¹⁾:

בהעלותך.

ח 2. בהעלותך וגו'. לפי שמלאכת תדיר היא זו, הוזכרה כאן. אנ"פי שכל מלאכות המשכן נגמרו, מלאכת הדלקת המנורה [לא⁽²⁾] נגמרה כי תדירה היא: אל מול פני המנורה [וגו']. היה מטה ראשי הפתילות של כל שבעת הנרות להאיר אל השולחן⁽³⁾: 7. והעבירו. ועבירו, אבל והעבירו הוא לשון ציווי כמו⁽⁴⁾ והעבירו אל יי: 18. והנפת אותם [וגו']. אהרן הניפם תחילה⁽⁵⁾ ואחר כך משה: 21. ויתחטאו. כדכת' לעיל⁽⁶⁾ הוזה עליהם מי חטאת: 24. זאת אשר ללוים. מצוה חדשה שעדיין לא נאמרה. שבפרשת [ב]מדבר סיני⁽⁷⁾ ובפרשת נשא⁽⁸⁾ ציוה הק' למנותם מבין שלשים שנה עד בין חמשים שנה לעבוד ולמשא, לשאת את המשכן. ועתה בפרשה זו בא לפרש מצות עבודת משמרת משכן, אשר חמש שנים לפני השלשים שנה שאינו ראוי למשא יהו ראוי ומצווה לשמירת משכן וכליו ומבין חמשים ומעלה שאינו ראוי לעבודת משא והא מצווה לעבודת שמירה כמו שמפרש והולך מבין עשרים [ו]חמש⁽⁹⁾ שנה ומעלה יבא לצבא צבא בעבודת אהל מועד מלאכת שמירה

(1) בכ"ז: עליה חשבון. והפירוש הוזה הוא לעומת פירוש פסוק פד. ושניהם להוציא מאגדת ספרי שהביא רש"י לפסוק פד. — (2) כבר היטיב להוסיף המדפיס הראשון. — (3) הפירוש הוזה הובא בשם רשב"ם במנחת יהודה שברעת וקנים דף סה ע"ג בהוספת דברים על פי הנמרא במנחת דף צח ע"ב. ובפענח רוא דף מה הובא פירוש רשב"ם בשם הר"ד יאיר, וכפעם בפעם לא הכיר מקור הדברים. — (4) בשמות ח, ד ושם ט, כח כתוב: העתירו בלא ויו, ובשמות י, יז כתוב: והעתירו ליי אלהיכם. — (5) לדברי פסוק יא. — (6) בפסוק ז. — (7) ד, א וגו'. — (8) ד, כא וגו'. — (9) צ"ל חמש ועשרים. כי כן כתוב במקרא.

כמו שמפרש לפנינו⁽¹⁾ ושרת את אחיו [וגו'] לשמר משמרת. ומבן חמשים [שנה] ישוב מצבא העבודה של משא כדכת' בפרשיות של מעלה⁽²⁾ מבן שלשים ועד בן חמשים. [ולא יעבוד עוד בעבודת משא אלא ושרת את אחיו, על שניהם הוא מוסב, בן חמש ועשרים ועד שלשים ומבן חמשים ומעלה, ששניהם נפסלו מעבודת משא. ומה יעשו? ושרת זה וזה [את] אחיו לשמור משמרת ועבודת משא לא יעבוד⁽³⁾]: 26. ככה תעשה ללוים במשמרותם. חמש שנים לפני השלשים [ומבן] חמשים יהיו⁽⁴⁾ מצויים במשמרת המשכן:

ט. 2. ויעשו בני ישראל. לפי שפסח מצרים לא נהג אלא יום אחד ולא היה כשאר חרכנות, עתה כשנבנה המשכן הוצרך לצות שיעשוהו כעיקר מצות[ו]⁽⁵⁾ לדורות ולא כפסח מצרים:

י. 2. והיו לך למקרא העדה. לך יהיו החצוצרות לקריאה, ולמחנות יהו צריכין למסע. למסע שם דבר הוא כמו נסיעה: את המחנות. כמו למחנות: 3. ותקעו בהן. בשתיקה: 29. לחובב. הוא יתרו כדכת'⁽⁶⁾ מבני חובב חותן משה: 31. כי על כן אשר ידעת ונתתה על לב צרכינו בחנותינו כמדבר וגם הייתה לנו לעינים לתת לנו עצה טובה כדכת' כוישמע יתרו⁽⁷⁾ דוגמת⁽⁸⁾ עינים הייתי לעיור: 33. מהר י"י. כי עדיין לא זוו מכנגד הר חורב שהוא במדבר סיני. [ואף על פי שבכל הדברות שנאמרו בשנה שניה לא נאמר בהר סיני אלא במדבר סיני⁽⁹⁾], זה לאחר שהוקם המשכן כמו שפירשתי למעלה⁽¹⁰⁾. ומכל [מקום] אצל הר סיני היו עד עתה: דרך שלשת ימים. הלכו עד שלשת ימים, שלא חנו עד סוף שלשה⁽¹¹⁾. ומפני טורח הדרך⁽¹²⁾ ויהי העם כמתאוננים. כמו שמצינו בפרשת פרה⁽¹³⁾ ותקצר נפש העם בדרך וידבר העם באלהים

(1) בפסוק כו. — (2) ד, ג, כג. ל. — (3) את מדרש ספרי ובבלי חולין דף כד ע"א לפסוק כו הרחיב ומשך גם לפסוק כד. — (4) בכ"י והיו במקום יהיו. — (5) בכ"י מצות. והמבאר ר' אהרן יאראסקלאוו לתרגום ר' משה בן מנחם ז"ל תיקן כראוי מחרש בהביאי דברי רשב"ם. — (6) שופטים ד, יא. — (7) שמות יח, יט וגי'. — (8) איוב כט, טו. ושנה יצאה מלפניו לפרש והיית לשון עבר שלא בדרך לשון המקרא בספרי תנ"ך הקודמים. ועיין א:קלוס ורש"י שכבר קדמוהו בזה. — (9) השלמתי החסרון הנראה לעין כל על פי דברי רשב"ם לעיל א, א. — (10) א, ג, א. — (11) להוציא מדברי האגדה שהביא רש"י. — (12) יא, א. ובדפוסים נפרד המאמר כאן באמצע דברי רשב"ם, ובאחרונים שבהם שינו גם מקום הדברים הבאים. עיין RSBM דף 51 הערה 8. — (13) ר"ל בפרשת חקת כא, ד. ה.

ובמשה: וארון ברית י"י נוסע לפניהם כל אותן שלשה ימים לתור להם מנוחה. כי הענן הולך על הארון: 35. קומה י"י. שהיתה מסתלקת⁽¹⁾ שכנה או מעל הכפרת:

יא 1. כמתאוננים. מצטערים מטורח הדרך: 7. והמן כורע נד הוא ומראהו כמראה הברדלח. כלומר נראה קשה ויבש ולכך היו אומרים⁽²⁾ (1)נפשנו יבשה, כאדם שאוכל חטים יבשים. ואם כן למה חרה [אפו]⁽³⁾ של הק' כאמור לפנינו? (ועתה⁽⁴⁾ מפרש טעם של חרון אף. שהרי כשטחנו ברחים או דכו במדוכה או והיה טעמו כמעט לשרד השמן, או מתחלף טעמו שהיה מתחילה מתוק⁽⁵⁾ כצפיחית בדבש, כותים ואגוזים קודם [טחינה]⁽⁶⁾). אבל לאחר טחינה או כתישה כמכתשת או והיה טעמו, נעשה עתה טעמו כליחלוח של שמן ובשר שמן, כמו שמן ותים ואגוזים לאחר טחינה שנתחלף טעמו⁽⁷⁾, ולפיכך וישמע י"י ויחר אפו, שכשרוצים טוחנים אותם ונעשה כשמן, ואין מאכלם יבש. כאן כת' והיה טעמו שמתחלף טעמו הראשון, אבל בפרשת בשלח⁽⁸⁾ כת' וטעמו כצפיחית בדבש, שזה הוא טעמו קודם שיש בהם טעם שמן: 8. לשרד כולו עיקר. כמו⁽⁹⁾ נהפך לשרי בחרבוני קץ, נהפך לחלוחי כיושב תאינים שנתייבשו⁽¹⁰⁾: שטו. כמו⁽¹¹⁾ משוט בארץ, שוטטו בחוצות ירושלים: 12. ילידתיהו. [כמו⁽¹³⁾ ויקמן] ילד את אלמודד, הרי ילד את אחרים, [ולפיכך יאמר⁽¹⁴⁾ וירשתם אותם, ילידתיהו, שניהם בחירק, לפי שמפעל שלהם דומה כעין מפעיל, אבל ישב שהוא כגוף האדם⁽¹⁵⁾ יאמר וישבתם, ישן וישנתם, כל דומיהן פתחין, וכן מן ירד וירדתם: 20. עד אשר יצא מאפכם. כתרגמו: למה זה יצאנו ממצרים, שאמרתם⁽¹⁶⁾ זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים, ולפי שאתם כפויי טובה תלקו, ואילו הייתם מתאווים בשר ולא נתרעמתם

(1) בכ"י: שהית מסתלק, ולפנים היו כתוב שם: שהיה מסתלק. —
 (2) בפסוק ו, ובכ"י: ונפשנו יבשה. — (3) בכ"י נשאר מקום מחק חלק, — (4) בפסוק ה, —
 (5) שמות טו, לא ועין פירוש רש"ם שם. — (6) הטיב להוסיף בעל קרן שמואל. —
 (7) בכ"י: טעמו. — (8) שמות טו, לא. — (9) תהלים לב, ד, — (10) הלך בדרך דונש (ע' תשובות דונש על מנחם דף 14) שהביא רש"י. — (11) איוב א, ה. —
 (12) ירמיה ה, א. — (13) בראשית י, כו. — (14) בדברים יא, לא וכן בהושע א, טו נמצא אותה, אבל אותם לא נמצא אחרי וירשתם, ועל זה כבר העיר בעל קרן שמואל. — (15) intransitiv, ועין RSBM דף 134 הערה 9 וגם דף 132 הערה 15, — (16) בפסוק ה, ובוה התרעמו על יציאתם ממצרים וכאילו אמרו למה זה יצאנו ממצרים.

על יציאת מצרים, לא הייתם לוקים כל כך, כמו בשאר תלונות שיש מהם שלא לקו: 21. ויאמר משה שש מאות אלף וגי. צריך לפרש זה⁽¹⁾ דוגמא שפירשת⁽²⁾ לא יוכל העם לעלות אל הר סיני. אף כן משה היה מתירא על מה שאמר הק' ואכלו חדש ימים וגם אמר⁽³⁾ וזה לכם לזרא, ושאל מן הקב"ה, אתה אמרת שיאכלו חדש ימים, והלא שש מאות אלף רגלי לבד הנשים והטף? והלא כל צאנם וכל בקרם לא יספיק להם חדש ימים והואך תקיים זה הדבר? או תכלה אותם וישארו מעט ויסתפקו עד חדש שהרי אמרת וזה [לכם] לזרא? או תעשה להם ניסים להביא להם בשר ממקום אחר⁽⁴⁾: 26. בכתובים. שנכתבו לצאת אל האהל ולא יצאו מתוך עוה כמפורש בסנהדרין⁽⁵⁾: 28. מבחוריו. מנעוריו. כמו⁽⁶⁾ בימי בחורותיך. אבל⁽⁷⁾ על כן על בחוריו לא ישמח יי', הם האנשים הנקראים בחורים⁽⁸⁾: כלאם. כמו⁽⁹⁾ ויכלא הגשם, אֶסְרֶם וּמוֹנְעֶם מִן הַשּׁוּק וְתַנֵּם בְּבֵית הַכְּלֵא. א"ה ה"ע גורם לומר פְּלֵאָם. כמו⁽¹⁰⁾ שְׁמַעְנִי אֲדוֹנָי, ⁽¹¹⁾ וּמִצְאֵהוּ בְּאֶרֶץ מִדְבָּר: 35. מקברות התאוה נסעו [העם] חצרות⁽¹²⁾ וגו'. לפי הפשט מקברות התאוה נסעו העם חצרות ויהיו שם בחצרות, כלומר נתעכבו שם עד האסף מרים, ולכך האריך בלשונו לומר ויהיו בחצרות. ומדרש אגדה בסיפרי בסוף הפרשה⁽¹²⁾, ואחר נסעו העם מחצרות ויחנו במדבר פארן. וכי שתי חצרות היו שנסעו מזו וחנו בזו ונסעו מזו וחנו בזו. ומסופק לרבותי ונשאלתי עליו⁽¹³⁾ בפריש ופירשתיו בדרשה⁽¹⁴⁾ כי זו אנו למדין מתחילת הפרשה שכת' בה מקברות התאוה נסעו [העם] חצרות ויהיו בחצרות, ועל פסוק זה כת' בסיפרי, "זה היה בשעה שנצטרעה מרים", וסוף דבר חוזר ומסיימו בפסוק האחרון של פרשה, "ואחר נסעו העם מחצרות וכי שתי חצרות היו וכו'". ופסוק זה הוא נדרש [מדלא כתב⁽¹⁵⁾] מקברות התאוה נסעו העם ויחנו בחצרות, כשאר

(1) הצורך לפרש זה מבואר באגדה בספרי ובתוספתא דסוטה פרק ו' שהביא רש"י. (2) שמות יט, כג. — (3) בפסוק כ. — (4) ואם כן לא שאל משה אלא איך יהיה הדבר. — (5) דף יז ע"א לדעת רבי שמעון. ובכ"י בא המאמר הוה שלא במקומו אחרי פירוש מבחוריו. — (6) קהלת יא, ט. ור"ל שהוא שם מופשט (*nomen abstractum*). — (7) ישעיה ט, טז. — (8) ר"ל שהוא שם דבר נמצא (*nomen concretum*). — (9) בראשית ח, ב. — (10) בראשית כג, ו. — (11) דברים לב, י. — (12) יב, טז. — (13) בכ"י עליה. — (14) בכ"י: הדרשה. ובמקום בפריש, כלומר בעיר Paris אשר בצרפת, נדפס בפירוש אין הבין. — (15) כ"ל להוסיף.

כל מסעות וחננות שכת' בהן ויסעו ויחנו, אלא מקברות התאוה נסעו העם חצרות, משמע כי העם נסעו [כמו כן] מחצירות ואחר כך ויהיו בחצירות שחזרו לאחוריהם בחצירות, שכשנסע הגל הראשון מחצירות ועדיין לא הורד המשכן [ולא נסעו הלויים] (1) ומשה ואהרן ומרים שהיו עדיין במחנה ליהוה, קרא להם הק' פתאום ונצטרעה מרים וחזרו לאחוריהם ונאספה מרים מצרעתה לסוף שבעה, ואחר נסעו העם מחצרות ויחנו במדבר פארן, וכל דרשה זו מצאתי במכילתא בפרשת בשלח כולה בפסוק הראשון (2). ושוב מצאתיה בתשובות ר' קלונימוס איש רומי כמותי, וגם מזה שכתוב במכילתא (3) "ויסעו בני ישראל מרעמסס סוכותה על זה נאמר ואשא אתכם על כנפי נשרים" ופירשתי לישואלים, לפי שאין כתוב שם ויסעו מרעמסס ויחנו סוכותה לומר לך שלפי שעה באו מרעמסס לסוכות ובשעה שנסעו מרעמסס נסעו כמו כן מסוכות וזהו כנפי נשרים:

יב 1. [ה] כושית, שהיא ממשפחת חם: כי אשה כושית לקח. כדכת' בדברי הימים דמשה רבנו (4) שמלך בארץ כוש ארבעים שנה ולקח מלכה אחת ולא שכב עמה כמו שכתוב שם, והם לא ידעו כשדיברו בו שלא נוקק לה, והו עיקר פשוטו. שאם בשביל צפורה דיברו (5), מה צורך לפרש כי אשה כושית לקח? וכי [עד] עתה לא ידענו כי ציפורה מדינית היא? ועוד תשובה כי לא היתה כושית כי כוש מבני חם הוא, ומדיין מבני קטורה אשר ילדה לאברהם: 2. ויאמרו הרק אך במשה [וגו']. כלומר עוד זאת אמרו על משה כמה יכול להתפאר עלינו הלא גם בנו דבר [י"ן] לישראל: בנו (6). על ידינו: 4. פתאום. בשעה שהיו מדברים במשה ולא היתה שעה הגילה לדבר עמדם אלא לנעור בהם מפני משדה ולחלוק לו כבוד: 6. נביאכם. נבואתכם: 7. נאמן הוא. קבוע ומיוסד כל שעה ביום, וכמהו (7) ותקעתו יתד במקום נאמן, יתד התקוע במקום חזק אינו ממהר ליפול: 12. אל נא תהי כמת, כלומר לכבודך ובשבילך אל נא תהיה אתה בעצמך כמת, והאך? אשר נולד כצאתו מי שהוא ממעו מרחם אמו של

(1) בכ"י נשאר מקום רק כאן. — (2) במכילתא הודפסת לשמות יג, ז לא מצאתיה. — (3) מכלתא בשלח לשמות יב, לו. — (4) עין RSBM דף 63 הערה 11, 12. — (5) כדברי רבי נתן בספרי שהביאם רש"י. — (6) בכ"י בטעות: באנו. — (7) ישעיה כב, כג.

אחיו שהוא חי, הרי נאכל חצי בשרו של חי, כלומר מאחר שנולדה מרים מרחם אמו של משה והוא מתה, הרי נאכל חצי בשרו של משה: אל נא תהי. אל תהיה אתה כמת, כמוי⁽¹⁾ אל תהי בתוקעי כף,⁽²⁾ אל תהי עד חנם,⁽³⁾ אל תהי בסוכאי יין:

שלח לך.

יג. כל נשיא בהם. עיקר פשוטו כך. כל אלה שנים עשר אנשים תקח מאותם שבישראל שנשא אותם לבם ללכת, שתכרוין [לשאול] את העם⁽⁴⁾ מי האיש שירצה ללכת לרגל את הארץ, ומאותם שיאמרו ללכת תקח ותבחר מהם שנים עשר. ולפי שאנשים⁽⁵⁾ גיבורים שאינם יראים ורך לבב ראויים ללכת בארץ נכריה וגם להתחזק ולקחת מפרי הארץ, לכך הוצרך להכריז ולא נקבם⁽⁶⁾ הק' בשמות כשם שעשה לנשיאים שמנו את ישראל⁽⁷⁾ ובנשיאים שהגחילו את ישראל את הארץ כאלה מסעי⁽⁸⁾, שאותם היו נקובי שמות: כל נשיא בהם. הטעם שתחת כל מוכיה פירושו. כל אלה הריב האנשים⁽⁹⁾ יהיו [כל אחד] נשיא⁽¹⁰⁾ להתנדב ללכת. כמוי⁽¹¹⁾ כל שתה תחת רגליו: 17. ויקרא משה להושע בן נון יהושוע.⁽¹²⁾ לא עתה קרא אותו כן, שהרי כבר קודם לכן⁽¹³⁾ נקרא יהושע אלא כך פירושו. הושע בן נון שאמרנו למעלה שנקרא בן בכית אביו הוא אותו שקרא משה [יהושע] כשנעשה משרתו והפקדו על ביתו. שכך היה מנהגם, כמוי⁽¹⁴⁾ ויקרא פרעה שם יוסף צפנת פענח,⁽¹⁵⁾ ויקרא

(1) משלי כב, כו. — (2) משלי כד, כח. — (3) משלי כג, כו. — (4) בכ"י: שתכרוין את העם. ועיין RSBM דף 32 הערה 1. — (5) בכ"י: שהאנשים. — (6) בכ"י: נקבה. — (7) א, ה, יז. — (8) לד, טו. — כט, — (9) בכ"י בטעות: הנה. — (10) בכ"י: הנשיא. — (11) תהלים ח, ז. ובכ"י בטעות: כל שתה ללכת רגליו. — (12) נסיתי למלא החסרון, ובעל קרן שמואל שניה לכתוב כמו במקום אלא בראשית דבריו רשב"ם הנותרים כאן, ולא יכין לעשות כן בלי הכרח. וכבר הראיתי במקומות רבים וגם בספרי RSBM בדף 32 בהערה 2 שנסמטו שורות שלמות מפירוש רשב"ם בכ"י אשר לנו ובפרט בשיווי תיבות בתחלה או בסוף החסרון כבהשערתי כאן. — (13) שמות כד, יג; לב, יז; לז, יא; במדבר יא, כח. — (14) בראשית מא, מה. וכן פירש רשב"ם שם. — (15) בדינאל א, ז; וישם לדינאל בלשאצצר, וב נמצא בכ"י הטעות גם לבראשית מא, מה.

לדניאל בלשצר, ⁽¹⁾ דהוא שמיה בלמשצר כשם אלהי: 18. וראיתם את הארץ מה היא. אם היא בתחילתה ⁽²⁾ ארץ יערים או חלקה או ארץ מטוננת ולחה, כי לפי מה שתראו את הארץ תכינו לו כלי מלחמה לסתת את היערים ולהכין הליכת חיילותיכם. כי בטוחים היו [שיי'] יתן להם את ארץ כנען אך לא בלא טורח כי אם בעניין ערכי המלחמה: החוק הוא. כל זה להודיע באיזה עניין יערכו אתם מלחמה: 19. ומה הארץ אשר הוא יושב [בה]. כי ומה הארץ אשר אמרנו למעלה מדבר בארץ שהוא בתחילת המלכות שאין שם יישוב ועתה מדבר בארץ אשר הם יושבים בה הטובה היא אם רעה. אם מלאה תבואות הרבה וימצאו בה כל טוב מלחמותם ולא יצטרכו להקדים להם צדה כל כך לעת מלחמה מקודם: הבמחנים יושבים או בערי המבצר. כל זה לדעת אם צריכים לעשות דייק וסוללות לכבוש את הערים: 20. השמנה היא וגו'. להודיע לישראל שימצאוה זבת חלב ודבש כמו שהבטיחם הק': והתחזקתם [וגו']. כאנשים גבורים לקחת ולא תגורו מפני איש: והימים ימי בכורי ענבים. זה מגיד הכת' מפני אשכול של ענבים שנמלו: 22. ויבא עד חברון. הגדה ⁽³⁾ נראית פשט שעל כלב אמר הכתוב שנאמר ⁽⁴⁾ ולו אתן את הארץ אשר דרך בה, ⁽⁵⁾ והביאותיו אל הארץ אשר בא שמה וזרעו יורישנה, לפיכך ויבא עד חברון, הוא כלב, ונשתטח על קבורת אבות ונתפלל שינצל מעצת מרגלים, ומצינו ביהושע שנתן לכלב את חברון כדכת' ⁽⁶⁾ ואת שדה העיר ואת הצריה נתנו לכלב בן יפונה באחוזתו, ומכל מקום לפי עיקר פשוטו ויבא כל אחד ואחד עד חברון שהרי אמרו ⁽⁷⁾ וגם בני הענקים ראינו שם, בחברון, וכת' ⁽⁸⁾ ושם ראינו את הנפילים בני ענק; לפני צוען מצרים, לפי פשוטו ⁽⁹⁾ נכנתה לפני צוען וגם כן חשובה יותר עיר הישנה מן העיר החדשה. [ומפני] שהיו ישראל מכירים חשיבותה של צוען הוצרך לומר כי ערי ישראל חשובים יותר וגם מתוך יושנה היו בה ענקים שהם מדורות הראשונים: 30. ויהם, שיתקם בחכמתו: 33. מן

⁽¹⁾ בדניאל ד, ה: די שמה בלמשאצר כשם אלהי, וגם בזה נמצא טעות שם בכי. — ⁽²⁾ ר"ל בתחום נבולות הארץ כדבריו בתחלת פירוש פסוק יט. — ⁽³⁾ מימרא דרבא בסוטה דף לד ע"ב. — ⁽⁴⁾ דברים א, לו. — ⁽⁵⁾ יד, כד. — ⁽⁶⁾ יהושע כא, יב. — ⁽⁷⁾ בפסוק כח: וגם ילדי הענק ראינו שם. — ⁽⁸⁾ בפסוק לג. — ⁽⁹⁾ לפי שבדרך אגדה נדרש בענין אחר בסוטה דף לד ע"ב ובכתובות דף קיב ע"א והביא רש"י הדרשה.

הנפילים הראשונים, כדכת' כבראשית⁽¹⁾ הנפילים היו בארץ
 כימים ההם: כחגבים. הנמוך נראה לגבוה ממנו הרבה כחגבים שהם
 נמוכים מאד. וזה מוכיח⁽²⁾ היושב על חוג הארץ ויושביה כחגבים:
 יד. 9. סר צילם מעליהם. אין להם מחסה לחסות בו כי כבר
 נמוגו כל יושבי ארץ מפנינו משעה שהוביש ים [סוף] כמו שאמרה
 רחב הזונה⁽³⁾ וכדכת'⁽⁴⁾ נמוגו כל יושבי כנען: 14. ואמרו אל יושב
 הארץ הזאת. ואמרו מצרים על⁽⁵⁾ יושבי ארץ כנען כמו שמפורש
 לפנינו שיאמרו מצרים מבלתי יכולת וגו'. אבל עכשיו מפרש תחילה
 למה יאמרו מצרים כן, כי שמעו שאתה הוצאתם בכח גדול ובעמוד
 אש ובענן, הכל דרך אהבה יתירה וחיבה, ולכסוף יהגם כאיש אהב,
 ואמרו [הגויים וגו', כלומר] מצרים, לא מתוך שנאה עשה להם כך
 אלא מבלתי יכולת להלחם עם שלשים ואחד מלכים. ועתה שוב
 מחרוך אפך למען שמך שלא יתחלל: 17. יגדל נא כח [י"י]. להאריך
 אפך. כדכת'⁽⁶⁾ טוב ארך אפים מגיבור ומושל ברוחו מלוכד עיר:
 20. סלחתי. סולח אני עכשיו. כמו⁽⁷⁾ נתתי כסף השדה: כדברריך.
 שלא אכנו בדבר בפעם אחת אלא אאריך להם עד ארבעים שנה:
 21. ואולם. ואלא: 22. עשר פעמים. הרבה. כמו⁽⁸⁾ עשרת מונים,
⁽⁹⁾ ואפו עשר נשים, ⁽¹⁰⁾ עשר פעמים תכלימוני: 33. רועים במדבר.
 מתפרנסים כעין מרעה הצאן שהולכים הנה והנה, כלומר שיטלטלו
 במדבר לכאן ולכאן. כך נראה בעיני: 36. והאנשים אשר שלח משה
 ואחר ששלחם וישובו מארץ ישראל ואחרי כן וילינו אחרי שובם
 כן[כת' למעלה, עתה וימותו וגו': דבה. מן] דובב שפתי ישנים.
 כמו מן⁽¹²⁾ באבוד רשעים רינה⁽¹³⁾ רגנת רשעים מקרוב. [וכן⁽¹⁴⁾ כי מ"י
 היתה סבה, מן סוכב סבה: 40. אל המקום אשר אמר י"י. וציונו
 ללכת שם לירש את הארץ: כי חטאנו. כאשר האָמַנו לעצת מתגלים:
 41. והיא דרך זה לא תצלח: 43. כי על כן אשר שבתם. כמו⁽¹⁵⁾
 וכל יש לו נתן בידו, כמו כל אשר יש לו: 44. משו. מגורת⁽¹⁶⁾ לא ימיש:

(1) כדאשית ו, ד. — (2) ישעיה מ, כב. — (3) יהושע ב, ט. — יא. — (4) שמות
 טו, טו. — (5) עיין רש"י. — (6) משלי טו, לב. — (7) כדאשית כג, יג. ורשב"ם
 פירש גם שם כן. — (8) כדאשית לא, ז. מא. — (9) ויקרא כו, כו. — (10) איוב
 יט, ג. — (11) שיר השירים ז, י. — (12) משלי יא, י. — (13) איוב כ, ה. —
 (14) במלכים א' יב, טו: כי היתה סבה מעם י"י. — (15) כדאשית לט, ד. וכבי
 בטעות סופר וכל אשר יש לו נתן בידו. ואם היה כתוב כן במקרא, לא היה צריך
 לפרש. — (16) שמות יג, כב; לז, יא.

טו. 20. כתרומת גורן. שהוא⁽¹⁾ ראשית דגןך. אף זו מראשית עריסותיכם. וכן שנינו בע"ז ובשבת⁽²⁾: 22. וכי תשגו. בעובד ע"ז בשוגג פירש[ן] חכמים⁽³⁾. ופרשת העלם דבר שבויקרא⁽⁴⁾ בשאר מצות של כרת: 23. את כל אשר ציוה י"י אליכם ביד משה. את הכל יעברו בשוגג. וזהו עב"ז שהעובדה כופר בכל המצות⁽⁵⁾: מן היום אשר ציוה י"י והלאה. כל המצות כולן נצטוו אחר אנכי ולא יהיה לך⁽⁶⁾ כי הם ראשונות: 30. ביד רמה [וגו'] מגדף. זו ע"ז לפי הפשט⁽⁷⁾: 34. כי לא פורש. באיזו מיתה⁽⁸⁾: 38. ציצית. כמו⁽⁹⁾ בעיצת ראשי. קבוצת פתילים תלוין כשער הראש⁽¹⁰⁾: 39. והיה לכם לציצית. [פתיל] הציצית הזה יהיה לכם לראייה שתראו אותו. כמו⁽¹¹⁾ מציץ מן החרקים. וכן מצאתי בספרי⁽¹²⁾. [וגם] פתיל תכלת פירשו רבותינו⁽¹³⁾ לפי שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד:

ויקה קרה⁽¹⁴⁾.

טז. 1. ויקח קרה. כמו⁽¹⁵⁾ ויקח [אברם] את שרה אשתו ואת לוט, אף כאן ויקח קרה ודתן ואבירם אנשים הרבה, עד שקמו

(1) דברים יח, ד. — (2) כבר העליתי בספרי RSBM דף 61 הערה 5 שהיה כתוב כאן מתחלה בדברי רשבים: וכן שנינו בע"ז ובשבת. והטעות באה על ידי תמורת האותיות השוות די וזי, וכוונת רשבים למשנה עדיות א, ב, ולשבת דף טו ע"א ביחס אל דרש עריסותיכם בעירובין דף פג, — (3) בתורות דף ח ע"א ובספרי כאן ובמכלתא בא פרשה ה לפסוק והיה לכם למשמרת. — (4) ויקרא ד, יג—כא. — (5) גם דבריו אלה נספחו לדברי חכמים בהוריות שם ובספרי, — (6) רוצה לימר מומן מעמד הר סיני והלאה. ובאמת קדמו מצות מילה וגיד הנשה וקרבת פסח וחג המצות וחק ומשפט במרה ושבת. אבל כמעט כלן נשנו אח"כ. — (7) על פי פירוש חכמים שהביא בפסוק כב. — (8) כפירוש ספרי וגמרא סנהדרין דף עח ע"ב שהביא רש"י. — (9) יהוקאל ח, ג. — (10) עיין רש"י ומנחות דף מב ע"א. — (11) שיר השירים ב, ט. — (12) ר"ל שגם בספרי הובא פסוק זה לענין הכתוב כאן, אבל בדרך אחרת. — (13) ספרי כאן ומנחות דף מג ע"ב. — (14) חלק כ"י רשבים שנכתבו בו הפרשיות הבאות מעשה ידי מותב אחר הוא. ודרך כתיבת החסרות והיתרות משונה. — (15) בראשית יב, ה. — והיה צריך לכתוב: שרי, כדברי הכתוב שם.

עמהם לפני משה חמשים ומאתים: 2. [קריאי מועד. כמו] 1. קרואי
 והעדה. קוראים ושולחים כשבילם ליום המועד הקבוע למשפט בין
 איש לאיש²: 4. ויפל על פניו. לתפלה. ושם נאמר לו מה שאמר
 לקרח: 11. לכן אתה וכל עדתך הם אותם הנועדים על י"י:
 12. ויאמרו לא נעלה אליך למשפט. לשון עלייה רגיל לומר אצל
 הולכים³ אל השופטים. 4. ועלתה יבמתו השערה. 5. ויעלו אליה בני
 ישראל למשפט. 6. ובעו עלה השער: 13. גם השתרר. גמין שכתורה
 הפוכין, כי גם תשתרר עלינו השתרר. וכן 7. וברכתם גם אותי, גם תברכו
 אותי. וכן 8. ויאהב גם את רחל, וגם אהב את רחל. 9. גם אותך הרגתי,
 גם הרגתי אותך: 14. העיני האנשים ההם תנקר. כסבור אתה
 שאילו האנשים אשר מתרעמים עליך אין להם עינים לראות המכשול
 הזה, שמארץ מצרים מארץ טובה העליתנו למות במדבר כי לא
 השלמת תנאי שלך להביאנו אל ארץ זבת חלב ודבש, אבל באילו
 ארבעים שנה ימותו במדבר: לא נעלה. לפיכך לא נעלה אליך.
 כלל ופרט וחזר וכלל. לא נעלה אמר תחלה, ואחר כך פירש למה,
 וחזר וכלל לפיכך לא נעלה: 15. אל תִּפְּן. מן פנה. כמו 10. ותרב
 משאת בנימין מן רבה. אל תִּפְּן אל תִּפְּנה. אל תִּפְּן אל תִּפְּנה:
 לא חמור אחד מהם נשאתי. אפילו חמור אחד לא נשאתי מהם
 כשאר משתוררים על העם, ואם כן למה מפשיעים אותי כשררה.
 ואם היה נקוד לא חמור אחד מהם, פתרונו היה חמור של אחד
 מהם, כמו 11. אחד העם וכמו 12. את אחד מהם: 22. אלהי הרוחות.
 אתה מכיר רוחות ולבות שאר העם שלא פשעו¹³: 25. וילך אל
 דתן ואבירם. אולי יחזרו בתשובה: 28. כי לא מלכני. שחינכתים
 בקטורת כשאמרתי¹⁴ אתה ואהרן איש מחתתו: 29. לא י"י
 שלחני. אלא עשיתם מדעתי שצויתם להקטיר קטרת: 30. ואם
 בריאה חדשה יברא י"י בארץ, כדכת' 15. כי ברא י"י חדשה

(1) א, טו; כו, ט. — (2) עיין RSBM דף 126 הערה 12. — (3) בכ"י:
 הולכה. — (4) דברים כה, ז. — (5) שופטים ד, ה. — (6) רות ד, א. — (7) שמות
 יב, לב. — (8) בראשית כט, ל. — (9) כב, לז. — (10) בראשית מ, לד. —
 (11) בראשית כו, י. — (12) בפסוק הוה. — (13) קיצר פירוש תנחומא שהביא
 רש"י. — (14) בפסוק זו. ורשבים פירש דברי הכתוב לעשות את כל המעשים
 האלה שלא כדברי רש"י. — (15) דמיה לא, כא.

בארץ. שאינה כמיתת נדב ואביהוא: 34. נסו לקולם. כשצעק בשעת נפילה כדכת' (1) לקול מפתך רעשה ארץ:
 ז. 5. כאשר דבר יי' ביד משה לו. מוסב למעלה (2), ויקח אלעזר הכהן את מחתת הנחשת" מבין השריפה כאשר דבר יי' ביד משה לו לאלעזר (3). שכך ציווה הק' למשה (4) אמר אל אלעזר בן אהרן הכהן וירם את המחתת: 6. אתם המתם את עם יי'. על דתן ואכירם הבלועים אנו מודים שחטאו, אבל מאתים וחמשים איש שמתו כמיתת נדב ואביהוא אתם הרגתם אותם שציוותם להקטיר קטרת: 10. הרמו. כמו (5) המולו ליי', אבל בשביל הרי"ש נהפך החירק לאי. כמו בְּרָךְ בְּרָךְ משקל הגש. ולמעלה אומר (6) הברלו, וכאן אומר הרמו, שמשמע להבְּרֵל יותר לפי שכבר יצא הקצף: 11. ושים קטרת. להודיע שהקטרת הממיתה בשאינם כהנים, היא הנותנת חיים ביד כהנים, לרעת שהן ראויים לעבודה: 13. ויעמוד בין המתים ובין החיים. שלא עבר המשחית את מקום ההקטרה: 17. קח מאתם מטה מטה וגו'. מאחר שמתלוננים על דבר הקטרת ואומרים (7) אתם המתם את עם יי', ואינה הוכחה שבחרתי בכהנים, אני אעשה הוכחה אחרת שלא יוכלו לערער על הכהונה. כי מטהו יפרח על ידי: 20. והשיכותי. מן (8) וחמת המלך שככה, [כמו] הסכותה מן סכב: 23. ויוצא פרח ויצץ ציץ ויגמל שקדים. נראה לפי הפשט כשהוציאו משה מְצָאוּ שפרח ולא יותר כדכת' והנה פרח מטה אהרן, אבל אחר כן ויצץ ציץ לעיני כל ישראל, ואחרי כן ויגמול שקדים, שכן הוא העניין [בפירות האילן]. שאם הכל היה בכת אחת, אם כן כשהוציאו משה נגמר כל אותו העניין (9) תחלה, והנה (10) לא היתה נראית לא הפריחה [ולא הניצה]. וגם לא היה לו לכתוב והנה פרח אלא והנה גמל שקדים מטה אהרן לבית לוי: 25. לאות לבני מרי. לדורות הבאים שירצו למרוד כגון עויה (11): ותכל תלונותם. ותכלה את תלונותם של ישראל. כמו צו מן צוה:

(1) בירמיה מט, כא: מקול נפלים רעשה הארץ. — (2) בפסוק ד. — (3) לא חש רשעים לכלל שכתב רש"י שכל למיד הנסמך להיבית דיבור פירושו בשביל. — (4) בפסוק ב. — (5) ירמיה ד, ד. — (6) טו, כא. — (7) בפסוק ו. — (8) אסתר ו, י. — (9) נראה שנשמטו כדברים האלה על ידי שיווי התיבה שבסוף, ובעל קרן שמואל שינה לכתוב שאילו כן היה במקום שכן הוא. ולא יתכן. — (10) גם כאן שינה בעל קרן שמואל לכתוב הנה במקום והנה. — (11) דברי הימים ב' כו, טו.

27. אבדנו.¹⁶ ויאבדו מתוך הקהל. אם כן כולנו אובדים מדי יום ביום, כיצד? כל הקרב הקרב כל איש ואיש אשר יקרב אל המשכן לשומרו או אל כלי המשכן עם הלויים ימות, שעדיין לא התרה בם הק' שעדיין לא נכתב והור הקרב יומת. ולכך הוא מזהירם בפרשה זו² וזר לא יקרב אליכם,³ והור הקרב יומת, שמכאן ואילך לא יקרבו כלל ולא ימותו. שאפילו בפרשת אמור אל הכהנים שכת' שם⁴ דבר אל אהרן לאמר איש מורעך לדרתם אשר יהיה בו מום לא יגש⁵ להקריב לחם אלהיו, שם לא פסל אלא בעלי מומים, אבל זרים לא פסל. ומה שפסל בפרשה שלאחריה⁶ אמור אליהם כל איש אשר יקרב וגו' באוכל בטומאת הגוף מדבר, אבל בעבודת זרים במשכן ובכליו לא ראינו עדיין חיוב מיתה:

יח. 1. ויאמר יי' אל אהרן אתה ובניך וגו' וזר לא יקרב, והור הקרב יומת. הרי הוהרתים⁷ בחיוב מיתה, ומעתה אין לחוש הקרב הקרב שהרי אסרתים מליקרב וחייבתים מיתה: 7. עבודת מתנה [וגו]. ונמצאו ישראל פטורים מן העבודה, ומתוך שאינם מצויים לא יקרבו עוד שהרי והור הקרב יומת: 8. לך נתתים למשחה. הרי הן לך כעין סימן שרים הנמשחין למלוך: 9. מן האש. לאחר הקמרת אימורין, הנותר מן האש: אשר ישיבו לי.⁸ האשם המושב ליי' לכהן, והו גול הנגר שאין לו יורשין: 12. כל חלב יצהר, כדכ' ⁹ בהרימכם את חלבו ממנו: 19. ברית מלח. נראה לי לשון קיום, וכן לדוד ולורשו¹⁰ ברית מלח. כי פתרונם לפי ענינם. אבל¹¹ לא תשבות מלח ברית אלהיך, מדבר [ב]מלח ממש. ברית מלח, ברית קיום ועומד לדורות: 27. כדגן מן הגרן, שהוא בלאו¹² וכל זר לא יאכל קדש בפרשת תרומה¹³ כאמור אל הכהנים: 32. לא תחללו¹⁴. לאוכלם בטומאה:

(1) השתמש בדברי המקרא מז, לז. — (2) יח, ד. — (3) יח, ו. — (4) ויקרא כא, ז. — (5) ציל יקרב בדברי הכתיב. — (6) שם כב, ג. — (7) ככ"י: הוהרתם. — (8) ה, ח. ופירושו כפירוש רש"י מספרו כאן ומובחים דף מד ע"ב. — (9) בפסוק ל. — (10) דברי הימים ב' יג, ה. — (11) ויקרא ב, יג. — (12) ויקרא כב, י. — (13) ויקרא כב, א—ז. — (14) ככ"י: לא תחללו.

וזאת חקת התורה (פרה).

יט 2. וזאת חקת התורה. ולפנינו מפרש¹ כאילו תורה הוא מדבר. דכת'² וזאת התורה אדם כי ימות באהל, כלומר חקת התורה שאמר למטה וזאת התורה. פרה אדומה צוה לקחת, לעשות תורת טהרתו של אדם כי ימות באהל, להיטהר בו נוגע ונושא ומאהיל: 5. לעיניו של אלעזר³: 13. עוד טומאתו בו. אע"פ שטבל: 16. וכל אשר יגע על פני השדה. כלומר הבא אל האהל שהמת בו טמא בלא נגיעה, אבל אם המת על פני השדה ולא באהל אינו מטמא אלא במגע: 22. והנפש הנוגעת באותו שנגע במת טמא עד הערב, כי המת אבי אבות הטמאה:

כ 1. ותמת שם מרים. בחדש הראשון⁴ שלסוף ארבעים שנה. שהרי מת אהרן אחריו בחדש החמישי בשנת ארבעים לצאת בני ישראל כדכ' בפרשת אלה מסעי⁵: 8. קח את המטה. מלפני העדות: ודברתם אל הסלע. לא צוה הק' לקחת את המטה להכות בו הסלע כמו שעשה ברפידיים שכת' שם⁶ והכית בצור ויצאו ממנו מים, אלא המטה צוה לקחת להראות בו קשי מרי שלהם כדכת'⁷ למשמרת לאות לבני מרי, אפס בדבור ידבר אל הסלע לתת מימיו והוצאת להם מים על ידי דבורך עם הסלע: 10. ויאמר להם שמעו נא המורים. כמו שהמטה הוה שיש בו שקדים מוכיח שהוא למשמרת לאות לבני מרי: המן הסלע הוה נוציא לכם מים. בשעת הרמת ידו במטה וידך בו את הסלע פעמים, או אמר להם דרך כעס וחומה, סבורים אתם שמן הסלע הוה נוציא לכם מים? ומספק אמר משה כן, שטעה במה שאמר לו הק'⁸ קח את המטה, ולא האמין שבדבורו עם הסלע יוציא ממנו מים אלא בהכאת המטה כמו שעשה ברפידיים, ומה שאמר לו הקב"ה ודברתם, היה סבור שזו היא [רצונו של הק' לדבר אל⁹]

(1) בב"י: נפרש. — (2) בפסוק יד. — (3) בדפוסים: אהרן. — (4) בב"י היה כתוב: בחדש החדש והטיב קורא אחד להגיה הראשון במקום החדש. והמדפיס הראשון הרע להדפיס שניהם. — (5) לז, לת. — (6) שמות ז', ג. — (7) ז', כה. — (8) בפסוק ה. — (9) נראה שחסרו כאן דברים כאלה ואין צורך לשנות נוסחת כ"י כאשר שינו המדפיסים ובעל קרן שמואל.

הסלע בהכאה כמטה, ולכך הכה פעמים בסלע כעין חימה וכעם ומבפק אם יוציא מים הרי טוב ואם אין אדבר אל הסלע אחרי כן. והקב"ה הסכים על ידי משה לצאת [מים] על ידי הכאתו, ואע"פ כי נענש, שהק' מדקדק עם הצדיקים. והו' שאמר הק' ¹ יען לא האמנתם בי להקדישני, על ידי דיבוריכם אל הסלע, לפי שהוא מדקדק עם הצדיקים אפילו כחוט השערה. ולפי שידעתי אני המפרש שמשה רבינו לא היה כי אם שוגג לעבור על דברי הק', לפיכך אני זקוק לפרש כי משה רבינו טעה כמו שפרשתי: ¹³ ויקדש בם. שהוקדש במים מכל מקום. ואע"פ שלא דברו אל הסלע: ¹⁷ לא נשתה מי באר שלכם. כי המים היו יקרים לאומות באותה הארץ: דרך המלך. מסלת עברי דרכים המיוחדת לכל העולם:

כא ¹ יושב הנגב [וגו'] דרך האתרים. התרים². מרגלים. כו[ד] כת' שם³ עליו זה בננב, ⁴ ועמלק יושב בננב, וכענין אצלם [וכדכת' ⁵] והנה הכנעני והעמלקי שם לפניכם: האתרים. כמו אפרוח אתמול אורוע. הרבה אלפין באין לשמוש בראש תיבה: ² והחרמתי. המטלטלין יהיו הקדש לשמים: ⁵ הקלקל. כמו⁶ קלקל בחצים, ⁷ לבן⁸ כעין הבדלח ויבש, לוישנמ⁹ ב"ל: ⁸ וראה אותו. שיסתכל לשמים למעלה¹⁰: ¹¹ בעיי העברים. לשון ארץ חריבה, כמו¹¹ וירושלים עיים תהיה, ¹² לעי השדה: ¹⁴ על כן יאמר. על אילו המסעות שחזרו לאחוריהם והקיפו את ארץ אדום. כדכת' ¹³ ונסב את הר שעיר ימים רבים, וחזרו עד שפגעו בכאר שכת' למעלה¹⁴, או יאמר בספירת דברים ששיבחו להקב"ה והוכירו

¹ בפסוק יב, — ² בכ"י: התרת. ³ יג, וז. — ⁴ בדבר המרגלים יג, כט. — ⁵ למעלה יד, מג כתוב: כי העמלקי והכנעני שם לפניכם. וככ"י יש עוד שיבוש אחר בהשגות ארבע תיבות פעמים, כי כתוב שם: ועמלק יושב בננב וכענין אצלם והנה הכנעני והעמלקי אצלם והנה הכנעני והעמלקי שם לפניכם. — ⁶ יהוקאל כא, כו, ורשב"ם פירש הבתוב אשר שם כלשון נחשת קלל (יהוקאל א, ז) וכלשון והוא לא פנים קלקל (קהלת י, י). וכבר חיבר מנחם במחברת קל, "נחשת קלל" עם "בלחם הקלקל" ועם "והוא לא פנים קלקל" ולפי עדות רש"י בפירושו ליהוקאל כא, כו גם עם "קלקל בחצים". ולא כן בנוסח דפוס פיליפאוסקי (עיין הערתו שם), ורשב"ם עד שני לנוסחא הישנה, — ⁷ שמות טז, לא. — ⁸ יא, ז ובפירוש רשב"ם שם. — ⁹ *luisant* ובל"א וכדברי ¹⁰ כדברי *hellglänzend, schimmernd*, עיין RSBM דף 40 הערה 3. ¹¹ כדברי המשנה ראש השנה ג, ח שהביא רש"י, — ¹² ירמיה כו, יח. — ¹³ מיכה א, ו. — ¹⁴ דברים ב, א. — ¹⁵ כ, יא. ונודמן טעות לרבנו כי מי מריבה לא הוציאו משה ואהרן אלא בשנת הארבעים, כאשר כתב הוא בעצמו למעלה כ, א. ואו תמו הימים הרבים שהקיפו את הר שעיר וגם לא שבו אל מי מריבת קדש אחרי כן פעם שנית.

ניסי ים סוף וניסים שנעשו בנחל ארנון ובאר, וגם אז ישיר ישראל
בראותם עתה את הבאר, כי מתחלה לא אמרו שירה עליו לפי
שאו נענשו עליה משה ואהרן: את והב. את יהב של הק. כמו⁽¹⁾
השלך על יי' יהבך. וכמו מן יהיה⁽²⁾ מה היה לאדם. מן⁽³⁾ יקשת[ן]
לך וגם נלכדת בכל⁽⁴⁾ פן תוקש בו, [מן ירא]⁽⁵⁾ למען תורא, וי'ו
תחת יו'ד⁽⁶⁾, כן והב מן יהב: 18. שרים. משה ואהרן: ומדבר
מתנה. לפי הפשט כל אילו שמות מקומות של נסיעה וחנייה:
27. על כן יאמרו המושלים. על מלחמת סיחון ועוג נתנבא[ן]
תחילה. מושלים, מושלי נבואות כגון בלעם וחביריו⁽⁷⁾: 28. ער
מואב, עיר מלוכה של מואב נקראת ער: 30. ונירם. ונשלך אותם
ממקומם, ונחרם אותם. כמו מן נטה יאמר ונט, כן⁽⁸⁾ יאמר מן ירה
נייר. ונירם כמו ונירם, וכן⁽⁹⁾ יבדלני כמו יבדילני⁽¹⁰⁾ להוציאנו כמו
להוציאנו. [וכמו שפירוש] ונשים ונפעל, כן ונירם. ואלו היה מפורש
בתרגומו, היה לו לינקד ונירם וי'ו חטף:

כב 1. מעבר לירדן יריחו. כלומר כנגד ירדן וכנגד יריחו,
לא למטה בירדן⁽¹¹⁾ ולא למעלה מיושבי ארץ ישראל⁽¹²⁾, ראוי לכתב
מעבר לירדן לאותם⁽¹³⁾ שעברו את הירדן, שלהם קרוי ערבות מואב
מעבר לירדן:

יורא בלק.

3. ויקץ מואב בחייו, כמו⁽¹⁴⁾ קצתי בחייו: 4. ילחכו. כל
התבואות וכל מיני אוכלין: 5. ארץ בני עמו. של בלק: 6. את

(1) תהלים נה, כג. — (2) קהלת ב, כב. — (3) ירמיה נ, כד. ובכ"י: יקשת. —
(4) דברים ז, כה. ובכ"י מן במקום פן. — (5) תהלים קל, ד. — (6) ע' לעיל דף 84 הערה 8. —
(7) לבבא בתרא דף ע"ב כתב רשב"ם בפירושו: פשטיה דקרא מיירי שבשנלחם
סיחון במלך מואב הראשון ויקח את כל ארצו מידו נתנבא בלעם וחביריו שינעת
סיחון למואב. — (8) בכ"י בטעות: יאמר ונטנו. ע"פ RSBM דף 32 הערה 1. —
(9) ישעיה נ, ג. — (10) שמות יד, יא. — (11) לדרום כנגד תוצאות הירדן אל ים המלח. —
(12) לצפון לצד מעיינות הירדן בואך ארץ ארם. — (13) בכ"י: לאהר. ורצה רשב"ם
לומר שכתב משה התורה לדורות הבאים שכבר עברו את הירדן, וכן תמצא
מבואר בדברי רשב"ם לדברים א, א. ודומה לזה בענין הזמן כתב לדברים לב, ד. —
(14) בראשית כו, מו.

אשר תברך. בנבואה. גם בלק היה יודע שנביא היה ובנבואה היה
 אומר העתידות או על ידי קסמים כי כן נקרא בלעם הקוסם
 ביהושע⁽¹⁾, אך סבור הוא שיעילו לו תפלותיו וקרבותיו: 7. וקסמים
 בידם. מיני קסמים היו מוליכין לבלעם פן יאמר אין בידי מיני
 קסמים. כדכת'⁽²⁾ בימינו היה הקסם ירושלים קלקל בחצים שאל
 בתרפים ראה בכבד: 14. הלך עמנו. כי לא נחשבנו בעיניו:
 15. רבים. מרוכים: ונכבדים. השוכים ונכבדים מן הראשונים:
 22. כי הולך הוא ברצון, מתאוה לקללם, אע"פ שהיה יודע שאין
 הק' רוצה: 25. ותלחץ את רגל בלעם. שעל זה נעשה חגר
 כדכ'⁽³⁾ וילך שפי: 33. אולי נטתה מפני. כל אולי שבמקרא
 פירושים כמו אם וכמו אילו. והמפרשים⁽⁴⁾ את זה כמו⁽⁵⁾ לולי
 התמדהנהו וכמו⁽⁶⁾ לולי אלהי וגו', טעות הוא בידם. אבל פרושו כמו⁽⁷⁾
 אולי יש תקוה, ⁽⁸⁾ אולי יחנן י"י צבאות, ⁽⁹⁾ אולי משגה הוא. וכן אמר
 המלאך. על מה הכית את אתונך שלש פעמים? שלא כדון עשית,
 שהרי ותט לפני זה שלש רגלים, כל נטויתה היו, "לפני" אבל
 לא, "מפני" שהרי לא עברה אותי. אולי נטתה מפני, כלומר שאם
 נטתה, "מפני" ולא, "לפני", כלומר שאם עברה אותי את הדרך עד
 אחרי, גם הרגתי אותך, כלומר לא הייתה ניצול בחוק מועט של
 לחיצת רגלך אלא אף אותך הרגתי והיא לא היתה מפסדת שאותה
 החייתי כמו שהיא קיימת גם עתה, שהיא לא היתה פושעת כי אם
 אתה שהייתה פושע כי שהכיתה אתונך: גם אותך הרגתי. גם
 הרגתי אותך. כמו⁽¹⁰⁾ וברכתם גם אותי, גם תכרכו אותי:

כג. 3. וילך שפי. חגר⁽¹¹⁾. כמו⁽¹²⁾ ושופו עצמותיו. גם שניחם
 מגזרת חטופי פעל של ה'א': 7. ינחני. הנחני: מהררי קדם. כפל
 לשון, דכת'⁽¹³⁾ ארם מקדם. כלומר טורח גדול מאדן רחוקה, ובחנם,
 כי לא יועיל לוי: וְעָמָה. נראה לי פתח שהוא לשון ציווי⁽¹⁴⁾. אבל
 וְעָמָה מלא פום משמע נקבה וועמת, כמו⁽¹⁵⁾ אש אוכלה⁽¹⁶⁾ והיא

(1) יהושע יג, כב. — (2) יחזקאל כא, כו. — (3) כג, ג. והוא פירש גם שם כן
 על פי דברי הגמרא בסנהדרין דף קה ע"א. — (4) רומן על מנחם במחברת
 אולי (דף 18) ועל רש"י. — (5) בראשית מג, י. — (6) בראשית לא, מב. — (7) איכה
 ג, כט. — (8) עמוס ה, טו. — (9) בראשית מג, יב. — (10) שמות יב, לב. —
 (11) סנהדרין דף קה ע"א. — (12) איוב לג, כא. — (13) ישעיה ט, יא. — (14) עין
 את אשר כתבתי בספרי RSBM דף 59 בהערה 2. — (15) דברים ד, כד. —
 (16) שופטים ד, ד.

שופטה את ישראל: 8. לא זעם יי' אותם, לא הכעיסם⁽¹⁾ כדכת'⁽²⁾ והעם אשר זעם יי', שהק' זעם אותם. לשון הכעיס אחרים הוא: 9. כי מראש צורים אראנו⁽³⁾. מפרש הטעם למה לא זעם אותם הק' ולמה אינו הפץ לקללם. שהרי מראש צורים שאני עומד עכשיו אני רואה אותם, ומראש הגבעה אני רואה כי לבדם הם ואין שאר אומות מתחשבין ומעורבין עמהם. וגם יש בהם בנים קטנים⁽⁴⁾ שאין להם מניין. כי לא נמנו כי אם מכן עשרים שנה ומעלה, נמצא [מספרם] יותר ויותר, כי מי מנה עפר יעקב. לכך אינו הפץ לקללם, כדכת' בנינוה⁽⁵⁾ ואני לא אחוס על נינוה העיר הגדולה אשר יש בה הרבה משתים עשרה רבוא אדם אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו, אם הגדולים הטאו, הקטנים מה הטאו: 10. רבע ישראל, זרע ישראל. לפי שע"י הרביעה נוצר האדם⁽⁶⁾: 19. לא איש אל. אינו איש לחזור מברכתו בשעה מועטת כזו, שהרי לא פשעו אחר הברכה שברכתי אותם היום⁽⁷⁾: ויכזב. והוא היאך יכזב לחזור בו כחנם: ויתנחם. בתמיה. והיאך יתנחם: ולא יעשה. בתמיה: 20. הנה ברך לקחתי. הנה לקחתי לברך אותם היום, כבר [גור] לברכם והוא ברך אותם כבר ואותה הברכה⁽⁸⁾ לא אשיבנה. וברך לשעבר. כמו⁽⁹⁾ הרף עושהו: 21. לא הביט און ביעקב. אינו רוצה לעונשן אפילו כשהן חוטאין. כדכ' ⁽¹⁰⁾ וירא און ולא יתבונן. לא הביט, אינו רוצה להביט: ותרועת מלך. ריעות. כמו⁽¹¹⁾ איש רעים להתרועע. כי שוכן ביניהם. ולמה שוכן אתם ומחכב אותם? 23. כי לא נחש ביעקב וגו'. אינם מעוננים וקוסמים כמוני ולא שואלין אוב וידעוני, אלא כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל, מתוך ששכינה ביניהם אומרים להם הנביאים ליעקב ולישראל היום מה פעל וגור הקב"ה לימים הבאים, ואינם צריכים נחש וקסם: כעת יאמר, מה שתיד לבא כעת מחר או [לאחר] הרבה ימים ושנים יאמר להם

(1) בליא kränken, ובעל קרן שמואל לא הבין והאריך דבריו בלי הועיל, —
 (2) מלאכי א, ד, — (3) כפי באי כאן בתחלת הפירוש שש התיבות האלה: שאני עומד עכשיו אני רואה אותם, ולא נבין התיבות אם לא נמחיק תיבת אראנו אשר קרמה להן בני מדברי המקרא, אבל באמת אין להן עיקר כלל ונכפלות הן בטעות מדבריו רשבים הבאים אחרי כן. — (4) הלך בפירוש תיבות עפר יעקב בעקבות אנקלוס. — (5) יונה ד, יא, — (6) ברשי תמצא ביאר לדבריו, כי עליו סמך. — (7) בברכתו הראשונה. — (8) בתיבה הזאת ביאר גם הוא גם רשי לשון נקבה של כעני תיבת אשיבנה. — (9) משלי יז, ה, — (10) איוב יא, יא, — (11) משלי יח, כד,

היום על ידי נביא. וכן כל "כעת" מדבר בעתידות. כדכת' באשר מנחה⁽¹⁾ לו חפץ י"י להמיתנו — עכשיו — [לא] לקח מידנו עולה ומנחה וכעת לא השמיענו כואת, לידת הבן שהודיענו שתהיה "כעת", לשנה הבאה, לא השמיענו, אלא ודאי נחיה ויתקיים לנו בן, שאם היינו מתים, היאך יהיה לנו בן לשנה הבאה. וכן⁽²⁾ כעת חיה את חובקת בן:

כד 1. [ולא הלך כפעם בפעם] לקראת נחשים. לנסות ממקום למקום אולי יוכל לקללם, אלא מעתה נתכוון לברכם בלב שלם. ומתוך כך כת'⁽³⁾ ותהי עליו רוח אלהים כאן, שרוח שכינה שרתה עליו מאהבה ודרך חיבה: 3. שתום העין. פתוח עין, רואה מראות אלהים. כמו ששנינו⁽⁴⁾ עד שישתום ויסתום: 4. אשר מחזה שדי יחזה, פעמים נופל שוכב בלילה ופעמים גלוי עינים ביום. כי עתה היו נבואות הללו ביום. כמו⁽⁵⁾ נופלים על פני השדה בשאול, שוכבים: 6. כנחלים נטיו. נטיו⁽⁶⁾, מזושרים: כאהלים. כמו⁽⁷⁾ מר ואהלות. פְּאֶהְלִים [וגו' פְּאֶרְזִים] עלי מים⁽⁸⁾ פתח. לפי שהוא במקום חטף, [וכמוהו]⁽⁹⁾ פְּעָרְכִים על יבלי מים. אבל⁽¹⁰⁾ בחור פְּאֶרְזִים קמין, שהוא מכורר פְּאֶרְזִים: 7. וירום מאנג מלכו. שאול. כל מלכי עמלק נקראין אנג כמו כל מלכי מצרים קרוים פרעה, מלכי פלשתים אבימלך, ושל ירושלים מלכי צדק, אדוני צדק⁽¹¹⁾: 8. תועפות. חזק, כמו⁽¹²⁾ ותועפות הרים לו: 14. איעצך עצה להכשילם, לפי [ש]ידעתי אשר יעשה העם הזה לעמך [יהיה] באחרית הימים, אבל עתה בקרוב בחיך לא תירא מהם. וזו היא העצה⁽¹³⁾ הן הנה היו לבני ישראל כדבר בלעם וגו', וכאן סתם משה את העצה, לפי שבלחש אמרה בלעם לבלק ולא נודעה העצה עד שפרשה משה בשעת הצורך: 17. אראנו, אני רואה עתה ועכשיו את העתידות⁽¹⁴⁾ ולא עתה יהיה: כל בני שת. לפי הפשט זה מלך המשיח: 18. יִרְשָׁה. כמו שִׁמְנָה⁽¹⁵⁾ נפש

(1) שופטים יג, כג. — (2) מלכים ב' ד, טו. — (3) בפסוק ב. — (4) במשנה עבודה זרה ה, ג. ד: כדי שישתום ויסתום. — (5) בשמואל א' לא, ח: נופלים בהר הגלבוע. — (6) בכ"י: ננטיו, ובעל קרן שמואל תיקן. — (7) שיר השירים ד, יד ותהלים מה, ט. — (8) בכ"י חסרה תיבת כארזים. — (9) ישעיה מד, ד. ובכ"י כארזים במקום כערבים. — (10) שיר השירים ה, טו. — (11) וכן כתב לבראשית מא, י. מג. — (12) תהלים צה, ד. — (13) לא, טו. — (14) ר"ל שתיבת אראנו לשון הויה הוא ולא לשון עתיד. — (15) משלי כז, ז.

שבעה. ארדטירא⁽¹⁾: 19. וירד מיעקב, יהיה רודה בכל המלכויות איש מיעקב: והאביד שריד מעיר. מאדום. כדכ⁽²⁾ ולא יהיה שריד לבית עשו כי י"י דבר: 20. וירא את עמלק. ממקום שהיה שם, משם רואה אותם: ראשית גוים. כתרנומו: 21. איתן מושבך [גוי]. כסבור אתה שאיתן יהא מושבך ושיהא בסלע קנך קיים, לא [יהיה כמו שאתה סבור אלא⁽³⁾ אחר⁽⁴⁾] כן יהיה לבער קין, עד [מה, המקום רחוק⁽⁵⁾ אשר אשור תשבך, מלכות אשור⁽⁶⁾ תגלה⁽⁷⁾] אותך בשבי: 23. אוי מי יחיה מפני מלך המשיח בשומו הק' אלה הדברים שיקרקך כל בני שת: 24. וצים. כמו⁽⁸⁾ וצי אדיר. דרומין⁽⁹⁾ בלע, הוא בורני גדולה:

כה 3. ויחר אף, שהתחילה מגפה בעם: 4. והוקע אותם. החוטאים. כמו⁽¹⁰⁾ והוקענום [ל"י] כגבעת שאול, לשון תלייה והריגה: 6. ויקרב אל אחיו, להזנותה, כדכת⁽¹¹⁾ לא תקרבו לגלות ערוה: 8. הקבה, עניין אהל: קבתה, בטנה, כמו⁽¹²⁾ והקבה:

פינחס⁽¹³⁾.

13.] והיתה לו ולורעו אחריו ברית כהנת עולם. (כתבו התוספות על התורה בספר דעת וקנים דף עג ע"ד וזה לשונם: ועל זה הקשה ה"ר שמואל ש)הרי משמיני למלואים היה פינחס משוח מלחמה שכן מונה⁽¹⁴⁾ שמחה זו בשבע שמחות שהיתה אלישבע אשת

(1) בכ"י בתלופף איתיות דומות (י ורי, רי וד, די ור): אירטירא. ובאמת הוא כאשר תיקנתי *héréditaire* ובל"א *erblig* או *angerbt*. — (2) עובדיה, יח. — (3) הוא פירוש של כי אם שבכתוב. — (4) בכ"י אשר במקום אחר. — (5) הוא פירוש של עד מה שבמקרא. — (6) רצה לפרש לשון נקבה של תשבך. — (7) בכ"י: ויגלה. כי היה נג התיי נסדק לשני חלקים ונראית כמו וי. — (8) ישעיה לג, כא. — (9) *dromon* ובל"א *grösseres Kriegsschiff*. — (10) שמואל ב' כא, ג. — (11) ויקרא יח, ג. — (12) דברים יח, ג. — (13) לפרשת פינחס לא נשאר פירוש רשבי"ם. ולמעלה המצא את אשר נשאר במקום אחר. אבל דברים אחרים הכתובים בתוספות לתורה בשם רשבי"ם לפרשת פינחס הם לקוחים מתוך פירושו למס' בבא בתרא והם דברי הלכה ולא מענין פשט הכתובים. — (14) בויקרא רבא פרשה כ.

אחרן יתירה על האחרות שהיה בן בנה משוח מלחמה. ושמו משם נתן לו להיות משוח מלחמה, אבל לעבודה ולדורות לא, וכאן ניתנה לו הכהונה לכל מילי ולורעו אחריו ברית כהונת עולם:]

ראשי המטות.

ל. 2. וידבר משה אל ראשי המטות. נשאלתי באניוב בכרך לושון⁽¹⁾ לפי הפשט היכן מציעו שום פרשה שמתחלת כן? שלא נאמר למעלה וידבר ו"י אל משה לאמר איש כי ידר וגו', והואך מתחלת הפרשה בדבורו של משה שאין מפורש לו מפי הגבורה? וזו תשובתי. למעלה כת'⁽²⁾ אלה תעשו לי"י כמעדיכם לבד מגדריכם ונדבתיכם, שאתם צריכין להביא באחד משלש רגלים משום כל תאחר כמפורש כמסכת ראש השנה⁽³⁾. הלך משה ודבר אל ראשי המטות, שהם שופטים, להורות לישראל הילכות נדרים, ואמר להם. הק' צוה לי שיקרבו נדריהם ונדבותם בתגל פן יאחרו נדריהם לפיכך איש כי ידר נדר לי"י, קרבן, או השבע שבועה לענות נפשו לאסור אסר⁽⁴⁾. לא יחל דברו, מוסב על הגדר⁽⁵⁾, כלומר לא יאחר את נדרו עד לאחר הרגלים כמו שצום הק', שכן פרוש לא יחל כמו⁽⁶⁾ ויחל עד בוש, ויחל עוד שבעת ימים, ויחל ישראל אל ו"י, ימתין ויחכה לו. והמפרש לשון חלול⁽⁷⁾ לפי הפשט טעות הוא בידו. ככל היוצא מפיו יעשה מוסב על השבע שבועה⁽⁸⁾, כענין שפירש בשעת שבועתו יעשה, ו[לפי הזמן שפירש, הן קרוב הן רחוק. וראייה לדבר. כענין שני דברים הללו פירש משה במשנה תורה⁽⁹⁾ כי

(1) היא עיר Loudun במחוז Anjou אשר בארץ צרפת. — (2) כט, לט. — (3) דף ד ע"א. — (4) נראה שר"ל שתיבות לאסור אסר נזכרין שהשבעה הנאמרת כאן היא על דבר עיני נפש. — (5) בתוספות שבספר דעת וקנים דף עה ע"ג הובאו כל הדברים בשם מהר"מ מקוצי, ולא ידע מקורם, ובפעם הראה דף נה ע"א בדי"ה זה הדבר אשר צוה השתמש בדברי רש"ם ולא הוזכר שמו. — (6) בשופטים נ, כה כתוב: ויחלו עד בוש. — (7) בראשית ח"ג, — (8) תהלים קלז, — (9) רש"י על פי ספרי. — (10) כלומר לענות נפש. — (11) דברים כג, כב, כד.

תדור נדר לַיְי אלהיך לא תאחר לשלמו [וגי] מוצא שפתיך תשמר ועשית. [כי תדר נדר וגי] כענין איש כי ידר נדר, ומוצא שפתיך תשמר כענין און] השבע שבועה וגו': 11. ואם בית אישה נדרה. אבל למעלה כת' (1) ונדריה עליה. אותו פסוק בנדרים הקודמים קודם שנשאה. ומשמע לפי הפשט שהבעל מיפר בקדמין⁽²⁾: 16. ואם הפר יפר אותם אחרי שמעו. והיא אינה יודעת ששמעו, ונשא את עונה, שאינם מופרים והיא שונגת שלא ידעה אם שמעו עד עתה אם לאו⁽³⁾:

לא 5. וימסרו, בעל כרחן לפי שאמר הקי⁽⁴⁾ ואחר תאסף אל עמך. מדרש אנדה⁽⁵⁾: 12. את השבי. אדם: ואת המלקוח. בהמות: ואת השלל. מטלטלין: 13. אל מחוץ למחנה. כדי שלא יכנסו הבאים מן המלחמה במחנה, מפני טומאת נפש: 23. אך במי נדה, של פרה אדומה לטהרם מטומאת נפש. ושאר דברים לנקותם מאיסור מאכל הנבלע בכלים: 49. עבדיך נשאו את ראש וגו' [ולא נפקד ממנו איש במנפה. לפיכך⁽⁶⁾ ונקרב את קרבן יי] [וגי] לכפר על נפשותינו, שנדרנו מלפני החשבון שנימנינו כדי שלא ישלש בנו נגף. ולפיכך ציוה הקי' לתתו על עבדת אהל מועד, שכן מציינו בכי תשא וגו'⁽⁷⁾ ולא יהיה בהם נגף בפקוד אותם [וגי] ולקחת את כסף הכפורים מאת בני ישראל ונתת אתו על עבדת אהל מועד והיה לבני ישראל לזכרון וגו'. אף כאן⁽⁸⁾ ויביאו אותו אל אהל מועד לזכרון לפני יי. מאבא מרי הרב ר' מאיר שמעתי שיטה זו ועיקר:

לב 17. חושים. נמהרים. כמו⁽⁹⁾ החישה מפלט לי:

(1) בפסוק ו. — (2) שלא כדעת רבותינו בנדרים דף עב ע"א ובמקומות אחרים. — (3) בכלל דבריו רצה לומר שאם ידעה האשה שכבר שמעה בעלה, אין לה לעבור על נדריה לפי שהיא יודעת שאינם מופרים. וכן פירש רמב"ן. אבל ראב"ע פירש בענין אחר. — (4) בפסוק ב: אחר תאסף אל עמך. וגם ע"פ הגמרא בנדרים לו ע"ב הנוכחא הואת עיקר. — (5) בספרי. וגם רש"י הביאו. — (6) בפסוק שאחר זה. — (7) שמות ל, יב. טו. — (8) בפסוק נד. — (9) בההלים נה, ט: אחישה.

אלה מסעי.

לג. 1. אלה מסעי. כל מסעות וחנייות⁽¹⁾ חוזר ומונה כדי לפרש היכן היו חוננים: 49. ויחנו על הירדן וג' בערבות מואב. שם⁽²⁾ וידבר יי' אל משה בערבות מואב על ירדן ירחו: 55. לשכים בעיניכם. לשון של קוצים וסרפדים הנוקבים את העינים כמו⁽³⁾ הנני סך את דרכך בסורים. ובספר יהושע מוכיח [שכ'] שם⁽⁴⁾ והיו לכם לפח ולמוקש ולשוטט בצדוכם [ולצננים בעיניכם. ולשוטט] לשון⁽⁵⁾ אבי יסר אתכם בשוטים. ⁽⁶⁾ שוט לסוס. ולצננים, גם הוא ממיני קוצים המזיקים לבני [אדם]. מנחם בן סרוק⁽⁷⁾ חברו עם⁽⁸⁾ ואל מצנים יקחחו. אך אני מפרשו⁽⁹⁾ לשון⁽¹⁰⁾ כצנת שלג. שהרי שם כתוב⁽¹¹⁾ אשר קצירו רעב יאכל ואל מצנים יקחחו ושאף צמים חילם, כלומר הליסטים הרעבים והערומים — צנים⁽¹²⁾ — והצמאים יקחו ממונם: 56. כאשר דמיתו, חשבתו, לעשות להם, אשר צייתו לכם לא תחיה כל נשמה ואתם מותירים אותם ומחיים אותם, אעשה לכם, שלא אחיה אתכם:

לד. 2. ואת הארץ אשר תפל לכם בנחלה⁽¹³⁾. רבינו זקני פירש וצייר תחומין ואע"פ כן אפרש בקוצר. כי תחלה הכתוב פירש גבול דרום ואחר כך גבול מערב כי הים הגדול הוא גבול מערבי ואחר כך צפון ואחר כך מזרח: 3. על ידי אדום. סמוך לאדום: 4. ונסב לכם. שם בולט הגבול: ויצא [וגו'] ועבר [וגו']. דרך ישר בלא הקף: 5. והיו תוצאותיו הימה, וגבול [דרום כלה שם בקרן] דרומית מערבית: 6. וגבול ים. כלומר וגבול מערבי כיצד? והיה לכם הים הגדול וגבול [וגבול] מערב: וגבול. חכמים⁽¹⁴⁾ פירשו לרבות ניסים⁽¹⁵⁾ שבים. הם איי הים: 7. תתאו. תתחילו, לשון תחום וגבול: לה. 5. אלפים באמה. אלף אמה מגרש והשאר שדות וכרמים: 11. והקריתם. וימנתם: 14. את שלש הערים תתנו מעבר

(1) בכ"י בחלוף אותיות דומות: וחנייות. והמפסיים הוסיפו לחטוא. —
 (2) פסוק ג. — (3) הושע ב, ה. — (4) יהושע כג, יג. — (5) מלכים א' יב, יא. —
 (6) משלי כו, ג. — (7) במחברת צו א. — (8) איוב ה, ה. — (9) תיבת מצנים שבאיוב. — (10) משלי כה, יג. — (11) באיוב ה, ה. — (12) הערומים הוא פירוש של מצנים שבמקרא כי נוף הערום בלי לבוש תבואהו צנה ביום שלג וקרח בלילה. — (13) בכ"י: לנחלה. — (14) נישין דף ה ע"א. — (15) הנקודות העתקתי מכו"י.

לירדן. אותן הכדיל משה בחייו כדכת' (1) או יבדיל משה: 31. [ו]לא תקחו כופר. לא יפטר בממון א': 32. עד מות הכהן. הגדול⁽²⁾. לפי פשוטו כל ימי השופט הגדול, דוגמת⁽³⁾ אסיריו לא פתח ביתה: 33. כי אם בדם שפכו⁽⁴⁾. אני אומר שהוא נקוד מן הדין מלא פום לפי פירושו כי אם בדם האיש השופך את הדם⁽⁵⁾:
לו 6. לטוב בעיניהם. מן שבט שלהם, לפי הפשט⁽⁶⁾:

ונשלם חומש הפקודים:

א) בכריחא דרי אליעזר⁽⁷⁾ מדבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד על חבירו יצא. כיצד? [ו]לא תקחו כפר לנפש רוצח וני, והלא הריגת רוצח בכלל כל העונשין? ולמה יצאת? ללמד על שאר עונשין. ומה הוא מלמד עליהן? לרוצח אין לוקחין כופר, אבל לשן ועין ליד ורגל לכזיה ולחבורה ולשאר חבלות לוקחים כופר⁽⁸⁾:

(1) דברים ד, מא. — (2) עיין RSBM דף 41 הערה 3 בסופה. — (3) ישעיה יד, יז. ורצון רשבים' לומר שערי המקלט הן כמו בתי כלאים לרוצחים בשונג והם שם כמו אסירי השופט הגדול כי על פי בית דין גולים שמה כאמור בפסוק כה. והגלות בעיר המקלט היא כרמות כפרה לשונתם. ובמות השופט הגדול תכלה הכפרה אשר גורו אנשי המשפט אשר הם תחת ממשלתו. וכמו שנאמר בנבוכדנצר לגנאי שכל אסיריו החבאו בבתי כלאיו כל ימי חייו, כן שבת הוא וצורך גדול להכין ממשלת הכהן הגדול שכל הגולים על ידו או תחת ממשלתו לעיר מקלט ישבו שם כל ימי חייו. — (4) בכי במעות: שפכה, בה'א. — (5) עיין את אשר כתבתי בספרי RSBM בדף 59 בהערה 2. — (6) שלא כדברי ר' יהודה בשם שמואל בבבא בתרא דף קב ע"א. — (7) בכריחא דשלשים ושתים מדות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בסימן כה. — (8) כל זאת היא הוספה מאוחרת ונכתבה באותיות קטנות בכ"י להבדילה מפירוש רשבים' שלפניה ושלאחריה:

אלה הדברים.

א. 1. אלה הדברים. לפי פשוטו כל הנוכרים בפסוק זה (מקומות ה') כמו שמצינו שרגילים הפסוקים לתת סימן בתוך סימן אל המקומות שהוא רוצה לפרש היכן. כלך לך⁽²⁾ מקדם לביתאל ויש אהלה ביתאל מים והעי מקדם. [כפרשת בשלח]⁽³⁾ וישבו ויחנו לפני פי החירות בין מגדול ובין הים לפני בעל צפון. בסוף שופטים⁽⁴⁾ הנה הג לי"י בשלו מימים ימימה אשר מצפונה לביתאל מורחה השמש למסלה העלה מביתאל שכמה ומנגב ללבונה⁽⁵⁾. וכל שכן שצריך לפרש היכן נאמרו המצות כמו שכתוב⁽⁶⁾ וידבר י"י אל משה במדבר סיני⁽⁷⁾ בארץ מצרים החדש הזה⁽⁸⁾ וידבר י"י אל משה בהר סיני⁽⁹⁾ בערבות מואב. אף כאן עושה סימן בתוך סימן. וכן הוא אומר וחזור ושונה דבר זה כשכא משה לפרש את המצות⁽¹⁰⁾ אלה העדות החקים והמשפטים אשר דבר משה וג' בעבר הירדן בניא מול בית פעור בארץ סיחן מלך האמרי. [וכן בפרשה זו לפנינו כתוב⁽¹¹⁾ בעבר הירדן בארץ מואב]⁽¹²⁾ הואיל משה וגו': בעבר הירדן. ובאזה עבר הירדן? במדבר, באותו עבר הירדן שהוא לצד מדבר שהיו בו ישראל מ' שנה שהוא קרוי עבר הירדן ליושבים בארץ ישר, ולא בעבר הירדן שהוא לצד ירושלם שגם הוא קרוי עבר הירדן להולכי מדבר שהיו בו ישראל⁽¹³⁾: בערבה. כלומר באזה מקום במדבר? באותו מדבר שבערבות מואב: מול סוף. שים סוף מתחיל ממזרח ארץ ישראל שנאמר⁽¹⁴⁾ ושתי את גבלך

(1) ולא כפירוש ספרי והתרגומים ורש"י. — (2) בראשית יב, ה. — (3) מן נראה בעיני להוסיף והמקרא בשמות יד, ב. — (4) שופטים כא, יט. — (5) כפי: בשילה... ממזרח. ביתאל שכמה מנגב ללבונה. — (6) במדבר א, א. — (7) שמות יב, א. ב. — (8) ויקרא כה, א. — (9) במדבר לג, ג. — (10) ד, מה, מו. — (11) בפסוק ה'. — (12) כדברים האלה חסר בכ"י. — (13) מכאן ראיה להנחתו בדברי רש"י למדבר כב, א. ע"ן שם בדף 89 הערה 18. — (14) שמות כג, לא.

מים סוף [ועד ים פלשתים וגו']¹ כלומר ממזרח ועד מערב והוא ים המלח שכתוב בנבול קרן מזרחית דרומית באלה מסעי², וגם בפרשת ואתחנן³ וכל הערבה עבר הירדן מזרחה ועד ים הערבה, וזהו ים סוף שאצל ערבות מואב: בין פארן ובין תפל. כמו⁴ בין ביתאל ובין העי: ולבן וחצרות ודי זהב. הכל מקומות לפי פשוטו⁵. ודי זהב. כמו⁶ בת מי זהב שהוא שם [לפי] פשוטו⁷: 2. אחד עשר יום מחורב. א) מי חכם ובין את זאת, כי פסוק זה לא נכתב

א) זה אמיתת הדבר שמתחיל לספר כי לא עיכבו בדרך לבד אחד עשר יום מחורב עד קדש ברנע, ומיד היו מזומנים ליכנס לארץ ישראל באיתו הדרך שהלכו מרגלים, כמו שאמר להם משה⁸ עליו זה בנגב ועליתם את ההר, וכמו האמיר בסוף הפרשה⁹ וישכימו בבקר ויעלו אל ראש ההר וגו' ויעפילו לעלות אל ראש ההר וגו' וירד העמלק והכנעני הישב בהר ההוא ויכוסו וגו', וגם לפנינו¹⁰ ותדו ותעלו ההרה, כל אילו הפסוקים מוכיחים כי מיד אילמלא חטאו מרגלים קרובים היו ליכנס לארץ ישראל מיד מקדש ברנע הוא מדבר פארן¹¹ וכבר נסעו מחרב בשנה שנייה בעשרים בחדש כמו שכתו בפר' בהעלתך¹¹ ויסעו מהר יי דרך שלשת ימים, ולמעלה כתו בתחלת הפרשה¹² ויהי בשנה השנית, וכתו בתריה¹³ ויסעו בני ישר' למסעיהם על פי יי ממדבר סיני וישכן הענן במדבר פארן, ואחר כך הולך ומספר היאך באו למדבר פארן שבתוך כך יהיו העם כמתאוננים והתאו האיה שעל כך (שם) נקרא שם המקום קברות התאוה ומשם באו לחצרות ושם נצטרעה מרים ונשתהו שם שבעת ימים¹⁴ ואחר נסעו העם [מחצרות עד שבאו ויהנו במדבר פארן, והיו וישכן הענן במדבר פארן שאמ' למעלה¹⁵]. וזהו אחד עשר יום מחרב שהיו הולכין בדרך הר שיער, שלשה ימים שהלכו כמו שכתו¹⁶ ויסעו מהר יי דרך שלשת ימים, ו(ב)שבעה ימים שלא נסעו עד האסף מרים הרי עשרה, וכיום אחד עשר יום נסעו מחצרות ויהנו במדבר פארן הוא קדש ברנע שמשם נשתלחו המרגלים כמו שכתוב¹⁷ וילכו ויבאו אל משה ואל אתרן אל מדבר פארן קדשה וגו', וגרם הענן וגנדה גזירה להשלמת עבבתם ארבעים שנה, כמו שכתו לפנינו¹⁸ והימים אשר הלכנו מקדש ברנע עד אשר עברנו את נחל זרד שלשים ושמונה שנה, עד תום כל [ה]דור וגו', ומה שכתו¹⁹ ונסב את הר שיער ימים רבים, זה היה לאחר שנסעו מקדש עד שבאו להר ההר על גבול ארץ ארם בשנת הארבעים, כל זה פירשתי אני הצעיר פירוש כתב ידו של רבינו, כי ר' אליעזר מבליניצי העמידני על האמת, ועתה אשוב לפירוש רבינו שמואל וציל וכן הורה לי הרב²⁰.

¹ בכ"י: ומן (במקום: וגו'), — 2) במדבר לד, ג. — 3) ד, מט. — 4) בראשית יג, ג. — 5) ולא כפירוש האגדה ברשי' ובתרגומים. — 6) בראשית לו, לט. — 7) ולא ככ"ד והתרגומים ורשי' שם. ועי' שם דבריו. — 8) במדבר יג, יז. — 9) במדבר יד, מ. מד. מה. — 10) בפסוק מג. — 11) במדבר י, לז. — 12) במדבר יא, — 13) שם בפסוק יב. — 14) במדבר יב, טז. — 15) שם י, יב. — 16) שם י, לג. — 17) שם יג, כו. — 18) ב, יד. — 19) ב, א. — 20) הוא לשון המעתיק הראשון אשר העתיק את פירוש רשב"ם מתוך כתב יד המחבר והוא הצעיר כעל הנוספות לבראשית מה, כה; מו, ולדברים ב, ד. יד ותלמיד ר' אליעזר מעיר Belgency (בלניצי, בלניצי) הנקראת היום Beaugency, עין ס' Zur Geschichte להחכם הגדול Zunz נ"י דף 79 ופירוש ישעיה לר' אליעזר הוה אשר הוציא לאור החכם Nutt בהקדמה, ועליו ועל הצעיר דברתי אני בקיצור בספרי על רשב"ם דף 55.

אלא לפי שכתוב לפנינו⁽¹⁾ ונסע מחורב ונלך את כל המדבר הגדל והנורא דרך הר האמורי ונבא עד קדש ברנע. סמוך לארץ ישראל, שמקדש ברנע שלחו מרגלים ונשתחו שם ארבעים שנה. לכך הוא מפרש כן. כשנסעו מחורב ללכת דרך הר שעיר⁽²⁾, דרך ישרה היו יכולים ליכנס לארץ ישראל באחד עשר יום עד קדש ברנע, אבל לפי שחמאו⁽³⁾ ונסב את הר שעיר ימים רבים, עד⁽⁴⁾ ארבעים שנה וגו'. וזהו שאמר לפנינו⁽⁵⁾ ונסע מחרב [וגו'] ונבא עד קדש ברנע, בימים מועטים שאין בהם כי אם מהלך אחד עשר יום, אבל מקדש ברנע שלחתי מרגלים ונשתהיתם ארבעים שנה⁽⁶⁾ בחטאתיכם: 27. ותרגנו. ותרגני⁽⁷⁾ כמו⁽⁸⁾ דברי נרגן כמתלהמים: 41. ותהינו. ⁽⁹⁾הננו ועלינו: [44. כאשר תעשינה הדבורים.⁽¹⁰⁾ מה הדבורים כשהאחת יוצאה כולם יוצאים:] 46. כימים אשר ישבתם. כלומר כמו שאתם יודעים⁽¹¹⁾:

ב. 3 צפונה. לצד ארץ ישראל כי בדרום ארץ ישראל הלכו במדבר: 4. הישבים בשעיר. לא אלה הם אותן אדום שיצאו בחרב לקראת ישראל, שהרי באלה כת'⁽¹²⁾ כאשר עשו לי בני עשו היושבים בשעיר, אבל אדום לא מכרו כלום⁽¹³⁾ וכת' בהם⁽¹⁴⁾ ויט ישראל מעליו ב:

(ב) זה פירוש רבינו. אבל לי הצעיר אין נראין דבריו בזה, כי בני עשו היושבים בשעיר הם הם אדום כי לא מצינו להם יישוב כי אם בהר שעיר [ושמם הזוכר] במקומו בכל קריה⁽¹⁵⁾. ומה שקשה לרבינו⁽¹⁶⁾ כאשר עשו לי בני עשו, אינו עונה כי אם על מה שאמור למעלה⁽¹⁷⁾ אוכל בכסף תשבירני כאשר עשו לי בני עשו שלא לקחנו מאתם שום דבר כי אם במכר כמו שאמור בענין⁽¹⁸⁾ אתם עברים בנכול אחיכם בני עשו וגו', אבל⁽¹⁹⁾ אכל תכרו מאתם בכסף ואכלתם וגם מים תכרו מאתם בכסף ושתיתם, וכן עשיתם כמו שצוה הקי' כמו שני⁽²⁰⁾ כאשר עשו לי בני עשו, דרך סיבתם את⁽²¹⁾ הר שעיר שלח משה אל מלך אדום להניחם לעבר דרך ארצו אל ארץ ישר, ולדבר הזה לא שמע אליהם שלא רצה שיכנסו כלם יחד בארצו פן ישחיתו את הארץ ולפיכך⁽²²⁾ ויצא אדום לקראתו בעם כבד וביד חזקה

(1) בפסוק יט. — (2) בכ"י: הר דרך שעיר. — (3) ב, א. — (4) כלומר עד ב, ז. — (5) בפסוק יט. — (6) בכ"י: מי שנים, וכבר תקנו בדפוס. — (7) בכ"י: ותרגנו. וזה אין לו שחר. — (8) משלי יח, כו, כט. — (9) במדבר יד, מ. וקצר דברי רש"י. — (10) ר' יצחק הלוי בפענת רוא הנדפס בדרך נוי ע"ב בפסוק מד הביא הפירוש הזה בשם רשב"ם, ואולם בדתת וקנים דף עח ע"א הובא בשם ר' משה מקוצי הצעיר ממנו, אבל לרשב"ם יאתה הקרימה. — (11) ולא כסדר עולם סוף פרק ח אשר הלך רש"י בדרכו. — (12) בפסוק כט. — (13) ר' שמואל דוד לוצאטו ז"ל בפירושו כאן ולבראשית לו, ט הסכים עם רשב"ם והטעים דבריו. — (14) במדבר כ, כא. — (15) בכ"י: במקום וככל קריה, ובגליון: בכל מקום וככל קריה. וגם זה לא יובן. ולפי הנהגתו קריה כאן פתרונה כבמסורה, "מקרא" שהוא תורה ונביאים וכתובים. ורצה לומר ששם אדום בא במקום שם בני עשו בכל המקרא בדויותם שניהם שמות עם אחד. — (16) בפסוק כט. — (17) בפסוק כח. — (18) בפסוק הוה. — (19) בפסוק ויז: אבל תשברו. — (20) בפסוק כט. — (21) בכ"י: אל. — (22) במדבר כב, —

וייראו מכם. מגורת וישבו וידעו ויאמרו, אבל ⁽¹⁾ וייראו את יי, ⁽²⁾ וידעו כי שמי יי מגורת ואמרו והלכו וכולם להבא הם: 5. כי לא אתן לכם מארצם. וכן כת' במואב ⁽³⁾ אל תצר את מואב, וכן בבני עמון ⁽⁴⁾ אל תצורם. כל האזהרות הללו הוצרך משה להודיע עכשיו פן ירך לבכם לאמר אם רצון הק' לתת לנו נחלה ויכולת בידו, למה לא הוריש לנו אלה האומות שעברנו דרך עליהם. לכך הודיעם עכשיו שהק' לא חפץ בדבר שהרי נתנה הק' להם כנד[כת' בכלם] ⁽⁵⁾ כי ירושה לעשו נתתי את הר שעה ⁽⁶⁾ כי לבני לוט נתתי את ער ⁽⁷⁾ ירושה וגם בעמון ⁽⁸⁾ כי לבני לוט נתתיה ירושה, לכבוד אברהם שקרוביו ⁽⁹⁾ היו, כאשר עשה לישראל. וגם כתב משה להודיע לישראל שלא ידאגו כלום. אם לאומות הללו נתן נחלה לכבוד אבותינו, כל שכן שיקיים לישראל לתת להם נחלת עמים שנשבע לאבות: 7. לא חסרת דבר, כשאין מקום לקנות מוונות סיפק צרכך בלא כסף ובלא מחיר, ובמקום שמצאת ליקח הספיק לך לקנות: 14. והימים אשר הלכנו מקדש ברנע ממקום שילוח מרגלים שלשים ושמנה שנה. כי בשנה שנייה שלח מרגלים: אנשי המלחמה. בני עשרים שנה ווצאי צבא: ⁽¹⁰⁾ 19. כי לבני לוט. בשביל שהיה נכדו ⁽¹¹⁾ של אברהם, וכל שכן אתם שבני אברהם

ולפיכך ⁽¹²⁾ ויט ישראל מעליו, אבל מכל מקום היו קונים משלהם דרך הליכתם ממה שהיו צריכים, והוה האמת והישר ⁽¹³⁾:

(1) ואני הצעיר אומר אנשי המלחמה היו אותם שנאמר בהם ⁽¹²⁾ ויעפילו לעלות אל ראש ההר, כמו שאמר ⁽¹³⁾ ותהנוו איש [את] כלי מלחמתו, ומשה אמר להם ⁽¹⁴⁾ אל תעלו ואל תלחמו, וכן ביהושע הוא אומר ⁽¹⁵⁾ כי ארבעים שנה הלכנו בני ישראל במדבר עד תם כל הגוי אנשי המלחמה היוצאים ממצרים אשר לא שמעו בקול יי אשר נשבע להם לבלתי הראותם את הארץ אשר וגו', ולפיכך קורא אותם אנשי המלחמה ואינו אומר אנשי מלחמה סתם כי אם אנשי המלחמה הידועים לנו שעברו על פי הק', אבל על הנשארם שנלחמו עם סיחון ועוג אינו קורא אותם אנשי המלחמה, כי על פי הק' נלחמו ואותם נכנסו לארץ כי לא היו בני עשרים בעת המלחמה הראשונה בשנה שנייה כשנשלחו ⁽¹⁶⁾ מרגלים ⁽¹⁷⁾:

(1) לא, יב. — (2) ירמיה טו, כא. — (3) בפסוק ט, ובכ"י: לא תצר. — (4) בפסוק יט. — (5) בפסוק הוה. — (6) בפסוק ט. — (7) בכ"י: נתתיה ער. — (8) בפסוק יט. — (9) בכ"י: שקרובים. — (10) במדבר כ, כא. — (11) גם אלה דברי המעתיק הראשון אשר הכניס דבריו בתוך דברי פירוש רש"ם כלמעלה א.ב. — (12) במדבר יד, מד. — (13) א, מא. — (14) א, מב. ושם כתוב: לא תעלו ולא תלחמו. — (15) יהושע ה, ו. — (16) בכ"י: כשנלחמו. — (17) גם זאת הוספת המעתיק הראשון היא.

אתם⁽¹⁾: 20. ארץ רפאים תחשב אף הוא. כמו רפאים שניתן לאברהם בין הבתרים שכת' שם⁽²⁾ את החתי ואת הפרזי ואת הרפאים, אף היא נחשבת כרפאים ואנ'פ' כן נפלו לפניהם ונצחום וכל שכן שאתם תירשון⁽³⁾. תחשב, אבל לא נקראת ארץ רפאים כי אם ממלכת עוג בכשן שכת' בה לפנינו⁽⁴⁾ ההוא יקרא ארץ רפאים, כלומר הוא רפאים שנאמר בין הבתרים ולכך ירשום ישראל⁽⁵⁾: 23. כפתורים היצאים מכפתור השמידום וישבו תחתם. אף אתם תדעו כי הק' יחילכם את אשר נשבע לאבותיכם⁽⁶⁾: 24. והתגר בו, כמו והתגרה: 29. והמואבים היושבים בער. אבל בשאר מואבים כת' בהן⁽⁷⁾ אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים. וכן [בני עשו] היושבים בשעיר, כמו שפירשתי למעלה⁽⁷⁾, אבל בני עשו הקרויים אדום יצאו לקראתכם בחרב⁽⁸⁾ ויט ישראל מעליו ויסוכו את הר שעיר ימים רבים⁽⁹⁾:

ג. 4. ארנב. פתרונו לפי עניינו⁽¹⁰⁾: 11. כי רק עוג מלך הבשן וג'. לכך אמר לו הק'⁽¹¹⁾ אל תירא אותי: הנה ערשן. עריסה של קטן כשהיה תינוק. בירציל⁽¹²⁾ בלע; ערש ברזל. לפי שכשהיה קטן היה חזק מאד ובהשתמחו היה משבר ערס של עין לכך עשאוהו של ברזל, כי לאדם גדול שיש בו דעת לא היה צריך כך: הלה היא ברבת בני עמון. עדיין מונחת שם במקום שנתגדל בקטנותו לתמהון שהיה גדול בקטנותו כל כך, אבל מיסת אדם גדול אין רגילין להצניע במקום אחד, כי בהרבה

(ד) בפרק אילו טרפות בנמי אחוזת הדם⁽¹³⁾ עוים מתימן באי, ולמה נקראו עוים? שעיו את מקומם. ד"א שאיו לאלהות הרבה. ואלף מתחלפת בע"ן. ד"א שכל הרואה אותם אחוזת עוית, פ"י חולי ששמו כן, ובבראשית רבא⁽¹⁴⁾ עוים שהצדו את העולם והוצדו מן העולם וגרמו לעולם שיצוד ה'הדי⁽¹⁵⁾ עוה עוה עוה אישמה, ר' אלעזר בר' שמעון אומר שהיו בקאין בעפרות כנחש, בגלילה צווחין לחיויא עו"א⁽¹⁶⁾:

(1) כאשר כתב רשבים לפסוק ה בסוף, — (2) בראשית טו, כ, — (3) ברברין לפסוק ה בסוף, — (4) ג, יג, וככ"י בפנינו במקום לפנינו. — (5) גם אלה ברברין לפסוק ה בסוף, — (6) בנה, — (7) ב, ד, — (8) במדבר כ, כא, — (9) כנאמר למעלה ב, א, — (10) סמך על דברי רש"י, — (11) בפסוק ב, — (12) berceal והיום berceau ובליא Wiego, — (13) חולין דף ס ע"ב, ובתלמוד שלנו הנדפס איננה נמרא למשנה ה המתחלת אחוזת הדם אלא למשנה ו של אילו טרפות המתחלת סימני בהמה ודחה, — (14) בפרשה כי, — (15) יחוקאל כא, לב, — (16) דברי אגדה הם שנכתבו בכ"י באותיות קטנות במקום המצויין ואין לה יחס לפירוש רשבים אלא שרצה הכותב להביא פירושי אגדה לתיבת עוים שלא פירשה רשבים.

מקומות יש לו מיטות: באמת איש. איש שהגדיל כל צורכו⁽¹⁾:
 13. ההוא יקרא ארץ רפאים, שנוכר בכרית בין הכתרים כמו
 שפירשתי למעלה⁽²⁾: (ה)

ואתחנן.

23. החלות. כדכת' למעלה⁽³⁾ היום הזה אהל תת פחדך. החלות
 הח' גורמת לה' פתח. וכן⁽⁴⁾ העירתי מצפון. וכן⁽⁵⁾ העדותי ככם
 היום, ⁽⁶⁾ החתות כיום מדין. אבל בלא אחה"ע יאמר הקימות הרימות
 השיבות⁽⁷⁾, כולם חטפין⁽¹⁾: [24. גדלך. ⁽⁸⁾ שמסרת בידי סחוק ועונ:
 28. וחזקהו ואמצהו. לזרוו ולומר לו אל תירא ואל תחת:]
 29. ונשב כגיא עד עתה מול בית פעור בערבות מואב. וממה

(ד) ואני שמעתי לכך אמר הלה, היא ברבת בני עמון⁽⁹⁾ מפני ששמע שמשה
 נצטוה מפי הנכורה⁽¹⁰⁾ אל תצרם ואל תתור כם על בני עמון⁽¹¹⁾ דאפילו אנגריא
 לא הורשו ישראל על בני עמון, וידע שישאל ילחמו עליו, לכך הקדים ונתן
 ערשו ומיטתו בתוך העיר ברבת בני עמון, והיא היתה עיר מלוכה כדמפרש
 בספר שמואל⁽¹²⁾, כרי שלא יכדו ישר' על מיטתו כי ידע שלא הורשו לבא
 שמה [לכבוד] אברהם⁽¹³⁾:

(ו) ואתחנן. בילמדני פרשת שלח לך⁽¹⁴⁾ ואל תשאל לו בשעת נדווי. מנין?
 ממה. כשאמר לישראל⁽¹⁵⁾ שמעו נא המורים, נשבע הק' שלא יכנס לארץ
 שני⁽¹⁶⁾ לכן לא תביאו את [וג']. אמר משה, שעת כעס ושעת שבועה היא⁽¹⁷⁾,
 איני מדבר עכשיו. המתין שנה ואחר כך התחיל והתחנן לפניו שני ואתחנן אל
 ה'. אמר הק', בשביל שהמתנת, שאר המתים יורדים לשאול ואתה תעלה, שני
 עלה ראש הפסגה, ותראה משם⁽¹⁸⁾:

(1) שלא כדברי התרגומים שהלך רש"י בעקבותם. — (2) ב, כ. גם במקום
 הזה נמצא בכ"י הוספת מעתיק באותיות קטנות והעתקתה באות ה. — (3) ב, כה. —
 (4) ישעיה מא, כה. — (5) ל, יט. — (6) ישעיה מ, ג. — (7) מנ"י II, אבל
 בכ"י I: כשאני (כשאין?) שם אותיות אחה"ע יאמר הרימות הקימות השיבות.
 וגם זה נכון. — (8) הפירושים האלה הובאו בשם מ"ר שמואל בתוך פירוש כי
 למחבר שלא נודע שמו והוציא לאור הח' בערלינער נ"י בספרו פליטת סופרים
 דף 9 בחלק העברי.

(9) בכ"י: בני עמים. — (10) ב, יט. — (11) דברי הגמרא הם בכבא קמא
 דף לח ע"ב. ותיבת אנגריא יונית היא ἀγγαρία ובל"א Frohndienst. — (12) שמואל
 ב' יב, כן. — (13) מקום ההוספה הוא הניבן הוא אחרי פירוש רש"י לפסוק יא
 אשר עליו הוסבה. ותיבת לכבוד בסוף ההוספה הכנסתי על פי דברי רש"י
 למעלה ב, ה. ולא כמו שכתבתי בספרי RSBM כדף 56 בהערה 1. — (14) אבות
 ד, יח. — (15) במדבר כ, י. — (16) שם כ, יב. — (17) בכ"י: הוא. — (18) דברי
 אודה הם לתחלת פרשת ואתחנן שהכניס הכותב במקום הזה.

שראתם כאן יש לכם ללמוד, כמו שמפרש והולך עיניכם הראות את אשר עשה [י"י] כבעל פעור [וג'] ואתם הדבקים וג':
 ד. 7. בכל קראינו אליו. כדכת' (1) וישמע אלהים את נאקתם, [וכת'] (2) ופרעה הקריב [וג'] ויצעקו בני ישראל אל י"י, (3) מה (3) תצעק אלי דבר אל בני ישראל [וג']. וכן כמזן וכן בשל (4) וכן במים (5):
 11. ותקרבון ותעמדון תחת ההר וג'. דכת' (6) ויוצא משה את העם לקראת האלהים מן המחנה ויתיצבו בתחתית ההר, בסמוך תחת ההר (7). כל גבוה אצל נמוך הגבוה קרוי „על" והנמוך קרוי (8) „תחת". (9) יושב פתח האהל [וג'] נצבים עליו. וכן תחת ההר לפי שהם נמוכים וההר גבוה מהם. והוצרך לכתוב לפי (10) שכתוב (11) לפנינו (12) ועתה למה נמות כי תאכלנו האש הגדולה וג': 14. ואותי צוה. מלבד (13) עשרת הדברים: 16. סמל. [כמו] (14) סמל הקנאה המקנא, ענין דמות (15): 19. אשר חלק. [האור] (16). ולפי עיקר הפשט אשר הניח אותם לכל העמים לעובדם, כי אינו חושש בהם, אבל אתכם לקח י"י ויוצא אתכם להיות לו לעם נחלה ולעובדו, והוא יהיה לכם לאלהים (17): 26. את השמים ואת הארץ. ועצר את השמים והאדמה לא תתן את יבולה (18): 28. ועבדתם שם. כתרנומו: ולא יריחון. כדכת' (19) ואין רוח בפיהם: 37. ויוציאך בפניו. ועברתי בארץ מצרים (20), וי"י הולך לפניו (21): 38. כיום הזה. שכבר התחלתם לירש את ארץ סיחון ועוג: 41. או יבדיל משה. למה הפסיק דברי משה שהם מחוברים יחד זה אחר זה וכתב זה המעשה בינתים? אלא לפי שהאריך בדברים עד עכשיו, ועתה מתחיל לפרש

(1) שמות ב, כד. — (2) שמות יד, י. טו. — (3) בכ"י I: ומה. — (4) שמות טו, ז. ח. ט. יב. — (5) שמות יז, ב-ג. — (6) שמות יט, ז. — (7) בסמוך תחת ההר מכ"י II. — (8) קרוי מכ"י II. — (9) בראשית יח, א. ב. וכ"כ שם לפסוק ח. — (10) בכ"י I: לכתוב כאן כמו. — (11) בכ"י II: שאומרי. — (12) ה, כב. — (13) בכ"י I: ללמד. — (14) יהוקאל ח, ג. ושם כתוב: המקנה. — (15) בכ"י I: ענין אליל. — ובשני כ"י בא המאמר לפני פירוש פסוק יד. — (16) הוא פירוש מתרגום השבעים בנמרא מנילה דף ט ט"ב שהביאו רש"י. — (17) הפירוש הזה הובא בשינוי לשון בשם מר שמואל בפירוש שהוציא לאור הח' בערלינער בספרו פליטת סופרים דף 11 למעלה. — (18) השתמש בדברי המקרא יא, יז לפרש כעין שפירש לב, א. — (19) כתוב כזה לא נמצא בכל המקרא. ואם כן אולי זכרונו הטעהו ורצה לכתוב או מיוקאל לו, ח: ורוח אין בהם, או מתהלים קלה, יז: אף אין יש רוח בפיהם, ולפי שבמזמור הדומה לזה כתוב (תהלים קמו, ו) אף להם ולא יריחון, לכן פירש חיבת יריחון גם בזה רוח. — (20) שמות יב, יב. — (21) שמות יב, כא.

המצות היאך ביאר את התורה הזאת, והוא צריך לומר בשפטים ושטרים⁽¹⁾ שלש ערים תבדיל לך בתוך ארצך אשר יי^י אלהיך נותן לך, ואם ירחיב לעתיד לבא ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה, ועל שלש הערים שצוה לו הק' באלה מסעי⁽²⁾ לעשות בעבר הירדן לא הזכיר שם ולא צוה משה לישראל, לכך כתוב כאן כי משה הבדילם כבר ולכך לא צוה לישראל:

ה. 5. לאמר. מוסב למעלה⁽³⁾ פנים בפנים דבר יי^י עמכם לאמר אנכי יי^י אלהיך: 7. על פני. נראה לי אפילו אתה מאמין כי לא יהיה לך אלהים אחרים מבלעדי לקסום בהם קסמים כתרפים של לבן שקרא אותם אלהי⁽⁴⁾ שאינן⁽⁵⁾ אלא לקסום קסם. וכן⁽⁶⁾ לא תעשון אתי אלהי כסף, אע"פ שאתם מאמינים בו. וכן⁽⁷⁾ בלתי ליי^י לכדו, ולא לו ולאחרים⁽⁸⁾: 12. שמור את יום השבת. כבר פירשתי בדברות הראשונים למה נאמר כאן זכור וכאן שמור: כאשר צוך יי^י אלהיך. כלומר כמו שמפורש הטעם⁽⁹⁾ בדברות הראשונים⁽¹⁰⁾ כי ששת ימים עשה יי^י את השמים ואת הארץ וגו'. ובשביל ששמירת שבת וכיבוד אב ואם מצות עשה הם נאמר בהם כאשר צוך יי^י אלהיך, אבל בכל שאר דברות שהן אזהרת לאוין אין ראוי לומר כאשר צוך כדכת'⁽¹¹⁾ מצוך היום לעשותם, אבל לא מצינו מצוך שלא לעשות⁽¹²⁾: 19. ולא יסף. שוב לא נוסף קיל גדול כזה בעולם לפי פשוטו⁽¹³⁾, כי כל יסף לשון תוספת⁽¹⁴⁾ אם יספים אנחנו, אבל⁽¹⁵⁾ ספו תמו מן בלהות מגורת⁽¹⁶⁾ האף תספה צדיק עם רשע: 28. ואתה

(1) יט, ב. ה. ט. וקיצר שני הכתובים האחרונים לפי שארכו לו יותר מדאי. —
 (2) לה, יד. — (3) לפסוק ד. — (4) בראשית לא, ל. — (5) בכ"י I: שאינו. ובכ"י II חסרים הדברים האלה. — (6) שמות כ, כג. — (7) שמות כב, יט. — (8) בשני כ"י: ולא לאחרים. וא"כ טעות נישנת היא. ורצה רש"י לפרש תיבות על פני כאן כמו אתי בפרשת יתרו, שאף אם לא יעבוד ע"ז אלא יקבלנה כדי לקסום קסם והוא מאמין ועובד את יי^י, הוא עובר על המצוה החמורה הזאת, כי את יי^י לבדו יעבוד ולא את אחרים עמו. — (9) בכ"י I: כלימור מה שמפרש. — (10) שמות כ, יא. — (11) ז, יא. — (12) כל המאמר מן „ובשביל ששמירת שבת“ עד „מצוך שלא לעשות“ אינו בכ"י I. ואולי תוספת תלמוד היא כי יש להשיב על הדברים האלה, הלא מקרא מלא הוא (ויקרא ד, ב. יג. כב. כז; ה, יז): מכל מצות יי^י אשר לא תעשינה, וגם נראה שהוא פירוש אחר לתיבות כאשר צוך יי^י אלהיך שכבר פירש רש"י בתחלת המאמר הזה, ובספרי RSBM בדרך 111 בסוף הערה 7 נדפס בטעות: מצוה שלא לעשות במקום מצוך שלא לעשות. — (13) ולא כפירוש האגדה בסוטה דף י' ע"ב וסנהדרין דף יז ע"א ובתרגומים ולא כפירוש הראשון ברש"י, ורש"י מכריע כפירוש רש"י האחרון. — (14) ה, כב. — (15) תהלים עג, יט. — (16) בראשית יח, כג. כד.

פה עמוד עמדי ואדברה אליך [וגו] ועשו בארץ וגו'. זהו שאמר משה למעלה⁽¹⁾ ואותי צוה יי' בעת ההיא ללמד וגו' לעשותכם אותם בארץ וגו'.

ו. 4. יי' אלהינו. יי' הוא לבדו אלהינו ואין לנו אלוה אחר עמו. וכן בדברי הימים⁽²⁾ ואנחנו יי' אלהינו ולא עובדנוהו, כלומר עמכם עגלי והב אבל אנו יי' הוא אלהינו ולא עובדנו אותו ורבעם⁽³⁾: יי' אחד. לו לבדו נעבוד ולא נצרך עמו אלוה אחר⁽⁴⁾ אפילו לקסום קסמים כמו שפירשתי למעלה⁽⁵⁾: 5. ובכל נפשך. לפי פשוטו אפילו נוטלין את נפשך⁽⁶⁾, שהרי כבר אמר בכל לבבך: 7. ושננתם. לשון חדוד לפרשם היטב כמו⁽⁷⁾ אשר שגנו כחרב לשונם:

ז. 1. ונשל. והשליך. כל דבר הנעקר ממקום שהוא אדוק וקבוע בו⁽⁸⁾. וכן⁽⁹⁾ כי ישל זיתך, ונשל הברזל מן העץ: 5. כי אם כה תעשו להם. אלא כה תעשו להם⁽¹⁰⁾: תגדעונו. גידוע נופל באילן ובכל דבר ארוך כדכת'⁽¹¹⁾ וכל קרני רשעים אנדע⁽¹²⁾: 7. לא מרובכם מכל העמים. אנשי לבב יבינו ויתמהו וכי משה רבינו היה סבור שישראל היו מועים בזה הדבר שיהו מרובים מכל האומות שבעולם שהוצרך לאמר לא מרובכם? ועוד שאמר חשק יי' בככם. וכי בשביל שהם מרובים יאהב הק' אותם⁽¹³⁾? אלא כך פירושו. לפי שאמר למעלה⁽¹⁴⁾ ונשל גוים רבים מפניך החתי וגו' שבעה גוים רבים ועצומים ממך, ושמא תאמרו אנו מרובים מאותן שבעה עממים ובעוצם ידינו נגרש אותם. לא מרובים אתם. מכל אותם שבעה עממים, ולא מרובכם חשק יי' בככם לנצח אותם אלא אתם המעט מכל אותם⁽¹⁵⁾ עממים. אלא מאהבת יי' אתכם ובשביל⁽¹⁶⁾ שכוונתו לאבותיכם ונשל⁽¹⁷⁾ אותם מפניך: 9. וידעת כי יי' אלהיך הוא וגו'. כלומר ושמא תאמרו הואיל ונשבע לאבותינו

(1) ד, יד, וכן רמז שם. — (2) דברי הימים ב' יג, ג. — (3) בכ"י I: מלומר ה' אלהינו ולא העגלים שאהם משתחווים להם, ונכחת כי II נראה בעיני יותר בעבור שהוא דומה לדברי המקרא דה' ב' יג, ח. — (4) בכ"י I: ולא נצרך לעבוד עמו אל אחר, — (5) ה, ז. — (6) בכספרי וברבות דף סא ע"ב שהלך רש"י בדרבם. — (7) תהלים סד, ד. — (8) בכ"י II: כל דבר שהוא אדוק וקבוע. — (9) כח, מ. — (10) יט, ה. — (11) בכ"י I נשמט הפירוש הזה ונשארו אך דברי המקרא. — (12) תהלים עה, יא. — (13) ע' בספרי RSBM דף 147 הערה 3. — (14) בכ"י II: יבחר בהם יותר לאהבה אותם, והבחר יבחר. — (15) בפסוק א', — (16) בכ"י I חסר: ז. — (17) בשני כ"י: בשביל. — (18) תיבת ונשל חסרה בכ"י II וגם לפני זה חסרות תיבות רבות שם במאמר הזה.

לתת לנו את הארץ למה נוקק עוד¹ לשמור מצוותיו כי יעשה מה שהבטיח מכל מקום. על זאת אני משיב לכם כי אם לא תשמרו מצותיו לא תירשו את הארץ, והוא לא יעבור על שבעת², כי זו היא מידתו, שומר וממתן הברית והחסד שנשבע לאבות לקיים מה שהבטיחן עד אלה דור לאותו דור שיהיו אוהביו ושומרי מצותיו. והוה שאמר לפנינו ומסים את דבריו³ והוה עקב תשמעון וג' ושמר יי' אלהיך לך את הברית ואת החסד, לך ישמרנה ולא ימתין עד אלה דור⁴: 10. ומשלם לשנאיו גמול חמאתו אל פניו בחייו לו ולבניו עד דור רביעי. והו לא יאחר או בחייו או עד רביעים. והו פשוטו. וזו היא מדה טובה מרובה ממדת פורענות, שעל החטאים לא יענש מרביעי ואילך, אבל גמול החסדים אע"פ שחוטאים הדורות אחר הצדיק, תגמול צדקתו⁵ אף לדור אחרון של אלה דור שיימצא תמים: 11. ושמרת. כמו שפירשתי לך טעמו של דבר⁶:

והיה עקב תשמעון.

12. ושמר יי' אלהיך לך. כי לדור כשר הוא שומר הבטחת חסד אבות, ואם לא תשמרו המצוות לא ישמור לך אלא לדור

(1) היום לעשותם. (2) בהגדת ילמדינו בענין (7) כי מי גוי גדול, אמר ר' אושעיה מי כאומה זאת שירשת אופי של אלהיה⁸, יודעים מה הוא מבקש להם⁹ והם ששים, יודעים היאך הוא מחבבן וכי¹⁰, פי' הערוך אופי, דעתו.

(1) בכ"י I: למה הוצרכנו. — (2) ר"ל בכך, ורצה לפרש תיבות האל הנאמן בפסוק הוה. — (3) בפסוק יב. — (4) בתוספות שבספר דעת וקנים דף עט ע"ד ובפעת רוא דף נו ע"ב הובא הפירוש הוה בשינוי לשון כסם רשבים. — (5) בכ"י I: אע"פ שחוטאין מאה דורות צדיק אחד תעמוד צדקתו. (6) דברי אברה הם בסוף פרשת ואתחנן שהוסיף הכותב כאן באותיות קטנות. — (7) ד, ו. — (8) כן היא גרסת הערוך והיא נכונה, ובכ"י: אהיה, בהשגחת הלמיד בבונה ברכו בבתיבת שם אלהים. — (9) תיבת להם אינה בערוך, ואולי נולדה מהכפל תיבת והם הבאה אחרי כן, ומכל מקום היתה צריכה להיות: מהם. — (10) עד עצם התיבה הוה עם הוספת תיבת וכי' הובא המדרש הוה בערוך, ונראה שלקחו הכותב משם.

אחר: 14. עָקַר. כולו קמץ. כמו מן חָכַם יאמר⁽¹⁾ אשה חָכְמָה, מן שָׁפַל⁽²⁾ שְׁפֵלָה איננה, כמו כן מן עָקַר עֲקָרָה. וכן מצאתיהו בכל ספרי ספרד: 23. והמם מהומה גדולה. על כרחק וְהָמָם כמו⁽³⁾ וסבב ביתאל [כמו] שמם מן שממה,⁽⁴⁾ על הר ציון ששמש. וממיון כפולים, ופירושו והרעים קול מהומה גדולה במלחמה עד השמדם. ואילו היה פירושו של מ"ם אחרונה כמו אותם, היה לו לכתוב וְהָמָם⁽⁵⁾ אבל מגורת המה,⁽⁶⁾ יהמה לבי, יאמר וְהָמָם, והמה אותם. כמו מן עשה⁽⁷⁾ עשבי עֵשֶׂם ומן⁽⁸⁾ כאשר ראה יעקב⁽⁹⁾ ויאמר יעקב כאשר רָאָם, ראה אותם, אף⁽¹⁰⁾ וְהָמָם מגורת המה יתפרש המה⁽¹¹⁾ אותם. ואם תאמר לפרש גם את זו כמו המה אותם, אי אפשר לומר כן, לפי שלשון המיון נתלה בנוף האדם,⁽¹²⁾ לבי ככנור יהמה, מעצמו, [וכן]⁽¹³⁾ יהמי יחמרו מימיו. ואם רוצה לומר המיון שעושה

תוספת. בשוחר טוב פרשת למנצח בנינוות⁽¹⁴⁾ אמר ר' זעירי אדם יש לו בן בית, פנים ראשונה נכנס אצלו ומושיבו על המטה, שנייה על הכסא, שלישית על הספסל⁽¹⁵⁾, רביעית אומר כמה פלוני דוחק עלי ומטריחני. אבל הק' כל ישראל דוחקין אותו בתפלה והוא שומע ושמה. לכך נאמר⁽¹⁶⁾ מי כתי אלהינו [וגי] בכל קראינו אליו. אמר ר' יצחק⁽¹⁷⁾ בשם ר' יהודה ע"ז נראת קרובה שנאמר⁽¹⁸⁾ ישאוהו על כתף יסבלוהו, והיא רחוקה לבסוף⁽¹⁹⁾ אף יצעק אליו ולא יענה. אבל הק' נראה רחוק כמו שאמר⁽²⁰⁾ מן הארץ עד לרקיע חמש מאות שנה. וכן בין כל רקיע ורקיע וכו', ואדם נכנס לבית הכנסת וליחש והק' שומע תפלתו ההד ככל קראינו אליו: בילמדינו פרשת אם שמר תשמרון⁽²¹⁾ רמ"ח תיבות יש בקרית שמע שמשמרת רמ"ח איברים: ועוד בילמדינו ובפסיקתא דשור אי כשב⁽²²⁾ משל למלך ששלח פרוודוגמא⁽²³⁾ שלו למדינה, נטלוה ועמדו על רגליהם ופרעו את ראשיהם וקראו איתה באימה ברשת ובויע, כך אמר הקב"ה לישראל קרית שמע פרוודוגמא שלי: וכן בפסיקתא דבבדוש השלישי⁽²⁴⁾ אל יהו דברי אנדה של תורה בענין כפרוודוגמא ישנה. פי' הערוך פרוודוגמא אגרת⁽²⁵⁾:

(1) שמואל ב' יד, ב; כ, טו. — (2) ויקרא יג, כא. כו. — (3) שמואל א' ז, טו. ותיבת ביתאל חסרה בכ"י I. — (4) איכה ה, יח. — (5) שלא בדברי רש"י. — (6) בירמיה מח, לו נמצא לבי למואב כחלילים יהמה. (7) ישעיה מח, ה. — (8) בראשית כט, י. — (9) בראשית לב, ג. — (10) אף חסר בכ"י I. — (11) בכ"י I: המם. — (12) משני כתובים מעורבים זה בזה: ישעיה טו, יא וירמיה מח, לו. ועיין דף 59 הערה I. — (13) תהלים מז, ד. והמקרא הזה נשמט בכ"י I.

(14) בתהלים מזמור ד, — (15) בכ"י: ספסל, אבל בשוחר טוב דפוס ויניצ'א שנת רנ"ו דף ו ע"א: הספסל. ועוד שניונים אחרים שם. — (16) ד, ז. — (17) בשוחר טוב הנדפס: פנחס. — (18) ישעיה מז, ו. — (19) שם. — (20) בכ"י: כמתאמרי. והמאמר בגמרא חגיגה דף יג ע"א. — (21) דברים יא, כב. והפסוק הזה בא תיכף אחרי פרשת והיה אם שמוע. — (22) בפסיקתא דפנים כובער דף עז ע"א. — (23) בערוך: פרוודוגמא. — (24) בדפוס כובער דף קב ע"א. — (25) באמת הוא Befehl und πρόσταγμα.

Zanz. Syn. Besic398'y 14

לאחרים⁽¹⁾ צריך להדיגשו והמם, כמו⁽²⁾ בַּלְה שָׁרִי, מעצמו,⁽³⁾ אויבי כָּלֵם, לאחרים,⁽⁴⁾ בַּלְה יָיִי את חמתו.⁽⁵⁾ וְשָׁנָה הכתם הטוב, מעצמו, לפיכך רפ"י,⁽⁶⁾ ולאחרים יאמר⁽⁷⁾ וְשָׁנָה את בגדי כלאו,⁽⁸⁾ וְשָׁנָה ואת נערותיה:

ח. 2. למען ענותך. זהו עיני שאין פת בסלך, וחייך⁽⁹⁾ תלויים למרום בכל יום: 7. כי יָיִי אלהיך מביאך אל ארץ טובה וג' ולבסוף⁽¹⁰⁾ ורם לבבך ושכחת, לכך אני מצוה לזכור את הדרך וסיפוק צרכיך משמים, וידעת כי לא בכח יגבר איש⁽¹¹⁾: 9. אשר לא במסכנות תאכל בזה לחם. כלומר לא תאכל פת חריבה בדרך עני ומסכן, שהרי מלבד החמה והשעורה שהוא לחם יהיה לך⁽¹²⁾ גפן ותאנה ורימון וג' ודבש תמרים שהם מתוקים: 20. עקב לא תשמעונו. זהו סיוס כל הפרשה. תחלת הפרשה⁽¹³⁾ והיה עקב תשמעונו תנחלו את הארץ, ועקב לא תשמעונו תאבדונו ממנה:

ט. 3. והאבדתם מהר. כל מלחמות שתלחמו בהם תנצחום במהירות בלא טורח כוללה ומצודות ימים רבים, ומכל מקום לא תוכל לכלותם את כולם⁽¹⁴⁾ מהר פן תרבה עליך חית השדה⁽¹⁵⁾, כי לא אניח לכם להלחם על כולם בשנה אחת⁽¹⁶⁾. לא תוכל⁽¹⁷⁾ לשון התראה כמו⁽¹⁸⁾ לא תוכל לתת עליך איש נכרי,⁽¹⁹⁾ לא תוכל לאכול בשעריך: 4. אל תאמר בלבבך כשיהרוף יָיִי אלהיך אותם מלפניך, שני דברים גרמו לי לנחול הארץ הזאת, אילו האומות נתחייבו ברשעתם להתגרש מן הארץ, ומה שאני זוכה בה יותר מאומה אחרת, בצדקתי⁽²⁰⁾ הביאני יָיִי יותר משאר אומות הואיל

(1) בכ"י I: ואם היה המין עושה לאחרים. ועיין RSBM דף 134 הערה 9 והערה 10. — (2) תהלים נג, כו. — (3) איכה ב, כב. — (4) איכה ד, יא. — (5) איכה ד, א. ובכ"י I: כלה שא"י מעצמי כלה את אחרים ישנה וגו'. — (6) בכ"י II תחסינה תיבות לפיכך רפ"י. — (7) מלכים ב' כה, כט. — (8) אסתר ב, ט. — (9) בכ"י II: נסלו וחיוו. — (10) בפסוק יד. — (11) השתמש בדברי הכתוב שמואל א' ב, ט. — (12) כנאמר בפסוק הקודם. — (13) בכ"י I: כל תחלת הפרשה, בכ"י II: כל הפרשה. והרכבתי שתי הניסוחות, כי בזה עולה המאמר יפה. והכתוב הוא ז, יב. — (14) תיבות את כולם הוספתי מכ"י II. — (15) בדברי הכתוב לעיל ז, כב. וגם המקרא בשמות כג, כט נאמר לענין הזה. ובעל קרן שמואל המיב לפרש שרשבים רצה להראות שאין והורשתם והאבדתם מהר הנאמר כאן סותר לא תוכל כלותם מהר הכתוב לעיל ז, כב. — (16) בכ"י I: בפעם אחת. וכל סוף המאמר נשמט שם מבאן ואילך. — (17) ר"ל לא תוכל הנאמר בפסוק המובא כאן ז, כב. וזאת היא דרך רשבים לפרש המובא במקרה. — (18) ז', טז. — (19) יב, יז. — (20) בכ"י II: כי בצדקתי.

כי ברשעת הגוים האלה י"י מורישם. ⁽¹⁾ לא בצדקתך וביושר לבבך [וג']. שהרי ⁽²⁾ זכור אל תשכח את אשר הקצפת וג'. אפס אחד משני הדברים אמת, כי ברשעתם הפסידו נחלתם, ומה שאתה זוכה בה ⁽³⁾, לא בצדקתך אלא למען הקים את השבועה וג': 17. ואשכרם. כי לא עצרתי כח. כמו שפרשתי בפרשת כי תשא ⁽⁴⁾: 19. גם בפעם ההיא. מלבד כמה פעמים שהתפללתי עליכם ⁽⁵⁾: 25. ואתנפל לפני י"י את ארבעים היום וג' ואתפלל אל י"י ואומר וג'. מי האיש החכם יתן לב ויבין ⁽⁶⁾ למה הוצרך לכפול כאן נפילת ארבעים יום? וכי דרך המקרא לחזור ולכפול דבר לומר כשנפלת לפני י"י ארבעים יום ⁽⁷⁾ כך וכך נתפללתי? למעלה היה לו לומר, ולא היה צריך לחזור ולכפול כדי להודיע לישראל, בלשון זה התפללתי? אפס חכמה גדולה יש כאן ולהוכיח ישראל בא. שמא תאמרו ⁽⁸⁾, והלא חטא גדול כמעשה ⁽⁹⁾ העגל הועילה תפלתו של משה וניצלנו, אף בארץ ישראל אם נחטא יועילו לנו תפלות הנביאים. אמר להם משה ⁽¹⁰⁾ לא תועיל לכם תפלה ⁽¹¹⁾ בארץ ישראל. כי עתה לא נתכפר לכם אלא כדי ⁽¹²⁾ שלא יתחלל שמו, שהרי כך התפללתי ⁽¹³⁾ זכור לעבדיך וג' פן יאמרו הארץ אשר הוצאתנו משם מבלתי יכולת י"י להביאם, ולכך לא נתחייבתם מיתה במדבר. אבל לאחר שיהרגו לפניכם שלשים ואחד מלכים וינחילכם את הארץ, אז יוציאכם ויגרש אתכם מן הארץ שאין כאן עוד ⁽¹⁴⁾ חילול השם לאמר האומות מבלתי יכולת י"י, אלא יאמרו הגוים, ישראל חטאו לו ⁽¹⁵⁾, כמו שמפורש באתם נצבים ⁽¹⁶⁾ ואמרו כל הגוים על מה עשה י"י ככה לארץ הזאת מה חרי האף וג' ואמרו על אשר עזבו את ברית י"י אלהי אבותם וג' ויתשם י"י מעל אדמתם באף ובחמה ובקצף גדול וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה:

(1) פסוק ה. — (2) פסוק ז. — (3) חזר לפסוק ה. — (4) לשמות לב, יט. — (5) בכ"י I: מלבד שכמה פעמים התפלל עליהם. — (6) בכ"י I: ישיב לב. — (7) בכ"י II: מיום. והנכון: מי יום, וזה נולד מתיבות ארבעים יום. — (8) בכ"י I הנוסחא קצרה ומשובשת בודאי בתחלתה ובסופה וזה לשונה: וכן דרך המקרא לכפול דבר ולומר דעו לכם שכשנפלת לפני י"י מי יום כך וכך נתפללתי. אפס חכמה גדולה בא להודיע לישראל שמא תאמר. — (9) בשני כ"י: כמעשה. — (10) בכ"י I חסרה תיבת משה. — (11) בכ"י I: תפלה. — (12) בכ"י I: כי עתה נתכפר להם כדי. — (13) בכ"י I: שהרי כאן התפלל כך. — והכתוב שהביא רשב"ם הוא פסוק כז. כח. — (14) בכ"י I חסרה תיבת עוד. — (15) בכ"י II: חטאו לך. — (16) כט, כז. — וכן כתב רשב"ם שם לפסוק כד.

י. 6. ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן וי. וכי תאמרו אלי⁽¹⁾, אתה אומר⁽²⁾ ואתפלל גם בעד אהרן בעת ההוא, בתחלת הארבעים, והלא אני יודעים שאהרן מת ואם כן מה הועילה תפלתך? אמר להם משה, לא בתחלת הארבעים מת במעשה העגל, אלא בסוף הארבעים מת בהר ההר באותו זמן כשנסעו מבארות בני יעקן שבאו שם ממוסרות⁽³⁾, כדכת' במסעות⁽⁴⁾ ויסעו ממוסרות ויחנו בבני יעקן, והלכו משם עד הר ההר, שם מת אהרן ולא במעשה העגל ויכהן אלעזר בנו תחתיו שלבש שם בגדי אביו ודרך גדולה וכבוד מת שם על פי יי. והו דרך פשוטו, שהרי אין כתוב כאן ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן, ויחנו⁽⁵⁾ במוסרה, כענין שפירשתי אצל⁽⁶⁾ מקברות התאוה נסעו העם הצרות דלא כתב ויחנו בחצרות. אף כאן ובני ישראל (נסעו) מבארות בני יעקן, שאצל⁽⁷⁾ מוסרה⁽⁸⁾. או כלך לדרך זו, מבארות בני יעקן, בשכא"ו ממוסרה. ורבותינו דרשו משינוי המקראות מה שדרשו⁽⁹⁾: 8. בעת ההיא הבריל יי את שבת הלוי, בעת ההוא של מעשה העגל שמצאו חן בעיני המקום⁽⁸⁾, כדכת' ויאספו אליו כל בני לוי: ולברך בשמו. הכהנים לישראל:

יא. 2. את מוסר. כדכת' לעיל⁽¹⁰⁾ כי כאשר ייסר איש את בנו יי אלהך מוסרך: 7. כי עיניכם, אלא עיניכם הרואות⁽¹¹⁾: 10. כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים (היא). כן⁽¹²⁾ שיטת פרשיות הללו. צריכים אתם לשמור את מצוות יי אלהיכם⁽¹³⁾, כי הארץ הזאת טובה מארץ מצרים לשומרי מצוות, ורעה מכל הארצות ללא שומרים⁽¹⁴⁾, כי הארץ אשר אתה בא שמה אינה כארץ מצרים שאין צריכים למטר ובין טובים ובין חטאים בטורה השקאת שדותיהם יש להם לחם, אבל ארץ ישראל

(1) בכ"י I: לוי. — (2) ט, כ. — (3) בכ"י II: במוסרה, ולא אכרעי, כי אולי פירוש במוסרה; אצל מוסרה, כפירושו לקמן. — (4) במדבר לז, לא. — (5) במדבר יא, לה. — (6) בכ"י I הנוסחא מקוטעת: שהרי אין כאן ובני ישראל נסעו העם הצרות ולא כת' ויחנו בחצרות ובני ישראל מבארות בני יעקן שאצל מוסרה. — (7) במכלתא דבשלה בפרשת ויסע משה (מס' ד פרשה א). — (8) תיבות בעיני המקום נשמטו מכ"י I. — (9) שמות לב, כו. — (10) ח, ה. — (11) בכ"י I: רואות, ובכ"י II: ראו. — (12) בכ"י II כי במקום כן. — (13) בכ"י I: לשמור מצות יי. — (14) בכ"י I: טובה מכל הארצות לשומרי מצותיו ורעה מכל ארצות ללא שומרים.

אם אתם שומרים מצוות עיני י"י אלהיך בה להשקותה במטר השמים מרשית השנה ועד אחרית (ה)שנה לתת מטר בעת הצורך(ח), והיה אם שמע תשמעו וגו', ונתתי מטר וגו' ותאכלו לשוכע(י) בלא טורח, ואם לאו ועצר את השמים ולא יהיה מטר; 21. כימי השמים על הארץ. כלומר ונתתי מטר מן השמים והאדמה תתן את יבולה(י); 24. אשר תדרך כף רגלכם. להלחם בשבעה עממים: מן המדבר. דרום: נהר פרת. צפון: עד הים האחרון. ממקום שאתם עומדים עכשיו בקרן דרומית מזרחית של ארץ ישראל עד הים האחרון במערב; 25. לא יתיצב איש בתוך התחומים הללו:

ראה.

26. ראה אנכי נתן לפניכם היום מצות ברכה וקללה כמו שמפרש והולך(ג) ונתת את הברכה על הר גרזים ואת הקללה וגו':

(ח) והיה אם שמע תשמעו. (4) אם שמעת בישן תשמע בהרש(5), וכן אם שכח תשכח, התחלת לשכוח סופך שתשכח(6). כך שניה באגדת שמואל(7) במגילת הסידים(8) מצאא כתוב אם תעובדו יום יומים תעובדך משל לשנים שיצאו אחד מטבריא ואחד מצפורי ופגעו זה בזה בחדא משכונא והסיוו זה עם זה ופרשו זה מזה זה הולך מיל זה הולך מיל נמצא זה רחוק מזה שני מילין. תוספת:

(1) בכ"י II: ונתתי מטר ארצך בעתו ואכלת ושבעת. — (2) כלומר כל הימים היה לו לומר, למה אמר כימי השמים על הארץ? לרמוז שבשמור ישראל המצוות ירד מטר מאת י"י מן השמים על ארצם להוציא יבולה. — ובכ"י I: כלומר מטר מן השמים והאדמה תתן יבולה. — (3) בפסוק כט. (4) בכ"י I נכנסו כאן דברי אגדה, שהביא גם רש"י בקיצור, באמצע מאמר רשב"ם כדי להסמיכם לדברי הכתוב והיה אם שמע תשמעו שהביא רשב"ם בתוך פירושו. ותחלת האגדה נכתבה באותיות גדולות כפירוש רשב"ם, ומן תיבות כך שניה והלאה באו אותיות קטנות. ובכ"י II לא נכתבו האגדות כלל, לא זו ולא הקודמות. ולעומת זה קצרו דברי רשב"ם בכ"י I יותר מן הראוי, כי נכתב שם: עיני י"י אלהיך בה מרשית שנה ועד אחריתה והיה אם שמע תשמעו. — (5) ברכות דף מ ע"א וסוכה דף מו ע"ב. — (6) כצ"ל כבדברי רש"י. והמקרא לעיל ח, יט. ובכ"י: התחלת לשכח סופך לשכוח. — (7) ר' שמואל בר ר' יצחק בתחלת מדרש ספר שמואל הגדפס. — (8) הספר הזה המובא שם במדרש שמואל כבדברי המוסף כאן אשר העתיקם משם נקרא גם כן מגלת סתרים והעיר עליו החכם צונץ בספרו Gottesdienstliche Vorträge דף 106, 132 א-ב.

27. את הברכה שתהיה על הר גרזים על ידי תנאי אשר תשמעו אל מצות יי' וגו': 30. אחרי דרך. הרי הם כמו שני פשטות. אבל בשביל שטעמו של דרך באות ראשונה נעשה שופר מהפך: מבוא השמש. שקיעת השמש, כלומר אחרי דרך המערב:

יב. 2. אשר עבדו שם את אלהיהם⁽¹⁾ הגוים אשר אתם יורשים אותם: 4. לא תעשון כן ליי' אלהיכם. לזכור ליי'⁽²⁾ בכל מקום: 8. איש כל הישר בעיניו. בכל מקום שאנו חונים שם במדבר אנו מקריבים במשכן המיטלטל ממקום למקום: 15. בכל אות נפשך. בנבולין שאין שם מקום להקריב, שם תאכל חולין בכל שעריך: 19. כל ימיד על אדמתך. כל הימים אשר אתם חיים⁽³⁾ על האדמה: 20. כי ירחיב. ותהיה רחוק מן המקדש⁽⁴⁾: 23. רק חזק לבלתי אכול הדם. לפי שהדם מובלע בכל האיברים צריך להתחזק ולדקדק יפה להוציאו: 29. כי יכרות יי' אלהיך את הגוים וגו'. מפניך מוסב על כי יכרות⁽⁵⁾: 30. פן תנקש. כמו⁽⁶⁾ ינקש נושה⁽⁷⁾ דא לדא נקשן. לא תיטלטל לנוע וללכת אחריהם⁽⁸⁾:

ג. 3. ובא האות והמופת. שיודעים עתידות על ידי רוח זומאח ותרפים ואיב וידעוני⁽⁹⁾: 4. כי מנסה יי' וגו'. נתן כח בכשפים לדעת נולדות לנסות ולזכות ישראל שהתרה בהם⁽¹⁰⁾ לא יהיה כך מעונן ומנחש ומכשף וגו' עד תמים תהיה עם יי' אלהיך, ואם לא יאמינו⁽¹¹⁾ לאותות נביאי עי'⁽¹²⁾ זו היא זכותן: 7. יסיתך. כל עצה שסופה פורענות קורא הסתה⁽¹³⁾ ותסיתני [בו] לבלעו חנם, ⁽¹⁴⁾ אשר הסתה אותו איובל אשתו, ⁽¹⁵⁾ ויסיתוהו לעלות אל רמות גלעד: 10. כי הרג תהרגנו. אלא הרג תהרגנו⁽¹⁶⁾:

יד. 1. לא⁽¹⁷⁾ תתגודדו. כדכתב⁽¹⁸⁾ ויתגודדו כמשפטם בחרכות וברמחים כמו⁽¹⁹⁾ גודו אילנא: 23. למען תלמד ליראה. כשתראה

(1) כלומר תיבות את אלהיהם מוסבות על אשר עבדו שם. — (2) ליי' אלהיכם מדברי המקרא חסר בכי' I, ואחרי כן חסר ליי' בכי' II. — (3) בכי' I: אתה חי שלא כדברי הכתוב לא, יג. — (4) בכי' I: מן המשכן. — (5) בכי' I: כי יכרות יי' מפניך מוסב על כי יכרות. — (6) תהלים קט, יא. — (7) דניאל ה, ה. — (8) בכי' I: לא תיטלטל לנוע ולגוד ולרכוב (ולרדוף?) אחריהם. — (9) בכי' I: וידעונים. — (10) יח, יג. — (11) בכי' II חסרה תיבת יאמינו. — (12) בכי' I: ואם לא יאמינו בעי'. — (13) איוב ב, ג. — (14) מלכים א, כא, כה. — (15) דברי הימים ב' יח, ב. — (16) תיבות אלא הרג תהרגנו חסרות בכי' I. — (17) בכי' I: ולא. — (18) מלכים א' יח, כה. — (19) דניאל ד, יא, כ.

מקום שכונה וכהנים בעבודתם ולוים בדוכנם וישראל במעמדם:
 27. והלוי אשר בשעריך לא תעזבנו. אלא תשמחו עמך
 ותיטיב לך⁽¹⁾ ולו: 28. מקצה שלש שנים. שנת מעשר עני:
 מז. 2. כי קרא שמיטה לויי. כלומר כי הגיע זמן שמיטה
 כמו⁽²⁾ מקראי קדש,⁽³⁾ קרא עלי מועד,⁽⁴⁾ קראו צום, כלם לשון זמן:
 4. אפס כי לא יהיה בך אביון. אם תשמט, הק' ישלם לך:
 5. אם שמע תשמע [וגו'] והעבטת. תקח משכונם בעל כורחם
 על הלוואותיך⁽⁵⁾: 8. כי פתוח תפתח את ירך. אלא: 9. השמר
 לך פן יהיה עם לבבך דבר בליעל. כלומר דבר של רשע⁽⁶⁾,
 כמו⁽⁷⁾ דבר בליעל יצוק בו, שפתרונו כך: 11. כי לא יחדל אביון
 מקרב הארץ.⁽⁸⁾ כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא
 יחטא: 12. אחיך העברי. בגניבתו: או העבריייה, שמכרה אביה
 בקטנותה לְאָמָה והגיעו שש שנים לשמיטה קודם הבאת סימנים⁽⁹⁾:
 15. כי עבד היית והציאך ברכוש גדול: 17. ואף לאמתך תעשה
 כן. להעניקה: 18. לא יקשה בעיניך כשתשלחנו חפשי מעמך
 במה שאתה נותן לו משנה, כפילות⁽¹⁰⁾ שכר שכיר בעבודת שש
 שנים שעבד אותך שאתה מעניק לו מצאנך ומגדנך ומיקבך מלבד
 שכירות של קניין שש שנים שקנית אותו, שהרי למען כן יברכך יי'
 בכל אשר תעשה. והרי⁽¹¹⁾ פירוש פסוק זה דוגמת⁽¹²⁾ ולא ירע לבבך
 בתתך לו וכן⁽¹³⁾ תרע עינה באיש חיקה ובכנה ובכתה מתת לאחד מהם,
 כי רוע העין וקשיות הלב מדבר על נתינת ממון לאחרים. ואשר⁽¹⁴⁾
 הורגלו לפרש לא יקשה בעיניך על מה שאתה משלחו חפשי לסוף
 שש שהרי הרבה עבדך שש שנים כלומ' וותר משאר שכירים,
 שמות הוא בידם. וכי למה יקשה בעיניו בשילוח חפשי? והלא לא

(1) בכ"י II: ותיטיב לו. — (2) ויקרא כג, ב. — (3) איכה א, טו. — (4) ירמיה
 לו, ט. — (5) נראה שרצה לתת טעם לבנין הפעיל אשר בתיבת והעבטת (ועיין
 רש"י) וכתב שנכון לדבר כן, כי הלזה נותן את העבוט והמלוה מכרחיו לתת
 וא"כ המלוה מסבב פעולת נתינת העבוט. — (6) הפך סדר הכתוב כדי לפרשו
 כדרכו במקומות רבים. עיין RSBM דף 90 הערה 6. אבל בכ"י I הנוסחא:
 השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל כלומר דבר שהוא של רשע. —
 (7) תהלים מא, ט. ושם כתב רש"י: כל הרשעיות שעשה יצוקו וישתפכו בקרבני.
 (8) השתמש בדברי המקרא קהלת ז, כ. וסמך על אשר כתב רש"י לפסוק ד. —
 (9) כל זה ע"פ ההלכה שהביא רש"י, ותיבת לשמיטה בכ"י I נשחתה במקום
 למכירתה. ובכ"י II איננה. — (10) בכ"י I: וכפילות, אבל כפילות היא
 פירושו של משנה בכתוב זה ואין צורך לויי. — (11) בכ"י II: שהרי, והוא
 שיבוש. — (12) בפסוק י. — (13) כח, נ. — (14) בכ"י I: וכאשר.

קנאו מתחלה אלא לפי עבודת שש שנים שהכל יודעים שבשביעית יצא? ועוד לא היה לו לומר משנה שכר שכיר אלא משנה שכיר. ויש מפרשים⁽¹⁾ משנה שכיר שש שנים הם, לפי שסתם שכיר שלש שנים כדכתיב⁽²⁾ בשלש שנים כשני שכיר, גם זה הכלל. כי במקום אחר כתוב⁽³⁾ בעוד שנה כשני שכיר ונקלה כבוד מאב. ופירוש כשני שכיר⁽⁴⁾ שלש שנים מצומצמות כשנת שכיר שהוא שנה מצומצמת: 19. תקדיש לי"י אלהיך. כלומר נהוג בו דין קדושה שלא תעבוד בו ולא תגו. ומה שכת'⁽⁵⁾ לא יקדיש איש אותו, כבר פירשתיו⁽⁶⁾ לא יקדיש איש אותו⁽⁷⁾ לקרבן אחר⁽⁸⁾:

טו. 2. צאן ובקר. חכמים⁽⁹⁾ פירשוהו כתרגומו. כי לפי הפשט גם נדריהם ונדבותיהם ברגלים היו מביאין כמו שכת' בפרשת שור או כשכ⁽¹⁰⁾ ובפנחס⁽¹¹⁾: 7. ובשלח. צלי⁽¹²⁾: ופנית בבקר. אינך צריך להתעכב כל שבעת⁽¹³⁾ ימי הפסח: 9. מהחל חרמש. כתרגומו. כי העומר נקרא⁽¹⁴⁾ ראשית קצירכם: 10. מסת, די לפי כח⁽¹⁵⁾ נדבת ידך. וכן פתר דונש⁽¹⁶⁾ ופשר מסת די, ככרכת אל שדי, כדי כח ידי, במתן ונדרים⁽¹⁷⁾. והמדמה מסת אלי מס, הוא חמס⁽¹⁸⁾: 13. באספך מגרנך. כמו שפירשתי המעם על⁽¹⁹⁾ כי בסכות הושבתי את בני ישראל:

(1) ע' ראבי"ע. — (2) ישעיה טו, יד. — (3) ישעיה כא, טו. ובשני כ"י: כשנה שכיר. וטעות סופר היא. — (4) בישעיה טו, יד. ובכ"י II בטעות: ופירושו כשני שכר שכיר. ובשני כ"י בא אחרי כן בטעות: כשני שכיר שהוא שנה מצומצמת. — (5) ויקרא כו, כו. — (6) שם. — (7) בכ"י II נשמטו התיבות: כבר פירשתי לא יקדיש איש אותו. וכפל קצת התיבות הטעה את הכותב. — (8) כפירוש הראשון ברש"י ולא כדרש ר' ישמעאל במשנה ערכין ח, ו שהביא רש"י בשם דבר אחר. — (9) בספרי ובפסחים דף ע' ע"ב. — (10) ויקרא כו, לח. — (11) במדבר כט, לט. — (12) כפירוש מכלתא לפרשת בא (מסכתא דפסחא פרשה ו) שהביא כאן רש"י. — (13) תיבת שבעת חסרה בכ"י I. — (14) ויקרא כו, י. — (15) בשני כ"י: רוח. ונראה שהיה כתוב כוח בכתיבה יתרה, ולא הבין הכותב, ועדים דברי דונש הנדפסים: כדי כח ידי, ע' הערה 16. — (16) בספר תשובות דונש על מנחם בחרו 86 ברף 18. — (17) זאת תשובת דונש על דברי מנחם במחברת מס II דף 118. — (18) בביאור הריוזו כתב דונש בספר תשובות דף 19: ודמית מסת ידך אלי מס ולדמות מסת ידך אלי מס הוא חמס וגו' וכמו כן מסת ידך לא נוכל לדמותו אלי [בראשית מט, טו] ויהי למס עובד כאשר דמית, כי אם ללשון ארם אשר ישעיה סו, כג] מדי חדש בחדשו מתורגם מסת. — (19) ויקרא כו, מנ. ושם תמצא פירושו.

שפטים ושטרות.

18. ושטרות. השפטים מצויים לשטרות [לרדות] המסרכים בדברי השפטים: 21. אצל מובה. כי שם היו הגילים לעשות כדכת' כגדעון (1) ואת האשרה אשר עליו תכרת, (2) כזכר בניהם מזבחתם ואשריהם על (3) עץ רענן: לא תטע לך אשרה [כל עץ]. שום אילן, שלא יבואו לעובדו כמנהג הגוים: 22. ולא תקים לך מצבה. לשמים, להקטיר בשעת איסור הבמות, מאחר שיהיה לך מובה קבוע לאחר ירושה כדכת' (4) לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים פה היום וגו', להקריב בכל מקום, וכדכת' בדברי הימים (5) אך הבמות לא סרו, ומפרש שם לא היו מקטירים כי אם ליה"י (6):

יז. 3. אשר לא צויתו. לעבדם (7): 8. בין דם לדם. לפי פשוטו בין רציחה לרציחה, בין שוגג למוזד (8): בין דין לדין, דיני ממונות: נגע. נגע צרעת: 15. איש נכרו. להלחם מלחמותים (9): אשר לא אחיך הוא. כי יסיתכם לעבוד ע"ז: 18. משנה התורה. זקני פירשו בדברי הימים (10) שני ספרי התורה. ותרנומו פתשגן. ואינו מגזרת (11) ושננתם (12):

יח. 6. וכי יבא הלוי. כהן שאינו מאותה משמרה שעובדת היום בירושלים בעורה: 8. לבד ממכרו על האבות. לפי הפשט כמו (13) איש מאת מכרו, אם יש לו שם (14) קרוב מאבותיו שיתן לו קרבנו לעשותו הוא, יש לו רשות להקריבו אע"פ שאינו ממשמרה

(1) ספר שפטים ו, כה. — (2) ירמיה ז, ב. — (3) בבב"י: כל. — (4) יב, ח. — (5) דה"י ב' כ, לג. — (6) נראה שכיוון אל דה"י ב' לג, ודעתו כי המקרא הוא יוכיח שהבמות היו לזכות ליה"י ואף על פי כן נאסרו. — (7) כתרנום השבעים בימים הקדמונים לפי דברי המכלתא בפרשת בא לפסוק ומושב בני ישראל ובמגילה דף ט ע"ב, וכן פירש רש"י. — (8) ולא כדרש ר"י אושעיה בנדה דף יט ע"א ודרש ספרי, ועי' גם רש"י. — (9) נראה שלדעתו סוף הפסוק ידבר בשם צבא אשר יתנו עליהם שכבר נאמר שהמלך יהיה על פי נביא (אשר יבחר יה"י אלהיך) ומקרב אחרים. — (10) נראה שצ"ל: כדברי חכמים. כן השערתי בספרי RSBM דף 68 הערה 2, וכן באמת דברי רש"י כאן כפירוש תיבת משנה בסנהדרין דף כב ע"א. — (11) ו, ו. — (12) אמר זאת כנגד ביאור תרגום זה בפירוש רש"י. — (13) מלכים ב' יב, ו. — (14) בב"י היה כתוב: שום, ונמחקה הו"י, ותיבת שם ר"ל במקדש אשר בירושלים.

11. וחבר חבר⁶ הניגון בחי"ת². כמו³ מן הַחֶרֶב⁴ תאכל הַחֶרֶב, וזה מוכיח⁵ חובר חֶבְרִים מחוכם. כמו מן מלך מלכים. וכמו מן עבד עבדים, כן יאמר מן חֶבֶר חֶבְרִים. ואילו היה חבר טעמו בכי"ת כמו⁶ חֶבֶר אנכי לכל אשר יראוך יִרְךָ גִּדְרָה קִתְּףָה וְגִלְוֹ שִׁמְעַמָּם לַמִּטָּה, היה לו לומר⁷ חובר חֶבְרִים [כמו] מן יִרְךָ⁸ וִרְכוּ גִלְוֹ⁹ חֶבְרִים מקשיבים לקולך. ובחי"ת [מנוגן] מצאתי אחרי כן בספרי ספרד כדבריו: 12. מוריש אותם. כי אינם חוששים לדרוש את הקב"ה ואת נביאי האמת¹⁰, כי סומכים¹¹ על תועבותיהם המגידים להם ברוח הטומאה: 13. תמים תהיה וגי'. וממנו תדרוש ולא מן המתים. ולפי כי מנסה הקב"ה בם את ישראל נתן כה ברוח הטומאה להגיד על פי השערים¹²: 15. נביא מקרבך מאחריך כמוני שיצוה לך מצוות שבתורה ולא כנביא וחולם הלום שיאמר לך לעבוד ע"ז. ומה שכת'¹³ ולא קם נביא עוד בישראל כמשה, הרי פירושו כמו שמפרש אשר ידעו י"י פנים אל פנים, אבל להאמין להקב"ה ידעו כמותו¹⁴, ולדבר אמת מאתו ולא כנביא הנותן לישראל¹⁵ אות ומופת לעבוד ע"ז: 22. ולא יהיה הדבר ולא יבא. וכגון שאין תשובה ומעשים שינחם הקב"ה בשבילם¹⁶. הרי חוקיה תפילה הועילה לו¹⁷, ונינוה¹⁸ כי שבו מדרכם הרעה:

יט. 5. וגשל הברזל. הוא הגרון שקרוי ברזל. כדכת'¹⁹ אם קחה הברזל. שישליך הגרון חתיכת בקעת מן העץ שהוא מבקע²⁰.

(1) שלא כדרש חכמים בכוכה דף נו ע"א ובספרי. וגם מנחם במחברת כר IX חברו עם (יחזקאל מז, ג) מכרתוך, (בראשית מט, ה) מכרתיהם, (מלכים ב' יב, ו) מכרו. — (2) בנליון כ"י נוסף כאן: כי שם דבר הוא ובשביל האתחתא נהפך לקמין, וחתים בראשי תיבות: ימ"ו. — (3) ירמיה כא, ז. — (4) שמואל ב' יא, כה. — (5) תהלים נח, ו. ובכ"י: וחובר חברים. — (6) תהלים קיט, סג. — (7) ולא חובר חֶבְרִים מחוכם ככתהלים נח, ו. ובכ"י: היה לו לומר וחובר חבר, ונוסף וי"ו בטעות בראש חובר כלמעלה (ע' הערה 5) ובסוף תיבת חבר נשמט קו הקיצור: חבר. וכאלה רבות בכ"י הוה הראיתי בספרי RSBM בדרך 36 בהערה 1. — (8) בראשית לב, כו. — (9) שיר השירים ח, יג. — (10) בכ"י הוסף קורא אחד וי"ו בין א' ובין מ' של תיבת האמת להיותה האמת, והמדפים הראשון חשב לתקן והדפים: המצות. — (11) בכ"י: סמוכים. — (12) ע' דבריו יג, ד ולשמות לב, ד. — (13) לד, י. — (14) כמו משה. ובכ"י: ידעו כמותך. — (15) בכ"י: הנותן לישראל הנותן. — (16) בנבואת פורענות. — (17) מלכים ב' כ, א—ז; ישעיה לח, א—ה. — (18) יונה ג, י. — (19) קהלת י, י. — (20) כדבריו רבי במכות דף ז ע"ב ולא כחכמים והביאם רש"י.

כי זה ודאי שנגנ הוא: 6. פן ירדף. ושלשת פן ירדף⁽¹⁾: 8. ואם ירחיב. לרתת לך כל העשרת עממים שניתנו לאברהם בין הבתרים⁽²⁾: 14. לא תסיגו. כמו⁽³⁾ נסוגו אחר. ממשך את המצר אחר להרחיב את שדהו מכמות שגבלו אותו ראשונים:

כ. 5. ילך וישוב לכיתו אם ירך לכבו וירא מולו פן ימות במלחמה וגו' שיש נותן אל לבו כשהולך למלחמה ודואג שמא אין לי מול לחנך את ביתי או את אשתי או את כרמי ולכך גרם מולי ללכת עתה במלחמה ומתוך [כך] ירא למות. ושלשה מעשים הוזכרו⁽⁴⁾ בית ואשה וכרם⁽⁵⁾, ולבסוף כולל כל הדברים⁽⁶⁾ מי האיש הירא ורך הלבב, בין כאלו שאמרנו בין בדברים אחרים. וכן בקהלת מונה שלשה דברים וחוזר וכולל⁽⁷⁾ מה יתרון לאדם, הלא גרוע הוא⁽⁸⁾ מכל, שהרי דוד הולך ודוד אחר בא שאין הבנים בדמות אבות, ואין זה זכרון, אבל⁽⁹⁾ הארץ לעולם עומדת כמו בששת ימי בראשית, וכן השמש⁽¹⁰⁾, [וכן הנחלים⁽¹¹⁾], וחוזר וכולל⁽¹²⁾ כל הדברים יגיעים, כל מעשי העולם כך הם כולם כמששת ימי בראשית, אבל טורח ויגיעה הוא להזכיר כולם, ולא יוכל איש לדבר ולא תמלא⁽¹³⁾ און משמוע אם יספרו לו, אלא זה הכלל⁽¹⁴⁾ אין כל חדש ולכולם יש זכרון, אבל⁽¹⁵⁾ אין זכרון לראשונים, שאין הילוד דומה למוליד: 16. לא תחיה כל נשמה. כשתבא להלחם עליהם לא תקרא להם לשלום כמו שפרשתי לך בשאר אומות⁽¹⁶⁾, אבל אם יבאו אליך מדעתם להיות עבדיך קודם שתלך עליהם כמו הגבעונים יכול אתה להחיותם: 19. כי תצור אל עיר ימים רבים ותצטרך לחתוך אילנות לבנות כרים דיק וסיללות: כי ממנו תאכל. שהרי צריכים לך למאכל לאחר שתתפוש העיר ותהיה שלך: ואותו לא תכרת. אותו עץ מאכל שאינו חזק ומכצר לאנשי העיר כגון הרחוקים, אותם לא תכרת: כי האדם עץ השדה לבא

(1) ר"ל שפסוק וזו לא יוסב רק לפסוק ה' שלפניו לבדו אלא על כל הנאמר בפסוק ג' מתיבת וְשִׁלְשָׁתָּהּ וְהַלְאָה. והמרפסים לא הבינו ושינו. ע' RSBM דף 39 הערה 7. — (2) בראשית טו יט—כא. — (3) ישעיה מב, יז; ירמיה לח, כב. — (4) ע' RSBM דף 88. — (5) בפסוק ה—ז. — (6) בפסוק ה. — (7) קהלת א, ג. — (8) ר"ל האדם. — (9) קהלת א, ד. — (10) שם א, ה. — (11) כן נראה לי להוסיף מקהלת א, ז כדי להשלים מנין שלשת הדברים. וכן נמצא בפירוש קהלת א, ז המיוחס לרשב"ם. — (12) קהלת א, ח. — (13) ככ"י בטעות: תוכל. — (14) קהלת א, ט. — (15) שם א, יא. — (16) בפסוק י'.

מפניך במצור. כל כי שאחרי לא מתפרש אלא. אותו לא תכרת אלא עץ השדה לבא האדם מפניך במצור, אותו תכרות, הם הקרובים לעיר שנסתרים בהם אנשי העיר הבורחים מפניך ובאים בתוך העיר כדכת' (1) ותבא העיר במצור. כי האדם [עץ השדה] אלא האדם עץ השדה, אלא עץ השדה האדם לבא מפניך במצור שגורם את האדם לבא מפניך במצור? 20. רק עץ אשר תדע וגו'. אילן סרק בין קרוב לעיר בין רחוק מעיר תשחית לבנות מצור, אבל עץ מאכל הרחוק לא תכרות כי אם הקרוב לעיר שמעכב את החיל להתקרב לחומה: אשר תדע. אשר תכיר: עד רדתה. עד רדת חומותיה, כדכת' (3) עד רדת חומותיה הנבוהות והבצורות: כא 5. ונגשו הכהנים בני לוי [וגו] וענו ואמרו [וגו] כפר לעמך ישראל (4): 9. תבער הדם [וגו]. אם נמצא הרוצח אחרי כן ייהרג: כי תעשה מה שישר בעיני יי:

כי תצא.

13. והסירה את שמלת שביה. כדי לנוולה (6): 14. לא תתעמר. סחורת אדם המכור נופל בו לשון זה. וכן לפנינו (6) והתעמר בו ומכרו: אשר עניתה. ביאת נישואין לפי הפשט (7): 17. כי את הבכור. אלא: כי הוא ראשית אונו. כי הוא ראוי לירש ראשית ממנו. כמו (8) מצאתי און לי. (9) וידיו תשבנה אונו: 18. מורה. מקנתר מלשון (10) מרה מריתי: וולל וסובא. כדכת' (11) אל תהי בסבאי יין בוללי בשר למי: 23. כי קללת אלהים תלוי.

(1) מלכים ב' כד, י. ועוד. — (2) הרב ר' משה מקוצי הביא בסמ"ע לאין סימן רכ"ט את פירוש רש"ם הזה, וכן הובא הפירוש בשינוי לשון קצת בפענח רוא דף סא ע"א בשם רבינו שמואל וכן במנחת יתודה דף פג ע"ב בשם רש"ם, והתוס' שם בדעת וקנים השתמשו בו ולא הוכירו שם רש"ם, ועוד עיין RSBM דף 25 בהערה 2. — (3) כח, נב. ולא כפי' רש"י. — (4) ר"ל כי פסוק ז' ופסוק ח' מוסבים על פסוק ה' אף על פי שבאו דברים ביניהם. — (5) כספרי ורש"י. — (6) כד, ו. — (7) ולא בעילה בעלמא כפירוש ספרי. — (8) הושע יב, ט. — (9) איוב כ"ג. — ובכ"י: תשובנה. — (10) איכה א, ב. — (11) משלי כג, ו. ובכ"י: כסבאי. כוללי.

כשרואין בני אדם את התלוי הנליץ לקלל את הדיינין או קרובים של הרוג או שאר בני אדם לפי שפעמים על עבירה מועטת הוא נהרג כמו מקושש והקב"ה אמר ⁽¹⁾ [אלהים] לא תקלל, לפי שרנליץ בני אדם לקללם ⁽²⁾ ולבך לא תליץ נבלתו אלא קבר תקברנו [ביום ההוא. ועוד טעם אחר בדבר] ⁽³⁾ שלא תטמא את אדמתך. שאם [לא] ⁽⁴⁾ היה נקבר יטמאו בו נוגע או מאהיל:

כב. 5. לא יהיה כלי גבר על אשה. ללכת בין האנשים ולזנות ⁽⁵⁾: 6. כי יקרא. יודמן על ידי מקרה: לא תקח האם על הבנים. לפי דרך ארץ ולתשובת המינין כבר פירשתי בלא תבשל גדי בחלב אמו ⁽⁶⁾ וכן באותו ואת בנו ⁽⁷⁾ שדומה לאכזריות ⁽⁸⁾ ורעבתנות לקחת ולשחוט ולבשל ולאכול אם ובנים יחד: 8. מעקה. אין לו חבר בתורה. כמו מגורת מעשה מראה הוא, אבל ⁽⁹⁾ עקת רשע, ⁽¹⁰⁾ תעיק העגלה, ⁽¹¹⁾ מעיק תחתיכם מגורת שב קם הם: 9. תקדש. תאסר כקדשים ⁽¹²⁾: 12. גדילים. ציצית, צריך שיהא גדול וקלוע ⁽¹³⁾: 15. את בתולי. לפי הפשט דם בתולים שעל השמלה ⁽¹⁴⁾: 21. לזנות בית אביה. שיש עדים שזינתה אחר שנתקדשה: 27. צעקה הנערה. שמה צעקה:

כג. 1. לא יקח איש את אשת אביו. הוכפל כאן לומר שהנולד ממנה הרי הוא בלא יבא ממור ⁽¹⁵⁾: 2. פצוע דכא [וגו]. מיני סריסים ומפורשים ביכמות ⁽¹⁶⁾: 18. ויד תהיה לך. כתרנומו: על אוניך. עם שאר בליך: 15. מתהלך. שגם ארון שבו תורה היה יוצא עמהם למלחמה כדכת' ⁽¹⁷⁾ וכלי הקדש וחצוצרות התרועה בידו: 18. קדשה. זונה. פנויה מנאפת: קדש. בא על פנויות בלא כתובה וקידושין ולא מיוחדת לו כפלגשים ⁽¹⁸⁾: 20. לא תשיך. לפי הפשט במלוה מדבר ⁽¹⁹⁾:

(1) שמות כב, כז. ועי' שם פירושו המסכים לפירושו כאן. — (2) ר' שמואל דוד לוצאטן בהמשתדל ובביאורו לתורה היטיב להסביר את פירוש רשב"ם הזה. — (3) נראה לי ששנשטמו כדברים האלה שהם כשיעור שורה בכ"י. ואז הכל עולה יפה. ובעל קרן שמואל היה ולא תטמא במקום שלא תטמא ותהייה התיבות ציון מדברי המקרא לדיבור אחר. ואולם תהיה לפי זה סתירה קצת בין שני המאמרים ואין מליץ בעותם. — (4) היטיב להוסיף בעל קרן שמואל. — (5) כפירוש רש"י מספרי ונזיר דף נט ע"א. — (6) לשמות כג, יט. — (7) לויקרא כב, כח. — (8) בכ"י: אכזריות. — (9) תהלים נה, ד. — (10) עמוס ב, יג. — (11) שם. — (12) בכ"י: בקדשים. — (13) וכן פירש ראב"ע. — (14) כ"י אליעזר בן יעקב בכתיבות דף מז ע"א ובספרי. — (15) קיצר דברי רש"י. — (16) דף עה ע"א וע"ב. — (17) במדבר לא, ו. — (18) בכ"י: כפלגשים. — (19) ולא כפירוש רש"י וספרי וכבא מציטא דף עה ע"ב.

כד 6. כי נפש הוא חובל. כתרנומו: 8. השמר בנגע הצרעת לשמר מאד ולעשות שאפילו הוא מלך כעויה לא יכבדוהו ולא יסגורוהו וישלחוהו וכדד ישב ככל אשר יורו אתכם [וגו]. שהרי תזכור את אשר [עשה] יי אלהיך למרים שאע"פ שהיתה נביאה ואחות משה לא חלקו לה כבוד אלא⁽¹⁾ תסגר שבעת ימים בדרך בצאתכם ממצרים, שאע"פ שהיו טרודים ללכת,⁽²⁾ העם לא נסע עד האסף מרים. וכל שכן שאר בני אדם: 12. לא תשכב בעבוטו. לא תשכב ועבוטו אצלך⁽³⁾: 15. ואליו הוא נושא את נפשו. מתאוה נפשו כדי לאכול שכרו. וכמוהו⁽⁴⁾ הטאת עמי⁽⁵⁾ יאכלו ואל עונם ישאו נפשם, מתאווים הכהנים לאכול הטאת שיביאו על עונם: 16. ובנים לא יומתו על אבות. בבית דין. כדכת'⁽⁶⁾ ואת בני המכים לא המית ככתוב [וגו] לא יומתו [וגו]. אבל הק'ביה'⁽⁷⁾ פוקד עון אבות על בנים, כשאוחזים מעשה אבותיהם כיריהם, וכדכת'⁽⁸⁾ אבות יאכלו בוסר ושיני [ה]בנים תקחינה, לאבד נחלת אבות. אבל לא על ידי בית דין:

כה 6. יקום הכן על שם אחיו⁽⁹⁾ לפי הפשט⁽¹⁰⁾: 9. וחלצה נעלו. לקנות ממנו ירושת אחיו המת כמו שמצינו בבעז⁽¹¹⁾. דרך ארץ לפי פשוטו⁽¹²⁾: 13. גדולה וקטנה. שעושה שני הצאי זקוקים, אחד גדול ואחד קטן לרמות בו בני אדם שכששוקל שני הצאי זקוקים ביחד הרי הוא זקוק מצומצם וישר⁽¹³⁾. ולכן אומר אבן שלימה זקוק שלם מצומצם בחתיכה⁽¹⁴⁾ אחת יעשה שלא יוכל לרמות: 15. שלימה וצדק. חתיכה אחת ומכוון וישר: 18. אשר קרך בדרך. לשון מקרה. כמו מן עשה⁽¹⁵⁾ עשך ויבוננך. וכן מן⁽¹⁶⁾ אקרה כה. קרך:

(1) במדבר יב, יד. — (2) במדבר יב, טו. — (3) דברי רש"י מספרי ובי' דף קד ע"ב. — (4) הושע ד, ה. ושם כתוב נפשו. ובאמת צריך שם פירוש. — (5) בכ"י: עמו. — (6) מלכים ב' יד, ו. — (7) שמות כ, ה. — (8) יחזקאל יח, ב. וברמיה לא כת: אבות אכלו בסר ושיני בנים תקחינה. — (9) בכ"י בטעות: אביו. — (10) ולא כדרש ספרי ויבמות דף כד ע"א וע' דברי רבא שם. — (11) רות ד, ז. — (12) כדעת לוי שאמר קנין בכליו של מקנה זכרבי יהודה דבריהא שאמר נואל נתן לבועז ולא כרב ולא כת'ק. והכל בבבא מציעא דף מז ע"א. וע' RSBM דף 126 במקום הטרע 2. — (13) הוא משקל זקוק כסף צרוף בימים הדם הנקרא Mark ויהי משקלו שמה אונקיות (Unzen). ע"ן ספר Zur Geschichte של החכם הגדול צונץ נ"י ברף 543. — (14) בכ"י: בחתיכת. — (15) לב, ו. — (16) במדבר כג, טו.

כִּי תבֹא.

כו. 5. ארמי אוכד אבני. אבני אברהם ארמי היה, אוכד וגולה מארץ ארם. כדכתי' (1) לך לך מארצך, וכדכתי' (2) ויהי כאשר התנו אותי אלהים מבית אבני. לשון אוכד ותועה אחד הם באדם (3) הגולה כדכתי' (4) תעיתי כשה אוכד בקש עבדך, (5) צאן אוכדות היו עמי הועיהם התעום. כלומר מארץ נכריה באו אבותינו לארץ הזאת ונתנה הקב"ה לנו (6) ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה אשר נתתה לי (7) כי לא על ידי עשתה זאת (8) כי אם בחסדך וכיני ברה. וכסדר הזה הוכיח יהושע לישראל (9) בעבר הנחר ישבו אבותיכם מעולם תרח [וגו'], עד שהבאתים משם ונתתי להם ארץ כנען (10): 11. נותן לך (11) ושמתה בטנא לפי שהוא סוף דבור הלמ"ד קמין, אבל לך מחובר (12) לשלפניו (13): 12. שנת המעשר. מעשר עני: 13. ואמרת לפני י"י אלהיך. כך צוה הקב"ה כדי שלא יאחר (14) אדם לעכב מעשרותיו לשקר לפני הקב"ה (15): 14. לא אכלתי באני. כמו (16) ידיו תשבנה אונו, ממון שגול, (17) מצאתי אן לי, לפי פשוטו (18): 17. את י"י האמרת היום, אתה הוקקתה שאמר הקב"ה ונתרצה להיות לך לאלהים, כי הדבר תלוי בו ליעשות הוא אלהיך וישיעך מתוך שקבלת מצוותיו, וגם הוא האמירך, הפעילך שאמרת ונתרצית שתהיה לו לעם, לפי שעשה נסים

(1) בראשית יב, א. — (2) בראשית כ, יג. — (3) בכ"י בטעות: כאדם. — (4) תהלים קיט, קעו. — (5) ירמיה נ, ו. — (6) בפסוק י. — (7) כן צריך להיות לפי דברי המקרא ודברי רשב"ם הבאים אח"כ. ובכ"י לנו. — (8) לא בכתי עשתה האדמה התבואה הזאת. — (9) יהושע כד, ב. — (10) רצה לומר עד פסוק יג ביהושע שם. — (11) בכ"י נותן לך ארץ כנען בחפץ סדר הדברים. עיין ספרי RSBM דף 35 הערה 6. — (12) בכ"י מחובר מחובר שתי פעמים. — (13) לפסוק יא העיר על מעם הברל הניקוד שבין לך שבפסוק ב ובין לך שבפסוק יא. ועל אודות חיבת לשלפניו שהשתמש בו רשב"ם כאן כדרכו עיין ספרי RSBM דף 157. — (14) בכ"י: יאמר. — (15) הווידוי שיאמר לפני י"י לא ישקר בו וולתי אדם רע ובליעל, וכל שיש בו יראת י"י אך מעט יהיה נזרר שלא ישקר בוידויו בהשהותו מעשרותיו בידו, וקרובים לזה דברי המשנה במעשר שני ה, יב: „לא אכלתי באני ממנו, הא אם אכלו באנייה אינו יכול להתוודות, ולא בערתי ממנו בטמא, הא אם הפרשיו בטומאה אינו יכול להתוודות“. — (16) איוב כ, י. ובכ"י בטעות: תשובנה. — (17) הושע יב, ט. — (18) הוא מפרש לא אכלתי בעשרי ובברכת כל טוב מן המעשר הזה שהוא מעשר עני וגר ויתום, וסר בזה מדרך דרש ההלכה שבמשנה (מעשר שני ה, יב) ובספרי ושהביא רש"י.

וגבורות עד שנתרצית להיות לו לעם. האמרת פאי־דירא¹ בלעו:

כו. 8 וכתבת על האבנים את כל דברי וג'. שכשנשבעו עתה בהר גריזים וחר עיבל היתה התורה לפניהם כתובה ונשבעו שיקיימנה: 12. אלה יעמדו לברך וג'. לפי הפשט דומה שאלו ענין אמן, אבל הלויים הופכין פניהם בשעת ברכה להר גריזים וכשמקללים פונים להר עיבל²: 15. ושם בסתר. כל הארורים שנים עשר כנגד שנים עשר שבטים וכולם עבירות שרגילים להיות בסתר הם כמו שאפרש בכולם חוץ³ משנים שרגילים להיות פעמים בגלוי ופעמים בסתר, והן ע"ז ומכה רעהו, ולכך פירש בשניהם בסתר⁴. שעל עבירות שבגלוי לא באו לקלל, כי בית דין יעשודו על הגלויות כמו שכת' בסוף כל הקללות⁵ הנסתרות ליי אלהינו, הוא יקח נקמה מן הנסתרות שהרי נתקללו בשם הק'ב'ה, אבל הנגלות לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי התורה הזאת, מלקות סקילה שריפה הרג והנק, הלא תראה אין כתוב כאן „ארור שוכב עם אשת רעהו“ כי מה לו⁶ ליבנם בבית אחרים ולא יליוו עליו. ⁷מקלה אביו במקום בית גידולו, אין אחרים רגילין שם. ובן⁸ משיג גבול כנגבה הוא עושה, שאם יראה, ימחה בידו. ובן⁹ משגה עור ומטה משפט, כל אילו דברי סתר¹⁰ שכב עם אשת אביו זהו במקום שהוא גדל שם ואין רואה. ¹¹עם כל בהמה אין זה כי אם בסתר. ובן¹² אחותו. ¹³חתנתו, האם רגילה בבית בתה: 26. ארור אשר לא יקים. על כל עבירות שבסתר:

כח. 5 טנאך. שיהא מלא פירות: ומשאריתך. הוא כלי שנותנין בו את הבצק: 8. באסמ'ך. באוצרותיך, שיהו מלאים דגן תירוש ויצהר כדכת'¹⁴ וימלאו אסמ'ך שבע: 10. נקרא עליך. שימלא משאלותיך בהראותו כי אתם עמו: 20. המהומה. על ידי קולות וברד, כמו¹⁵ וירעם י"י בקול גדול על¹⁶ פלשתים ויהמם: המגעת.

¹ *fais dire* ובל"א *lässest sagen*. — ² סוטה פרק 1 משנה ה. —
³ בכ"י: הוא. וכבר תיקן בעל קרן שמואל. — ⁴ בפסוק הוה ובפסוק כר. —
⁵ כט, כח. — ⁶ בכ"י בטעות לך בהתחלה ו עם ך על ידי גודל הכתיבה. —
⁷ בפסוק טז. — ⁸ בפסוק יז. — ⁹ בפסוק יח. יט. — ¹⁰ בפסוק כ. —
¹¹ בפסוק כא. — ¹² בפסוק כב. — ¹³ בפסוק כג. — ¹⁴ משלי ג, ג. —
¹⁵ שמואל א' ז, י. — ¹⁶ בכ"י: של.

(1) חנני גוער לכם את הורע וארותי את ברכותיכם: 22. כשחפת (2) וג'. מיני (3) חלאים הם. קדחת ודלקת וחרחור מיני חמימות הם: 23. והיו שמיד אשר על ראשך נחשת, שלא ירד מטר מן השמים. אלא (4) יתן את מטר ארצך אבק ועפר, הרוח במקום שרגיל להמטיר מטר, ימטיר לך מן השמים אבק ועפר, כלומר מנוכחי החרים שהן יבשים מאין מטר ירד אבק ועפר שינקרו עיניכם. ומתוך כך (5) יתנד י"י נגף שלא תוכל לראות ותברח מפני אויביך: 24. מטר ארצך. לשון ירידה כמו (6) המטיר על סדום ועמורה נפרית ואש (7) ימטר על רשעים פחים אש ונפרית: 26. ואין מחריד. אין מכריח העופות מעל הנבלות כי אין (8) קוברין: 37. ולשנינה. דיבור, כמו (9) ושנתם: 40. ישל. מן (10) וגשל גוים. וכן (11) ימל קצירו מן (12) וגמלתם. וכן (13) אחריתו כנחש ישך מן (14) נשך הנחש, לשון יפעל (15): 46. לאות. שהמקלל מקלל לשונאו להיות כמוהו. וגם יש לומר שלא עבדתם להק' ביה (16): 56. תרע עינה באיש חיקה ובכנה ובכנה הגדולים מתת להם מכל מה שתאכל וגם בשליתה ובכניה אשר תלד בסתר, שלא יודע לפי שתאכלם בחסר כל (17). גם מאלה תרע עינה באיש חיקה ובכנה ובכנה מתת להם: 57. ובשליתה. שלא ממש כמו שמצינו בתלמוד (18) לפי הפשט (19): 59. ונאמנים. ארוכים ומקיימים. כמו (20) לדור ודור אמנתך, (21) ותקעתיו יתד במקום [נאמן]: 65. לב רגז. (22) דחיל: 67. מי יתן ערב. לפי הפשט ערב העתיד לבא (23), שכן דרך החולים: 69. בחורב. תוכחות שבפרשת אם בחקותי, שכתוב בסופן (24) ביד משה בהר סיני, בהר חורב (25): כט 3. עד היום [הזה]. אף על פי שראיתם מעשיו הגדולים (26):

(1) מלאכי ב, ב. ג. — נ. (2) בכ"י: השחפת. — (3) בכ"י: מי. — (4) פסוק כד. — (5) פסוק כה. — (6) בראשית יט, כד. — (7) תהלים יא, ו. — (8) בכ"י בטעות: אם קוברין. — (9) ו, ז. — (10) בכ"י כמו. והמקרא למעלה ז, א. — (11) איב יח, טו. — (12) בראשית ז, יא. — (13) משלי כג, לב. — (14) במדבר כא, ט. — (15) וצדק רשבים בדבריו לענין ימל ונמלתם שהם באמת מבנין נפעל, אבל האחרים כלם מבנין הקל וחסרי פא נון הם. — (16) הקללות יהיו כך לאית ולסימן שלא עבדתם את י"י. — (17) ר"ל שתיבת בסתר שם מוסב על תלד. — (18) משנה נדה ג, ד. — (19) ולא כאנקלוס ורש"י. — (20) תהלים קיט, צ. — (21) ישעיה כב, כג. — (22) הוא תרגום אנקלוס. — (23) ולא כפירוש רש"י על פי התלמוד סוטה דף מט ע"א. — (24) ויקרא כו, מו. ושם הסדר: בהר סיני ביד משה. — (25) ר"ל שחורב וסיני אחד הם, ואם כן מסכים לתיבת בחורב כאן. ובכ"י בטעות מהר חורב. — (26) ככתוב בפסוק אויב.

אתם נצבים⁽¹⁾.

9. אתם נצבים היום כלכם. כדכתי' לעיל⁽²⁾ ויקרא משה אל כל ישראל וג': 18. למען ספות הרוה. המויד, שמתוך שובע הוא חוטא: הצמאה. לתאבון שאינו רשע כעושה⁽³⁾ להכעיס מתוך שובע: כי בשרירות לבי. אלא בשרירות: 19. כי אז יעשן. לא יאבה סלוח לו אלא אז יעשן⁽⁴⁾: 24. על אשר עובו. ולא יאמר⁽⁵⁾ מבלי יכולת יי' כמו שפרשתי אצל ואתפלל אל יי' ואומר וג' בפרשת עקב תשמעון⁽⁶⁾: 28. הנסתרות ליי' אלהינו. כבר פירשתיו אצל הארורים⁽⁷⁾. על הנסתרות⁽⁸⁾ היו הברכות והקללות, שאין הדבר ליענש ביד בית דין, אלא ביד הקיבוץ: לנו ולבנינו לעשות דיני עונשין על פי עדים⁽⁹⁾:

ל. 14. מי קרוב. אלא:

לא. 19. השירה. סידור דברים קרוי שירה: הזאת. פרשת האזינו שמעודה עליהם פורענות לכשיעברו על המצות ויבינו כי בחטאותם לך:

האזינו.

לב. 1. האזינו השמים להפרע מישראל אם יחטאו כדכתי'⁽¹⁰⁾ ועצר את השמים וג': 2. יערף כמטר. אם תקבלו דברי תוכחתי

(1) נצבים וילך לא נפרדו בכי כי אם פרשה אחת היא כנהוג בימים ההם. עיין ספרי על התינוך הנקרא בשם Ein Compendium der jüdischen Gesetzeskunde דף 11 הערה 1. — (2) בפסוק א. — (3) בכי: בעושה. — (4) למעלה כ, יט כתב: כל כי שאחרי לא מתפרש אלא. ולפיכך הביא עוד תחלת הפסוק כאן. — (5) ט, כח. — (6) ט, נה. כו. — (7) כו, טו. — (8) בכי: על הנסתרות הסתרים. והוא כפל עם טעות יחד. עיין RSBM דף 33 הערה 1. — (9) בכי היה כתוב בתחלה בטעות עונשין בהכפל תיבה הנמצאה קודם לכן, ונמחק ונשאר עו ולא הספיקו להשלים הנשאר לתיבת עדים הראוי כאן. (10) י, ז, ו. וכזאת כתב גם למעלה ד, כו.

ויעילו לכם כמטר: 3. כי שם י"י אקרא, כאשר אספר לכם
 גבורות שעשה לכם הק' כיה' והטובות שגמל לכם וגם שהוא צדיק
 במה (1) שיעשה לכם, גם אתם הבו גודל לאלהינו, היו מודים על
 האמת: 4. הצור תמים פעלו. שירה זו לעד היא (2). לפיכך מדברת
 השירה אחר שיבא לישראל פורענות הטאתם (3) הצור תמים
 פעלו, בכל פורענות שהביא עליכם צדיק וישר הוא כמו שמפרש
 והולך שהטיב להם (4) מכמה עניינים, והם (5) וישמן ישורון [וגו] ויש
 אלוה עשהו: 5. שחת לו. שחת ישראל לעצמו כדכת' (6) שיחתך
 ישראל כי כי בעורך. הוא גרם לעצמו השחתה: לא. כלומר ולא
 אחר (7): בניו מומם. מומם הוא כפל לשון של שחת ישראל. בניו
 של הק' כיה' הם עשו מום בעצמם, כדכת' (8) כי משחתם בהם מום
 בם: 6. תגמלו זאת. בתמידה, לעבוד אלהים אחרים: קנך. קנה אותך,
 שפראך מבית עבדים: 7. זכור ימות עולם. בטרם נולדתם הכין
 לכם נחלתכם: 8. בהנחל עליון גוים. שנתן להם נחלות:
 בהפרידו בני אדם. אחר מיתת נח ובימי אברהם שכת' שם (9)
 משם נפרדו איי הגוים [וגו] איש ללשונו, ושם תמצא שהציב
 גבולות עמים, בני כנען, שנים עשר כנגד מספר בני יעקב שהיו
 שנים עשר, שתמצא כנען וי"א בניו שנים עשר (10) וכת' שם (11) והיו
 גבול הכנעני מצידון וגו', לפי שכל אילו היו לישראל, אבל בכל
 שאר בני נח לא פירש בהם שום גבול (12). ושוב מצאתי כמה
 שנים (13) במדרש: למספר בני ישראל. כי כנען ובניו כמו כן
 שנים עשר הם: 10. ימצאהו. כמו (14) ומצא להם. הק' כיה' נמצא

(1) ככ"י: כמה. — (2) לא, כא. — (3) ר"ל שכל דברי השירה כן נאמרים
 כאילו ידבר המשורר אחרו שעברו עליהם כבר רעות רבות לענשם. ודומה
 לזה כתב לבמדבר כב, א בענין המקום. — (4) ככ"י: לכם. — (5) ר"ל אבל הם
 כלומר ישראל נאמר בהם וישמן ישורון וגו' (בפסוק טו). — (6) הושע יג, ט. —
 (7) נראה דעתו שתיבת לא לשון קצר הוא וצריך להוסיף במחשבה תיבת אחר.
 ודווקא הוא. אבל הדפוסים הראשונים שהגידו לכתוב לו כלומר ולא לאחר
 לא הועילו כלום, כי תיבת לו כבר פירש רשב"ם ורק תיבת לא נשארה. —
 (8) ויקרא כב, כה. — (9) בראשית י, ד. — (10) בראשית י, טו. — (11) שם
 י, יט. — (12) בתוספות כס' דעת וקנים דף פו ע"ד ובחוקני לפסוק הוה השתמשו
 המחברים בפירוש רשב"ם ולא הזכירו שמו. ובפענת רזא דף סה ע"א הובא הפירוש
 בשם ר' יוסף בכור שור. — (13) כמה שנים שבכ"י היא טעות נגלה. ונולדה מראשי
 תיבת, כמש" שצריכין לקרותם: כמו שכתבתי. ועיין ספרי RSBM דף 36
 הערה 3. והמדרש שהוא לא מצאתי. — (14) במדבר יא, כב.

להם, הק'ב'ה' היה סיפוק שלהם⁽¹⁾: יסובכנהו במלאכיו ששמרום. כדכת' (2) חונה מלאך י"י סביב ליראיו ויחלצם וכן ייסר הפייטן⁽³⁾] לנו מלאכך סביב יחנה. והמפרשו בהיקף עננים⁽⁴⁾ אינו [אלא מועה]. כי לפי הפשט אין הענן אלא לעמוד ענן לפניהם כדכת' (5) [וי"י] הולך לפניהם [יומם] בעמוד ענן לנחותם הדרך. ועוד כי יצרנהו כפילו של יסובכנהו: כאישון עינו. יצרנהו הק'ב'ה' לישראל כמו באישון ששומר את העין, הוא הבשר שנכפף על העין שקורין פלפיירא⁽⁶⁾. ולפי שמכסה את העין ומחשיך אותו נקרא אישון וכמהו⁽⁷⁾ שומרני כאישון בת עין. (8) בנוגע בככת עינו הוא שקורין פרונילא⁽⁹⁾ שרואין בה: 11. יעיר קנו, מעירו ומנענעו ממקומו, לשאתו על אברתו. כמו⁽¹⁰⁾ העירותי מצפון ויאת, (11) הנני מעיר עליכם. כשמביאו ממקום למקום קרא אותו לשון הערה: 12. י"י בדר. הוא לברו הוציא ממצרים והוליד אותם לארץ ישראל: 13. על במותי ארץ. [כמו] במתי ארץ⁽¹²⁾. ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות⁽¹³⁾: דבש תמרים ושמן זיתים שגדילים על ההרים: 14. חמאת בקר. לפי הפשט ארץ זבת חלב, ובשר הרבה להם לאכול: חלב כרים. אילים מדבריות המפוטמים במרעה כדכת' (14) ירעה מקניך [וג] כר נרחב. וכן⁽¹⁵⁾ לבשו כרים הצאן דוגמת סוף הפסוק ועמקים יעטפו בר, הכרים של תבואה לבשו את הצאן, מלאים צאן לרעות בהם. וכן⁽¹⁶⁾ ואויבי י"י כיקר כרים, כמניעת שדי תבואות שמשתדפין ברגע אחד סמוך לקציר בעוד לילה, כלו בעשן כלו. [כלו] בשריפת אש וסופן משחורין, ואני כך ראיתי בקציר⁽¹⁷⁾. כן הרשעים תחילה

(1) כתרנום השבעים ואנקלוס וכמנחם בן סרוק במחברת ד' I ובמחברת מ' III. — (2) תהלים לד, ח. — (3) ר' שמעון בר יצחק בפיט אמרתך צרופה לברכת מנן בקרובות לשחרית יום ב' של ראש השנה. ועל אודות הוספת השורה הקטנה הנשמטת עיין בספרי RSBM דף 64 הערה 6. — (4) הוא רש"י. — (5) שמות יג, כא. — (6) *palpiere* ובל"א Augenlid (RSBM דף 96 סימן 36). — (7) תהלים ז, ח. — (8) זכריה ב, יב. — (9) *prunelle* ובל"א Pupille. — (10) ישעיה מא, כה. — (11) בישעיה יג, ז כתוב: הנני מעיר עליהם. — (12) ר"ל שפתרונו מרומי כדור הארץ כבעמוס ד, יג, והמדפיסים לא הבינו והשמיטו שתי התיבות האלה כנשנות ומיותרות. — (13) דברי רש"י מספרי. — (14) ישעיה ל, כג. — (15) תהלים סה, יד. — (16) תהלים לו, כ. והוא פירש כיקר לשון מניעה. עיין ערך קר II במחברת מנחם. — (17) ככ"י: כך בקציר. ונראה שגולד מן בק בקציר שהיה בקציר כתוב בתחלת שורה ובסוף שורה שלפניו מלא הכותב המקום החלק בתחלת התיבה הבאה בדרך הכותבים הידועה בכתיב היד.

מצליחים כתבואות כרים⁽¹⁾ והפך לילה וידכאו: ואילים בני בשן. סתם בני בשן שמינים⁽²⁾, אבל בשאר מקומות הכרים המפוטמים במרעה הם שמינים מכל הכייתות: עם חלב כליות חטה. שומן חמדת חטים המובחרים כמו⁽³⁾ ותכל דוד המלך,⁽⁴⁾ כלתה נפשי, לשון חימוד ותאוה.⁽⁵⁾ כלה שארי. כמן שבה שְׁבִיָה, יו"ד תחת ה"י ככל חטופי למ"ד פעל ה"י. מן כנה הגזרה⁽⁶⁾ וְתַבְיָה: חמר. (7) ויין חמר מלא מסך: 15. עבית. מגורת⁽⁸⁾ במעבה האדמה, כמו מן מְרָאָה מְעֵשָׂה⁽⁹⁾ ראית עשית: אלוה עשהו.⁽¹⁰⁾ הוא עשך ויכונך: וינבל.⁽¹¹⁾ גוי נבל ולא חכם: 17. (1) לא שערום. לשון⁽¹²⁾ לשעירים אשר הם זונים אחריהם: 18. ילדך. כמו⁽¹³⁾ ויקמן ילד את אלמורה, כמו חוליד: תשי. תשכת. מן נשה כמו⁽¹⁴⁾ אל תט אל דרכיה מן נטה. והיו"ד בתשי כמו יו"ד⁽¹⁵⁾ מלפניך אל [תמחי]⁽¹⁶⁾ כמו אל תמחה: 20. בניו ובנותיו, בנים לא אמון בם. כאמור למעלה⁽¹⁷⁾ בניו מומם: 23. אספה עלימו רעות [חצי] אכלה [בם]. כן⁽¹⁸⁾ דרך המקראות לכפול לשונם. כלומר כל מיני רעות שיש בידי לחזיק, כולם אשים בהם: 24. מזי רעב. פתרונו לפי עניינו כתרנומו. ואם לשון תלמוד הוא, הרי הוא כמו⁽¹⁹⁾ נתמוזו מוחיה דדין: ולחומי רשף. ברד ואש מן השמים. כמו⁽²⁰⁾ רשפי [אש]. ועיקר פירושו לשון פריחה בעוף כדכת'⁽²¹⁾ בני רשף יגביהו עוף.⁽²²⁾ שמה שבר רשפי קשת, כלשון⁽²³⁾ מחץ יעוף יומם⁽²⁴⁾: וקטב מרירי. מחותכים⁽²⁵⁾ ומדוקרים על ידי ליסטים הממזרים והורגים בני אדם. [מרירי] כמו⁽²⁶⁾

(1) השתמש בדברי המקרא איוב לד, כה. — (2) ר"ל כלם שמינים ולפיכך לא באר כאן המרעה בשדה. — (3) בכ"י: כאן כמו. ונראה שהיה כתוב בתחלה בהשנות התיבה בטעות כמן כמו ועל ידי דמיון האיתיות במכתב כ"י שלנו נהפכו מ וגם ו להיות א וי, וכאלה תמצא בספרי RSBM בךף 37 בהערה 2. והמקרא בשמואל ב' יג, לט. — (4) תהלים פד, ג. — (5) תהלים עג, כג. — (6) יחזקאל מא, יג. — (7) תהלים עה, טו. — (8) מלכים א' ז, מז. — (9) בכ"י בטעות: מעשר. — (10) השתמש בדברי פסוק ו לפרש הפסוק הזה. — (11) גם כה השתמש בדברי פסוק ו בשניו קצת לפרש הפסוק הזה. — (12) ויקרא ז, ו. — (13) בראשית י, כג. — (14) כתוב כזה לא נמצא. ובטעות הורכבו שני כתובים: ואל תט מאמרי פי במשלי ד, ה (שהביא גם ראב"ע) עם אל ישט אל דרכיה לבך שם ז, כה. — (15) ירמיה יח, כג. — (16) היטיב להוסיף בעל קרן שמואל. — (17) בפסוק ה. — (18) בכ"י: כ"י. — (19) חולין דף מה ע"ב. — (20) שיר השירים ח, ו. — (21) איוב ה, ז. — (22) תהלים עו, ד. — (23) תהלים צא, ה. — (24) ר"ל שגם בפסוק שמה שבר רשפי קשת יש לקיים הוראת פריחה לתיבת רשף כי רשפי קשת הם חצי הקשת ועליהם נופל לשון פריחה כמשמעות הכתוב מחץ יעוף יומם. — (25) סמך כזה על פירוש רש"י שהעלה שהוא לשון כריתה. — (26) באיוב לא, יא כתוב פלילים. אבל נראה מלשון רשב"ם שהוא שם לבו באמת אל לשון יחיד במקרא הזה.

עון פלילי, עון של דיון, שעושיין בו דין. (1) ונתן בפלילים, הדינין קרויין
 כן שדינין את אחרים, אף מרירי ממרר את אחרים. וזהו (2) מקטב
 ישוד צהרים, שהם לסטים, כדכתי' (3) כחור שודר בצהרים. שכן דרך
 ליסטים להלחם בצהרים. וכה"א (4) אשדוד בצהרים יגרשוה:
 26. אמרתי אפאיהם ואסלקם מן העולם (5) אם לא שכעס אויבים
 אגור ויראתי פן יאמרו ידינו רמה [וג'] פן ינכרו לומר למפרע,
 שהם עשו ולא אני. כי גוי, האומות אוכד עצות [המה], כמו (6)
 מספד תמרורים, (7) מקל לבנה, לפי שהם דבוקים, (8) מעשר בקר וצאן,
 אבל אילו חכמו האומות יאמרו (9), איכה ירדוף אחד ממנו אלה
 מישראל מה שהיו רגילין בנו, אם לא צורם כי מחרם (10) בדינו
 לפי שחטאו לו. וכן אמר למעלה (11) הצור תמים פעלו: 30. כי (12)
 לא כצורנו צורם. כך אמר משה, מן הדין היה להם לומר כך
 שהק'בה עשה זאת ולא אלהי הגוים, שהרי לא כצורנו של ישראל
 צורם של אומות העולם. ואעפ"כ (13) אויבינו פלילים ועושים בנו
 שפטים (14). הלא זאת על ידי הק'בה שחטאו לו: 32. כי מגפן
 סדום גפנם. כלומר למה אמרתי אפאיהם אשבתה מאנוש זכרם
 אם לא מפני נאות האומות? שהם (15) מגפן סדום היה להם לשתות
 מן הדין שלא יישאר מהם זכר כסדום ועמרה, שהרי חטאו כסדום
 ועמרה, כדכתי' (16) וחטאתם כסדום הגידו, (17) קציני סדום [וג'] עם
 עמורה: 33. חמת תנינים היה להם לשתות מן הדין, אם לא מפני
 חילול השם, שיאמרו ידינו רמה: פתנים אכזר, רשע, כדכתי' (18)
 כמו פתן חרש יאטם אזנו: 34. הלא הוא כמוס עמדי. דברי נאות
 האומות אני שומר, ואשלם (19) להם נקם על זאת: 35. וְשָׁלַם.
 תשלום, שם דבר, כמו (20) וְהַדְבִּיר אֵין כֵּהֶם, (21) וְהַקְטִיר בִּירְמִיָּה:
 לעת תמוט רגלם, של אומות, ליום מועד צרתם הקבוע להם:
 וחש עתידות למו. (22) בעתה אחישנה, צרה לאומות, גאולה

(1) שמות כא, כב. — (2) תהלים צא, ו. — (3) ירמיה טו, ח. — (4) צפניה
 ב, ד. — (5) בפירוש תיבת אפאיהם סמך על דברי רש"י. — (6) ירמיה ו, כו. —
 (7) בראשית ל, לו. — (8) ויקרא כו, לב. — (9) בכ"י: ויאמרו. — (10) כדרכו שניה
 סדר דברי הכתוב למען יבארים. — (11) בפסוק ד. — (12) בכ"י בטעות: אם. —
 (13) בכ"י: ואע"פ. — (14) בכ"י: שופטים, והתיקן בדפוס אמשטרדם משנת תפס. —
 (15) ישראל. — (16) ישעיה ג, ט. — (17) ישעיה א, י. — (18) תהלים נח, ה. —
 (19) בכ"י ואש עם מקום חלק אחי"ב. — (20) ירמיה ה, יג. — (21) ירמיה מד, כא. —
 (22) השתמש בדברי המקרא ישעיה ס, כב.

לישראל. עתידות מה שנתנבאו עליהם הנביאים מאו: 36 כי ידין י"י עמו. או יהיה הנקם והתשלומין שהרי ינקום הקיב'ה נקמת עמו. (וכן) ידין בניוים מלא גיוות: כי יראה. כאשר יראה: כי אזלת יד ישראל: ועזוב. כמו⁽²⁾ עוב תעוב, ⁽³⁾ ויעזבו ירושלים עד החומה: 37. ואמר אי אלהימו. וגם האומות יאמרו איה נא אלהיהם של ישראל. ומפני כבוד שמי אצילם ואנקום באויביהם שגם מתחילה אמרתי אפאיהם לישראל ואשביתה זכרם אם לא מפני כעס אויב המתפאר לאמר ידנו רמה, אבל עתה כשיגדל העניות והצרה בשונאי לישראל⁽⁴⁾ כל כך שאולת ידם ויאמרו האומות ידנו רמה ואמר אי אלהימו. לכן אנקם מהם להתקדש שמי שהם מחללים: 38. אשר חלב זבחימו יאכלו. אלהיהם של ישראל: סתרה. יסתיר אתכם בצלו [אם יש יכולת בידו לעזור לעמו המקריבים לו קרבנות ומצפים לישועתו] וחסדו⁽⁵⁾ כמתחילה שחסו בו: 39. ראו עתה כי אני אני הוא. הקיב'ה [ואמר] לאומות העולם אתם אומרים אי אלהימו. הלא עתה יכולים אתם לראות בהנקמי בכם לעיניכם: 40. כי אשא [וג'] בשבועה, כמו⁽⁶⁾ הרימותי ידו אל י"י: 41. אם שנותי. מן⁽⁷⁾ שנו כחרב לשונם יאמר בן. כמו מן סכב⁽⁸⁾ סכותי בכל נפש בית אביך, מן בלל⁽⁹⁾ בלותי בשמן רענן: 42. פרעות. כמו⁽¹⁰⁾ וראשו יהיה פרוע. לשון סתירה ופירצה: 43. הרנינו גוים על עמו כמו⁽¹¹⁾ הללו את י"י כל גוים שבחווהו כל האומים והאמינו בו שהרי גבר עלינו חסדו יותר משאר האומות. ולפיכך שבחווהו והאמינו בו ויגבר עליכם כמונו. אף כאן הרנינו ושבחווהו ועבדוהו וכן יעשה לכם אם תראוהו⁽¹²⁾ ותעבדו אותו: וכפר אדמתו עמו. יקנח דם עמו מן האדמה על ידי שפיכת דם אויבים כדכת'⁽¹³⁾ ולארץ לא יכופר בדם אשר שופך בה כי אם בדם שפכו: 44. הוא והושע בן נון. שהרי לשניהם צוה הקיב'ה כדכת'⁽¹⁴⁾ קרא את יהושע והתיצבו באהל מועד ואצונו וג':

(1) תהלים קי"ו. — (2) שמות כג"ה. — (3) נחמיה ג"ה. — (4) לא אמר לישראל שלא יפתח פה לשטן. — (5) בכ"י: וחסיון. — (6) בראשית יד, כב. — (7) תהלים סד"ד. — (8) שמואל א' כב, כב. — (9) תהלים צב, יא. — (10) ויקרא י"ג, מה. — (11) תהלים קי"א, ב. — (12) בכ"י בטעות: תראוהו. — (13) במדבר לה, לג. — (14) לא, ד.

וזאת הברכה.

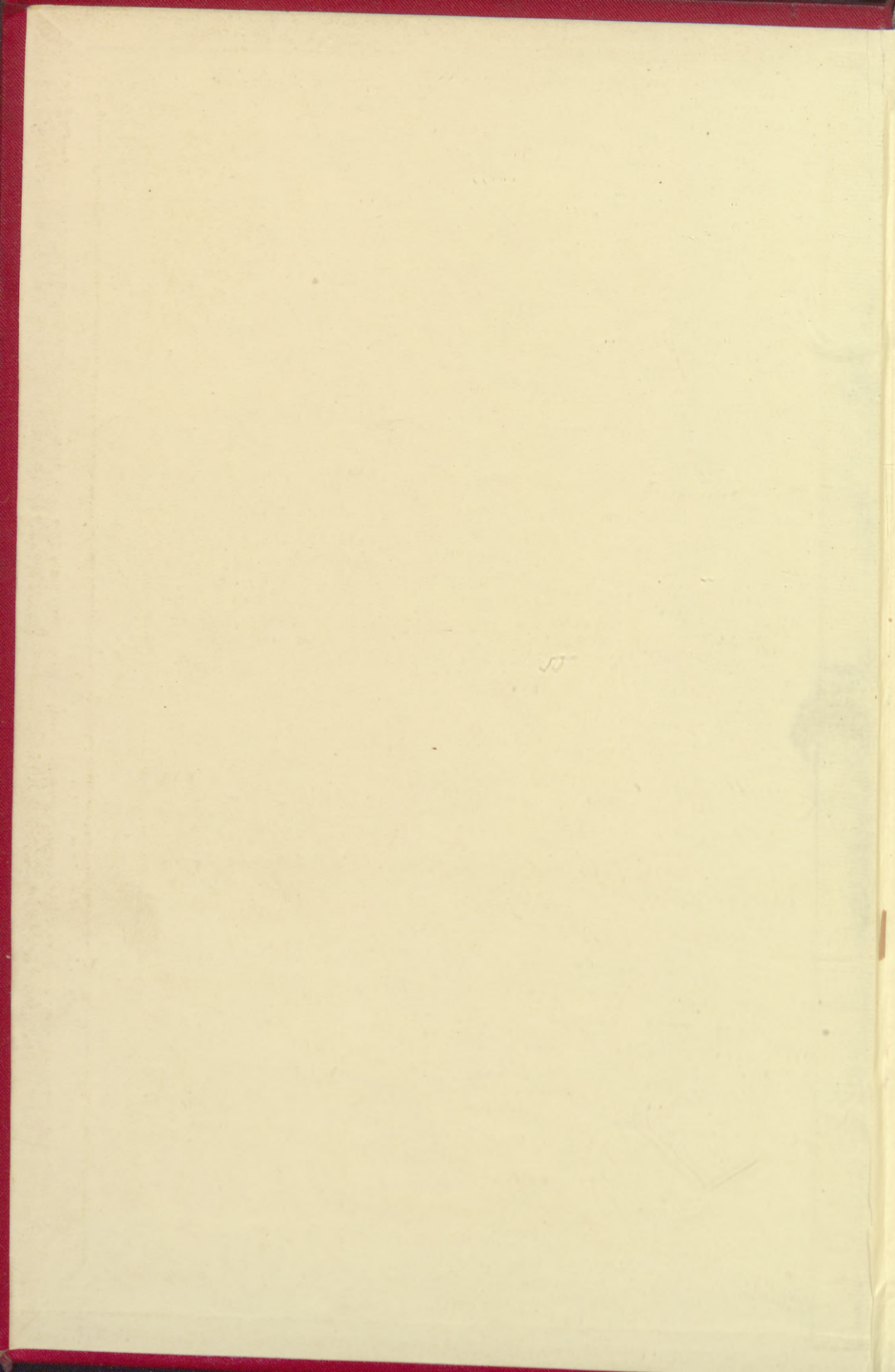
לג. 1. וזאת הברכה. מוסב למעלה(1) וידבר משה באזני כל קהל ישראל את דברי השירה הזאת עד תמם האזינו השמים וגי' וזאת הברכה. אחר התוכחה של האזינו חוזר וכוירכן לישראל במרם יעלה אל ההר למות שם. כלומר זאת השירה וזאת הברכה: 2. וי' מסיני בא ונראה לישראל ונתן להם תורתו. וזרח אורה(2) משעיר ופארן. כיצד? שאתה מתוך רבבות קודש. מכל ארבעה צדדין של הר סיני באה האורה והמלאכים הדרך שעיר ופארן עד שבא אל סיני. ומימינו נתן להם [דת] מתוך אש, שהיה מדבר מתוך האש לישראל, כדכת(3) השמע עם קול אלהים מדבר מתוך האש כמני(4) ויחי. וכן מצנינו בתלים(5) רכב אלהים רבותיים אלפי שנאן יי' כם סיני בקודש, ובחבקוק(6) אלוה מתימן יבא וקדוש מהר פארן סלה כסה שמים הודו. ובדבורה כת(7) יי' בצאתך משעיר בצעודך משדה אדום: הופיע מהר פארן. האיר מהר פארן: 3. אף חובב עמים. גם אומות העולם כגון ערב רב ומן האומות שנתגיריו ובאו לקבל התורה עם ישראל גם אותם חיבב הקיב'ה וקבלם [ושכן עליהם(8), כדכת' במזמור(9) יקום אלהים (י) יפוצו אויביו דכת' ביה(10) רכב אלהים [וגי' (11): 18. שמח וכולון בצאתך. בים לסחורה(12):

(1) לא, ל וגי'. ורשבים רצה לפרש את הוי"ו בתחלת תיבות וזאת הברכה. —
 (2) בכי: וזרח מזרח, ונחלפו איתיות דומות בכי'. ודברי רשבים הבאים מוכיחים
 כהנתי. — (3) ד, לג. — (4) בכי': בטעות סופר: כמני. ובלעדו זאת הורכבו שני
 פסוקים דומים ד, לג פסוק ה, כג. — (5) תהלים סח, יח. — (6) חבקוק ג, ג. —
 (7) שופטים ה, ד. — (8) נראה שהוא פירוש של כל קדשיו בידך והם תכו
 לרגלך לדעת רשבים. — (9) תהלים סח, ב. — (10) שם בפסוק יח. ונראה
 שכיון רשבים לפסוק הבא אחריו גם כן שכתוב שם לקחת מתנות באדם,
 ואולי פירשו על הגרים, ועוד כתוב שם ואף סוררים לשכון יה אלהים
 ותרנם יונתן וברם סרבניא די מתגירין ותייבין בתתובא שרת עליהון
 שכינת יקרא די'י אלהים. — (11) דף אחד חסר בסוף כתב היד של
 פירוש רשבים ועליו היה כתוב סוף הפירוש אשר חסרנו עד היום, ואני הוספתי
 מעט מזה אשר לקטתי מבאן עד סוף הספר. — אבל הפירוש המובא בפענה
 הוא דף סו ע"א בשם הר"ר שמואל לפסוק יחי ראיבן (פסוק ו) וכתוב בו, וכן
 להפך בבלעם וישת אל המדבר פניו להקדים זכרון מעשה עגל כרי שתחול
 הקללה" הוא בדרך תרגום ירושלמי ויונתן לכמדבר כד, א ובדרך אנקלוס על
 פי נוסחת רש"י (עין רמב"ן שם), ולרשבים דרך אחרת פשוטה כמנתנו בפירושו
 שם, ואיך הר"ר שמואל אחר הוא המובא בפענה הוא. — (12) מאמצע דבריו
 לבראשית מט, יג.

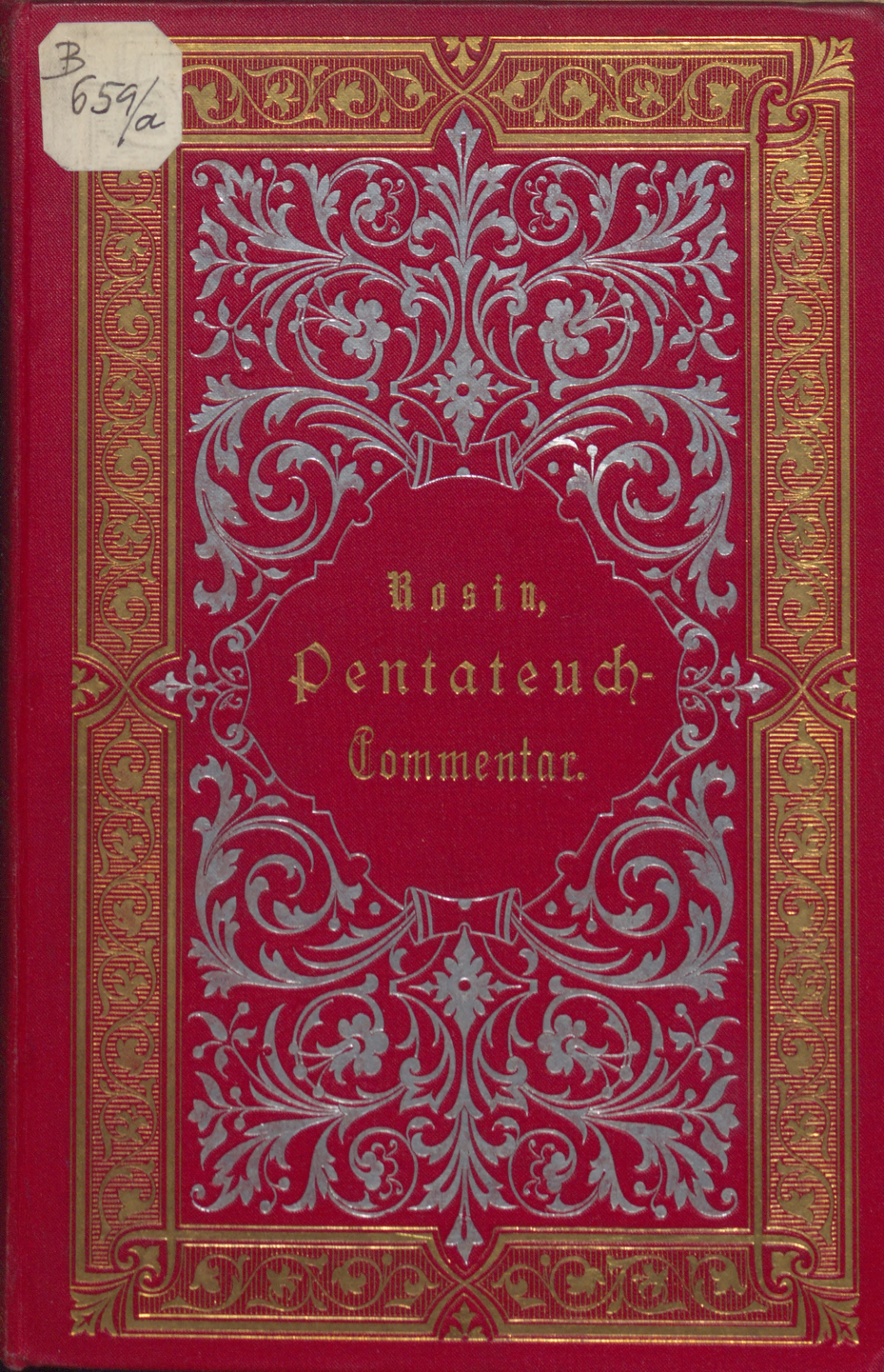
24. ברוך מבנים אשר, יברכוהו ישראל ויהי רצוי להם לפי שמובל בשמן רגליו:]
 [לד' 4. זאת הארץ. (2) משום דכת' זאת הארץ אשר נשבעתי וגו' זאת למעוטי שניתוספו לאברהם על השבעה(3). אע"ג דרפאים נמי כתיבי באברהם(4). לא ממעטינן ליה(5), דהיינו חייו דלא כת' התם(6) ומצינו כי כבשם משה(7) דכת' בארץ עוג(8) ההוא יקרא ארץ רפאים, כלומר היינו רפאים שניתן לאברהם בין הבתרים:]

(1) מדבריו לבראשית מט, כ, — (2) מערונת הבשם כ"י לר' אברהם בן עזריאל אשר הוציא הח' פערלעס נ"י לאור את שארית פירוש רשב"ם הנמצאה שם (עיין ספר RSBM אשר כתבתי דף 13 הערה 3). ואמת כי ראשית הדברים המובאים כאן אינם כלשון רשב"ם בפירוש התורה. ואילי שניה ר' אברהם בן עזריאל דבריו כדרך רוב מפרשי כתבי הקדש הצרפתים בהביאם דברי רשב"ם או דברי אחרים אשר קדמום. אבל סוף הדברים אשר השתקתי פה יסכים במעט מלה במלה לדברי פירוש רשב"ם למעלה כ, ב; ג, ו. — (3) נראה שכיון אל קיני וקנוי וקדמוני (בראשית טו, יט) שניתנו לאברהם בין הבתרים יתר על שבעה עממים שהם החתי והגרנשי והאמרי והכנעני והפרזי והחוי והזבוס (דברים ז, א). ושלושה היתרים לא נתבשרו אלא לעתיד (עיין רשב"ם למעלה יט, ח ובראשית רבא בסוף פרשה מד) אבל בימי הושע וכל הבאים אחריו לא ירשום בני ישראל. — (4) ר"ל ולא נזכרו בין שבעה עממים. — (5) לומר שישאל לא ירשום, כדמעטינן קיני וקנוי וקדמוני. — (6) בבבית בין הבתרים נמנו הרפאים ולא נמנה החוי, ושניהם אחד הם. וכן אמר כבר ר' דוסתאי בשם ר' שמואל בר נחמן בבראשית רבא בפרשה מד. — (7) את הרפאים. — (8) למעלה ג, ו.

B
659/a

Rosin,
Pentateuch-
Commentar.

Kāshīn,
Pentateuch-
Commentar

